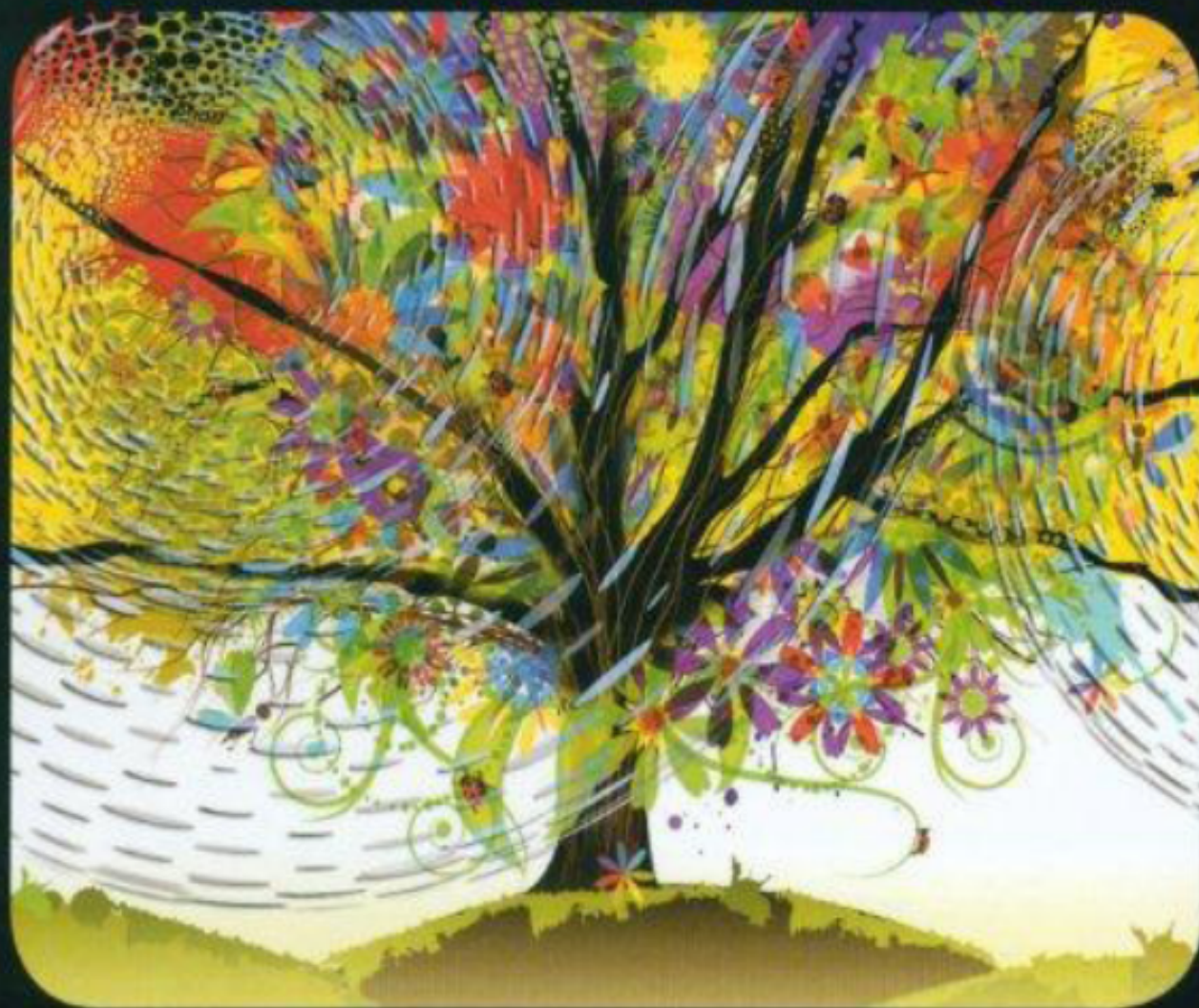

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

Доклади
от Юбилейната научна сесия
***Съвременни тенденции
в езиковедските изследвания***

(посветена на 85 години от рождението
на проф. д.ф.н. Йордан Пенчев)

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Българска академия на науките
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

Юбилейна научна сесия „Съвременни тенденции в езиковедските изследвания“, посветена на 85 години от рождението на проф. д.ф.н. Йордан Пенчев, 10 – 11 ноември, Паисиеви четения 2016, Пловдив

Доклади

София, 2017

Юбилейна научна сесия

„Съвременни тенденции в езиковедските
изследвания“,

посветена на 85 години от рождението на
проф. д.ф.н. Йордан Пенчев,
10 – 11 ноември,
Паисиеви четения, 2016 Пловдив

Юбилейна научна сесия „Съвременни тенденции в езиковедските изследвания“, посветена на 85 години от рождението на проф. д.ф.н. Йордан Пенчев
10 – 11 ноември, Паисиеви четения 2016, Пловдив

Програмен комитет:

проф. Иван Куцаров, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ (председател)
проф. Светла Коева, Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
проф. Вера Маровска, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
доц. Петя Бъркалова, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
доц. Петя Несторова, Университет за хранителни технологии
доц. Светлана Питкевич Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
доц. Иван Держански, Институт по математика и информатика
гл. ас. Ценка Карастанева, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Организационен комитет:

проф. Светла Коева, Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (съпредседател)
доц. Петя Бъркалова, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ (съпредседател)
доц. Красимира Чакърлова, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
гл. ас. Цветана Димитрова Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
гл. ас. Светлозара Лесева Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
гл. ас. Мария Тодорова Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
гл. ас. Росица Декова, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
докторант Димитър Георгиев, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Съдържание

Уводна част	4
Светла Коева, Петя Бъркалова <i>ПРЕДГОВОР</i>	5
Светла Коева, Петя Бъркалова <i>СПОМЕНИ ЗА УЧИТЕЛЯ, СПОДЕЛЕНИ НА ГЛАС</i>	9
Вера Маровска <i>ПРИНОСИТЕ НА Й. ПЕНЧЕВ ЗА РЕШАВАНЕТО НА НЯКОИ ДИСКУСИОННИ ВЪПРОСИ НА БЪЛГАРСКАТА МОРФОЛОГИЯ</i>	13
Пленарни доклади	21
Тодор Бояджиев <i>СЪБИРАТЕЛНИТЕ ИМЕНА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК</i>	22
Иван Куцаров <i>EVIDENTIAL HE E ПРЕИЗКАЗНОСТ</i>	29
Violetta Koseska-Toszewa <i>JESZCZE RAZ O GRAMATYCE KONFRONTATYWNEJ BULGARSKO-POLSKIEJ</i>	39
Морфология	46
Руселина Ницолова <i>ЕДИН ФОРМАЛИЗИРАН МОДЕЛ ЗА ОПИСАНИЕ НА ТАКСИСА</i>	47
Красимира Чакърва <i>СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ПЕРФЕКТИВИ</i>	59
Синтаксис	70
Йовка Тишева <i>НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ СТРУКТУРАТА НА ДЯСНАТА ПЕРИФЕРИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК</i>	71
Марина Джонова <i>ЗАДЪЛЖИТЕЛНО УДВОЯВАНЕ НА ДОПЪЛНЕНИЕТО В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК</i>	77
Галина Петрова, Елена Иванова <i>КЛЪСТЕРИЗАЦИЯ НА МЕСТОИМЕННИТЕ КЛИТИКИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК: ВЪЗМОЖНОСТИ И ОГРАНИЧЕНИЯ</i>	83
Елисавета Балабанова <i>СЛОВОРЕДНИ ОСОБЕНОСТИ В ГЛАГОЛНАТА ФРАЗА (ИЗСЛЕДВАНЕ ВЪРХУ РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО НА АДЮНКТИ ВЪТРЕ ВЪВ VP)</i>	94
Bilyana Ovcharova <i>CLAUSE CONSTITUENTS' ARRANGEMENT AND INFORMATION STRUCTURE TYPES REALIZED BY VERB COMPLEMENT PREPOSING IN BULGARIAN</i>	103
Иван Держански <i>ЗАЩО В НИТО ЕДИН МОМЕНТ, НО НИТО ЗА ЕДИН МИГ? ЗА СТРОЕЖА И РАЗВОЯ НА ПРЕДЛОЖНИТЕ ГРУПИ С ОТРИЦАТЕЛНИ ЧАСТИЦИ</i>	112

Екатерина Търпоманова <i>ПЛЕОНАСТИЧНО ОТРИЦАНИЕ С “ДОКАТО” В БЪЛГАРСКИ</i>	121
Силвия Коева <i>ОТНОСНО КЛАСИФИКАЦИЯТА НА ПОДЧИНЕНИТЕ ДОПЪЛНИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ СПОРЕД ЦЕЛТА НА ИЗКАЗВАНЕТО</i>	128
Светла Коева <i>СЕМАНТИЧНА И СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА РЕЛАТИВИТЕ В БЪЛГАРСКИ</i>	141
Исторически синтаксис и история на синтаксиса 158	
Ваня Мичева <i>СЪЮЗНАТА СИСТЕМА В ЕЗИКА НА НОВОБЪЛГАРСКИТЕ ДАМАСКИНИ</i>	159
Димитър Георгиев <i>ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ПРИ ГЛАГОЛА СЪМ В БЪЛГАРСКАТА СИНТАКТИЧНА ТРАДИЦИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК</i>	167
Лексикология и семантика 175	
Мира Ковачева <i>КОНТЕКСТУАЛНО РАЗШИРЕНИЕ НА ЗНАЧЕНИЕТО: НЕПРЕДИКАТИВНИ ПРИЛАГАТЕЛНИ</i>	176
Велка Попова <i>МЕТАМОРФОЗИТЕ НА ДУМИТЕ В МАСМЕДИИТЕ</i>	188
Светлозара Лесева <i>СЛОВООБРАЗУВАНЕ И ТЕМАТИЧНА СТРУКТУРА</i>	198
Стоянка Анастасова <i>ФОРМАЛИЗИРАНИ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ МОДЕЛИ</i>	212
Мария Тодорова <i>УСТОЙЧИВИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ – ТЕРМИНОЛОГИЧНИ ПРЕПЪНИКАМЪНИ</i>	224
Интонационни контури 237	
Петя Бъркалова <i>В ТЪРСЕНЕ НА РИТМО-МЕЛОДИЧНИ ПАРАМЕТРИ В БЪЛГАРСКОТО ИЗРЕЧЕНИЕ</i>	238
Росица Декова <i>УТВЪРДИТЕЛНО „ДА БЕ, ДА“? ДА БЕ, ДА!</i>	251
Корпусна и компютърна лингвистика 259	
Петя Осенова <i>СТРАДАТЕЛНИТЕ ПОДЛОЗИ</i>	260
Ивелина Стоянова, Светлозара Лесева <i>АВТОМАТИЧНО РАЗПОЗНАВАНЕ НА ПРОСТИ ИЗРЕЧЕНИЯ В СЪСТАВА НА СЛОЖНОТО В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК</i>	266
Обща теория на езика 278	
Светлана Питкевич <i>ОНТОЛОГИЧНА СПЕЦИФИКА НА ФОРМАЛИЗИРАНОТО ОПИСАНИЕ В СЪВРЕМЕННАТА ЛИНГВИСТИКА</i>	279
Цветомира Венкова <i>ДЕМИТОЛОГИЗАЦИЯ НА „ЧОМСКИАНСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ“ В БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВЕДСКА СРЕДА</i>	288
Максим Стаменов <i>СИНТАКСИС И/ИЛИ СЕМАНТИКА – КОЙ ОТ КОГО ЗАВИСИ В ГРАМАТИКАТА НА ЗАВИСИМОСТИТЕ?</i>	297
Социолингвистика и езикова култура 306	
Михаил Виденов <i>СОЦИОЛИНГВИСТИКАТА И ЕЗИКОВАТА КУЛТУРА</i>	307
Красимира Алексова <i>КОГНИТИВНИЯТ ПОДХОД КЪМ СОЦИОЛИНГВИСТИЧНАТА ВАРИАНТНОСТ</i>	313
Борислав Георгиев <i>УЧТИВОСТ, ПРИЕМЛИВОСТ И „ПОЛИТИЧЕСКИ“ КОРЕКТНО ИЗРАЗЯВАНЕ</i>	321

Интердисциплинарни изследвания	330
Георги Цонев <i>КОНСТИТУЕНТНИ ПРАВИЛА И СИНТАГМАТИКИ НА БИБ-</i> <i>ЛИОГРАФСКОТО ОПИСАНИЕ</i>	331

Уводна част

Уводна част

Предговор

Юбилейна научна сесия „Съвременни тенденции в езиковедските изследвания“, посветена на 85 години от рождението на проф. д.ф.н. Йордан Пенчев“ се състоя на 10 и 11 ноември 2016 година като част от годишните Паисиеви четения 2016, организирани Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

Научната дейност на проф. Й. Пенчев се характеризира с широта на интересите и стремеж към съчетаването на съвременните езиковедски теории и методи с дълбокото познаване на родния език. В този смисъл проф. Й. Пенчев е естествен продължител на делото на своите учители и в същото време е пионер на модерната лингвистика у нас. Основните постижения на проф. Й. Пенчев са в областта на синтаксиса, семантиката и интонацията на българския език. Той предлага и редица нови виждания по морфологични проблеми – за системата на българските глаголни времена и техните значения, за категорията определеност и др.

На юбилейната научна сесия бяха поканени с пленарни доклади проф. Ив. Куцаров, чл.-кор. Тодор Бояджиев и проф. Виолета Косеска-Тошева. Проф. Стефан Брезински изпрати спомените си за проф. Йордан Пенчев. Освен пленарните доклади бяха изнесени тридесет доклада и представени десет постера.

Сборникът съдържа тридесет и три доклада. Авторите са учени от Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Института по математика и информатика, Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, Нов български университет, Университета „Проф. д-р Асен Златаров“ в Бургас, Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, Института по славистика към Полската академия на науките, Санктпетербургския държавен университет и др. Докладите са групирани тематично, както следва: *Уводна част, Пленарни доклади, Морфология, Синтаксис, Исторически синтаксис и история на синтаксиса, Лексикология и семантика, Интонационни контури, Корпусна и компютърна лингвистика, Обща теория на езика, Социолингвистика и езикова култура, Интердисциплинарни изследвания.*

В *Уводната част* е включен докладът на проф. Вера Маровска *Приносите на Й. Пенчев за някои дискуссионни проблеми на българската морфология*. Проф. Вера Маровска представя някои известни и не толкова неизвестни приноси на проф. Й. Пенчев в областта на българската морфология и свързаните с нея дискуссионни въпроси. Проф. В. Маровска посочва, че в специално посветените на перфекта изследвания на Й. Пенчев намира място плодотворната идея за признаването на двузначност на перфектната семантика. Подчертават се и основните заслуги на проф. Й. Пенчев за налагането на триграмемната характеристика на категорията *определеност : неопределеност*, тъй като проф. Пенчев обръща внимание, че *един-формите* също са вид определени форми.

В пленарния си доклад *Събирателните имена в българския език* проф. Тодор Бояджиев представя основни изследвания за събирателните имена в българската езиковедска литература и разглежда проявата им на диалектно равнище в съпоставка със съвременния български книжовен език. В пленарния доклад на проф. Иван Куцаров *Evidential не е преизказност* се обръща внимание, че все по-често терминът *evidential, evidentiality*, предложен от Р. О. Якобсон като име на нова глаголна категория, се използва за назоваване на характерното за българската морфологична система явление „preizkaznost“ (ренаратив, коментатив). В доклада на проф. Виолета Косеска-Тошева *Jeszcze raz o gramatyce konfrontatywnej bułgarsko-polskiej* се подчертават заслугите на проф. Пенчев за създаването на

многотомната *Българско-полска съпоставителна граматика* в 12 тома, единствено и досега по рода си изследване, описващо семантични категории в двата езика, свързани чрез семантичен език посредник. Автор на шести том, тома за модалност, е и проф. Йордан Пенчев.

В раздела *Морфология* са включени докладите на проф. Руселина Ницолова и доц. Красимира Чакърва. В доклада на проф. Руселина Ницолова *Един формален модел за описание на таксиса* се посочва, че таксисът е граматикализиран в темпоралната система и в системата на нефинитните форми (причастия и деепричастие) за български език. Описват се комбинациите между два основни елемента от онтологията на времето: интервали (съвкупности от подредени точки), които са затворени и отворени, и началните и крайните моменти (точки) на затворените интервали. В доклада на доц. Красимира Чакърва *Семантико-функционална характеристика на българските перфективи* се разглеждат допълнителни аспектуални значения на глаголите от свършен вид: еднократност и конкретност, като се подчертава, че те не се намират в йерархични отношения помежду си, а всяко от тях се реализира в речта, без да губи връзката си с останалите перфективни аспектуални значения и преди всичко – с базисното видово значение *цялостност* на глаголното действие.

Разделът *Синтаксис* е най-обемен, което е и в чест на основния изследователски интерес на проф. Й. Пенчев. Проф. Йовка Тишева предлага статията си *Наблюдения върху структурата на дясната периферия в българския език*. В нея обект на разглеждане са изречения, в които именни фрази са променили своето канонично място и са заели позицията пред глагола, словоредна промяна, означавана като *лява дислокация*. В доклада на доц. Марина Джонова *Задължително удвояване на допълнението в българския език* се представя удвояването на допълнението във връзка с теорията за семантичните роли, като се разглежда зависимостта между семантиката на предиката и наличието на задължително удвояване на допълнението в българския език. Доц. Галина Петрова и проф. Елена Иванова предлагат статията си *Клъстеризация на местоименните клитики в българския език: възможности и ограничения*. Авторките си поставят целта да представят, от една страна, различните видове местоименни клитики в българския език, които могат да се клъстеризират, и от друга страна, тяхното подреждане и комбинаторика. Гл. ас. Елисавета Балабанова се включва в сборника със статията си *Словоредни особености в глаголната фраза (изследване върху разпределението на адюнкти вътре във VP)*. Д-р Биляна Овчарова в статията си *Clause Constituents' Arrangement and Information Structure Types Realized by Verb Complement Preposing in Bulgarian* разглежда разположението на съставните части на простото изречение, което се отразява на информационната му структура, и представя няколко вида базови информационни структури. Доц. Иван Держански в разработката си *Защо в нито един момент, но нито за един миг? За строежа и развоя на предложните групи с отрицателни частици* разглежда отрицателните частици *ни* и *нито*, които могат да се появяват във и извън предложната фраза. Доц. Екатерина Търпоманова разглежда *Плеонастично отрицание с „докато“ в български*. Авторката достига до заключението, че в плеонастична структура *не X, докато не X*, частицата *не* не изразява типичната си семантична стойност, а има определена функцията в изречението като елемент, който бележи края на дадено действие и замяната му с обратното. Гл. ас. Силвия Коева в статията си *Относно класификацията на подчинените допълнителни изречения според целта на изказването* представя някои несъответствия в схващанията на българските учени при описанието на видовете подчинени допълнителни изречения според комуникативното намерение на говорещия. Проф. Светла Коева представя разработката си *Семантична и структурна характеристика на релативите в български*.

В раздела *Исторически синтаксис и история на синтаксиса* са включени две разработки. Доц. Ваня Мичева представя *Съюзната система в езика на новобългарските дамаскини*, като анализира паратаклични и хипотаклични съюзи и проследява процесите на постепенното обновяване на съюзната система с диалектни съюзи. В доклада си *Интерпретация на подчинени изречения при глагола съм в българската синтактична традиция през първата половина на XX век* Димитър Георгиев заключава, че осмислянето на изреченията при копулата *сом* като отделни класове подчинени изречения е до голяма степен изключение през първата половина на XX век.

Разделът *Лексикология и семантика* включва пет разработки. В него е статията на проф. Мира Ковачева *Контекстуално разширение на значението: непредикативни прилагателни*, в която се стига до заключението, че „втвърдяването“ на разширено значение, което позволява съвместяване на относителност и качественост в прилагателното, е социокултурен процес с различен период на валидност. Проф. Велка Попова в статията си *Метаморфозите на думите в масмедииите* показва метаморфозите на думите в масмедииите в широкия контекст на универсалните процеси и тенденции. Гл. ас. Светлозара Лесева в разработката си *Словообразуване и тематична структура* описва съответствието между тематичните роли и деривационните модели между глаголи и съществителни и показва, че семантиката на суфиксите, съчетана с допълнителна семантична информация, може да се използва за (частично) описание на тематичната структура на предикатите. Тематично свързана е статията на Стоянка Анастасова *Формализирани словообразователни модели*, която показва формализирани словообразователни модели, които могат да се използват за автоматизирано генериране на словообразователни гнезда. Статията на гл. ас. Мария Тодорова *Устойчиви словосъчетания – терминологични препъникамъни* е последна в раздела *Лексикология и семантика*. Авторката разглежда различни подходи при описанието на устойчивите словосъчетания, основни принципи и класификации и очертава обхвата и пресечните точки в терминологията, използвана от различните автори.

В раздела *Интонационни контури* са включени две статии. Доц. Петя Бъркалова в статията си *В търсене на ритмо-мелодични параметри в българското изречение* изследва хипотезата за общ когнитивен механизъм при изреченската и музикалната структура, т.е. за метамоделни, които отразяват общото и различното в синтактичните дървета и мелодичните контури на копулативния тип прости изречения в съвременния български език. Статията на гл. ас. Росица Декова и проф. Хетил Ро Хауге *Утвърдително „Да бе, да“? Да бе, да!* представя изследване, чиято цел е да се тества хипотезата, че изразът *да бе, да* може да има значение на съгласие (положително) или на несъгласие (отрицателно | негативно | иронично) и интонацията при двете значения е различна.

В раздела *Корпусна и компютърна лингвистика* са статиите на проф. Петя Осенова, гл. ас. Светлозара Лесева и д-р Ивелина Стоянова. Проф. Петя Осенова в доклада си *Страдателните подлози* на базата на емпирично изследване разглежда класовете подлози, които могат да с явят при глаголи в страдателен залог. Д-р Ивелина Стоянова и гл. ас. Светлозара Лесева. представят разработката си *Автоматично разпознаване на прости изречения в състава на сложното в българския език*. Авторките описват метод за автоматично разпознаване на границите на простите изречения в рамките на сложно.

Следващият раздел на сборника е *Обща теория на езика*. Доц. Светлана Питкевич в статията си *Онтологична специфика на формализираното описание в съвременната лингвистика* обръща внимание на осъзнаването на творческия потенциал на формалното описание, което, поради своята висока степен на свобода от обектна обвързаност, позволява да се осъществяват мащабни интелектуални движения. Доц. Цветомира Венкова в статията си *Демитологизация на „Чомскианската революция“ в българската езиковедска среда*

разглежда осмислянето на теорията на Генеративната граматика от българските генеративисти. Проф. Максим Стаменов се спира в *Синтаксис и/или семантика – кой от кого зависи в граматиката на зависимостите?* на приноса на Л. Тениер за изследването на интерфейса между синтаксис и семантика.

Първата статия в раздела *Социolingвистика и езикова култура* е *Социolingвистиката и езиковата култура* от акад. Михаил Виденов. Акад. Михаил Виденов предлага път за подобряване на езиковата култура: проучване на нормите на речевото поведение на различните социални групи в различните житейски сфери; активно участие на учителите по български език и знания по социolingвистика. Проф. Красимира Алексова в статията си *Когнитивният подход към социolingвистичната вариантност* концентрира вниманието ни върху някои когнитивни подходи, които са обвързани с проблема за социolingвистичната перцепция на звучащата реч, като разглежда когнитивния процес, чрез който при перцепция слушащият установява наличието на речеви елементи, които изпъкват сред другите. Доц. Борислав Георгиев в статията си *Учтивост, приемливост и „политически“ коректно изразяване* се занимава с приложни аспекти на езиковата прагматика и някои нейни основни категории.

В последната част *Интердисциплинарни изследвания* е статията на Георги Цонев *Конституентни правила и синтагматики на библиографското описание*. В нея се представя модел, който може да служи за логически мотивирано преподаване и като средство за проверка на правилното описание на библиографски източници.

Събраните в *Сборника* доклади са посветени на научната дейност на проф. Й. Пенчев, която се характеризира с прилагане на съвременните езиковедски теории и методи при анализа и описанието на българския език. Проф. Й. Пенчев е достоен продължител на традициите в българското езикознание и пионер на модерната лингвистика. Дяловете в *Сборника* следват областите, в които са основните постижения на проф. Йордан Пенчев: синтаксис на простото и сложното изречение; лексика, словообразуване и семантика; морфология; компютърна лингвистика; обща теория на езика; социolingвистика, езикова прагматика и езикова култура.

30.06.2017 г. проф. Светла Коева, доц. Петя Бъркалова

Спомени за учителя, споделени на глас

Петя Бъркалова, Светла Коева

Към двете: **Какъв е първият ти спомен за проф. Йордан Пенчев?**

ПБ: Първият ми спомен е от 1981 година, когато спечелих конкурса за асистент по Синтаксис към Катедрата по български език при Пловдивския университет. Започвайки работа на 25 години като университетски преподавател, очаквах „своя“ титуляр пред кабинета на ръководителя на катедрата – тогава доц. Йордан Иванов. Бяхме поканени двамата с Йордан Пенчев да се запознаем при него и да уточним учебната програма и преподаването по синтаксис. Беше средата на февруари. Предстоеше летен семестър. Йордан Пенчев беше съвместител в Пловдивския университет. В Института за български език беше научен сътрудник II степен, току-що защитил труда си „Основни интонационни контури на българското изречение“, с присъдена степен „доктор на филологическите науки“. Аз идвах от Софийския университет, току-що завършила следването си – студентите от Българска и Славянска филология слушахме Синтаксис при проф. Константин Попов. Около Йордан Пенчев тогава имаше нещо между стигма и ореол – факта, че „идва от Сиатъл“, че е „буржоазен учен“, че е „готин“. Първият ми спомен е за хубав мъж на 50 с кафяви джинси и спортно яке, по който „се загледах“ – изправена осанка, ведро излъчване и поглед със светлинки. В джоба на якето бяха листчетата с „материята“ – стенографски записки на лекциите по синтаксис. На листчета записваше и „улавяше“ идеи и при обикновени разговори по езикови теми, които по-късно водехме при всяко негово идване в университета. Разбрахме се да присъствам на лекциите заедно със студентите и на тези лекции учех „втора филология“, там направих прехода от университетското си понятие за синтаксис към ново и различно знание, което после определи работата ми за цели 35 години напред.

СК: Първият ми спомен е по време на подготовката ми за кандидатския изпит за докторант по структурна, приложна и математическа лингвистика през 1985 година. Конспектът беше сложен, а литературата – труднодостъпна. Когато се оказа, че всички налични в Народната библиотека книги са запазени от друг кандидат, отидох в Института за български език, за да потърся помощ. Проф. Пенчев веднага ме насочи от кого мога да заема редките тогава книги и ме запозна с бъдещи колеги от Института за български език, които ми услужиха с тях. Следващата среща беше на самия изпит, на който се явиха двадесет и пет кандидати – вълнението беше голямо, а радостта от успеха – неописуема. Проф. Пенчев правеше впечатление със своята непринуденост и дружелюбно държание – нещо неочаквано и необичайно за времето си.

Към Петя: **Кое от неговото творчество е най-впечатляващо за теб?**

ПБ: Най-впечатляващото от неговото творчество за мен остава ръкописът на „Строеж на българското изречение“. Той беше готов през 1982-83 учебна година. Йордан Пенчев ми го даде за прочит ей така, без предупреждение, да обсъдим нещо, една работна чернова за българското изречение. Смътно осъзнавах, че очакваше да кажа голямо и смело ДА. Този прочит беше истинският ми приеман изпит на полето на българския синтаксис. Изчетох един път черновата и осъзнах, че не разбирам. Беше сложен и невероятен текст, напълно различен от традицията, с удивителен формален запис и списъци от правила, сякаш четеш природо-математически трактат. Изчетох текста втори път и разпознах връзката между видимия и „невидимия“ синтактичен план. Имаше достатъчно примери, илюстрации, проверки и доказателства, за да се довериш на автора. Удиви ме фактът, че това е цялостно систематично описание на българското изречение – просто и сложно. „Инженерното“ в синтаксиса се

открояваше по удивителен начин – строежът на изречението е подчинен на правила и дизайн, които никои не може да нарушава, но има свободата да създаде безкрайно множество изреченски конфигурации по тези правила. Семантиката и синтаксисът на изречението бяха доказани като две автономни и различни науки. Изчетох ръкописа трети път и пред очите ми избухнаха фойерверки от синтактични дървета на безкрайните възможни изречения на човешкия език. Казах твърдо, ясно, ентузиазирано и развълнувано ДА! ДА за преподаване на синтаксис в Пловдив по нов и нетрадиционен начин. ДА за събуденото ново любопитство, което се наемах да предам и на нашите студентите като асистент на Йордан Пенчев. ДА за разкриване на нови картини на изреченския строеж, непознати досега на българската наука за изречението. И се заех с четвъртия прочит, при който се родиха темите за семинарните занятия, новият конспект за филолози, новата библиография по синтаксис, новият практикум по синтаксис, надграждащ школския разбор с картините на фразово-структурните модели, или т.нар. синтактични дървета – удивителни рисунъци, в които уникалното и универсалното са налични едновременно. Първата ни цяла учебна година като титуляр и асистент мина под знака на апробацията на ръкописа в аудиторията. Идеите се възприемаха, имаше активен диалог, търсеха се на живо в аудиторията отговори на някои нерешени проблеми, особено ценни бяха т.нар. процедури за доказване, някои от които бяха „открити“ от студентите и залегнаха после в текста. През 1984 г. книгата бе издадена от издателство „Наука и изкуство“. От свойствата на изречението, които се появиха на бял свят чрез „Строеж на българското изречение“, и които никои никъде в българската традиция не е споменава пред Йордан Пенчев, най-невероятна за мен остава рекурсията – способността на системата да произведе безкраен брой изречения по краен брой правила и краен брой думи. Тази идея смътно е улавял единствено Ал.-Т. Балан, твърдейки, че езикът „нейде в човека живори“.

Към Светла: **Кои можем да наречем негови последователи?**

СК: Неговите последователи не могат да бъдат просто учени или университетски преподаватели, които се занимават с български синтаксис, с генеративна граматика или формално описание на българския език. Вписването в парадигмата на всяка една от изброените дисциплини или подходи за описание на езика е необходимо, но не е достатъчно условия. Последователите на проф. Пенчев са учени с талант, такива, които не се страхуват да споделят идея и не се ядосват, ако някой тутакси си ги препише, защото талантливите хора имат много идеи и са щедри да ги споделят. Последователите на проф. Пенчев са смели и непримирими спрямо некадърността, небрежността към научното описание и нетолерантността към чужди идеи и разработки. Последователите на проф. Пенчев са готови да споделят идеите си, знанията си, разработките си със студенти, докторанти, колеги, да не жаят време и сили, за да поощрят нечие научно дирене или за да възпитат нови поколения мислещи хора. Последователи на проф. Пенчев са само тези, които носят част от неговата енергия, свободомислие, творческа свобода и научна честност.

Към Петя: **Кое е нещото, което най-много би искала да промениш в България като негова ученичка**

ПБ: Може би най-красивият и естествен подход към промяната е пълната свобода – академична, изследователска и човешка. Иначе проекта за промяна, в който вече сме въввлечени неформално с много единомишленици, бих нарекла МОСТ – междууниверситетска образователна среда за трансфер на хуманитарни знания. Мечтая за жива и институционално необременена връзка между хората от университетите и институтите от БАН – за партниращ тип общество от учени и преподаватели, които заедно със своите студенти и докторанти навлизат в нови изследователски ниши и задават нови

стандарти за извличане, търсене, съхраняване, преподаване, обмен и споделяне на знания. Мечтая за откъсване от етикетите „източна“ и „западна“ наука. Мечтая за повече лаборатории за експериментални проверки и специализирани кабинети, оборудвани с инструменти за прецизиране и ускоряване на изследванията. Българистиката у нас днес няма задачата тепърва да доказва на света, че в основата на българската идентичност е нашият класически и екзотичен език, защото този факт вече е известен и приет от световната общност. Видимо е, че новите клонове на знанието за езика бързо се роят, изкушенията да се изваждат най-нови данни и да се раждат нови идеи за тяхното осмисляне, разоряват и общностите от изследователи. Бих дала специален статут и поощрение на интердисциплинарните екипи, защото процесът на интегриране на знанията от различни науки – лингвистика, психология, логика, математика и др., който се случва пред очите ни, е многообещаващо научно събитие. Давам си сметка, че най-много усилия днес са необходими за промяна на изследователския инструментариум. Има нови умения, които отличават изследователите според използваните от тях технологично нови среди, бази и софтуерни инструменти. Говоренето и мисленето на добър английски пък са решаващи за представянето на резултатите пред световната научна общност. Все повече се убеждавам, че няма българска наука – има световно знание и всеки изследовател е малък проводник на това знание, което наричаме общо научна картина на света през ХХ! век. Все повече нашата роля на учени и преподаватели, за съжаление, е не да обясним мястото на човека в нея, а да успокоим човека за бъдещето на света.

Към Светла: Кое е най-интересното пред науката за езика, погледната с хоризонта на 21. век?

СК: Науката за езика вече не е това, което е била. Често казвам, че истинската съвременна лингвистика е компютърна лингвистика. Защо – защото лингвистичната част на компютърната лингвистика се състои в еднозначното описание на езиковите единици и правилата, по които те се съчетават. Може да се каже, че това е било цел винаги пред лингвистиката, но никога преди не е имало проверката, която сега е лесно приложима: ако езиковите закономерности са правилно описани, те са лесно „преводими“, така че да бъдат „разбрани“ от компютрите. Затова съвременната лингвистика е по-интересна и привлекателна от всякога. Отдавна е отминало времето на великите географски открития, но на картата на лингвистиката има все още много бели полета, които очаква своите колумбовци и магелановци. За младите хора, които решат да се посветят на лингвистиката, следва много вълнуващо време – времето, през което ще открием как точно езикът и мисленето си взаимодействат, как мисленето развива способностите ни да използваме езика и как способностите ни да използваме езика развиват нашето мислене. И по този начин ще продължим делото на проф. Йордан Пенчев!

Към Петя: А как окуражавате младите да се посветят на науката?

ПБ: Те трябва да запитат себе си: „Какво обичам?“. Аз предпочитам хора, които следват вътрешния си глас, привлечени са истински от граматиката, от синтаксиса, и са готови да посветят времето си на четене, събиране на материал, наблюдения и обработка на данните. Харесвам младите хора, които са на „ти“ с технологиите и се възползват от всички възможности за ускоряване на експериментацията, за обработка на данните, за прилагане на изследователски софтуер като ускорители на процеса на изследване. Например в магистърската степен усвояването на поне една програма за чертане на синтактични дървета е задължително изискване. Окуражавам мобилността и движението навън от университета и България, присъединяването към общности, които движат напредъка на знанието, виртуално

и реално сближаване с хора на науката. Често обсъждаме идеята за предприемачество в науката – рядко явление засега, но има хляб и бъдеще.

Към Светла: Университетите ли са мястото, в което трябва да се прави наука, или институтите към БАН?

СК: Не може да има добър учен, затворен между четирите стени на кабинета си, който не е говорил пред студентска аудитория, не е заставал пред изпитателните питащи и съмняващи се очи на младите хора. Обратно – не може да има добър университетски преподавател, който не е развил сам проблематиката, която преподава, а „декламира“ чужди учебници. Така че и академичните изследователи и университетските преподаватели трябва да се занимават както с научни изследвания, така и с преподаване – разбира се, при едните повече доминира едното, а при другите – другото. Най-добре, ако двете групи участват в общи изследователски проекти, нещо, на което все по-често сме свидетели.

И към двете: На какво те научи професорът, какъв е за теб като учител в науката?

ПБ: Научи ме да съм в контакт с обекта на изследване в такава степен, че винаги да разбирам закона, който го ръководи. Тази нагласа е нагласа към обяснителната сила на синтактичните теории, която означава понякога и навременна раздяла с убеждения и подходи, които могат само временно да послужат на научното знание, а после да бъдат изоставени в търсене на нови данни и нови обяснения. В това е магията на науката – в нейния непрекъснат ход към неизвестното, в промяната, в дадените на всяка генерация отворени полета за изследване и осмисляне. Така всяка генерация казва своята дума, която никога не е последна. Това ме вдъхнови да изследвам българската синтактична традиция, която се оказа истинска съкровищница от идеи и удивителен низ от сблъсъци на философски и езиковедски представи.

Йордан Пенчев никога не се държеше като „последна инстанция“ и това е неговият урок по човечност в науката, за който съм му благодарна.

СК: Когато бях докторантка, бях в известен смисъл „недоволна“, че проф. Пенчев ми беше дал свободата да вземам сама решенията, свързани с дисертацията, - това обаче ме научи да съм самостоятелна или принципът „или може, или не може“ - подейства. Той се отнасяше с еднакво уважение към мнението както на младите докторанти, така и на именитите учени, което свидетелства за факта, че проф. Пенчев беше един изключително скромнен и толерантен човек, макар че се отличаваше със своя извисен дух и изключителни научни качества.

Приносите на Й. Пенчев
за решаването на някои дискуссионни въпроси
на българската морфология

Вера Маровска

The paper discusses several theoretical questions on which the prominent Bulgarian linguist, Y. Penchev, had a non-traditional opinion – these of the semantics of the Present Perfect (Perfectum) and its functioning in the system of the conjugations of three different categories; of the distinguishing features of the perfective aspect and taxis of distance; of the invariable grammatical semantics of noun phrases with a constituent *one/ един*. His opinion on these questions provides a basis for decisions which give a new perspective on the academic research and enable to consider the existence of some unusual paradigms regarded even to this day as exotic, untypical or at the very least as controversial to the modern grammatical interpretation.

Key words: *Present Perfect (Perfectum); taxis; relativity : non-relativity; evidentiality; remoteness; definiteness; determiners; the definite and indefinite articles.*

Йордан Пенчев е сред българските езиковеди, които имат завидния късмет да бъдат пионери в популяризирането и адаптирането на една нова и евристична теория, чиято привлекателност за научната мисъл не само е белязала последната четвърт на 20 век, но е изкусителна и провокативна за иновативно мислещите лингвисти и до днес. Така че естествено на нея се дължи голямата му популярност, а признателността и обичта към учения са следствие и от благия му и тактичен характер, добри спомени от който имат почти всички, които са го познавали. Отношението на Й. Пенчев към метода на генеративната граматика е много коментирано и качествата на направеното от него преосмисляне на традиционния български синтаксис са главните достойнства на научната му продукция. Сега обаче аз бих искала да привлека вниманието към сферата на българската морфология, относно чиито дискуссионни въпроси Й. Пенчев има и известни, и нетолкова известни приноси, без които равнището на съвременната морфология би било накърнено. Няма да коментирам цялостни трудове на Й. Пенчев, а частични изказвания, понякога и частни разговори, които обаче са зърното на ново и различаващо се от традицията решение.

Така например за българския перфект Й. Пенчев има мнение, на пръв поглед различаващо се от съвременната и смятана за по-достоверна версия.¹ В специално посветените на перфекта и функциите му редове, написани Й. Пенчев, плодотворната идея е свързана с признаването на двузначност на перфектната семантика. За да обясни разликата

¹ Бихме казали, че в съвременната морфология идеята за предварителния характер на перфектната семантика се възприема като недокрай убедителна.

между различните функционални реализации на перфекта, Й. Пенчев въвежда понятията „плоскост на сегашните отношения“ и „плоскост на миналите отношения“. „Аористът и перфектът се оказват вариантни форми на едно и също значение ... И двете форми показват, че събитието е станало преди момента на говоренето ... Докато събитието на аориста е централното събитие в плоскостта на миналите отношения и формата не е маркирана да сигнализира за отношенията, в които събитието влиза извън отношението с говорното събитие, перфектът отразява странично събитие, и то в другата плоскост – на сегашните отношения“ (Пенчев 1967-76, с. 219). Понятието плоскост е идентично с понятието „момент на референцията“, чрез което може да се обясни темпоралната система и Й. Пенчев е един от първите наши езиковеди, които го използват в анализите си (така постъпват също Св. Иванчев, Р. Ницолова). В цитата личи и усещането за разлика между събитийност в момента на изказването и в минал момент, т. е. схващането за относителни и неотносителни глаголни грамеми или разбирането за таксиса.

В анализите на Й. Пенчев специално е подчертано, че перфектът е със специфична семантика заради присъщата ѝ двузначност. Перфектната форма би могла да се употреби в свързаната реч с контекстов акцент върху „результатността“ си, върху последствията от осъществено вече глаголно действие, които се осмислят като новонастъпило състояние на глаголното лице вследствие от предходно действие. В езиците, в които има запазена перфектна парадигма, какъвто е и българският, семантиката на **състояние** се нарича *результативност*; *придобит опит* за реализиране на действие вследствие от осъществяването му; *перфектност*. В контекст обаче, който акцентира върху самия факт на действието, перфектните форми могат да експлицират и действие – процесуалност, дори *континуативност*, но аспектуална, т. е. при вторични имперфективи. Тъй като обаче в българския език глаголните форми са или *свидетелски* (-X/Ш-формите), или ирелевантни откъм *свидетелственост* (тези от т. нар. независим таксис – сегашни, бъдещи, перфектни и за футурум екзактум), перфектовидните форми за действие се осъзнават като маркирани с *несвидетелственост*, за която, за да избегнем отрицателната дума „несвидетелственост“ като наименование на маркирана грамема, сме избрали положителния термин *дистантност*. Може да онагледим казаното по следния начин:

Състояние (результативност): писал е;
Перфект {
Действие процес (дистантност и преизказност): пишел е, бил е писал; пишел, бил писал.

Именно заради необходимостта да се *корелират* по признака *свидетелственост*, всички останали свидетелски форми в български също се подлагат на формообразователната процедура на перфекта – както аористните и имперфектните, така и останалите свидетелски форми (при „перфективирането“ именно свидетелската морфема X/Ш се заменя от ...Л E):

писаX, писа - писаЛ СЪМ, писаЛ E;
пишеX, пишеШе – пишеЛ СЪМ, пишеЛ E;
За време (следходност):
ще пише – щяЛ E да пише;
За време (следходност) и за таксис (относителност):
щеШе да пише – щяЛ E да пише;
За перфект (результативност) и таксис (относителност):
беШе писал – биЛ E писал

За време (*следходност*), таксис (*относителност*) и перфект (*результативност*):

щеШе да е писал – щяЛ Е да е писал

Несвидетелска по същество е и възможността да се вербализира глаголният факт на базата на чужда информация за него, на вторична информация за действието или за резултата от действието. Такова е семантичното съдържание на преизказаните форми в български, които се образуват също чрез перфективиране на свидетелските, но за да се различават от дистантните, спомагателният глагол в трето лице се пропуска (*пишеше – пишел; щеше да пише – щял да пише* и т. н.). Всъщност, функцията на спомагателния глагол в случая е да бъде и формален показател за лице и число, тъй като формата от спрегаемия глагол, причастието, е нелична. Експлицирането на граматическите признаци лице и число в случая е на двата възможни принципа – с маркираност на 3 л. ед. и мн. ч. (*писал СЪМ, писал СИ, писал Е ... писали СА*) или пък с немаркираност на третата форма (*писал СЪМ, писал СИ, писал Ø... писали Ø*). Формалното различие е само третолично, но преизказаните форми се употребяват предимно в трето лице, така че и при сравнително рядката употребата на първо- и второличните форми не се наблюдават омонимни проблеми заради компенсиране от контекста.

Така от формата на перфекта и нейните семантико-функционални своеобразия в съвременния български език се формират 3 парадигми:

А) на същинската резултативна (перфектна) грамема – с основна форма *писал е*;

Б) на дистантната таксисна грамема – с основна форма *пишел е*;

В) на преизказаната грамема – с основна форма *пишел*.

Според нашето виждане за таксиса, той има две, еквиполентно противопоставени маркирани грамеми. Освен описания свидетелски таксис, *относителност* с несвидетелски характер се експлицира и от т. нар. умозаключителни форми. Тази „несвидетелственост“ има маркиран характер, т. е. тя е модифицирана по-скоро като дистанциране на говорещия от реферираните събития, защото той ги вербализира в нова комуникативна ситуация. Дори в някои случаи говорещото лице може да е участвало в реферираната ситуация като несъзнателен деятел (в случаи на опиване, полузаспалост и др. под.), а даже и като съзнателен, но винаги оценява отразяваните събития в нова комуникативна ситуация. Затова за втората маркирана таксисна грамема ни се струва подходящ терминът *дистантен таксис*. Т. е. маркираните таксисни грамеми са две – *свидетелски* и *дистантен таксис* (подробности по тази мотивировка вж. у Маровска 2000; 2013, с. 246-331). Формален показател на *дистантния таксис* е морфемната комбинация от имперфектната морфема, която е налице и при свидетелския таксис, но вместо морфема *-Х/Ш-*, се появява *Л-*морфема от минало деятелно причастие и форма на спомагателния глагол *СЪМ*, т. е. комбинацията *-Е/ъА/А- +...Л Е (четЯЛ Е; вървЯЛ Е; настоявАЛ Е)*.

Вярно е, че описаната проблематика (свързана с метаморфозите на перфекта и от пловдивската езиковедска колегия оценявана като безспорно решена), в по-общ план все още се смята за генерираща полемики. Едно от възможните решения обаче (вж. напр. Маровска 2013) е вдъхновено от множество разговори с Й. Пенчев и убеждението му, че дистинктивният признак на *пишел е*-парадигмата най-правилно може да се квалифицира като „назоваване на глаголното съдържание от говорещо лице, неприсъствало в реферираната ситуация, дистанцирано от нея“, докато *х/ш*-парадигмата има форми, вербализиращи

глаголно съдържание, което реферира ситуация, в която глаголното лице е присъствало и следователно по-скоро е техен свидетел“. Тези формулировки на граматическия признак освобождават от необходимостта да бъде обяснено отношението на говорещия към бъдещите събития, на които той не би могъл да е свидетел.

Й. Пенчев беше привърженик на идеята за игнориране на историко-etimологическите следи в оценката на съвременните лингвистични явления. Смяташе, че задачата на изследователя на съвременния език е да оценява т. нар. непрозрачен знак (по терминологията на Ф. дьо Сосюр). Непрозрачността на езиковия знак е белег за най-висока степен на граматикализация – с уговорката, че понякога „непрозрачността“ е спорна. Критерий би следвало да бъде филологически неизкушеният говорещ, който няма или не проявява т. нар. етимологичен рефлекс, т. е. дори и при наличие на етимологически познания, те са със случаен характер и езиковият носител не се съобразява с тях в процеса на деловата комуникация.

По-често обаче, дори при висока степен на граматикализация, морфемата формален показател носи „etimологически следи“, „подсеща“ за изначалната си семантика и функции. Така е с определителния член в новобългарски. Той нерядко проявява синонимна тенденция спрямо изконното словосъчетание (*женаТА : ТАЗИ жена*) не само защото в някои диалекти все още има *та̀ женà*, но и защото семантичната близост и в съвременния език изключва морфологично членуване в словосъчетания с показателно местоимение от типа *тази жена* (срв. **тазиТА жена*) и *онази жена* (срв. **оназиТА жена*). Още повече, че членуването показва известна разлика в сравнение с признаците на другите граматически и словообразователни морфеми, свойствени на лексемата².

Грамматическата семантика е максимално висока степен на абстракция на реално съществуващи признаци, специфични за назоваваните явления, и затова, за икономичност на речта, чийто предмет са – признаците се осмислят и като характеристика на думите, назоваващи съответните явления. Т. е. “определеност” не означава, че говорещият знае много за назовавания обект, че за него той е материално и функционално познат и подлежи на конкретно описване или “определяне” и т. н. “Определеност” в граматически смисъл означава именно идентифицируемост, т. е. говорещият може да посочи относително точно предмета, или мисли, че може да го посочи, или пък просто се представя като можещ да го посочи, макар че на практика може и да не е в състояние да направи това. *Търсеха те едни хора* означава: “Горе-долу мога да посоча общи данни за търсилите те хора – брой, пол, възраст, но в най-общ смисъл. Дори може да не успея да ги разпозная при нужда”. Затова вербализацията “възможност за идентифициране; *идентифицируемост*” е доста сполучлива, за съжаление и твърде дълга, което е неудобство за научен термин. Използваният от някои изследователи на *определеността* термин *конкретност* е сполучлив. Зачитайки обаче традицията в изучаване на категорията, ние ще продължим да употребяваме основно термините *определеност*, *едностранна (авторова)* и *двустранна определеност*, понякога в скоби ще поясняваме и с термина *конкретност*.

² Срв. напр. преобразуването на крайната наставка *-а* в чужди по произход думи, чрез която те се приобщават към българските съществителни от женски род и която губи йотацията при поява на следваща морфема, но с изключение на членна морфема: *зодия > зодиак*, *зодиакален*, но *зодия > зодияТА*.

Трябва да посочим и още една много съществена особеност на семантиката на *един*-синтагмите. Много от съвременните им изследователи изтъкват, че те са в процес на граматикализация, че при тях този процес все още не е завършил – затова немалка част от учените се въздържат да ги включат в обща граматическа категория заедно с членуваните форми; категорията *определеност : неопределеност* (назована с термина **положение** у Ал. Теодоров-Балан и Ив. Куцаров) се интерпретира като двуграмемна (*книга : книгата*), а не триграмемна (*книга : книгата : една книга*) (вж. Куцаров 2007, с. 451-453; където е отбелязана и логическата възможност да съществува триграмемна интерпретация; Станков 1995, с. 99-100; Зидарова 1994, с. 100-101), да не говорим за по-старите становища от късновенъзрожденския период и първата половина на 20. век). Само че още през 1984 г. Й. Пенчев е написал: „Местоименната дума *един* също изразява *определеност* и се употребява, когато предметът е определен за говорещия, но не е определен, известен за слушащия ... В такава употреба *един* днес няма нищо общо с числителното *един*, тъй като може да има и форма за множествено число *едни...*“ (Пенчев 1984, с. 75). Ние признаваме известна незавършеност на граматикализацията, но наред с това сме убедени, че посоката на езиковото движение е вече съвсем ясна и необратима, заради което сме привърженици на виждането за еднородност и еквиполентна противопоставеност на грамемите *едностранна* и *двустранна определеност*. Идеята на Й. Пенчев не остава незабелязана, тъй като се появяват немалко трудове, стараещи се да се съобразят с нея (което е показателно и за авторитетността на Й. Пенчев, тогава просто ст. н. с. II ст., ориентиран по-скоро към проблематиката на синтаксиса, а не на морфологията). Тя има и предшественици - анализите у Маслов 1956; Иванчев 1957-78, с. 186-211; в ново време на Стаменов 1985, с. 40³ – цит. по Буров 2004, с. 355; Ницолова 2008, с. 85-114; Буров 2004, с. 354-355 са по-близки до триграмемна интерпретация, макар че в тях се говори не за маркирана грамема *едностранна определеност*, а за неопределителен член *един*). Цялата руска традиция, изкушена от механизмите на членуването и съответстващите му неграматически експликации в езиците без член, налага пък термина „специфична неопределеност“, което също говори за долавяне на по-особения статут на *един*-конструкциите, но едва през 2013 г. се появява интерпретация (Маровска 2013), в която категорията категорично е квалифицирана като триграмемна.⁴

Така че основните заслуги за налагането на триграмемната интерпретация на категорията *определеност : неопределеност* отново има Й. Пенчев, който проникателно ни обръща внимание в своя Синтаксис, че *един*-формите също са вид определени форми, също

³ Хр. Стаменов. За употребата на *един* като показател за неопределеност в българския език (в сравнение с английски). – Език и литература, № 3, с. 33-44.

⁴ Триграмемната интерпретация е представена като логически възможна и в граматиката на Ив. Куцаров от 2007 г., но анализът на категорията и там остава чрез опозитивното отношение на две грамеми – *определеност* и *неопределеност* (Куцаров 2007, с. 453-454).

като членуваните изразяват вид *определеност* и назоваването им неопределено е неаргументирано.⁵

Й. Пенчев е ученият, който с разсъжденията си определено е допринесъл за оформяне на нашето становище за аспектуалността и глаголните видове. Най-вече с факта, че съумява да назове с единствен термин перфективния признак, обикновено наричан чрез множество синоними – завършеност, изчерпаност, тотализираност, обобщеност, моменталност, цялостност, комплексност и др. Всеки един от тях е мотивиран основно от определена „частновидова употреба“⁶ и контекстовата функционалност на съобщението, в което фигурира глаголната форма. Когато обаче става въпрос за семантиката на определен граматичен признак, синонимният ред по-скоро обърква неговото диференциране и особено оценката на маркираността или немаркираността му. Й. Пенчев обичаше да илюстрира перфективния признак с пример, който съм цитирала като негов, но той е май на друг изследовател на видовете – В. Станков. При сравнение на употребата на перфективен и съотв. имперфективен глагол, признакът „постигната цел на действието“ е ярко открояващ се: *Дадох му парите* (= Той взе парите), срв. с *Давах му парите* (Не ги взе по някаква причина). Т. е. разликата е свързана с процесуалността на несвършения вид и постигнатата цел на свършения глагол. Дефинирането на перфективния признак като „постигната цел на действието“ е в основата на възможността да се направи изводът за семантичната близост между свършения вид и аориста, от една страна, и производния несвършен вид и имперфекта и презенса, от друга. Същността на близостта между аспектуалните и темпоралните признаци според нас очевидна, а разликата е в различната им йерархична позиция – аспектуалните морфемии стоят веднага след лексикалната основа на глаголите, докато темпоралните са след тях. Така че объркване или съвпадане не може да съществува, но може, и съществува несъвместимост между тях. По тази именно причина вторичните имперфективи имат висока фреквентност във времената за съвременност (и континуативност) – сегашно и имперфект, но почти не се употребяват в аорист. Спрямо аспектуалните признаци на СВ – постигната цел, и на производния, вторичния НСВ – континуативност, очевидно първичните несвършени глаголи са немаркирани, поради което имат естествена и фреквентна употреба и в аорист, и в сегашно и имперфект.

Нещо повече – тази 3-грамемна интерпретация на вида позволява да се обясни и значението итеративност, изразяващо се при съчетаване на аспектуален и темпорален признак на принципа на разминаването. За да се експлицира итеративност, трябва да се съчетаят признаците *постигната цел* и *континуативност*. Тази комбинация се получава, когато свършен глагол се употребява в сегашно време или в имперфект, или пък вторичен

⁵ Именно заради тази незавършеност на граматикализацията на *един* като формант за *едностранна определеност*, той пази немало функции, в които се проявява в еднаква степен и като числително или прилагателно, и като граматическо средство за изразяване на *едностранна определеност*. Най-типичната употреба на именни групи с *един* е при начално въвеждане на референт в наративен контекст от типа *Имало едно време един цар и една царица* ... Тази ситуация изобщо не е типична за употреба на членувани форми, тъй като те предполагат *определеност* на обектите и за реципиента, а тъкмо това е комуникативната цел на една приказка – говорещият да информира, да разкаже на своя слушател нещо, което той не знае. Граматикализацията е в почти завършена вече степен при типичните употреби на *един* като формант за *едностранна идентифицираност* на назованото от думата явление и пълноценен корелат на членуваните синтагми, изразяващи *двустранна идентифицираност*.

⁶ За частновидовите употреби вж. Станков 1980, с. 59-104.

несвършен глагол – в аорист (срв. *Там, дете либе хубаво черни си очи вдигнеше ...; Настане вечер, месец изгрее, звезди обсият свода небесен ...*(Хр. Ботев); *Излезеш, идееш, в земя корава напънеш рало, халосаш вола ...* (П. Яворов) и обратно: *Той се разхожда (разхожда) и накрая се прибра вкъщи*. Т. е. ще си позволя може би нескромно да вметна, че не бих достигнала до описаната интерпретация на аспектуалността в СБЕ, ако перфективният признак не беше описан именно като „постигната цел на действието“. Не че примерно признакът „изчерпаност“ не означава почти същото. Но вместиането му в редица от синоними го представя като неединствен, като контекстово реализиращ се, като равностоен на всички останали.

Вместо заключение бих искала да припомня най-характерното за големия наш езиковед Й. Пенчев – изключителната му толерантност и добронамереност. Въпреки безспорната си компетентност и езикова проникновеност – Й. Пенчев обикновено е бил прав в тълкуването на повечето спорни въпроси, които сме коментирали, – той никога не е налагал своето мнение императивно, включително и спрямо своите докторанти и асистенти. Осигурявал им е творческа свобода и спокойствието, че тяхната позиция няма да бъде грубо отхвърлена, че изследователското им достойнство няма как да бъде накърнено след разговор с него, че техният макар и малък принос ще бъде отчетен и с него ще се съобрази дори неговото собствено творчество. Това именно придаваше на общуването с Й. Пенчев онзи творчески характер, подсигуриращ приемствеността и патоса на филологическото мислене, заради които всеки от нас ще го помни само с добро.

Библиография:

Буров 2004: С т. Б у р о в. *Познанието в езика на българите*. [St. Burov. *Poznaniето v ezika na balgarite*.] Велико Търново, 2004.

Зидарова 1994: В. З и д а р о в а. *Семантика и употреба на словоформата един в съвременния български книжовен език (с оглед на категорията определеност : неопределеност)*. [V. Zidarova. *Semantika i upotreba na slovoformatata edin v savremenniya balgarski knizhoven ezik s ogled na kategoriyata opredelenost : neopredelenost*.] Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. [Avtoreferat na disertaciya za prisazhdane na nauchnata i obrazovatelna stepen “doktor”.] София, 1994 (ръкопис).

Иванчев 1957-78: С в. И в а н ч е в. *Една неописана употреба на членуваната форма*. [Sv. Ivanchev. *Edna neopisana upotreba na chlenuvanata forma*.] – П. Пашов. *Помагало по българска морфология. Имена*. [Pashov, P. *Pomagalo po balgarska morfologiya. Imena*.] София, 1978, с. 212-222.

Куцаров 2007: И в. К у ц а р о в. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Iv. Kutsarov. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologija*.] Пловдив, 2007.

Маровска 2000: В. М а р о в с к а. *За категорията таксис в съвременния български език*. [V. Marovska. *Za kategoriyata taksis v savremenniya balgarski ezik*.] – *Едно поколение български езиковеди*. [Edno pokolenie balgarski ezikovedi.] София, 2000, с. 108-115.

Маровска 2013: В. М а р о в с к а. *Референция и рефериране в света на езика.* [V. Marovska. *Referentsiya i referirane v sveta na ezika.*] Пловдив, 2013.

Маслов 1956: Ю. С. М а с л о в. *Очерк болгарской грамматики.* [Ju. S. Maslov. *Ocherk bolgarskoj grammatiki.*] Москва, 1956.

Ницолова 2008: Р. Н и ц о л о в а. *Българска граматика. Морфология.* [R. Nicolova. *Balgarska gramatika. Morfologiya.*] София, 2008.

Пенчев 1967-76: Й. П е н ч е в. Към въпроса за времената в съвременния български език. [J. Penchev. *Kam varpasa za vremenata v savremenniya balgarski ezik.*]– Пашов, П., Р. Ницолова (съст.). *Помагало по българска морфология. Глагол.* [Pashov, P., R. Nicolova (sast.). *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol.*] София, 1976, с. 210-223.

Пенчев 1984: Й. П е н ч е в. *Строеж на българското изречение.* [J. Penchev. *Stroezh na balgarskoto izrechenie.*] София, 1984.

Пенчев 1987: Й. П е н ч е в. Перфект и превръщане в перфект. [J. Penchev. *Perfekt i prevrashtane s perfekt.*] – Доклади от Втория международен конгрес по българистика. Т. 3. *Съвременен български език.* [Dokladi ot Vtoriya mezhdunaroden kongres po balgaristika. T. 3. *Savremenen balgarski ezik.*] София, 1987, с. 468-474.

Станков 1980: В. С т а н к о в. *Глаголният вид в българския книжовен език.* [V. Stankov. *Glagolniyat vid v balgarskiya knizhoven ezik.*] София, 1980.

Станков 1995: В. С т а н к о в. Семантични особености на категорията неопределеност на имената в българския език. [V. Stankov. *Semantichni osobenosti na kategoriyata noopredelenost na imenata v balgarskiya ezik.*] – Проблеми на граматичната система на българския език. *Българско езикознание 1.* [Problemi na gramatichnata sistema na balgarskiya ezik. *Balgarsko ezikoznanie 1.*] София, 1995, с. 102-129.

Пленарни доклади

Събирателните имена в българския език

Тодор Бояджиев

The Collective Nouns in Bulgarian

Todor Boyadzhiev

The paper consists of two parts. The first one offers a critical examination of the investigations on collective nouns in the standard language as a semantic and word-formation category. This part offers an overview of their score, specific features, ways of formation, varieties, distribution, and semantic changes.

The second part is devoted to the collective nouns in the dialects, where the dominant ways of their formation are derivation and semantic development. Compared to the standard language, the dialects exhibit richer word-formation models and preservation on archaic affixal forms for the three genders with the endings *-je*, *-ja*.

Key words: *nomina collectiva*, derivation, affixation, word-formation, inflection, agreement, stylistic markers, *pluralia tantum*, *singularia tantum*

Събирателните съществителни имена в българския език са много добре проучени. Още във възрожденските граматиките те се дефинират и определят отделно или в състава на категорията число на имената като подклас, терминологично определен сред останалите нарицателни и собствени, умалителни и увеличителни имена. В граматиките след Освобождението и в граматиките на българския език от Ал. Тодоров–Балан и Л. Андрейчин събирателните имена още по-пълно се описват, разглеждат и представят. В по-новите граматични изследвания на Ст. Георгиев, Ю. Маслов, Ив. Куцаров, Р. Ницолова, та чак до Академичната граматика започва и дискусия за същността и употребата на събирателните имена и мястото им сред основните класове на съществителното име. На събирателните имена са посветени и две специални изследвания, в които те по-подробно се разглеждат. Това са студиите *Категорията събирателност в съвременния български книжовен език* на М. Димитрова и *Колективните имена в българския език* на Г. Попиванов. След публикуването им се наблюдава завишен интерес към проблематиката на събирателните съществителни имена. През последните няколко десетилетия тя се радва на изключителна популярност сред езиковедите, за което свидетелства появата на редица статии и сравнителни изследвания. Тя става много актуална и при съставянето на тълковните речници и изготвянето на различни справочници и учебни помагала, в които се използва граматичната класификация „*разговорна дума и разговорно значение*“. Заслужава да се отбележи също така, че събирателните имена в българския книжовен език са проучени много подробно и от Ст. Буров в двете му монографии: *Форми и значение на съществителното име* и *Познанието в езика на българите*. Сред най-новите публикации, посветени на събирателните имена, успешно се нарежда и книгата на В. Петров *Събирателните имена в българския език в съпоставка с други балкански езици*.

В езикознанието събирателните имена се определят като единство от по-висш ред и като понятийна категория, която тълкува някакво множество като цялостна и неделима съвкупност от еднородни предмети. От логическа гледна точка това намира отражение в

езика, като в категорията събирателност се съчетават, от една страна, граматичната категория число с лексикалната категория маса и недискретни субстанции от рода на „захар“, „масло“. За разлика от тях обаче категорията събирателност само в сигнификативен аспект е единство, а в денотативен аспект тя е множество. Зад събирателните имена винаги стои някакъв ред от дискретни предмети, които в крайна сметка потенциално могат да се изброяват. Категорията събирателност, за разлика от категорията число, актуализира не толкова количеството, колкото качествената страна (еднородността) на съвкупността от предмети. Тя не се изгражда от семантичната опозиция „един – повече от един (много)“, а от опозицията „един предмет – клас, съвкупност от еднородни предмети“: *нива – ниви – нивя*. Затова категорията събирателност тясно е свързана с качествената класификация на денотатите, с което предположително се обяснява и големият брой суфикси за събирателност в много езици. Класифициращият характер на категорията събирателност изпъква и при нейното лексикално изразяване – при сигнификативните отношения между такива думи като „стадо“ (крави), „табун“ (коне), „ято“ (птици), „пасаж“ (риби), които, различавайки се помежду си по типа на групиранияте денотати, всичките заедно се противопоставят на названия за съвкупност от хора от типа „тълпа“, „група“, „отряд“. Във формален план категорията събирателност се отличава от категорията число като словообразователна от формообразуваща (Большой энциклопедический словарь; 473).

В българската граматична литература събирателните имена терминологично и по смисловите им особености се определят еднообразно и еднозначно. Само Ал. Т.–Балан и Л. Андрейчин ги дефинират като *сборни* (масови), използвайки за тях и латинския термин *nomina collectiva*. За характеристика на различните видове събирателни имена в изследванията се използват и определенията *сингулативи* и *нумеративи*.

В многобройните общи и конкретни изследвания събирателните имена започват подробно да се описват и изясняват: правят се теоретични обобщения, оспорват се интерпретации за тях, изясняват се признаците им, за да се направят по-точни класификации и покаже цялостното им развитие. Събирателните имена в българския език са особена лексикално-семантична група от имена, която е част от нарицателните имена и от граматичната сингулативност. Обикновено те имат само форми за единствено число, с което назовават представа за множественост, за сбор от еднородни предмети, схващани като неделима цялост и като колективни единици, които не се свързват с представата за бройност, не се поддават на броене и не се съчетават с бройни числителни. Има още една особеност, която трябва да се изтъкне, за да се докаже съществуването на събирателни имена. Те трябва да имат конгруенция с множествената форма на своите предикативни изрази, но да запазват своето колективно тълкуване, с което да се противопоставят на формите в единствено число на обикновеното множествено число.

В по-новите изследвания събирателните имена се отделят като характерен клас имена, които се отнасят към неброимите (неделимите) съществителни имена, тъй като те са извън противопоставянето единичност – множественост. Те имат дефективни парадигми и лексикално-семантични ограничения в дистрибуцията си, които блокират възможността за числово противопоставяне, основано единствено на количествен признак. Неброимите съществителни обхващат както събирателните за маса, така и съществителните pl. и sing. *tantum*, само някои от които могат да имат множествени граматични форми, когато означават разновидност на дадено колективно съдържание (*брашно – брашна*) или отделни групи от него (*дружина – дружини*).

Съществуват различия в схващанията на отделните изследователи за обема и обхвата на имената, определени като събирателни. Различната им интерпретация се дължи на тяхната разнородна същност, която може да бъде изразена по семантичен, морфологичен и

словообразователен начин. В зависимост от това дали някои събирателни имена могат да образуват форми за мн. число с окончание *-а* (*дърва, нивя, въжа*) или *-ища* (*пътища, купища, друмища*) те се определят като pl. tantum и се изключват от ядрото на събирателните имена. Изключват се от тях и съществителните, които имат съотносителни форми за ед. и мн. число като *ято – ята, група – групи*, които обикновено се разглеждат като събирателни, защото в тях количественото значение доминира, а лексикалното избледнява. Изключват се и веществените имена като *жито, захар* и съществителните от типа *полк, тълпа, група*, макар че означават съвкупност от предмети или лица, тъй като се изменят по число и се съчетават с числителни имена (*полк – полкове, един полк, три полка*). Според Й. Пенчев при определянето кои имена трябва да се считат за събирателни трябва да се приемат тези, които не се променят по число в съчетание с глаголи от определен тип, т.е. класът на събирателните съществителни трябва да се отделя въз основа на синтактично правило, защото семантичните класове са синтактични класове. Според него различията между обикновеното и т.н. събирателно (колективно) множество се изразява с количествен експонент на синтактично равнище – затова и съществителните от типа *народ, ято* трябва да се включат към събирателните, като определянето им се основава на морфологично-синтактични критерии, а не на чисто морфологични и в зависимост от това как името се противопоставя със своите признаци в опозициите.

Спорен и дискуссионен е все още и въпросът за класификацията и групировката на събирателните имена в семантични типове и подтипове. При структурния и дистрибутивен подход към събирателните имена като понятийна категория, те се разглеждат в синтагматичен аспект, т.е. според тяхната роля във формирането на семантичната структура на изказването и текста. Според значението им най-често се отделят конкретни събирателни имена и абстрактни събирателни имена и pl. tantum, които притежават само част от характерните им.

В своята студия *Категорията събирателност в съвременния български език* М. Димитрова отделя събирателните имена в отделна и самостоятелна категория. Поради голямото разнообразие на събирателните групи много е трудно да се определи категорично тяхната категориална същност, като се имат предвид само формалните, а не функционалните критерии. Събирателните имена са отделна функционално-семантична категория, формална диференциация на семантични категории за деференциация на семантично немаркирани множествени форми. Схващанията на отделните автори както и сведенията от текстовете, в които се употребяват събирателните форми, функционалното им използване и стилистичната им значимост свидетелстват в полза на друго решение. Първ Ю. Маслов ясно и категорично определи събирателните имена като словообразователна категория, която граматизира своето значение чрез форми за събирателно множество. Морфемите, с които се пренася информация за него в книжовния език са коренни и деривационни. Тяхното събирателно значение е словообразователно, т.е. в по-голямата си част това са производни лексеми, образувани със суфикси от съответните названия на единични предмети. Групата на събирателните имена се попълва и чрез метонимични преноси от т. нар. лексикални или семантични събирателни имена с вградена първична колективна семантика. Няма да се спирам подробно на съществуващите словообразователни модели за изразяване на събирателност. Ще припомня само това, че в книжовния език няма особено продуктивни наставки освен *-ство* (*учителство, гражданство, духовенство*) и *-ак* (*върбалак, хресталак*), *-аж* (*малинаж*). Това, което е важно да се изтъкне е, че по-голямата част от събирателните наставки са дошли от народната реч.

С оглед на задачите, поставени в доклада, необходимо е да се изяснят накратко и формалните и функционалните особености на събирателните имена в диалектите, с цел да се

определят някои прилики и разлики в сравнение със състоянието им в книжовния език. Идеята за събирателност в диалектите се изразява по семантичен, словообразователен и граматичен начин. От семантично гледище към събирателните имена се отнасят имената, чието събирателно значение идва от коренната морфема, в която идеята за колективност е тяхна вътрешно присъща особеност, без да е необходимо тя да бъде допълнително изразявана чрез форманти. Такива са например лексемите *сажде*, *емиш* 'плодове', *исхан* 'народ', *гад* 'животни, птици', *аскер* 'войска', *рая*, *максул* 'млечни продукти', *стока* и др., в които събирателното им значение се изразява от прякото лексикално значение и от първоначалната им семантична функция.

Събирателните имена, добити чрез деривация, са много по-разнообразни. Диалектите демонстрират по-богат набор от специални продуктивни суфикси и словообразователни модели, специализирани да означават идеята за събирателно значение: *мравуняк*, *върхор*, *свинкаш*, *мочурляк*, *букаш*, *сватовиштина*, *даскаля*, *треволяк*, *къштя* и мн. др. Сред тях се забелязват и различия в териториалното им разграничение и ареалното им разпространение. В източните говори например събирателните имена завършват на *-а* и *-я* – *ергеня*, *циганя*, и на *-ура* – *женуря*, *мъжуря*, а в западните говори на *-тия* – *волотия*, *девочетия*, на *-иа* – *копечиа*, *офчариа*, *момчетиа* и на *-ор* – *дечор*, *циган'ор*.

За образуване на колективни имена в диалектите се използват и граматични форманти, които напомнят за флексия – т.нар. структурни суфикси, чрез които се осъществява връзката с граматичната система в диалекта. Такива са имената със събирателно значение, образувани с наставките *-ишта/-ишча* (*трапишта*, *градишта*), *-ци* (*пилци*, *телци*, *прахци*), *-ин'а* (*пилин'а*, *прасин'а*, *йагнин'а*). Сред тях най-разпространени в диалектите са събирателните форми, образувани с идентичните по значение наставки *-йе/-е/-йа*. Те се образуват редовно от голям брой основни имена от трите рода като значението им в диалектните описания се определя като събирателно множество. При имената от мъжки род се срещат и двата типа форманти при една и съща дума без семантични разлики във вариантите: *трънйе* / *трънйа*, *листйе* / *листйа*, *снопйе* / *снопйа*, *дъбйе* / *дъбйа*, *дворйе* / *дворйа*, *мъжйе*, *класйе*, *царйе*. Такива форми се образуват редовно и от съществителните, които завършват на *-н*: *камен'е* / *камен'а*, *пламен'е* / *пламен'а*, *ваглен'е* / *ваглен'а*. При имената от женски род се използва предимно само *-йе*: *тревйе*, *водйе*, *нивье* / *нивьа*, *планин'е*, *падин'е*, *капинйе*, *грамадйе*, *ливадйе*, *сливйе*. При имената от среден род се срещат форми и с двете окончания: *перйе* / *перийа*, *дръвйе* / *дръвйа*, *крилйе* / *крилйа*, *житйе* / *житйа*, *вретен'а*, *рамен'е* / *рамен'а*, *имен'а*. В своята същинска функция формите на *-йе* и *-йа* се срещат в по-голямата част от диалектите. Широко са застъпени във всички югозападни говори. Обхващат и диалектната територия на северозападните и пограничните говори. Особено продуктивни са те в рупските говори от Странджа до Солун. С по-малка последователност формите спорадично и с отделни примери се срещат и в североизточните и балканските говори.

Прегледът на формите, образувани с наставката *-йе/-йа* в диалектите дава основание събирателните имена да се определят категориално като своеобразна група имена за назоваване на събирателно множество, а формантите *-йе/-йа* като формообразователни флексивни морфемни. Този извод се подкрепя и от другите характерни семантични и дистрибутивни особености на формите.

Събирателните множествени форми на *-йе/-йа* не се схващат като отделни лексеми и не намират място в диалектните речници като отделни събирателни единици. Окончанията *-йе/-йа* продължават старите наставки на събирателните имена (стб. ЁЁЊЌÛœ, АЂАЌВ) и наставката *-је* за именителен падеж на имената от *i*-основи в мъжки род (стб. Ѓ™ЌÛœ, ЂЊЌÛœ). Старите текстове показват и засилена употреба на *-ие* като окончание за множествено число във форми като М™ЖИЕ, ЦАРНА, които са се схващали като

събирателни имена от среден род. Диалектните форми на *-йе* и *-йа* се членуват с *-то*, което означава, че се схващат като събирателни имена от среден род: *гробето, турцето, мъжето, конето, лисйето, гостйето*. Важен фактор с морфологична функция са и фонетичните промени, които преобразуват чувствително морфологичния строеж на някои събирателни имена. След загубата на еровете в групите *-vój, -zój, -dój* наставките *-йе, -йа* предизвикват нови йотувания, в резултат на което в тези позиции се появяват меки съгласни, които приемат семиологично (граматично) значение да разграничават флексията и оформят редуванията:

н – н' *кон - кон'е, костен - костен'е, тъпан - тъпан'е, камен - камен'е*

к – к' (tj) *цвет - цвек'е, прът - прък'е, път - пък'е, брут - брук'е*

рабок'е, госк'е, хайдук'е, лиск'е

г – к' (dj) *ливада - ливаг'е, свод - свог'е, вода - вог'е, л'уг'е, оград'е, грозг'е.*

Голям брой имена, които имат обикновени форми за множествено число, могат да добият и нови форми с колективно значение. Двете форми обаче са много ясно смислово и функционално разграничени: *нива, ниви – нивйе, крило, крила – крилийе/крилийа, дъб, дъбове – дъбйе, сноп, снопи – снопје, мъж, мъже – мъжйе*. Съвсем естествено е множествените събирателни форми да имат множествена конфигурация както на синтагматично, така и на изреченско ниво: *убави снопйе, жолти листйе, секакви тревйе, млади дрвйе, листйето паг'аат*. Има обаче и случаи, когато в синтагмите формите на *-йе* показват съгласуване в единствено число: *високо горйе, старото гробйе, брезово листйе, лисйето падна*.

Понеже означават едновременно множественост и единство, събирателните имена се съгласуват колебливо и в зависимост от това коя от двете представи – за съвкупност, единство или за множество, надделява в съзнанието на говорещите.

Събирателните форми често се трансформират във форми за обикновено немаркирано множествено число. Това вероятно е обусловено от факта, че и формите за обикновено множествено число в много рупски говори се образуват с окончание *-е*. Интересни са и случаите, когато събирателните имена се лексикализират и преосмислят към единични предмети и към имена от среден род, които вече нямат събирателно значение. Като примери за лексикализация се привеждат някогашните събирателни имена *грозйе, лозйе, цвек'е, зелйе, билйе, овоштийе, оружйе*.

Българският език предлага автентични примери, които илюстрират промените, настанали в някогашните събирателни имена. Общ извод е, че днешното състояние е резултат на структурни изменения, довели до образуването на нови териториални и исторически варианти. Особеностите, които отделят диалектите от книжовния език във формите и дистрибуцията на събирателните имена показват, че само в диалектите те са запазени във вид, който се открива в старобългарските текстове.

Библиография

Андрейчин 1978: Андрейчин, Л. Основна българска граматика. София.

Балан 1940: Ал. Т.-Балан. Нова българска граматика. София.

Бояджиев 1973: Бояджиев, Т. Окончание за множествено число *-ища* в българския език. // Славистични изследвания. Кн. 3. София: Наука и изкуство. с. 173 – 178.

Бояджиев 1974: Бояджиев, Т. Окончание за мн. ч. *-е* при едносрични съществителни имена от мъжки род. // В памет на проф. д-р Ст. Стойков. Езиковедски изследвания. София, с. 225 – 228.

Буров 1996: Буров, Ст. *Форми и значение на съществителното име*. Велико Търново, 1996.

Буров 2004: Буров, Ст. Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността. В. Търново: Фабер.

Видоески 1962: Видоески, Б. Кумановскиот говор. Скопје.

Георгиев 1999: Георгиев, Ст. Морфология на българския книжовен език. Велико Търново: Абагар, 1999.

Горов 1962: Горов, Г. Странджанския говор. // Българска диалектология. Проучвания и материали. Т. I. София.

Гочева 1989 / 1990 – 1992: Гочева, С. П. Семантичките особености собирателных существительных. // Трудове на ВТУ. Филологически факултет. Т. 26. Кн. 2. Велико Търново.

Граматика 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Том II. Морфология. София: Издателство на БАН.

Димитрова 1978: Димитрова, М. Категорията събирателност в съвременния книжовен български език. // Известия на Института за български език. Кн. XIII. София.

Иванчев 1967: Иванчев, Св. Сингулативите в българския език. // Български език, № 2.

Керемедчиева 1993: Керемедчиева, Сл. Говорът на Ропката. София: Микропринт.

Китанова 1981: Китанова, М. Съществителни имена с окончание –ища (–иштъ) за множествено число в Одринския говор. // Български език № 5, София.

Кодов 1935: Кодов, Хр. Езикът на тракийските българи. // Тракийски сборник. № 6.

Кочев 1971: Кочев, Ив. Диалектни категории и типове при словобразуването на съществителното име. // Изв. на ИБЕ. Кн. XX. София: Издателство на БАН.

Крумова 1971: Крумова, Л. За някои омоформи при събирателните съществителни имена с оглед към лексикографската практика. // Български език, 1971, № 5.

Крумова-Цветкова 2007: Крумова-Цветкова, Л. Семантичната категория количество и нейното изразяване в българския език: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив: Университетско издателство „П. Хилендарски“.

Кяева 1996: Кяева, Ел. Словообразователни типове с наставка –иште в българските говори на Мизия, Тракия и Македония. // Македонски преглед, год. XIX. Книга 4.

Маслов 1982: Маслов, Ю. С. Граматика на българския език. София: Наука и изкуство.

Милетич 1912 / 2013: Милетич, Л. Родопските говори на българския език. София: Изток-Запад.

Мирчев 1978: Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. София, 1978.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.

Пенчев 1975: Пенчев, Й. Семантични класове на конкретните съществителни имена в българския език. // Въпроси на структурата на съвременния български език. София: Издателство на БАН.

Петров 2015: Петров, В. Събирателните имена в българския език в съпоставка с други балкански езици. Пловдив: Жанет 45 ООД.

Попиванов 1957: Попиванов, Г. Колективните имена в българския език. // Езиковедски изследвания в чест на акад. Стефан Младенов. София.

Словарь 1998: Большой энциклопедический словарь. Языкознание. Москва.

Спасова 1961: Спасова, С. Лексико-семантични различия при съществителните имена в българския книжовен език с оглед към категорията число. // Изв. на ИБЕ. Кн. VII. София.

Стоянов 1964 / 1980: Стоянов, Ст. Граматика на българския книжовен език. София: Наука и изкуство.

Тодоров 1936: Тодоров, Цв. Северозападните български говори. // СбНУНК: Кн. ХLI. София, БАН.

EVIDENTIAL HE E ПРЕИЗКАЗНОСТ

Иван Куцаров
Пловдивски университет

EVIDENTIAL IS NOT RENARRATION

Ivan Kutsarov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Our recent observations show that the term *evidential*, *evidentiality* introduced by R. O. Jakobson as a name for a new verbal category has been used more and more to refer to the so-called „preizkaznost” (renarrative, commentative) – a phenomenon that is characteristic of the Bulgarian morphological system. This paper argues that such understanding doesn’t represent Jakobson’s intention or other relevant facts. No real expert in this phenomenon uses the term *evidential* for it. *Evidential* could be the name of another category that is also typical for contemporary Bulgarian language – the one based on the opposition *evidentiality* ~ *non-evidentiality*.

Key words: *evidential*, *evidentiality*, *renarrative*, *morphological category*, *grammeme*

В последно време прави впечатление фактът, че все по-често терминът *evidential*, *evidentiality*, предложен от Р. О. Якобсон като име на нова глаголна категория, се използва за назоваване на характерното за българската морфологична система явление „preizkaznost” (ренаратив, коментатив). В доклада се доказва, че тази концепция не отговаря на замисъла на самия и създател, както и на редица други факти. Никой от същинските изследователи на явлението не го назовава по този начин. *Evidential* би могла да се нарече евентуално категорията, изградена върху опозицията свидетелственост ~ несвидетелственост, също характерна за съвременния български език.

Ключови думи: *evidential*, *evidentiality*, *ренаратив*, *морфологична категория*, *грамема*

През 2013 г. сп. *Съпоставително езикознание* публикува двойна книжка, посветена на преизказването (вж. СЕ 2013). Получиха се много материали, като 13 от тях бяха отпечатани (4 автори от България, 3 – от Германия, 2 – от Русия, по един от Франция, САЩ, Япония и Англия). Между поканените да вземат участие в броя бях и аз. Статията си озаглавих *Преизказването*. В нея се “представя една цялостна картина на терминологичното и концептуалното разнообразие, белязали проучванията, посветени на преизказването в българския език” (Алексова 2013: 5). И още: “Като не твърде сполучливи еквиваленти на българското ‘преизказване’, за разлика от добилия популярност в западната наука термин ‘ренаратив’, Ив. Куцаров посочва термините ‘*evidential*’, ‘имперцептив’, ‘*narration indirecte*’ и др. Като най-неподходящ (дори вреден) от гледна точка на същността на преизказването авторът определя термина ‘несвидетелски’ форми” (пак там, стр. 6). Добре, но в съдържанието на броя на английски език моята статия е озаглавена *Evidentiality* (вж. СЕ 2013: 4). И ако се прочете цялата книжка, ще се добие впечатлението, че тя е посветена не на преизказването, а на така наречената евиденциалност, която някои смятат за грамема (за преизказност), други – за морфологична категория, трети – за хиперкатегория. Всичко това ми дава повод да взема специално отношение по въпроса. Още повече, както отбелязва М. М. Макарцев (един от авторите в СЕ 2013), „можно сказать, что мы на пике интереса к категории

эвиденциальности” (Макарцев 2014: 7; вж. там и списък на множеството конференции и кръгли маси, посветени на тази проблематика и проведени в Европа от 2007 до 2012 г.; пак там на стр. 17 – 31 може да се намери и кратка история на проучванията по въпроса; не може да има съмнение обаче, че що се отнася до преизказването, тази проблематика е проучена най-добре у нас от компетентни носители на езика ни; М. М. Макарцев познава тази литература – вж. библиографията в цитирания труд, но не винаги и се доверява достатъчно).

Терминът EVIDENTIAL е предложен от Р. О. Якобсон в статията за „шифтерите”, отпечатана в Бостън (САЩ) през 1957 г. (вж. Якобсон 1957). В началото на 70-те години тя е преведена и публикувана на руски език (вж. Якобсон 1972) и заслужено добива широка популярност. Тази статия наистина е забележителна (вж. и Храковски 2008: 516), дори съм си позволявал в лекции пред студенти да сравнявам този неголям труд с Менделеевата таблица в химията. Първият български учен, който цитира и използва в изследванията си постановките от тази статия, е Й. Пенчев (вж. Пенчев 1967: 131; вж. по-късно Пенчев 1985; Пенчев 1987; Пенчев 2001; Пенчев 2004 и др.). Негов е и първият превод на evidential на славянски език – “очевидност” (Пенчев 1967: 142). Негово обаче е и първото отъждествяване (макар и не дефинитивно, а практически) между evidentiality и преизказност (вж. на много места в цитираната статия).

Винаги е правило впечатление, че при дефинирането на семантичното съдържание на глаголните морфологични категории се използват многобройни и най-различни понятия. Давал съм примери с граматиката на Ст. Стоянов (вж. Стоянов 1964), с академичната Морфология на съвременния български език (вж. Морфология 1983), с академичната руска Морфология (вж. Граматика 1953), с речника на О. С. Ахманова (Ахманова 1969), с трудове на В. Станков (вж. Станков 1981) и др. Тук, при класификацията на глаголните морфологични категории, авторът констатира, что “следует различать следующие четыре вещи: сообщаемый факт /EN/, факт сообщения /ES/, участник сообщаемого факта /PN/ и участник факта сообщения /PS/” (Якобсон 1972: 99). Ако се приведат тези понятия към традиционните термини, с които си служат славянските граматикати, може да се каже, че става дума съотв. за действие, изказване (за действието), глаголно лице (глаголен субект) и говорещо лице (всъщност авторът използва и това понятие при характеристиката на залога – вж. стр. 101), т. е. само четири понятия, които влизайки в отношения едно с друго са в състояние да дефинират семантиката на основните глаголни категории. При това Р. О. Якобсон не се ограничава с категориите на “бедния” в това отношение руски глагол, а отбелязва клетки за потенциално възможни категории (подобно на празните клетки в първоначалната Менделеева таблица). Именно на тази основа, използвайки посочените постановки, съм се опитвал да представя семантичното съдържание на българските глаголни категории и да уточня техния брой, като коригирам статуквото, наложено в граматиките през 40-те години на 20. век (последният вариант на тези опити вж. в Куцаров 1998; Куцаров 2007: 190-192). Ще добавя само, че този труд на Р. О. Якобсон се оказва в подкрепа на тезата, че преизказността не е и не може да бъде едно от наклоненията на българския глагол, че времето в който и да е език не може да има повече от три грамемати (това е казано от Й. Пенчев в цитирания по-горе труд – Пенчев 1967). Пак благодарение на очертаните от Р. О. Якобсон “клетки” на възможните категории лансирах идеята си за наличието на категория таксис (тя присъства у Р. О. Якобсон; и за тази категория пръв у нас споменава Й. Пенчев – вж. Пенчев 1967; Пенчев 1985), категория вид на действието (за нея пък пръв споменава П. Пашов – вж. Пашов 1965: 56, където пише за категория “результативност”), категория статус (също присъства у Р. О. Якобсон) в съвременния български език.

За термина (и евентуално – категорията, назовавана с него), който е обект на внимание в този доклад, Р. О. Якобсон пише: “Засвидетелствуванность (evidential) – етим термином

предлагается называть глагольную категорию, учитывающую три факта (сообщаемый факт, факт сообщения и, кроме того, передаваемый факт сообщения, т. е. указываемый источник сведений о сообщаемом факте). Говорящий сообщает о событии, основываясь на сообщении какого-либо другого лица (цитативные, т. е. от кого-то полученные сведения), на снах (сведения, полученные путем откровения), на догадках (предположительные сведения) или на собственном прошлом опыте (сведения, извлекаемые из памяти). В спрежении болгарского глагола различаются две семантически противопоставленные системы форм: “прямое повествование” и “косвенное повествование”. На наш вопрос о том, что произошло с пароходом „Евдокия”, один болгарин сначала ответил *заминала* (говорят, что отплыла), а потом добавил: *замина* (я свидетель, что отплыла”) (Якобсон 1972: 101).

Известно е, че в годините, когато разглежданата статия на Р. О. Якобсон добиваше популярност, моя милост полагаше неистови усилия да обори тезата на Ал. Теодоров-Балан за „приказно наклонение” (за съжаление възприета от Л. Андрейчин и именно от него наложена в нашето езикознание – подробности по въпроса вж. в Куцаров 2013) и да възстанови вярната постановка на Ю. Трифонов и ранния Л. Андрейчин, че преизказността е маркиран член на самостоятелна морфологична категория в съвременния български език. В този смисъл тогава констатирах: „Най-същественото в случая е, че Р. О. Якобсон ясно разграничава своята категория от наклонението. Що се отнася до обема ѝ, семантичната характеристика ни насочва по-скоро към категорията възприетост ~ невъзприетост на Ю. Трифонов (имал съм предвид Трифонов 1905). Примерите, които дава авторът, са от българския език и то (като че ли) само за преизказване (вж. там, стр. 101). Посочените лексикални модификатори за изразяването на значението в руския език – *де, мол* (там, стр. 106), също са преизказни (вж. Куцаров 1978). Липсва каквато и да е илюстрация на конклузивното значение, което иначе присъства в дефиницията. Не е ясно дали авторът отчита различията, носени от запазването или отпадането на спомагателния глагол в трето лице. Трябва да се констатира, че Р. О. Якобсон не е познавал в свършена степен българския език. В това ни убеждават както илюстрациите при таксиса, където няма български примери, така и при засвидетелствеността, която е дефинирана твърде широко, а може би се схваща само като преизказност” (Куцаров 1994: 42; вж. също Куцаров 1984: 33). Убеждава ни и горният пример. На въпроса *Какво стана с парахода Евдокия?* никой българин не би отговорил *Заминала* и да се поправи *Замина*, ако е бил свидетел. Както сполучливо се пошегува наскоро в една дискусия проф. Ст. Буров, така би отговорила рускиня, намираща се в начален етап от усвояването на българския език. А колко хубаво би било, ако ученият владееше във висока степен езика ни. Може би огромният му авторитет щеше да предотврати днешните спорове около преизказността и таксиса. Защото например големи учени като А. В. Бондарко и В. С. Храковски написаха стотици страници за таксиса, без да разберат (за В. С. Храковски все още има възможност), че в българския език (разбира се, и в македонския) съществува морфологична категория таксис. Осъзнават го руските българисти (Ю. С. Маслов, Т. Н. Молошная и др. – вж. Куцаров 2011), но те и на тях не вярват.

И още нещо. В началото на изложението си Р. О. Якобсон заявява, че за дефинирането на глаголните морфологични категории са необходими само четири „факта” (вж. по-горе). Тук обаче въвежда пети – „*передаваемый факт сообщения*”. Ако той под *evidential* разбира само преизказност (~ непреизказност), това не е необходимо. Защото семантичното съдържание на тази категория се основава на отношението на говорещото лице („участник факта сообщения“) към изказването („факт сообщения“), говорещият български език има граматическата възможност да изказва и да преизказва, без за целта да му е необходим „*передаваемый факт сообщения, т. е. указываемый источник сведений о сообщаемом факте*”.

Между другото, оспорвам и дефиницията за категорията лице (“Лице характеризует участников сообщаемого факта по отношению к участникам факта сообщения” – Якобсон 1972: 100). Лицето изразява отношението на глаголният субект към изказването (вж. Куцаров 1981; Куцаров 1983; Куцаров 1998), т. е. отношението на “участник сообщаемого факта” към “факт сообщения” по Р. О. Якобсон.

Сега да се върнем към казаното от Р. О. Якобсон. Без всякакво съмнение той говори за категория: “этим термином предлагается называть глагольную категорию” (стр. 101). И още: “В спряжении болгарского глагола различаются две семантически противопоставленные системы форм: “прямое повествование” и “косвенное повествование” (пак там). Става дума за семантически противопоставени редове форми, срв. у А. В. Бондарко: “Морфологические категории в славянских языках и в других языках представляемого ими типа мы рассматриваем вслед за многими исследователями как системы противопоставленных друг другу рядов морфологических форм (в пределах определенной части речи) с однородным содержанием” (Бондарко 1976: 10 – 11). Може да се направи изводът, че за Р. О. Якобсон евидентният е глаголна морфологична категория и тази категория е двучленна (“в спряжении болгарского глагола различаются две семантически противопоставленные системы форм: “прямое повествование” и “косвенное повествование”).

Забележка: Този извод обаче може да бъде малко разколебан от факта, че ученият употребява термина ‘категория’ в твърде широк смисъл – категории са наречени и времето, и миналото време, даже и причастието (вж. Якобсон 1972, 102 и сл.).

Сега да се върнем към проучванията у нас и „да потърсим” тази категория. За два реда форми („за пряма реч” и „за косвена реч”) пише още Ал. Теодоров-Балан (вж. Теодоров-Балан 1887: 518-519), като формите „за косвена реч” в трето лице са със спомагателен глагол в скоби (*четял (е), чел (е), ще (е) четял, цял (е) да чете*). Словесната характеристика на семантиката на този ред форми включва и преизказното и конклузивното значение, тя е близка до словесната характеристика у Р. О. Якобсон. За Балан обаче те не са категория, а грамема от категорията наклонение – „съслагателно наклонение” (идея на Т. Шишков). В една от първите си граматички (Теодоров-Балан 1899) той вече обособява раздел „Вестни и приказни форми”, в който съвсем точно се изяснява отношението между непреизказни и преизказни форми: “Когато изказваме едно глаголно действие, ние можем да означим, че то е така известно нам, се казват вестни; а ония, с които означаваме, че едно глаголно действие се казва или приказва така от други, се казват приказни. Приказни форми има за повечето времена на изявително наклонение и за времената на условно наклонение” (стр. 113 – 114). В илюстрациите формите наистина са преизказни (без спомагателен глагол в трето лице). На стр. 126 – 127 намираме цялостна преизказна парадигма, в която обаче спомагателният глагол отново присъства в скоби.

По-късно Ю. Трифонов дава първото точно обяснение на преизказността: “Покрай значението на минало неопределено време, новобългарският език е свързал с *-л съм* и още едно важно значение, което се е разширило твърде много, та служи за една от най-характерните особености на тоя език по всички наречия. Значението, за което е дума, се състои в това, че *-л съм* полека-лека е заменило аориста и миналото несвършено, а отпосле, както ще видим, се е отразило и върху повечето от останалите глаголни времена в тия случаи, когато говорещият иска да изтъкне, че изказаното от него действие не е негово лично наблюдение, че той не е негов личен свидетел, не е обърнал надлежно внимание на него или го е забравил, та пак го разказва по чуждо предаване” (Трифонов 1905: 165-166). И още: “Тия случаи [...] езикът отделя формално по такъв начин, че в 3-то лице единствено и множ. число, което най-често се употребява, изпуска спомагателния глагол” (там, стр. 168). Ю. Трифонов разграничава и още едно значение на съединението *-л съм*: “Ала покрай тия случаи

новобългарският език различава и други, в които говорителят, ако и да не е личен свидетел на разказваното, повече изтъква действителността на изказването, а не своята отдалеченост от него. В тия случаи спомагателният глагол се съдържа във всички лица [...]. Към всички подобни случаи, в които говорителят, ако и да не е възприел лично разказваните действия и случки, не изтъква, че е чул за тях от друго, а ги предава като своя мисъл или като свое догаждане, терминът “косвено изказване” (използван от Ал. Теодоров-Балан – И. К.) е неприложим, та трябва да се търси друг, който да обнеме и тях” (Трифонов 1905: 168 – 169). Това пък е първото точно обяснение на конклузивното значение – говорещият се изказва за действие въз основа на умозаклучения и предположения. Несъмнено авторът е имал предвид и някои верни изводи на Д. Ганчев. Още в рецензията, която е посветил на неговата граматика, той предлага вместо термина „предположително време” да се използва „невъзприето време” (Трифонов 1896: 317). Именно термина „невъзприетост” предлага той и в тази студия като най-подходящ за да обедини двете значения – преизказното и конклузивното, в една категория, различна от времето и наклонението: „...най-добре е, да се приеме, покрай вида, наклонението и пр. още една категория – възприетост и невъзприетост на действието (или пък изказване – пряко и косвено)” (Трифонов 1905: 190). По този начин постъпва в ново време Г. Герджиков, като добавя към парадигмата и така нар. „форми за по-силно преизказване” (вж. напр. Герджиков 1976; Герджиков 1984).

Може да се приеме, че категорията „възприетост и невъзприетост на действието (или пък изказване – пряко и косвено)” на Ю. Трифонов е най-близо до словесната характеристика, която прави Р. О. Якобсон на своя *evidential* – многочленна категория, включваща няколко евиденциала. Тази словесна характеристика обаче се разминава с илюстрациите му, където очевидно става дума за двучленна категория в българския език.

Тази двучленна категория пък откриваме у Л. Андрейчин. В докторската си дисертация той разграничава две нови категории на българския глагол: „начин на изказване (пряко или косвено) и основание за изказване (личен опит или косвено свидетелство, възприетост или невъзприетост)” (Андрейчин 1938/1976: 345), като степенува тяхната значимост в езика: „И така категориите начин на изказване (авторско, пряко или косвено) и основание за изказване (личен опит или косвено свидетелство, възприетост или невъзприетост) са неравни. В такъв случай възниква въпросът, коя от двете категории е основна. Като вземем предвид това, което казахме досега, няма да бъде трудно да направим извода, че по-основен характер има категорията начин на изказване” (там, стр. 345). И това е точно така: начинът на изказване е самостоятелна морфологична категория и обхваща цялата глаголна парадигма, а „основанието за изказване” е валидно само в сферата на миналото и е грамема от категорията наклонение (вж. напр. Куцаров 1994). Дори и да приемем, че то е един от т. н. евиденциали (вж. напр. Ницолова 2008: 317 и сл.; Ницолова 2016: 22-24), между тях не може да присъства маркираният член на категорията начин на изказване (преизказността), защото конклузивният евиденциал също може да се преизказва, напр. **Готвел се е да избяга. – Готвел се бил да избяга; Щял е да заминава на село. – Щял бил да заминава на село.** Този факт се доказва и от приемания на думи от всички принцип на А. И. Смирницки: „в нито една словоформа не могат да се съчетават две грамеми на една и съща морфологична категория (Смирницки 1959: 9; в дефиницията на А. И. Смирницки се говори за категориални форми, но под категориални форми авторът разбира това, което в нашето изложение наричаме грамема – вж. Смирницки 1959: 8). Казано по друг начин, всяка словоформа притежава само по едно от граматичните значения на морфологичните категории, характерни за дадената част на речта. И още, ако в дадена словоформа установим определен брой системно изразени граматични значения, те задължително принадлежат на различни морфологични категории. Следствие от последния принцип пък е, че

невъзможността за съчетаване на две граматични значения в една словоформа е основание (разбира се, само едно от основанията) или, по-скоро, възможност за обединяване на тези значения в една морфологична категория.

Достигаме до „Основна българска граматика” (вж. Андрейчин 1944). Тук категорията начин на изказване е самостоятелна морфологична категория наред с категориите лице, число, залог, вид, време и наклонение (вж. стр. 157 – 158): „Според това, дали действието се изказва като лично наблюдение или убеждение на лицето, което говори, или се предава по думите на друго лице, различаваме при българския глагол две форми на изказване: 1. лично или пряко изказване и 2. преизказване” (там, стр. 158). Терминът „косвено изказване”, който несъмнено би могъл да се тълкува като по-широко обхванен, е заменен с преизказване (стр. 158; един от най-сполучливите термини в българското езикознание, отговарящ точно на съдържанието на понятието, което означава) и оттам – преизказани форми, по-късно – преизказни форми (разбира се, трябва да отдадем заслуженото и на Балановите „приказни форми” – вж. по-горе). Именно това е категорията, за чието възстановяване в системните описания на съвременния български език положих големи усилия, но я нарекох вид на изказването (най-напред в Куцаров Ив. 1976: 310;), за да я разгранича и терминологично от наклоненията, за които редица наши учени използват преводния термин “начини”.

Категорията основание за изказването обаче не присъства в граматиката като самостоятелна морфологична категория или грамема. Конклузивните (умозаключителни и предположителни) форми обаче все пак са представени като семантични, но и формални разновидности на различни темпорални (преизказни и непреизказни) грамеми. Л. Андрейчин като че ли изразява колебание около статута им и още в докторската си дисертация пише, че „не са още напълно укрепени в практиката” (Андрейчин 1938/1976). Вероятно това става причина те да изчезнат от българските граматика за десетилетия.

До какви изводи може да се стигне.

1. Ако evidential-ът на Р. О. Якобсон е категория, то той не е преизказност най-малкото поради това, че преизказността е грамема, член на морфологична категория.

2. Преизказността не е член на евентуална двучленна категория evidential, тъй като категорията, към която тя принадлежи, изразява отношение на говорещото лице („участник факта сообщения“) към изказването („факт сообщения“), семантично съдържание, различно от сложната характеристика на Р. О. Якобсон (вж. по-горе). Самото преизказване изразява вторично изказване за действието.

3. Преизказността категорично не може да бъде грамема от многочленна категория evidential по споменати по-горе причини.

4. Evidential не може да бъде международен термин за преизказност, тъй като самият му създател не го определя като такъв, а и значението му няма нищо общо с преизказване.

5. Почти никой от същинските изследвачи на преизказването в чужбина и у нас не си служи с този термин, напр. Е. И. Дьомина, Ю. С. Маслов, Т. Н. Молошная (не е вярно твърдението на М. М. Макарцев, че авторката отъждествява evidential с *категория пересказывания* – вж. Макарцев 2014: 20), Р. П. Усикова, Зл. Генчева-Декле, Х. Валтер, Х. Хаарман, Ю. Рот, К. Чвани, Г. Герджиков и др.

Какво може да се добави.

Съвременното наистина изобилства с трудове по „евиденциалност”. Водещи в това отношение са лингвисти от Русия като Н. А. Козинцева (вж. Козинцева 1994; Козинцева 2007 и др.), В. С. Храковски, в ново време М. М. Макарцев (вж. напр. Макарцев 2013; Макарцев 2014), от Германия Б. Вимер и неговата група в Майнц, М. Шенер, от Сърбия Л. Попович (вж. Попович 2014), А. Айхенвалд, В. Фридман от САЩ и мн. др. (вж. и съдържанието на СЕ 2013).

Повечето от тях следват писаното от Р. О. Якобсон, потвърдено почти дословно от Н. А. Козинцева (и в двете обемни публикации по евиденциалност, с които се запознах в последно време – Макарцев 2014 и Попович 2014, е декларирано, че се следват нейните постановки). В много изследвания се търсят не само морфологични, но и неморфологични изразители на семантиката, което е принос във функционалната граматика.

Като ярък представител на евиденционализма (или евиденшълизма) у нас се извява Р. Ницолова (вж. напр. Ницолова 2005; Ницолова 2006; Ницолова 2008, стр. 332-350; Ницолова 2016 и др.). Дори и се признава принос в терминологичното обогатяване на направлението („прямые эвиденциалы”, „косвенные эвиденциалы” – вж. Макарцев 2014: 16). Впрочем термините никак не са лоши, тъй като засягат може би основната опозиция (свидетелственост ~ несвидетелственост), която е подтикнала Р. О. Якобсон да обособи разглежданата категория. Към такава мисъл ме насочва не особено сполучливия пример с парахода „Виктория”, както и преводите на *evidential* на славянски езици – „очевидност”, „засвидетелственост”, „заглазност”, „категория очевидности высказывания”. Без да влизам в подробности, оставам с впечатление, че за Р. Ницолова българският *evidential* е четиричленна категория и четирите члена са индикатив, конклузив, ренаратив и дубитатив (вж. напр. Ницолова 2016: 22 и сл.). И се питам – не са ли това модусите на изказване на Г. Герджиков (вж. Герджиков 1984). По този въпрос съм се изказал няколкократно – не приемам съществуването на такива категории. На първо място, те противоречат на цитирания принцип на А. И. Смирницки, на второ – и тук, както и у Г. Герджиков отсъства свидетелски модус (вж. Александров 1987; 1988), и на трето – наличието на утвърден термин като индикатив сред евиденциалите. Освен ако не става дума напр. за „прагматична”, а не за морфологична категория.

В заключение ще припомня, че в съвременния български език съществува редица форми, съдържащи граматичната морфема *-x/-ш-*, която изразява ‘свидетелственост’. Противопоставя и се друга редица форми, непритежаващи тези характеристики. Логично е да се мисли за формирането на такава морфологична категория. Именно тя може да се нарича „очевидност”.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Александров 1987:** Александров, Ал. Универсален модус на изказване в българската темпорална система. [Aleksandrov Al. Universalen modus na izkazvane v balgarkata temporalna sistema] // Доклади от Втория международен конгрес по българистика. Т. 3. Съвременен български език. София, 1987, 491 – 498.
- Александров 1988:** Александров, Ал. Класификацията на българските глаголни времена според модуса на изказването. [Al. Aleksandrov. Klasifikaciyata na balgarkite glagolni vremena spored modusa na izkazvaneto] // Съпоставително езикознание, 1988, № 4 – 5, 94 – 103.
- Алексова 2013:** Алексова, Кр. Съвременни гледни точки за евиденциалността и за преизказността в българския език. [Aleksova, Kr. Savremenni gledni točki za evidencidlnostta i preizkazvaneto v balgarskiya ezik];// Съпоставително езикознание, 2013, № 2 – 3, 5 – 16.
- Андрейчин 1938/1976:** Andrejczyn, L. 1938/1976: Kategorie znaczeniowe koniugacji bułgarskiej. – *Polska akademia umiejętności. Prace komisji językowej* № 26. Kraków, 1938. Превод на

- П. Пенкова:** Начини на изказване. [Penkova, P. Nachini na izkazvane] // Пашов, П., Ницолова, Р. *Помагало по българска морфология. Глагол*. София, 1976, 336 – 347.
- Андрейчин 1944:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. [Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*]. София, 1944.
- Ахманова 1969:** Ахманова, О. С. *Словарь лингвистических терминов*. [Ahmanova, O. S. *Slovarj lingvisticheskikh terminov*]. Москва, 1969.
- Бондарко 1976:** Бондарко, А. В. *Теория морфологических категорий*. [Bondarko, A. V. *Teoriya morfologicheskikh kategorij*]. Ленинград, 1976.
- Герджиков 1976:** Герджиков, Г. Една специфична глаголна категория в съвременния български език (Категорията “ангажираност на говорещия с изказването за действието”). [Gerdjikov, G. Edna spetsifichna glagolna kategoriya v savremenniya balgarski ezik (Kategoriyata „angajiranost na govoreshitiya s izkazvaneto za deystvieto”). // *Годишник на Софийския университет, Факултет за славянски филологии*, 1976, т. 69, кн. 2, 5 – 68.
- Герджиков 1984:** Герджиков, Г. *Преизказване на глаголното действие в българския език*. [Gerdjikov, G. *Preizkazvane na glagolното deystvie v balgarskiya ezik*]. София, 1874.
- Грамматика 1953:** *Грамматика русского языка*. [Grammatika russkogo yazyuka]. Москва, 1953.
- Козинцева 1994:** Козинцева, Н. А. Категория эвиденциальности (проблемы типологического анализа). [Kozintseva, N. A. Kategoriya evidentsialjnosti (problemy tipologicheskogo analiza)]. // *Вопросы языкознания*, 1994, № 3, 92 – 104.
- Козинцева 2007:** Козинцева, Н. А. Типология категории эвиденциальности. [Kozintseva, N. A. Tipologiya kategorii evidentsialjnosti]. // Храковский В. С. (отв. ред.). *Эвиденциальность в языках Европы и Азии*. [Evidentsialjnostj v yazykah Evropy i Azii]. Санкт Петербург, 2007, 13 – 36.
- Куцаров 1976:** Куцаров, Ив. Категорията преизказност на българския глагол. [Kutsarov, Iv. Kategoriyata preizkaznost na balgarskiya glagol]. // *Доклади от XII научна сесия на ПУ “Паусий Хилендарски”*. Пловдив, 1976, 309 – 310.
- Куцаров 1978:** Куцаров, Ив. Функционално-семантични полета на категорията преизказност в славянските езици. [Kutsarov, Iv. Funktsionalno-semantichni poleta na kategoriyata preizkaznost v slavyanskite ezitsi]. // *Славянска филология. Т. 15*. София, 1978, 391 – 401.
- Куцаров 1981:** Куцаров, Ив. За плана на съдържание на глаголните морфологични категории в съвременния български език. [Kutsarov, Iv. Za plana na sadarjanie na glagolnite morfologichni kategorii v savremenniya balgarski ezik]. // *Научни трудове на Пловдивския университет “Паусий Хилендарски”, Т. 19, 1981, кн. 5 – Филология*, 19 – 28.
- Куцаров 1983:** Куцаров, Ив. По въпроса за дефинирането на глаголните морфологични категории в съвременния български език. [Kutsarov, Iv. Po vaprosa za definiraneto na glagolnite morfologichni kategorii v savremenniya balgarski ezik]. // *Български език*, 1983, № 2, 124 – 130.
- Куцаров 1984:** Куцаров, Ив. *Преизказването в българския език*. [Kutsarov, Iv. *Preizkazvaneto v balgarskiya ezik*]. София, 1984.
- Куцаров 1994:** Куцаров, Ив. *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. [Kutsarov, Iv. *Edno ekzotichno naklonenie na balgarskiya glagol*]. София, 1994.
- Куцаров 1998:** Куцаров, Ив. Още веднъж по въпроса за дефинирането на глаголните морфологични категории. [Kutsarov, Iv. Oshte vednaj po vaprosa za definiraneto na glagolnite morfologichni kategorii]. // *Юбилейна научна конференция “25 години Шуменски университет “Епископ Константин Преславски”, Шумен, 30. X. – 1. XI. 1996 г.* Шумен, 1998, 50 – 59.

- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на български език. Морфология*. [Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*]. Пловдив, 2007.
- Куцаров 2011:** Куцаров, Ив. Еще раз о таксисе. [Kutsarov, Iv. *Yeshchje raz o taksise*]. // *Грамматика и лексика у словенским језицима. Зборник радова с међународног симпозијума*. Нови Сад – Београд, 2011, 125 – 136.
- Куцаров 2013:** Куцаров, Ив. Преизказването. [Kutsarov, Iv. *Preizkazvaneto*]. // *Съпоставително езикознание*, 2013, № 2 – 3, 17 – 49.
- Макарцев 2013:** Макарцев, М. М. Съобщенията за Русия в българския печат от втората половина на ХХ век (към въпроса за използването на евиденциалността). [Makartsev, M.M. *Saobshteniyata za Rusiya v balgarskiya pechat ot vtorata polovina na XX vek (kam vaprosa za izpolzvaneto na evidentsialnostta)*]. // *Съпоставително езикознание*, 2013, № 2 – 3, 224 – 237.
- Макарцев 2014:** Макарцев. *Евиденциалност в пространстве балканского текста*. [Makartsev, M.M. *Evidentsialnostj v prostranstve balkanskogo teksta*]. Москва – Санкт Петербург, 2014.
- Морфология 1983:** *Грамматика на съвременния български език. Т. II. Морфология*. [Gramatika na savremenniya balgarski ezik. T. II. Morfologiya]. София, 1983.
- Ницолова 2006:** Ницолова, Р. Взаимодействие евиденциалности и адмиративности с категориями времени и лица в болгарском языке. [Nitsolova, R. *Vzaimodeystvie evidentsialnosti i admirativnosti s kategoriyami vremeni i litsa v bolgarskom yazyke*] // *Вопросы языкознания*, 2006, № 4, 27 – 45.
- Ницолова 2007:** Ницолова Р. Модализираната евиденциална система на българския език. [Nitsolova, R. *Modalizirovannaya evidentsialnaya sistema bolgarskogo glagola*] // В. С. Храковский (отв. ред.). *Эвиденциалност в языках Европы и Азии*. [Evidentsialnostj v yazykah Evropy i Azii]. Санкт Петербург, 2007, 107 – 196.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*]. София, 2008.
- Ницолова 2016:** Ницолова, Р. За един основен въпрос на прагматиката – качеството на съобщението. [Nitsolova, R. *Za edin osnoven vapros na pragmatikata – kachestvoto na saobshtenieto*]. // *Съпоставително езикознание*, 2016, № 2, 15 – 26.
- Пашов 1965:** Пашов, П. Българските глаголни времена (за основните им значения и онагледяването им със схеми). [Pashov, P. *Balgarsite glagolni vremena (za osnovnite im znacheniya i onagledyavaneto im sas sxemi)*]. // *Народна просвета*, № 3, 52 – 63.
- Пенчев 1967:** Пенчев, П. Към въпроса за времената в съвременния български език. [Penchev, P. *Kam vaprosa za vremenata v savremenniya balgarski ezik*]. // *Български език*, № 2, 131 – 143.
- Пенчев 1985:** Пенчев, П. Време, таксис, синтаксис. [Penchev, P. *Vreme, taksis, sintaksis*]. // *Български език*, 1985, № 6, 523 – 528.
- Пенчев 1987:** Пенчев, П. Перфект и превръщане в перфект. [Penchev, P. *Perfekt i prevrashtane v perfekt*]. // *Доклади от Втория международен конгрес по българистика. Т. 3. Съвременен български език*. София, 1987, 468 – 474.
- Пенчев 2001:** Пенчев, П. Проблеми на категориите вид и време. [Penchev, P. *Problemi na kategoriite vid i vreme*]. // *Отговорността пред езика. Сборник, посветен на 70-годишнините на проф. Петър Пашов, на проф. д-р Тодор Бояджиев, чл.-кор. на БАН, и на 30-годишнината на Шуменския университет*. Шумен, 2001, 157 – 164.
- Пенчев 2004:** Пенчев, П. Грамматичната категория време в съвременния български книжовен език. [Penchev, P. *Gramatichnata kategoriya vreme v savremenniya balgarski ezik*]. //

Когнитивна граматика на българския и френския език. Описание и формализация. София, 2004, 34 – 109.

Попович 2014: Поповић, Љ. *Контрастивна граматика српског и украјинског језика: таксис и евиденцијалност.* [Popovich, Lj. *Kontrastivna gramatika srpskog i ukrajinskog jezika: taksis i evidentsialnost*]; Београд, 2014.

СЕ 2013: *Съпоставително езиковедие*, 2013, № 2 – 3.

Смирницки 1959: Смирницкий, А. И. *Морфология английского языка.* [Smirnitskij, A. I. *Morfologiya angliyskogo yazyka*]. Москва, 1959.

Станков 1981: Станков, В. *Стилистични особености на българския глагол.* [Stankov, V. *Stilistichni osobenosti na balgarskiya glagol*]. София, 1981.

Стоянов 1964: Стоянов, Ст. *Грамматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология.* [Stoyanov, St. *Gramatika na balgarskiya knijoven ezik. Fonetika i morfologiya*]. София, 1964.

Теодоров-Балан 1887: Теодоров-Балан, Ал. Неуспех по български език в нашите училища. [Teodorov-Balan, Al. *Neuspeh po balgarski ezik v nashite uchilishta*]. // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София*, 1887, т. 21 – 22, 500 – 523.

Теодоров-Балан 1899: Теодоров-Балан, Ал. *Български език. Методична граматика за долните класове на средни училища. Кн. I.* [Teodorov-Balan, Al. *Balgarski ezik. Metodichna gramatika za dolnite klasove na sredni uchilishta*]. Пловдив, 1899.

Трифонов 1896: Трифонов, Ю. Рецензия за Д. Ганчев *Ръководство по българска граматика. Ч. I. Етимология.* София, 1895. [Trifonov, Yu. *Retsenziya za D. Ganchev. Rakovodstvo po balgarska gramatika. Ch. I. Etimologiya*]. // *Училищен преглед*, I, № 3, 305-320.

Трифонов 1905: Ю. Трифонов. Синтактични бележки за съединението на минало действително причастие с глагола *съм* в новобългарския език. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София*, 1905, т. 66, кн. 3-4, стр. 155-192.

Храковски 2008: В. С. Храковский. Таксис. – *Славянское языковедие. XIV Международный съезд славистов.* РАН, Москва, 2008, 516 – 539.

Якобсон 1957: Jakobson, R. *Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb* (Russian Language Project. Department of Slavic Languages and Literatures). Harvard University, 1957.

Якобсон 1972: Якобсон, Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. // [Jakobson, R. *Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb*]. *Принципы типологического анализа языков различного строя.* Москва, 95 – 113.

JESZCZE RAZ O GRAMATYCE KONFRONTATYWNEJ BULGARSKO-POLSKIEJ

W latach 1976-1981 Zespół Instytutu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk zakończył pracę nad *Projektem Gramatyki konfrontatywnej bułgarsko-polskiej*. Był to pierwszy *Projekt semantycznej gramatyki konfrontatywnej* (nie tylko dla języków słowiańskich) oparty o **studia logiczno-semantyczne** dotyczące zestawianych języków słowiańskich, zob. (Studia 1984). Zespół odszedł od wówczas modnej teorii „kategorii pojęciowych” i postanowił wyodrębnić językowe kategorie semantyczne dające się opisać za pomocą aparatu **teorii logiki matematycznej**.

Polski Zespół autorski poszukiwał wśród bułgarskich językoznawców osób, którym nie była obca logika matematyczna. W tych latach bułgarystą, interesującym się poważnie metodami logiki matematycznej w badaniach nad językiem naturalnym był jedynie profesor Jordan Penčev. To dzięki jego grupie, w której w tym czasie pracowała Meri Lakova w Zespole autorów GKBP pojawili się bułgarscy matematycy i informatycy, którym z kolei nie były obce badania nad językiem naturalnym. Byli to Georgi Gargov i Vladimir Sotirov. Ze strony polskiej pracował z nami matematyk i informatyk Antoni Mazurkiewicz. Ze strony bułgarskiej ekspertami naukowymi zajmującymi się krytyką obranej przez Zespół polski teoretycznej i metodologicznej drogi byli m.in. S. Ivančev. Ze strony polskiej taką „funkcję” pełnili: K. Feleszko, R. Laskowski, K. Polański i J. Siatkowski. Redaktorami naukowymi *Gramatyki* ze strony polskiej byli V. Koseska-Toszewa, a ze strony bułgarskiej J. Penčev. Dyskusje nad każdym tomem na konferencjach bułgarsko – polskich pokazywały, że łatwiej jest napisać autorską monografię niż współautorski tom *Gramatyki*. Organizatorami tych konferencji byli ze strony polskiej V. Koseska-Toszewa, a ze strony bułgarskiej J. Baltova.

Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska jest pierwszą i jedyną jak dotąd **w świecie** obszerną próbą semantycznej konfrontacji z rozwijanym stopniowo semantycznym *językiem-pośrednikiem*. Na całość **Gramatyki konfrontatywnej bułgarsko-polskiej** składa się 12 monografii. Tom 6. bowiem to 4 monografie równorzędne z pozostałymi tomami *Gramatyki*.

Zespół nie uwzględnił prac formalnych jako nie nadających się do równorzędnej (a o taką Zespołowi chodziło) konfrontacji języków. Doświadczenie autorów wskazywało na to, że opis konfrontatywny z kierunkiem od formy do treści nie byłby w pełni wartościowym opisem konfrontatywnym. Taki opis sprowadzałby się do opisu jednego języka za pomocą drugiego. Tego typu jest większość znanych z literatury gramatyk konfrontatywnych. Opisuje się w nich jeden język A za pomocą drugiego B. Nie można byłoby potraktować równorzędnie zestawianych języków bez próby stworzenia **semantycznego języka-pośrednika**. Język-pośrednik dotyczący zestawienia języka polskiego i bułgarskiego np. w obrębie semantycznej kategorii określoności/nieokreśloności (*GKBP, t. 2, 1990*) opiera się na założeniu o jej kwantyfikacyjnym charakterze. Jego podstawowe pojęcia: *jednostkowość* (elementu i zbioru) mogły być zapisane za pomocą językowej konstrukcji jota-operatorowej, *egzystencjalność* za pomocą egzystencjalnego wyrażenia kwantyfikacyjnego, *ogólność* za pomocą ogólnego wyrażenia kwantyfikacyjnego, etc. To był pionierski tom semantyczny *Gramatyki*, i zarazem tom, w którym po raz pierwszy została podjęta próba urzeczywistnienia koncepcji konfrontacji językowej z wykorzystaniem języka-pośrednika.

Język-pośrednik rozwija się w każdym z tomów *Gramatyki*, np. w tomie 6. cz. 1. o pojęcia związane z modalnością, a w tomie 7. związanym z semantyczną kategorią czasu osiąga pełny kształt włączając współczesną matematyczną teorię procesów zwaną sieciami Petriego (Mazurkiewicz 1986), (Koseska, Mazurkiewicz 1988).

Wyodrębniono między innymi pojęcia: *stanu* i *zdarzenia* jako jednostki języka-pośrednika, definiując je tak jak w teorii sieci Petriego. Wyodrębniono też pojęcia odpowiadające typom modalności takie jak, np. *warunkowość*, *hipotetyczność* czy *imperceptywność*, interpretując te pojęcia zgodnie z przyjętym sieciowym opisem semantycznej kategorii modalności.

Wyżej wymieniony polski i bułgarski zespół badawczy postanowił poprowadzić opis w kierunku od **treści do formy**. Był to najtrudniejszy problem teoretyczny, który Zespół pokonał, bo wymagało to **dokładnego rozróżnienia form językowych od ich treści**. Dzięki temu opisano wiele zjawisk z języka bułgarskiego i polskiego niezauważonych dotąd przez badaczy w jednojęzycznych opisach gramatycznych. *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska* jest publikacją potrzebną nie tylko bułgarystom i slawistom czy badaczom języka polskiego, również językoznawcom badającym niesłowiańskie języki.

Pierwsze tomy Gramatyki (t. 1-4) zostały wydane w języku **bułgarskim**. **Trudności ekonomiczne** spowodowały, że poczynając od 5. tomu *Gramatyki* jej kolejne tomy są wydawane w Polsce w języku **polskim**. Tomy: 5., 6., 7., 8 i 9 Gramatyki zostały wydane w Warszawie. W recenzji tomu 7. „*Studiów gramatycznych bułgarsko-polskich*” a wraz z nim całej wielotomowej „*Gramatyki konfrontatywnej bułgarsko – polskiej*” (1.- 9.) Leszek Bednarczuk pisze, że „... jest to najpoważniejsza synteza slawistyczna ostatnich lat, zawiera bowiem ogromne bogactwo uporządkowanego i skonfrontowanego ze sobą materiału dwu różnych typologicznie, ale blisko spokrewnionych ze sobą języków”. Jego zdaniem na szczególnie uznanie zasługuje „jednolitość metodologiczna i terminologiczna wynikająca ze wspólnej koncepcji semantyczno-logicznej”, a teoretyczne założenia tomów o aspekcie i czasie stanowią „ważny wkład nie tylko do gramatyki konfrontatywnej współczesnych języków słowiańskich, lecz również do typologii i językoznawstwa ogólnego.”

Możemy dzisiaj powiedzieć, że powstały dwie równorzędne gramatyki: **gramatyka współczesnego języka bułgarskiego** i **gramatyka współczesnego języka polskiego** połączone **semantycznym językiem-pośrednikiem** opisującym następujące kategorie semantyczne w obu językach:

1. semantyczną kategorię określoności-nieokreśloności (V. Koseska – Toszewa, G. Gargov);
2. semantyczną kategorię ilości (L. Krumova, R. Roszko);
3. semantyczną kategorię stopnia (M. Czoroleeva, A. Petrova-Wasilewicz);
4. semantyczną kategorię „komunikant” - I. Gugulanova, P. Barakova, M. Szymański;
5. semantyczną kategorię przypadku: wybrane typy pozycji predykatowo-argumentowych w obu językach (M. Korytkowska)
6. semantyczną kategorię modalności (V. Koseska-Toszewa, W. Maldzieva, J. Penčev) - teoria opisu, modalność imperceptywna (M. Korytkowska, R. Roszko); modalność hipotetyczna, irrealna, optatywna i imperatywna (W. Maldzieva); modalność interogatywna (M. Korytkowska);
7. semantyczną kategorię czasu (V. Koseska-Toszewa);
8. semantyczną kategorię aspektu (S. Karolak).
9. słowotwórstwo – V. Maldzieva

Ze względu na teoretyczne osiągnięcia w GKBP konieczne było opracowanie w języku polskim **syntezy** GKBP obejmującej jej podstawowe zagadnienia. Na język bułgarski przetłumaczono tom 5 – 5 autorstwa M. Korytkowskiej i tom 7. autorstwa V. Koseskiej – Tozowej .

W GKBP po raz pierwszy opracowano wiele zagadnień **niezauważonych** w gramatykach akademickich obu języków. Dla języka polskiego novum jest m. in. wyczerpujące opracowanie kategorii semantycznej czasu i aspektu, różnorodnych kategorii modalnych, o których prawie nic nie było wiadomo, semantycznych kategorii określoności-nieokreśloności (kategoria zdania), ilości i komunikanta. Podobnie dla języka bułgarskiego, który za pomocą języka-pośrednika jest potraktowany równorzędnie z polskim.

Semantyczne tomy GKBP opierają się na teoriach logiczno-matematycznych: teorii kwantyfikacji, współczesnej teorii procesów, zwanej „sieciami Petriego”, teorii logicznych struktur predykatowo-argumentowych.

Dzisiaj *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska* jest najbardziej obszernym dziełem z tej dziedziny w świecie. Tomy: 1. *Fonetyka i fonologia* i 9. *O słowotwórstwie* pomyślano jako tomy **formalne**, tzn. opisujące nie wybraną kategorię semantyczną, a formalne (morfologiczne) środki językowe w obu językach. Jednak także w nich opis przebiega w kierunku od treści do formy.

Równocześnie z powstawaniem kolejnych tomów GKBP tworzony był cykl wydawniczy: *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie*, t. 1-7, Ossolineum / Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy (SOW), Warszawa. *Seria ta* zawiera teoretyczne i metodologiczne dyskusje nad problemami *Gramatyki*. Podczas uzgadniania wspólnych stanowisk między zespołami autorskimi w kwestii teorii i metodologii opisu obu języków sformułowano szereg interesujących i oryginalnych koncepcji, których „zatajenie” byłoby stratą dla rozwoju myśli językoznawczej.

Siódmy ostatni tom *Studiów Gramatycznych bułgarsko-polskich*, został opracowany pod redakcją V. Koseskiej-Toszewej i J. Bałtowej. Tom ten pomyślany był jako przewodnik po *Gramatyce Konfrontatywnej Bułgarsko-Polskiej*. Fakty, że *Gramatykę* początkowo wydawano w Sofii (4 tomy), a tomy: 6., cz. 1, 6., cz. 2, 6., cz. 3, 6., cz. 4, 7., cz. 1, 7., cz. 2 oraz 8 i 9. wydawane były w Warszawie oraz trudności w jej dotarciu do czytelnika pokazały, że jest konieczne przygotowanie „klamry” ujmującej całość tego wielotomowego dzieła w formie krótkiego przeglądu osiągnięć współautorów polskich i bułgarskich. Ten tom pomyślano, jak wspomniałam wyżej, jako przewodnik po GKBP i dlatego wydano go zarówno w języku polskim jak i bułgarskim, zob. *Bułgarsko-polski gramatični studii*, Sofija 2004. 7. tom *Studiów gramatycznych bułgarsko-polskich* adresowany jest nie tylko do bułgarystów i sławistów, również do polonistów i językoznawców zainteresowanych ogólnymi problemami lingwistyki.

Warto podkreślić fakt, że lingwistyka konfrontatywna była przez długie lata „Kopciuszkiem” lingwistyki ogólnej. Zakładano, że porównywanie ze sobą kilku wybranych (najczęściej dwu), a nie wszystkich języków - jak w typologii, jest zadaniem lingwistyki synchronicznej o zastosowaniach wyłącznie praktycznych. Lingwistyka konfrontatywna miała pomóc w nauce języków obcych jak też w przekładzie ew. maszynowym i na tym miała skończyć się jej rola. Postulowano co prawda, wypracowanie **języka-pośrednika** nie będącego żadnym z konfrontowanych języków. Był to wymóg **teoretyczny** trudny do spełnienia ze względu na wyodrębnienie podstawowych kategorii semantycznych składających się na strukturę języka-pośrednika. Powinien on składać się z pojęć empirycznych, wykrywanych w trakcie jednoczesnego badania co najmniej dwóch języków. Jest to zadanie nie do rozwiązania, jeśli bada się tylko stan formalny obu języków. Język-pośrednik jest właściwością tylko **teoretycznych badań konfrontatywnych**.

Zamiast podsumowania, przypomnijmy, że w naszych opisach wychodzimy od treści (od struktur semantycznych), a nie od formy (struktur formalnych). Odwrotne podejście w kierunku forma – treść, nadal bardzo częste w pracach lingwistycznych, nie wydaje się być dość dokładnym i

wyczerpującym opisywane zagadnienia, bowiem formy i struktury formalne w każdym języku naturalnym mają z reguły więcej, niż jedno znaczenie. Zatrzymajmy się dla przykładu na semantycznej kategorii określoności – nieokreśloności, która, jak pisałam jeszcze w 1982 r jest kategorią zdania, nie tylko frazy nominalnej, tak, jak dotychczas niestety utrzymuje tradycyjna gramatyka. Rodzajnik bułgarski oznacza określony jednostkowy przedmiot, ale też oznacza przedmiot ogólny czyli nieokreślony (podobnie w angielskim rodzajnik *the*, we francuskim *un*, etc.). Jakie jest znaczenie rodzajnika możemy stwierdzić na podstawie znaczenia całościowej struktury zdania, w której występuje, a nie tylko frazy nominalnej, por. bułg. *Decata sa v stajata*. '(Te) dzieci są w pokoju.' (jednostkowość), bułg. *Decata obiczat szokolad*. '(Wszystkie) dzieci lubią czekoladę.' (ogólność). Jeżeli więc przykładowo chcemy opisać treść kwantyfikacji ogólnej w semantycznej strukturze zdania z języka bułgarskiego, powinniśmy wziąć pod uwagę zjawiska językowe na poziomie morfologii: rodzajnik określony, ale też wskazać leksemy kwantyfikujące ogólnie i to zarówno na poziomie frazy nominalnej jak i werbalnej, np. bułg. *vseki* 'każdy', ale też *vinagi* 'zawsze'. Ścisłe rozgraniczenie poziomów morfologicznego, syntaktycznego i leksykalnego nie pozwalałoby nam ująć kompleksowo zjawisk semantycznych. Warto dlatego podkreślić, że nasze badania nad semantyką teoretyczną znoszą ściśle podziały na poziom gramatyczny i leksykalny i wnoszą wiele nowych obserwacji przy badanych zjawiskach.

Tak ocenił pracę nad naszą Gramatyką Roman Laskowski:

„Wielotomowa *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska* pod red. Violetty Koseskiej-Toszewej i nieżyjącego już wybitnego bułgarskiego lingwisty Jordana Penčeva jest dziełem w lingwistyce bezprecedensowym. To wielotomowe dzieło polskich i bułgarskich lingwistów, jest przede wszystkim prezentacją oryginalnej teorii języka, wykorzystującej aparat pojęciowy logiki matematycznej i semantyki logicznej. *Gramatyka konfrontatywna* jest jedynym pełnym konfrontatywnym opisem systemów gramatycznych jakiegokolwiek dwu języków. Istotny jest charakter tej konfrontacji językowej: punktem wyjścia jest semantyka – metajęzyk semantyczny służący jako *tertium comparationis* dla porównywanych języków. Tym samym mamy tu do czynienia z ważną, znakomicie przemyślaną propozycją nowego spojrzenia na metody analizy konfrontatywnej języków i ich typologii. Wyjście od semantyki pozwoliło ukazać bogactwo różnorodnych środków językowych (morfologicznych, składniowych, leksykalnych) służących wyrażaniu kategorialnych znaczeń determinujących mechanizmy komunikacji językowej. *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska* stanowi istotny wkład w rozwój lingwistyki.”

Literatura:

- Andrejczin 1944: Andrejczin L.: Osnovna bǎlgarska gramatika, Sofija: 206 - 208.
- Barwise, Cooper 1981: Barwise I., Cooper R., Generalized Quantifiers and Natural Language [w:] *Linguistics and Philosophy* 4, 159-219, Holland.
- R. Cooper 1996: R. Cooper, The Role of Situations and Generalized Quantifiers in: *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*, ed. Shalom Lappin, Oxford.
- Barwise, Perry 1983: Barwise J., Perry J.: *Situations and Attitudes*, Bradford Books, MIT.
- Bellert 1971: Bellert I.: On the Use of Linguistic Quantifying Operators, w: „Poetics” 2, 71-86
- Bjuletin 1976 Bjuletin za sǎpostavitelno izsledvane na bǎlgarski ezik z drugi ezici, 1976, Sofija.
- Descl'es 1999: J.P. Descl'es, Quantification, types, preuves et logique combinatoire, [w:] 'Etudes cognitives, vol. 3, Quantification, Temps, Aspects, Varsovie, 13 -82.
- Frege, 1892: Frege G., "Über Sinn und Bedeutung, *Zeitschr. f'ur Phil. und phil. Kritik*, 100, 1892, ~25-50.

Gargov 1987: Gargov G.: O pewnym zbiorze przysłówków temporalnych i kwantyfikatorach uogólnionych, [w:] *Studia gramatyczne bułgarsko - polskie*, t. 2 Określoność/nieokreśloność, red. V. Koseska-Toszewa. GKBP t. 1., 1988

I. Sawicka, T. Bojadziej, *Fonetika i fonologija*, Sofija 1988; GKBP t. 2., 1990

V. Koseska-Toszewa, G. Gargov, *Semanticznata kategorija opredelenost // neopredelenost*, Sofija 1990; GKBP t. 3., 1994

L. Krumova, R. Roško, M. Čoroleeva, A. Petrova-Vasilevič, *Semantičnite kategorii količestvo i stepen*, Sofija. GKBP t. 4., 1993

I. Gugulanova, P. Barakova, M. Šimanski, *Semantičnata kategorija „komunikant“*, Sofia . GKBP t. 5., 1992

M. Korytkowska, *Typy pozycji predykatoowo-argumentowych*, Warszawa. GKBP 6., cz. 1, 1995

V. Koseska-Toszewa, V. Maldżiewa, J. Penčev, *Modalność. Problemy teoretyczne*, Warszawa. GKBP t. 6., cz. 2, 1997

M. Korytkowska, R. Roszko, *Modalność imperceptywna*, GKBP t. 6., cz. 3, 2003

W. Maldżiewa, *Modalność: hipotetyczność, irrealność, optatywność i imperatywność*, Warszawa, GKBP t. 4., cz. 4

M. Korytkowska, *Modalność interogatywna – pytania o rozstrzygnięcie*, 2004. GKBP t. 7. poświęcony *semantycznym kategoriom aspektu S. Karolaka i czasu V. Koseskiej – Toszewej* po ostatecznej redakcji są w druku.

Grzegorzczak 1972: Grzegorzczak R.: Wykładniki kwantyfikacji w języku polskim, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Warszawa.

Grzegorzczak, 1976: Grzegorzczak R.: Aktualizacja wypowiedzi poprzez kwantyfikację argumentów i predykatu, [w:] *Ot'azky Slovansk'e syntaxe*, Brno, 195 - 200

Guentch'eva 1990: Z. Guentch'eva, *Temps et aspect: L'exemple du bulgare contemporain*, Paris.

Karolak 1994: S. Karolak, *Le concept d'aspect et la structure notionnelle du verbe* [w:] *Etudes cognitives*, vol. 1, *Semantique des categories d'aspect et de temps*, Varsovie 1994.

Koseska 1977: V. Koseska—Toszewa System temporalny gwar bułgarskich na tle języka naturalnego, Wrocław.

Koseska, 1981: V. Koseska-Toszewa - Predykcja imienna w języku bułgarskim w zestawieniu z polskim, [w:] *Zagadnienia predykcji imiennej w językach łożdniowosłowaniańskich*, red. J. Siatkowski, Wrocław, 8 -10

Koseska, Mazurkiewicz 1988: V. Koseska—Toszewa, A. Mazurkiewicz, *Net Representation of Sentences in Natural Languages*, *Lecture Notes in Computer Science 340*, *Advances in Petri Nets 1988*, Springer-Verlag, s. 249-266.

Koseska, Mazurkiewicz 1994: V. Koseska—Toszewa, A. Mazurkiewicz: *Description a l'aide de reseaux de la temporalite et modalite dans la phrases dans la langue naturelle*, *Studia kognitywne*, t. 1, Warszawa, 89-112.

Mazurkiewicz, Koseska 1991: A. Mazurkiewicz, V. Koseska-Toszewa, *Sieciorowe przedstawienie temporalności i modalności w zdaniach języka naturalnego*, [w:] *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie*, t. IV, *Modalność a inne kategorie językowe*, Warszawa: 7-25.

Mazurkiewicz 1986: A. Mazurkiewicz, *Zdarzenia i stany: elementy temporalności*, [w:] *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie*, t. I, *Temporalność*, Wrocław, s.7-21.

C. A. Petri, *Fundamentals of the Theory of Asynchronous Information Flow*, [in:] *Proc. of IFIP'62 Congress*, North Holland Publ. Comp., Amsterdam.

Rasiowa, 1975 H. Rasiowa, *Wstęp do matematyki współczesnej*, Warszawa.

- Reichenbach 1967 H. Reichenbach , Analiza języka potocznego, [w:] Logika i język, Warszawa, s. 148.
- Russell 1948 B. Russell, Human Knowledge: Its Scope and Limits, London.
- Russell 1967: B. Russell, Denotowanie, Deskrypcje, [w:] Logika i język, Warszawa, s.~259-293.
- Russell, 1970: Russell B.: Mój rozwój filozoficzny, 276-279, Warszawa.
- Strawson 1967 P. F. Strawson, Odnośnienie się ujęcia wyrażenia do przedmiotów, [w:] Logika i język. Studia z semiotyki logicznej, Warszawa 1967, 277 – 293.
- Studia, 1984 Studia polsko – południowosłowiańskie, *Projekt gramatyki konfrontatywnej bułgarsko-polskiej i serbsko-chorwacko-polskiej*, Warszawa 1984, red. K. Polański.
- Studia, 1986 Studia gramatyczne bułgarsko-polskie, t. 1 Temporalność, Ossolineum, Wrocław, red. V. Koseska-Toszewa, I. Sawicka, J. Mindak.
- Studia 1987 Studia gramatyczne bułgarsko-polskie, t. 2 Określoność // nieokreśloność, red. V. Koseska-Toszewa i J. Mindak.
- Studia 1989 Studia gramatyczne bułgarsko – polskie, t. 3, Ilość, gradacja, osoba, Ossolineum, Wrocław, red. V. Koseska – Toshewa i M. Korytkowska.
- Studia 1991 Studia gramatyczne bułgarsko-polskie, t. 4 Modalność a inne kategorie językowe, Wrocław, Ossolineum, red. V. Koseska – Toshewa i M. Korytkowska.
- Studia 1993 Studia gramatyczne bułgarsko – polskie, t. 5 i 6, Konfrontacja językowa. Słówtwórstwo. Wybrane kategorie semantyczne, SOW, Warszawa, red. V. Koseska – Toshewa i M. Korytkowska.
- Studia 2003 Studia gramatyczne bułgarsko – polskie, t. 7 Przewodnik po akademickiej Gramatyce konfrontatywnej bułgarsko – polskiej, Sofia, Marin Drinov, red. V. Koseska – Toshewa i J. Bałtowa.
- Studii 2004: B`algarsko – polski gramaticzni studii, Spravocznik po akademicznata b`algarsko – polska s`apostavitelna gramatika, Akademichno izdatelstvo Marin Drinov, Sofija, red. V. Koseska – Toshewa i J. Bałtowa.

Морфология

ЕДИН ФОРМАЛИЗИРАН МОДЕЛ ЗА ОПИСАНИЕ НА ТАКСИСА

Руселина Ницолова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

A FORMALIZED MODEL OF TAXIS

Ruselina Nitsolova

Abstract. Taxis phenomena are understood here as defined by V. S. Xrakovskij (2003). The model we offer for their description is based on a substantially revised and enriched version of Reichebach's temporal model (1947). Taxis relations in our model are represented by means of the relations between two types of basic elements: intervals (open and closed) and moments (points) representing the initial and end points of closed intervals. The role of empathy is also taken into account. A number of other factors relevant to the expression of taxis relations are also given consideration.

Key words: taxis, interval, moment, initial and end points of intervals, empathy, Bulgarian.

0.1. *Дефиниции на таксис.* Терминът *таксис* е въведен през 1957 г. от Р. Якобсон в неговата класическа работа *Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb* (1957), като е дефиниран така: „Т а к с и с характеризират соощаемый факт по отношению к другому соощаемому факту и безотносительно к факту соощения“ (Якобсон 1972:101). За таксиса съществува вече огромна литература от доста различни мнения, която е разгледана в подробния обзор на В.С. Храковски (2009:11-113), където е представена и неговата типологическа концепция за това явление. Тук приемаме неговата гледна точка, според която таксисът е категория „которая реализуется в бипредикативных (и шире – полипредикативных) конструкциях, где грамматическими средствами маркируется временная локализация (одновременность, предшествование, следование) одной ситуации P_1 относительно другой ситуации P_2 , чья временная локализация характеризуется относительно времени речи, т.е. независимо от какой-либо еще ситуации P_n (Храковский 2003:37). Приемаме и класификацията на видовете таксис. Глаголните форми, използвани за представяне на тези две ситуации P_1 и P_2 , образуват *таксисна двойка*, в която глаголната форма в P_1 е синтактично *зависима* и се ориентира темпорално според глаголната форма в ситуацията P_2 – тази форма се явява *опорна*, синтактически независима (тези термини са на Недялков, Отаина 1987:299).

В българистиката за пръв път понятието таксис въвежда Й. Пенчев (1967, 1985). Той смята, че таксисът се представя от относителните времена – стара европейска традиция, както и от причастията и деепричастията. Пенчев говори и за някои сложни изречения, които изразяват таксисни отношения, като отбелязва и случаи, в които таксисните отношения се означават с видови форми (Пенчев 1976). Той разглежда всички видове таксис като например и таксиса, означен с предикатни имена.

Понятието *таксис* заема основно място в оригиналното описание на българския глагол на И. Куцаров (1999) и по-късно (Куцаров 2007). Той смята, че време и таксис са различни морфологически категории. „Семантичното съдържание на морфологичната категория таксис се основава на отношенията на действие към действия, т.е. на отношенията на действията или резултатите от действия, ориентирани към миналия ориентационен момент (минало време или друг сигнализатор), към действията, неориентирани към миналия ориентационен момент“ (Куцаров 2007: 255). Куцаров различава зависим таксис (относителни форми) – имперфект, бъдеще в миналото, плюсквамперфект и бъдеще предварително в миналото, и независим таксис или неотносителност, който „изразява действия (или резултати от действия), при които липсват данни за отнасяне към някакъв ориентационен момент, а в главното си значение (**абсолютност**) – действия (или резултати от

действия), ориентирани към изказването (момента на говоренето)” (Куцаров 2007:255) – аорист, сегашно време и бъдеще.

Поради технически причини тук не можем да правим обзор на становищата за таксис в българистиката. Ще преминем направо към предлагания формализиран модел за описание на таксиса. Този модел е изработен във връзка с участието ми с две студии (Ницолова 2009, английска версия 2016, Ницолова 2016 (под печат) в два големи проекта: за таксиса в широк типологичен план и за таксиса в славянските езици в рамките на Петербургската типологична школа под ръководството на проф. В. С. Храковски. Този модел е създаден за описание на таксиса в българския език, но може да бъде приложен и върху голям брой други езици със сходна структура и семантика на таксисните конструкции.

1.1. *Обем и съдържание на таксиса в българския език.* В българския език таксисът, от една страна, е граматикализиран в темпоралната система на финитните форми и в системата на нефинитните форми (причастията и деепричастието). От друга страна, той е семантично-функционална категория, която се изразява чрез употребата на финитни и нефинитни форми в следните конструкции:

1. Невалентностен основен таксис на две финитни форми в сложни съставни изречения за време, напр.

(1) *Тя помълча смутено, преди да отговори* (Ем. Станев);

2. Невалентностен основен таксис с финитна и нефинитна форма:

а) изречения с деепричастия, напр.

(2) *Динко идеше от града, носейки последните нареждания на Чакъра* (Д. Димов);

б) изречения с причастия, напр.

(3) *И от време на време си спомням императора Хайле Саласие в императорска униформа, гледащ строго и изпитателно посетителите на световното изложение* (Й. Радичков);

в) изречения с предикатни имена, напр. (4) *Щеше да се върне вкъщи след идването на баща си;*

3. Невалентностен фонов таксис с две финитни форми в сложното съставно изречение, изразяващи логическа обусловеност: сложни съставни изречения с подчинени изречения за условие, отстъпка, причина, цел и следствие, напр.

(5) *Ако имах пари, щях да замина на Карибите;* (6) *Въпреки че времето е хубаво, няма да отидем на екскурзия;* (7) *Аз се отказах от проекта, защото нямах време;* (8) *После ние излязохме, за да минем в сектора на конете* (Й. Радичков); (9) *Той се отказа, така че останахме само трима;*

4. Валентностен фонов таксис с две финитни форми в сложни съставни изречения с главни изречения, съдържащи ментални предикати, които означават реч, мислене, усещане, възприятие. Напр.

(10) *Дълго време Шибил мисли дали това не е примка* (Й. Йовков); (11) *А ония ги видях как нагазиха в облака...* (Й. Радичков); (12) *Аз ти казах, че вчера се видях с Иван;*

5. Валентностен таксис със „служебен” таксисен глагол за означаване на едновременност като напр. *съпровождам, съпровожда*, или за означаване на неедновременност като напр. *предхождам, предшествам, следвам, последвам* и др. Напр. (13) *Чудесното ѝ изпълнение във Виенската опера беше последвано от редица участия в други престижни театри.*

1.2. *Валентностен и невалентностен таксис, основен и фонов таксис.* Някои термини в горната класификация се нуждаят от обяснение. *Валентностен* е таксисът в случаите, когато едната от глаголните форми е в конструкция, която е аргумент на главния предикат, т.е. може да се сметне, че запълва негова валенция, напр. в сложните съставни

изречения с подчинени изречения, най-често допълнителни, към ментален предикат (вж. (10), (11), (12). *Невалентностен* е таксисът в сложни съставни изречения с подчинени обстоятелствени изречения (вж. (1), (5-9)), както и в изреченията с комбинация от финитна и нефинитна форма, вж. (2), (3), (4). *Основен* е таксисът, който представлява основна част от значението на сложното съставно изречение, както е в сложните съставни изречения за време, а *фонов* е в останалите видове сложни съставни изречения, посочени по-горе.

Трябва да се има предвид обаче, че в сложни съставни изречения с определени темпорални съюзи, които имат различни семантични варианти, може да се означи както основен, така и фонов таксис. Срв.

(14) *Ще ти се обадя веднага, след като пристигна* и (15) *След като стаята е доста дълга, там **ще има** място и за бюро*. В (14) основното значение на сложното изречение е да представи темпоралното отношение между действията в главното и в подчиненото изречение: P_1 (действието в подчиненото изречение) предхожда P_2 (действието в главното изречение) - $P_1 < P_2$. В (15) обаче основното значение на сложното изречение е причинно-следствено – подчиненото изречение P_1 означава причината, а главното изречение P_2 - следствието, като таксисното отношение между двете действия е само фон за това основно семантично отношение.

1.3. *Формални средства за означаване на таксисните значения*. Таксисните значения в български се изразяват с комбинации от различни средства: глаголните финитни форми за време, вид, наклонение и евиденциалност (при индиректните евиденциали ренаратив, дубитатив и конклузив има ограничения в темпоралните парадигми), с нефинитните форми (причастия, деепричастие), с отглаголни съществителни и други предикатни имена, със съюзи, предлози, а в някои случаи и чрез словореда на частите на таксисната двойка. В сложните изречения може да има и темпорални модификатори – лексеми или съчетания с темпорално значение, напр. за означаване на итеративност – *винаги, редовно, понякога, всяка сутрин* и под., за означаване на големината на интервала, който разделя действията в таксисната двойка – *няколко часа преди да; две години след като* и под.; за по-точно означаване на темпоралната точка или интервала при локализацията на действията по темпоралната ос – *в този момент, когато; преди две години, като* и под.; *тъкмо когато, именно когато*; корелати показателни наречия за време – *тогава, когато; дотогава, докато* и под.; за подчертаване на наличие на резултат от действие или извършено действие, напр. *вече* и др.

Семантиката на лексикалните темпорални маркери обикновено се съгласува с граматически значения на глаголите, напр. маркерите за неопределено сумарна итеративност като *редовно, понякога, сутрин, вечер, есенно време* и под. се съчетават с глаголи в сегашно време и имперфект, а маркерите за определено сумарна итеративност като *два пъти, много пъти* и под. предпочитат аорист и резултативните времена.

Трябва да подчертаем, че в български много богато, с голямо количество комбинации са представени всички видове таксис поради огромното формално и семантично богатство на българската глаголна система и поради наличието на добре развити системи на темпорални съюзи и предлози, както и на различни темпорални модификатори. Като пример можем да посочим, че само в различните семантични варианти на сложните съставни изречения за условие са възможни повече от сто таксисни комбинации от темпорално-модално-евиденциални форми в главното и подчиненото изречение, като без ограничения се използват около двадесетина комбинации (вж. по-подр. Ницолова 1998:148-160, където е дадена и таблица с възможните комбинации).

Наличието на категорията вид на глагола в български също увеличава броя на таксисните комбинации – този въпрос се нуждае от отделно разглеждане.

2.1. *Теоретична основа на предлагания модел за описание на таксиса.* Това е темпоралният модел на Райхенбах (Reichenbach 1947), който е приложен досега при описанието на темпоралната система на десетки езици. Райхенбах определя локализацията на събитието, означено с глагола, по темпоралната ос чрез взаимоотношението между три момента:

1. момент на говоренето (S);
2. момент на референтността (R);
3. момент на събитието (E) – момент на глаголното действие.

2.2. *Моменти и интервали.* В нашата концепция моделът на Райхенбах е преработен и съществено разширен (вж. Ницолова 2008:262-270). Казано накратко, първата съществена промяна е, че както други автори (вж. напр. Барч (Bartsch 1986), Генчева (Guenchéva 1990) и др.), представяме локализацията на събитията по темпоралната ос не само чрез локализация на *моменти*, т.е. най-малките темпорални елементи без протяжност (по-точно: с пренебрежима протяжност), които са точки по темпоралната ос, но и чрез локализация на *интервали*. Това са отсечки по темпоралната ос, които представляват съвкупности от подредени точки. Интервалите могат да бъдат *затворени*, с определени граници от двете страни – p_{min} – начална точка, p_{max} – крайна точка, или *отворени*, без определена граница от лявата или от дясната страна. Ако са отворени от двете страни, интервалите може да обхванат цялата темпорална ос, напр. при абсолютната употреба на сегашно време. Срв.

(16) *Желязото е метал.*

2.3. *Видове интервали.* Два интервала на действия най-често са в непосредствено съседство един с друг по темпоралната ос, но могат и да бъдат разделени от трети интервал, обикновено означен по лексикален път. Срв.

(1) *Тя помълча смутено, преди да отговори* (Ем. Станев) и (17) *Часове преди да се появи тренът, ние се възкачвахме на една височина край селото* (Н. Хайтов), (вж. ГСБКЕ, 3:354).

В (1) двете действия P_2 и P_1 са непосредствено едно след друго, а в (17) са разделени от трети интервал I , означен от лексемата *часове* - $P_2 < I < P_1$, Интервалите (единични или мултиплициран може да бъдат един след друг, напр. $P_2 < P_1$, вж. (1), може и да са включени пълно или частично един в друг – инклузия, напр. $P_1 = P_2$,

(18) *Като вечерях, слушах музика*; $P_1 = P_2$,

(19) *Като бях в Германия, посетих концерт на Берлинската филхармония* - $P_1 \supset P_2$.

Интервалите са разположени в различни темпорални планове по отношение на T_0 (момент на говоренето) – план на миналото, на бъдещето, на сегашното. Редица автори, като се започне от Аристотел и повлияния от него Блажени Августин, както и по-късно, оспорват наличието на сегашен план, тъй като смятат *сега* само за граница между миналото и бъдещето, но ако излизаме от свързаността на сегашното с интервала на определена дейност, в който влиза и моментът на говорене, има смисъл да говорим и за сегашен план (вж. по-подр. по този въпрос у Попов, Чаушев 2009: 44-52).

Важен ориентир при темпоралната ориентация е *интервалът на референтност* R – интервалът, за който говорещият говори или мисли, когато произвежда изказването си. Отношението на интервала на референтност към момента на говорене T_0 ще определим като *сегашно*, ако той го включва в себе си, т.е. $T_0 \in R$, *минало*, ако го предхожда, т.е. $R < T_0$, *бъдеще*, ако той е след T_0 , т.е. $T_0 < R$. Важна особеност на интервала на референтност R , която не е отбелязана от Райхенбах, е неговата *мобилност* по отношение на момента на говорене при употребата на едно и също време. Напр.

(20) *Какво правиш? Пиша доклад* – сегашно актуално време; (21) *Вчера пускам телевизора и на екрана се появява Иван* – сегашно историческо време; (22) *Утре заминаваме за Варна* – сегашно предсказно време; (23) *Есенно време на тротоарите пекат*

кестени и **пукат** пуканки... (Й. Радичков) – сегашно повторително време. Тези примери показват, че интервалът на референтност при сегашно време може да бъде в сегашния, в миналия и бъдещия темпорален план, а може и да се мултиплицира като в (23).

Въпреки мобилността на интервала на референтност по отношение на T_0 при всички употреби на дадено време едно и също отношение остава постоянно – това е отношението между интервала на действието E и интервала на референтност R – в нашите примери със сегашно време (20), (21), (22) интервалът на действието е едновременен с интервала на референтност. В случая на мултипликация (23) на интервалите на референтност на всеки член от веригата интервали на референтност съответства член от веригата на действията, т.е. $T_0 \notin R$, $(E_1, E_2 \dots E_n) \subseteq (R_1, R_2 \dots R_n)$ – моментът на говорене не е елемент от интервала на референтност, а всеки член от веригата действия е едновременен в цялост или частично с всеки член от веригата интервали на референтност.

Важно е да се подчертае, че интервалът на действието E в българската темпорална система се съотнася *пряко* с интервала на референтност R , а с момента на говорене T_0 – *посредством* интервала на референтност R , който може да бъде мобилен по отношение на момента на говорене. Затова и отношението между интервала на действието E и момента на говорене T_0 може при едно и също време да бъде различно.

При осемте глаголни времена има само един интервал на референтност, докато при времето с най-сложна темпорална ориентация – бъдеще предварително в миналото - има два интервала на референтност – R и R_1 (по-подр. за това време вж. в Ницолова 2008: 315-316).

3.0. *Гледна точка (емпатия) при избора на интервал на референтност.* Говорещият избира темпоралния план (сегашен, минал, бъдещ спрямо момента на говорене), в който се намира действието, за което ще говори, и мисли за интервала на референтност в него. Когато този темпорален план е минал (най-често) или бъдещ, интервалът на референтност може да бъде избран от две гледни точки към събитието (Ницолова 2005). Първата гледна точка на говорещия (разказвача в художествения текст), е *отвън*, от времето и мястото на речевия акт, като *сега* е интервалът, в който се произвежда изказването, а времето на представяното минало, респ. бъдещо събитие е *тогава*. Втората гледна точка на говорещия е гледната точка *отвътре* на участник-наблюдател в събитието. В този случай *сега* е не интервалът на речевия акт, а интервалът на представяното събитие. В текста, а понякога дори и в едно изречение тези две гледни точки могат да се сменят. Напр.

(24) *Пророкът (...) с ужас забележи, че къщата се тресе само под неговите нозе и че къщите наоколо стоеха спокойни и неподвижни* (Ел.-Пелин) (Ницолова 2008: 266).

Този пример е много интересен с това, че в него са застъпени двете гледни точки – на разказвача, който разказва за едно минало събитие отвън, от времето на речевия акт, с миналите времена аорист *забележи* и имперфект *стоеха*, и на участника-наблюдател в събитието – пророка, чието наблюдение отвътре за събитието *се тресе* е представено със сегашно време, като че ли става в момента на говорене.

4.1. *Континуативност/неконтинуативност и резултативност/акционност (дуративност).* Тези признаци, които някои наричат аспекти в широк смисъл, но могат да се представят и като темпорални, както е в нашия модел, са необходими, за да бъде пълно описанието на темпоралната ни система. Терминът *континуативност* е присъщ на сегашно време и имперфект, но е диференциален само при имперфекта по отношение на аориста, тъй като в българската темпорална система липсва неконтинуативно сегашно време, срв. в английски Present Continuous и Present Simple (вж. и Янакиев 1976/1962: 243). Срв.

(25) *Като отидох при Елена, тя слушаше концерта* и (26) *Снощи Елена слуша концерта.* В (25) интервалът на референтност на имперфектната форма *слушаше* се означава от аористната форма *отидох*, като интервалът на имперфектното действие е по-голям и включва

в себе си интервала на действието *отидох*. В (26) аористната форма *слуша* се включва в интервала на референтност, означен с лексемата *снощи*, като може да бъде част от него или да съвпадне цялостно с него, т.е. различието между континуативния имперфект и неконинуативния аорист е различие, свързано с отношенията им към интервала на референтност, срв.

Имперфект: $R < T_0 \text{ E} \supset R$ Аорист : $R < T_0 \text{ E} \subseteq R$

4.2. Резултативността е признак на българските времена с л-ово причастие – перфект, плюсквамперфект, бъдеще предварително, бъдеще предварително в миналото. Има различни мнения, дали тя е темпорален, или аспектен признак в широк смисъл на думата (вж. Мельчук (1998, 2:114), Пашов (1965), Герджиков (1973), Иванчев (1971), Куцаров, напр. (1999), който смята, че резултативността образува отделна морфологична категория *вид на изказването*.

В нашия модел резултативността е представена като темпорален признак. При акционните времена – сегашно време, бъдеще време, имперфект, бъдеще в миналото, аорист – има само *една* локализация на действието по темпоралната ос, а при резултативните времена са налице *две* локализации: на действието и на резултата от действието. За втората локализация (на резултата) използваме символа t_{res} – следходен момент на интервала на действието E, в който е наличен резултатът от действието. В долната таблица са представени темпоралните локализации при двата вида времена (Ницолова 2008: 269).

Акционни (дуративни) времена Резултативни времена

сегашно време $T_0 \in R$, $E \subseteq R$ перфект - $T_0 \in R$, $E < R$, $t_{res} \in R$

(чета) (чел съм)

имперфект - $R < T_0$, $E \subset R$ плюсквамперфект - $R < T_0$, $E < R < T_0$, $t_{res} \in R$

(четях) (бях чел)

бъдеще време - $T_0 \in R$, $R < E$ бжд. предварително – $T_0 < R$, $T_0 < E < R$, $t_{res} \in R$

(ще чета) (ще съм чел)

бъдеще в мин.- $R < T_0$, $R < E < T_0$ бжд предв. в мин.- $R < T_0$, $R < E < R_1$, $t_{res} \in R_1$

(щях да чета) (щях да съм чел)

аорист $R < T_0$, $E \subseteq R$.

(четох)

5.1. *Граматиализация на таксиса в българската темпорална система.* В българската темпорална система само при три времена интервалът на референция R включва в себе си момента на говорене T_0 : сегашно време, бъдеще време и перфект, като при перфекта действието се извършва преди R, но моментът t_{res} , в който е наличен резултатът от действието, се включва в сегашния интервал на референтност. При останалите шест времена интервалът на референция R е свързан с някакво събитие в миналото или в бъдещето:

Аорист – *четох* – действието се реализира в рамките на един минал интервал на референтност и затова интервалът му е затворен;

Имперфект – *четях* – действието е едновременно с един минал интервал на референтност R, но интервалът му е отворен, по-широк е от R и го включва в себе си;

Плюсквамперфект – *бях чел* - действието предшества един минал интервал на референтност R, а резултатът от действието е наличен в R – резултативно време;

Бъдеще в миналото (*futurum praeteriti*) – *щях да чета* – действието е след миналия интервал на референтност;

Бъдеще предварително (*futurum exactum*) – *ще съм чел* – действието предшества интервала на референтност R, който е в плана на бъдещето. Резултатът от действието е наличен в R – резултативно време.

Бъдеще предварително в миналото (*futurum exactum praeteriti*) – *щях да съм чел* – времето има темпорална локализация с помощта на два интервала на референтност – R и R_1 . Първият

интервал на референтност R е в плана на миналото и действието е следходно спрямо него, а вторият интервал на референтност R_1 е следходен спрямо първия. Резултатът от действието е наличен в R_1 – резултативно време.

Важна особеност на тези „таксисни” времена е, че те се използват не само в подчинените изречения, но и в главните.

6.1. *Основни видове таксисни отношения.* Локализацията на събитията по темпоралната ос при таксисните отношения ще описваме с локализацията на моменти (точки) и интервали (P_1 – интервал на действието в подчинената част (изречение или конструкция), P_2 – интервал на действието в главната част), които са затворени или отворени (при континуативните времена сегашно време и имперфект). Затворените интервали на действието имат начален и краен момент (точка): p_{1min} – начален момент на действието в подчинената част, p_{2min} – начален момент на действието в главната част, p_{1max} – краен момент на действието в подчинената част, p_{2max} – краен момент на действието в главната част.

Действията в таксисната двойка може бъдат еднократни и повтарящи се – верига от действия. Най-честият случай е, когато и двете действия в таксисната двойка са еднократни. Напр.

(27) *Ана се сепна, като чу шум* - $P_1 < P_2$.

Възможно е и двете действия да са многократни – тогава всеки член от веригата действия в подчиненото и главното изречение се съотнася с член от веригата на другата част. Напр.

(28) *Когато ходех на курс по немски, срещях там Антоу* - $P_{1a} = P_{2a}$, $P_{1b} = P_{2b}$, ... $P_{1n} = P_{2n}$.

Може и интервалът на действието в едното изречение да се съотнася темпорално със сумата от интервали на цяла верига действия в другото изречение. Напр.

(29) *Когато живеех в Берлин, пътувах всеки ден с метрото* – веригата от действия в главното изречение се включва в интервала на действието в подчиненото изречение – $(P_{2a}, P_{2b}, \dots, P_{2n}) \subset P_1$.

Основните таксисни отношения са *едновременност* (пълна или частична) и *неедновременност* (предходност – контактна или дистантна, когато между интервалите на действията в двете части на конструкцията има трети интервал, и следходност – прекъсваща, контактна или дистантна).

6.2. *Семантични ограничения при изразяване на таксисните отношения.* В повечето структури с таксис са означени повечето от тези отношения, но има някои конструкции, които поради семантиката си изразяват само едно таксисно отношение – такъв е случаят със в сложните съставни изречения с подчинени изречения за последица и цел, в които фоновият таксис е само следходност на действието в подчиненото изречение спрямо действието в главното изречение, т.е. $P_2 < P_1$, напр.

(30) *Дойдох, за да взема книгата*; (31) *Толкова се ядоса, че в първия момент не каза нищо.*

Най-разнообразни таксисни комбинации са реализирани в сложните съставни темпорални изречения. В тях съюзите са важен фактор, който определя характера на таксисните отношения освен използваните видово-темпорално-модално-евиденциални глаголни форми с тяхното лексикално значение, както и значението на лексикални темпорални модификатори, вж. напр. (17). Семантиката на самите изречения също така оказва влияние при определяне на таксисните отношения. В зависимост от ролята им при означаване на тези отношения съюзите се делят на две групи: неспециализирани и специализирани. Към първата група принадлежат основните темпорални съюзи *когато* и *като*, които означават най-общо само свързаност по време на двете действия, която може да бъде от различен вид. Напр.

(32) *Когато времето е слънчево, разходката е много приятна* - $P_1 = P_2$ - пълна едновременност; (33) *Като бях дете, веднъж избягах от къщи* - $P_1 \supset P_2$ - частична едновременност, с инклузия (включване) на интервала на P_2 в P_1 ; (34) *Като живееше в Холандия, често се хранеше в един индонезийски ресторант* - $P_1 \supset (P_{2a}, P_{2b} \dots P_{2n})$ – частична едновременност с включване в P_1 на множество интервали на действия, означени в P_2 ; вж. и *Аз бях заспал, когато телефонът ме събуди* – $P_2 < P_1$ – неедновременност, предходност на P_2 ; (34) *Като ще пътува, Мария се приготвя от предния ден* - $P_2 < P_1$ – неедновременност, следходност на P_1 .

Специализираните темпорални съюзи могат да означат само едно таксисно отношение (*щом, преди да, след като*) или само определени отношения. В първата група влизат съюзите *щом, преди да, след като*, които, както *когато* и *като* означават отношения между интервали. Съюзът *щом* изразява само отношение на предходност на действието в подчиненото изречение P_1 по отношение на действието в главното, като често се подчертава непосредственият темпорален контакт на двете действия. Той може да се посочи и по лексикален път с темпорални модификатори като *веднага, моментално* и под. Напр. (35) *Щом чуе, че се звъни, веднага тича да отвори* - $P_1 < P_2$.

Сложните изречения със съюза *преди да* означават следходност на P_1 , като често действията са контактни, но не е изключена възможността по лексикален път да се посочи и наличието на интервал между двете действия, вж. (17). Поради наличието на *да* в сложния съюз времената в P_1 са ограничени – сегашно време и перфект във всички темпорални планове, рядко плусквамперфект само в плана на миналото. Напр.

(36) *Ще ти се обадя, преди да си тръгна/ преди да съм си тръгнал* – $P_2 > P_1$; (37) *Преди да бях стигнал до средата, книгата ми стана безинтересна* – $P_2 > P_1$.

Съюзът *след като* е антоним на *преди да*. Действието в P_1 е предходно по отношение на действието в P_2 , двете действия могат да бъдат контактни или дистантни, като разделящият ги интервал се означава по лексикален път. Напр.

(38) *След като получих писмото, реагирах веднага* - $P_1 < P_2$; *Пламен се обади, два часа след като беше пристигнал* - $P_1 < I < P_2$.

В разглежданата група сложни темпорални изречения с *когато, като, щом, преди да, след като* таксисните отношения са между интервалите на P_1 и P_2 .

6.4. Сложни темпорални изречения, означаващи таксисни отношения между граничните начални и крайни моменти (точки) p_{1min} , p_{2min} , p_{1max} , p_{2max} на действията в P_1 и P_2 . Това са две групи изречения: със съюзите *откак, откакто, откогато*, от една страна, и със съюзите *докато, докогато* и редките им стилистично маркирани синоними *дорде, дордето, докле, доде, додето*, от друга страна. Първата група сложни темпорални изречения със съюзите, съдържащи предлога *от*, се употребяват най-често със значението $p_{1max} < p_{2min}$ - крайният момент p_{1max} на действието в P_1 предхожда непосредствено началния момент p_{2min} на P_2 . Напр.

(39) *Аз го познавам, откакто се преместихме в София* - $p_{1max} < p_{2min}$.

Втората група сложни темпорални изречения със съюзите, съдържащи предлога *до*, имат две таксисни значения. Първото от тях е $p_{2max} < p_{1min}$, т.е. крайният момент на P_2 p_{2max} е непосредствено преди началния момент на P_1 p_{1min} .

(40) *Ще те изчакам, докато дойдеш* - $p_{2max} < p_{1min}$.

Второто значение на разглежданите изречения е $p_{1max} = p_{2max}$ – крайният момент на действието в P_2 съвпада с крайния момент на действието в P_1 , като двете действия може да са цялостно или частично едновременни. Основните времена в двете изречения са сегашно време или имперфект – времената за едновременност (за повече подробности вж. Ницолова 2009). Напр.

(41) *Докогато са цветята пресни, дотогава извор са на песни* - $p_{1 \max} = p_{2 \max}$

7.1. *Особености на таксисните отношения при другите конструкции. Сложни изречения.* Най-диференцирано означени са темпоралните отношения при основния таксис в сложните темпорални изречения, където са представени всички разновидности на таксиса. В изреченията с темпоралните съюзи обаче може да се означае и фонен таксис, ако семантиката им е от някакъв друг вид, не темпорална (вж. 1.2.). Различието между основния таксис (в темпоралните изречения) и фонения таксис (в сложните съставни изречения, означаващи логическа обусловеност – с подчинени изречения за причина, условие, отстъпка, цел и последица) най-общо се състои в това, че основният таксис се изразява в отношения между интервали и отношения между началните и крайните моменти (точки) на интервалите, а фоният таксис се представя само чрез отношения между интервали.

Отношения между интервали се означава и от таксиса в сложните съставни изречения с главни изречения, съдържащи ментални предикати, които означават реч, мислене, усещане, възприятие. Този таксис в български има тази особеност, че при него изборът на глаголните форми в двете предикативни единици в плана на миналото и на бъдещето се определя от две гледни точки: на говорещия и на когнитивния субект, представен най-често чрез подлога в главното изречение (вж. 3.0.). Тези две гледни точки могат да се представят само чрез времената на индикатива, не и чрез другите евиденциали (ренаратив, конклузив и дубитатив), които нямат достатъчен формален ресурс за това.

7.2. *Общи особености на таксиса в конструкции с финитна и нефинитна форма. Таксис в изреченията с деепричастия и причастия.* Видът на таксиса в простите разширени изречения с конструкции с деепричастия и причастия се определя от темпоралното релационно значение на тези форми. Така например конструкциите с деепричастие означават второстепенно действие, едновременно с действието на глагола в изречението, т.е. таксисното отношение е едновременност между интервалите на двете форми - $P_1 = P_2$. Субектът на деепричастието трябва да е корелативен с подлога, субекта на финитната глаголна форма, но понякога има и изключения. Напр.

(42) *Той (...) огледа масите, търсейки генерал Марков* (Д. Димов) - $P_1 = P_2$.

Същото таксисно отношение едновременност $P_1 = P_2$ се означава и в конструкциите със сегашно деятелно причастие, чийто субект обаче може да бъде корелативен или некорелативен със субекта на финитната форма. Напр.

(43) *Младежът погледна към движещите се коли* - $P_1 = P_2$.

Таксисното отношение в изреченията с минало деятелно причастие е следното: $P_1 < P_2$, т.е. причастието означава предходно резултативно действие спрямо действието на финитната форма. Субектът на причастието също така може да бъде корелативен или некорелативен със субекта на финитната форма. Напр.

(44) *Прималели от страх, те паднаха на земята и заплакаха* (Й. Йовков) - $P_1 < P_2$.

Миналите страдателни причастия също така означават предходно резултативно действие по отношение на действието на финитната форма, т.е. таксисното отношение е същото, както в изреченията с минали деятелни причастия - $P_1 < P_2$, но различието е в това, че в първия случай субектът на причастието е активен, а във втория случай – пасивен, т.е. налице са различни залогови отношения. Напр.

(45) *Опожаряваният от светкавица дъб, овъглен наполовина, шумеше тихо с листата си* (Й. Радичков) - $P_1 < P_2$.

7.2. *Таксис в изреченията с отглаголни съществителни и други предикатни имена.* В простите изречения с отглаголни съществителни и други предикатни имена, като *обир, сеитба, водосвет, поява* и др. таксисното отношение между времето на действието на

предикатното име P_1 и времето на финитния глагол P_2 може да бъде от трите основни вида: едновременност $P_1 = P_2$, предходност $P_1 < P_2$ и следходност $P_1 > P_2$. Напр.

(46) *Ние се запознахме по време на срещата* - $P_1 = P_2$;

-(47) *Ние се запознахме след срещата* - $P_1 < P_2$;

(48) *Ние се запознахме преди срещата* - $P_2 > P_1$.

Когато се означава едновременност, предикатните имена се съчетават с предлозите *при, по, на, в, през* и с предложното съчетание *по време на*. Предходност на действието на предикатното име P_1 се означава чрез съчетание с предлога *след*, а следходност – с предлога *преди*. Освен отношения между интервали в конструкциите с предикатни имена може да се изразят и отношения между началните и крайните моменти на P_1 и P_2 . Чрез съчетанието на предикатното име с предлога *до* в таксисната двойка се означава прекъсваща следходност на P_1 , т.е. крайният момент на P_2 контактно предшества началния момент на P_1 - $p_{2max} < p_{1min}$. Напр.

(49) *Те останаха там до пристигането на Асен* - $p_{2max} < p_{1min}$.

Обратното отношение – крайният момент на действието в P_1 контактно предшества началния момент на P_2 - $p_{1max} < p_{2min}$ - се означава в конструкцията чрез съчетанието на предикатното име с предлозите *от, с*. Напр.

(50) *Още с пристигането на новия състезател настроението в отбора се повиши* - $p_{1max} < p_{2min}$.

Изводи. В българския език таксисът е граматикализиран в темпоралната система и в системата на нефинитните форми (причастия и деепричастие). Освен това той се означава и чрез комбинациите на финитни форми или финитни и нефинитни форми и други елементи в няколко различни вида конструкции. В тази статия скицирахме нашия формален модел за описание на таксиса, който приложихме в студиите си за българския таксис (Ницолова 2009, 2016), които са част от два големи проекта на Петербургската типологическа школа - там се намира подробното описание на всички споменати тук таксисни елементи. Нашият формален модел се основава на доста разширения и съществено преработен темпорален модел на Райхенбах (Reichenbach 1947). За да опишем формално комбинаториката на таксисните отношения, трябваше да опишем комбинациите между два основни елемента от онтологията на времето: интервали (съвкупности от подредени точки), които са затворени и отворени, и началните и крайните моменти (точки) на затворените интервали. Предлаганият модел е приложим и а описание на таксиса в други езици със сходна структура.

Използвани символи и формули

A) В общия темпорален модел

T_0 – момент на говорене

E – интервал на действието

R – интервал на референтност (интервал, за който се мисли или говори)

R_1 – втори интервал на референтност (при бъдеще предварително в миналото)

t_{res} – интервал, в който е наличен резултатът от действието, извършило се в предходен интервал (при резултативните времена)

$E_1, E_2...E_n$ – поредица от интервали на действието (при означаване на повторителни действия)

$R_1, R_2.. R_n$ – поредица от интервали на референтност (при означаване на повторителни действия)

$R < T_0$ – интервалът на референтност е преди момента на говорене

$T_0 < R$ – интервалът на референтност е след момента на говорене

$T_0 < E < R$ - интервалът на действието е след момента на говорене преди интервала на

референтност (при бъдеще предварително)

$T_0 \in R$ – моментът на говорене е елемент от интервала на референтност

$T_0 \notin R$ – моментът на говорене не е елемент от интервала на референтност

$E \supset R$ – интервалът на референтност се включва в интервала на действието (при имперфекта)

$E \subseteq R$ – интервалът на действието се включва в интервала на референтност

Б) В таксисния модел

P_1 – интервал на действието в зависимата част на таксисната конструкция

P_2 – интервал на действието в главната (опорната) част на таксисната конструкция

$(P_{1a}, P_{1b} \dots P_{1n})$ – повтарящи се действия в интервала на P_1

$(P_{2a}, P_{2b} \dots P_{2n})$ – повтарящи се действия в интервала на P_2

p_{1min} – начален момент на действието в зависимата част на таксисната конструкция

p_{1max} – краен момент на действието в зависимата част на таксисната конструкция

p_{2min} – начален момент на действието в главната част на таксисната конструкция

p_{2max} – краен момент на действието в главната част на таксисната конструкция

I – интервал между P_1 и P_2 , напр. $P_1 < I < P_2$

$P_1 = P_2$ – двата интервала са едновременни – пълна едновременност

$P_{1a} = P_{2a}, P_{1b} = P_{2b} \dots P_{1n} = P_{2n}$ – всеки интервал от множеството повтарящи се действия в P_1 е едновременен с всеки интервал от множеството повтарящи се действия в P_2

$P_1 \supset P_2$ - P_1 включва в своя интервал P_2 - инклузия, частична едновременност

$P_2 \supset P_1$ - P_2 включва в своя интервал P_1 - инклузия, частична едновременност

$(P_{1a}, P_{1b} \dots P_{1n}) \supset (P_{2a}, P_{2b} \dots P_{2n})$ – множеството повтарящи се действия в P_1 включва в своя интервал множеството повтарящи се действия в P_2 - инклузия, частична едновременност

$P_1 \supset (P_{2a}, P_{2b} \dots P_{2n})$ – единичното действие в P_1 включва в своя интервал множеството повтарящи се действия в P_2 - инклузия, частична едновременност

$P_2 \supset (P_{1a}, P_{1b} \dots P_{1n})$ – единичното действие в P_2 включва в своя интервал множеството повтарящи се действия в P_1 - инклузия, частична едновременност

$P_1 < P_2$ - P_1 предхожда P_2

$P_1 > P_2$ - P_1 е следходно спрямо P_2

$p_{1max} = p_{2max}$ - крайните моменти на действията в P_1 и P_2 съвпадат

$p_{1max} < p_{2min}$ - крайният момент p_{1max} на действието в P_1 предхожда непосредствено началния момент p_{2min} на действието в P_2

$p_{2max} < p_{1min}$, - крайният момент на P_2 p_{2max} предхожда непосредствено началния момент p_{1min} на действието в P_1

Литература:

Барч 1986: Bartsch, R. On Aspectual Properties of Dutch and German Nominalisations. // Lo Cascio, V., Co Vet (eds.), *Temporal Structure in Sentence and Discourse*, Dordrecht – Holland/Riverton – U.S.A., FORIS PUBLICATIONS, 7-40.

Генчева 1990: Guentcheva, Zl. *Temps et aspect: l'exemple du bulgare contemporain*. Éditions du Centre national de la recherche scientifique, Paris, 1990.

Герджиков 1973: Герджиков, Г. Българските глаголни времена като система. // *Известия на Института за български език*, кн. 22, 1973, 125-150

ГСБКЕ 1983, 3: *Граматика на съвременния български език*. Т. 3: *Синтаксис*, София, БАН, 1983.

Иванчев 1971: Иванчев, Св. *Проблеми на аспектуалността в славянските езици*. София: БАН, 1971.

Куцаров 1999: *Куцаров, Ив. Морфология* // Бояджиев, Т., Ив. Куцаров,

- Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София: Петър Берон, 1999.
- Куцаров 2007**: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Паисий Хилендарски, 2007.
- Мелчук 1998**: Мельчук, И. – *Курс общей морфологии*, т. II, Часть вторая: *Морфологические значения*. Wiener slavistischer Almanach, Sonderband 38/2, Москва – Вена, 1998.
- Недялков, Отаина 1987** : Недялков, В. П., Отаина, Т. А. Типологические и сопоставительные аспекты анализа зависимого таксиса (на материале нивхского языка в сопоставлении с русским) //Бондарко, А. В. (отв. ред.) *Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис*. Ленинград, 1987.
- Ницолова 2005**:Ницолова, Р. Гледната точка и употребата на времената в сложните съставни изречения с ментални предикати в българския език // Юбилеен славистичен сборник. Сборник с доклади от Международната славистична конференция по повод десетгодишния юбилей на специалност *Славянска филология* в Югозападния университет “Неофит Рилски”, Благоевград 03.-05.12.2004, Благоевград, 2005, 553-574.
- Ницолова 1998**: Ницолова, Р. Условные конструкции в болгарском языке // РАН. Институт лингвистических исследований. *Типология условных конструкций*. Отв. ред. В. С. Храковский, Санкт-Петербург, 1998, "Наука", 129-161.
- Ницолова 2008**: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*.София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски, 2008.
- Ницолова 2009**: Ницолова, Р. Таксис в болгарском языке // Храковский, В. С. (отв. ред.), *Типология таксисных конструкций*. Москва: Знак, 2009, 5-115; **Nicolova 2016**: Nicolova, R. Taxis in Bulgarian Language //V.S. Xrakovskij (ed.), *Typology of Taxis Constructions*, Lincoln, 2016.
- Пашов 1965**: Пашов, П. Българските глаголни времена (за основните им значения и онагледването им със схеми). – *Народна просвета*, 1965, № 3, 52-63.
- Пенчев 1967**: Пенчев, Й. Към въпроса за времената в съвременния български език // *Български език*, 1967, № 2.
- Пенчев 1976** : Пенчев, Й. Употреба на сегашно време от свършен вид в подчинени допълнителни изречения със съюз *че* // *Български език*.1976, № 1-2.
- Пенчев 1985** : Пенчев, Й.. Време, таксис и синтаксис // *Български език*, 1985, № 6.
- Попов, Чаушев 2009**: Попов Г., А. Чаушев. *Човешките времена – междудисциплинарен анализ*. Варна: Стено, 2009.
- Райхенбах 1947**: Reichenbach, H. *Elements of Symbolic Logic*. New York: MacMillan, 1947.
- Храковский 2003** : **Храковский 2000**: Храковский, В. С. Категория таксиса (обща характеристика) // *Вопросы языкознания*, 2003, № 2, 32-54.
- Храковский 2009** : Храковский, В. С. Таксис: семантика, синтаксис, типология // Храковский, В. С. (отв. ред.), *Типология таксисных конструкций*. Москва, 2009, Знак, 5-115.
- Якобсон 1957 /1972**: Jakobson, R. *Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb*. Harvard University, 1957/1972.
- Янакиев 1976/1962**: Янакиев, М. За грамемите, наричани в българската граматика „сегашно време” и „бъдеще време”. // Пашов, П., Р. Ницолова (съст.), *Помагало по българска морфология. Глагол*. С., Наука и изкуство, С., 1976, 230-251.

СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ПЕРФЕКТИВИ

Красимира Чакърова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

SEMANTIC AND FUNCTIONAL FEATURE OF THE BULGARIAN PERFECTIVE VERBS

Krasimira Chakarova
University of Plovdiv Paisii Hilendarski

This paper researches the Bulgarian perfective verbs, defined by linguists as a marked grammeme in the system of the aspect of the verb. Emphasis has been put on their semantic and functional characteristics. It has been done an analysis of the state of the research into these verbs, the reasons for the popular term ‘particular aspectual meanings’ being also discussed. A conclusion has been reached that perfective verbs have one main aspectual meaning which is combined with additional aspectual meanings.

Key words: aspect of the verb, a perfective verb, particular aspectual meanings, aspectual functioning, aspectuality

Обект на изследване в настоящия доклад са българските перфективи (глаголите от свършен вид), определяни от лингвистите като маркирана грамема в системата на глаголния вид⁷. Независимо от факта, че тези глаголи са сравнително подробно проучени в езиковедската литература (вж. напр. Маслов 1959, 1982; Станков 1978, 1980; Чакърова 2003; Чаралозова 2006 и др.), смятаме, че отделни аспекти, свързани с анализа на семантико-функционалните им специфики, все още се нуждаят от прецизиране. Нашата цел е не само да актуализираме дескриптивната база, върху която е положено традиционното разбиране за същността на перфективите, но и хвърлим повече светлина върху въпроса за основанията на някои от популярните термини, които се използват при тяхното описание.

Ще започнем с уточнението, че в сравнение с останалите компоненти на видовата триада⁸ в българския език (*имперфектив – перфектив – итератив*), глаголите от свършен вид (СВ) се тълкуват сравнително еднозначно от аспектолозите⁹. Подробно е анализиран формалният инвентар за образуването им (вж. напр. у Маслов 1982; Петрова, Павлова 1993 и др.), коментирани са особеностите при съчетаването им с други глаголни значения, както и функционирането им в структурата на изречението и текста.

⁷ Срв. напр. у Ю. С. Маслов: „[...] в българския език в противопоставянето между свършения и несвършения вид по-ярък и специфичен в смислово отношение член на противопоставянето се явява свършеният вид” (Маслов 1959: 218). (Преводът от руски език на този и на следващите цитати е мой – К. Ч.)

⁸ За понятието видова триада вж. Чакърова 2003.

⁹ Срв. у В. Станков: „повечето автори в една или друга степен изтъкват като най-важна особеност на значението на свършения вид семантичния признак цялостност (тоталност, комплексност) на действието” (Станков 1980: 20).

Отбелязва се, че **общото („категориалното”¹⁰) значение** на перфективите е цялостност (комплексност, завършеност)¹¹ на глаголното действие – срв.: „[...]действията се представят като завършени във времето, т.е. като цялостно реализирани, изчерпани” (Станков 1980: 6). Паралелно с търсенето и „конструирането на това „общо значение”, или „семантичен инвариант” (Маслов 1948, цит. по 2004: 96), се обръща специално внимание и на въпроса за контекстовата реализация на свършените по вид глаголи, т.е. върху техните „частни видови значения”¹².

§ 1. Проблемът за „частните видови значения” на СВ

С този термин в аспектологията се назовават „вариантите на общото семантично съдържание на видовите форми” (Бондарко 1971: 21), които са „резултат от взаимодействието на категориалните (общите) значения [...] с елементите на средата (както парадигматична, така и синтагматична)” (Бондарко 2002: 63)¹³. В един от ранните си трудове Ю. С. Маслов разграничава два вида частни видови значения – „централни” и „периферни” (Маслов 1948, цит. по 2004). „Централно” (необусловено контекстово) според него е конкретнофактичното значение (т.е. изразяването на единичен, отделен факт, взет в неговата цялост), „широко представено във всички форми на СВ и при това – в най-различни контексти” (Маслов 1948, цит. по 2004: 99). „Периферни” (контекстово обусловени) значения са т. нар. сумарно значение (свеждане на многократно действие към интегрирана цялост) и нагледнопримерно (конкретно-репрезентативно) значение (многократното действие се изразява чрез нагледния пример на един конкретен случай).

За частни видови значения говорят и някои български лингвисти. В. Станков например отбелязва, че СВ има едно „основно частно значение” – конкретно-фактичното, а останалите частни значения – сумарно, нагледнопримерно (конкретно-типично), потенциално¹⁴ – могат да се разглеждат като разновидности на основното значение (Станков 1980: 39 – 41). Р. Ницолова също подчертава, че основното частно значение на СВ е конкретнофактичното (напр. *Поколеба се, но пусна монета и набра номера на своя собствен телефон* (Р. Радичков)¹⁵), но за разлика от В. Станков обособява още две (а не три)

¹⁰ С термина категориално значение А. В. Бондарко назовава значението, присъщо на класовете морфологични форми (или на класовете синтактични конструкции), както и на всяка от словоформите (или на конкретна конструкция) като единица, влизаща в дадения клас (вж. Бондарко 2002).

¹¹ Определяйки инвариантното значение на СВ, някои изследвачи акцентуват и върху признака п р е д е л н о с т на глаголното действие – срв.: „Така за свършения вид може да се каже, че изразява цялостно, ограничено с предел действие, което от своя страна води до настъпване на ново състояние на субекта или обекта, т.е. до смяна на ситуацията (разр. е моя, К. Ч.). Тъй като събитията означават именно преминаване от едно състояние в друго, е ясно, че свършеният вид обозначава събитие, което е и неговият онтологичен потенциал“ (Чаралозова 2006: 193). Самото понятие предел е тясно свързано с лексикалното значение на перфективите и с условията на контекста, което дава основание на А. В. Бондарко да говори за два вида предел: абсолютен или относителен (вж. Бондарко 1990: 32).

¹² Описание на частните видови значения откриваме за първи път у А. Мазон (върху материал от руския език), но сериозни приноси в тяхното проучване имат и учени като Б. Н. Головин, Ю. С. Маслов, А. В. Бондарко, В. Станков и др.

¹³ Авторът подчертава специално, че видовата семантика, с която глаголите се реализират в конкретен контекст, не е равна на системно-категориалното им видово значение, а резултат от взаимодействието между системата и средата (вж. Бондарко 1990: 30).

¹⁴ Това значение липсва у Ю. С. Маслов. Според В. Станков става дума за разновидност на нагледнопримерното значение, при която се изразява „особена модална отсянка – потенциална възможност действията да се появят всеки момент” (Станков 1980: 41) – срв.: *На нея всеки ще помогне* (примерът е на В. Станков от цит. съч.).

¹⁵ Примерите са на Р. Ницолова (Ницолова 2008: 260).

частни значения: сумарно (*Момчето два пъти се показва от прозореца*) и нагледнопримерно (...там, дете либе хубаво, / черни си очи вдигнеш / и с оназ тиха усмивка / в скръбно ги сърце впиеше... (Хр. Ботев) (Ницолова 2008: 260).

Споделяме мнението на онези изследователи, които акцентуват върху факта, че анализът на „частните видови значения“ има своите основания, но самият термин навежда на мисълта, че това са значения, „вътрешно“ присъщи на видовете. На практика обаче повечето от тях се реализират в пряка зависимост от контекстовите условия – срв.: „[...] тези значения се изразяват с участието на вида, но не от вида, взет сам за себе си“ (А. В. Бондарко, цит. по Граматика 1980: 603). Затова е целесъобразно „да се разграничават категориалните граматически значения¹⁶ на видовете от типовете техни употреби“ (Бондарко, пак там).

Още по-категорично е становището на М. Я. Димарски, който отбелязва, че „частното видово значение – това е значението, принадлежащо не на видовата форма, а на цялото изказване“ (Димарски 2015: 71).

Според нас „частните видови значения“ трябва да бъдат разглеждани като контекстово обусловени варианти на споменатото „общо“ значение [цялостност, компактност, завършеност на глаголното действие]. Поради факта, че са сравнително добре проучени в българистичната литература (вж. напр. Станков 1980, Маслов 1982 и др.), те остават извън обсега на нашия анализ. Вниманието ни е насочено към друга група значения, присъщи на маркирания СВ, които са тясно свързани с „общото“ му значение и за разлика от „частните видови значения“ не са пряко зависими от условията на контекста, а в някои случаи ограничават избора на контекстови параметри.

§ 2. Допълнителни аспектуални значения на СВ

Преди да съсредоточим вниманието си върху същността на тези значения, бихме искали да припомним един от основните постулати в съвременната аспектология – понятията „видовост“ и „аспектуалност“ не са тъждествени независимо от тясната връзка между тях. **Аспектуалността** е семантичен категориален признак, който може да бъде дефиниран най-общо като „характер на протичането и разпределението на действието във времето“¹⁷. Според привържениците на функционално-семантичната граматика става дума за широка функционално-семантична зона (функционално-семантично поле), обединяваща различни частни микрополета (напр. лимитативност/нелимитативност, продължителност, фазовост, кратност и др.). **Аспектуалните значения** са съсредоточени преди всичко в сферата на глаголния предикат, но нерядко излизат извън неговите граници, т.е. „маркират се“ от цялото изказване. Неслучайно за изразяване на аспектуалност се говори и в езици, които не притежават категориален вид на глагола.

Що се отнася до **видовите значения**, те представят действието по отношение на неговата цялостност/нецялостност (комплексност/некомплексност) независимо от говорещото лице, глаголното лице и изказването. В случай че разглеждаме тясно видовата

¹⁶ Категориалните значения според А. В. Бондарко притежават четири основни признака: *облигаторност, инвариантност, системна релевантност, опора на интегрирана затворена система от формални граматични средства* (вж. Бондарко 2002), и по това се разграничават от т. нар. „некатегориални“ значения, за които е характерна липсата на системно-структурно изразяване (напр. такива са „несобствените“ функции на морфологичните категории). Поради ограниченията в обема на настоящия текст няма да се спираме подробно на въпроса за проявите на некатегориалност във видовата система на българския език.

¹⁷ Автор на това популярно определение е руският лингвист А. М. Пешковски.

опозиция *перфектив – имперфектив* като привативна¹⁸, за маркирано (чрез деривационна морфема) видово значение (комплексност)¹⁹ можем да говорим при СВ, докато НСВ е немаркиран (притежава общо значение некомплексност и специфично (главно) значение²⁰ процесност).

Не можем да не отбележим факта, че в светлината на подобно тълкуване понятието „общо значение”, отнесено към перфективите, изглежда не съвсем сполучливо, тъй като дублира названието на едно от значенията на НСВ. Много по-точно според нас е да се говори за **основно (базисно) значение на СВ**, което се проявява при реализацията на спрегаеми, както и на неспрегаеми глаголни форми, образувани от свършена основа – срв. напр.: *Не виждаш ли, че Мария изглади (< СВ) ризата?* (гладенето е приключило, ризата е изгладена) и *Не виждаш ли, че Мария гладу (< НСВ) ризата?* (липсва информация за завършеност, комплексност на действието); *Макар и прочел (< СВ) книгата, той не може (не може, няма да може) да си спомни заглавието ѝ* (книгата е била прочетена цялата) и *Макар и чел (< НСВ) книгата, той не може (не може, няма да може) да си спомни заглавието ѝ* (тук липсва ясна индикация за цялостно изчитане)²¹.

Неслучайно, както основателно отбелязва Й. Пенчев, с помощта на комплексните по семантика перфективи се изразяват събития, някои от които се пренасят в плана на бъдещето (вж. по-нататък в изложението).

Вече беше споменато, че разглежданото базисно значение на перфективите съвсем не е единственото им значение. Наред с него те притежават и допълнителни значения, които могат да се разглеждат като семантични рефлексии на основното значение, изхождащи от взаимоотношаността между СВ и останалите компоненти на видовата система, от една страна, от взаимодействието между вида и т. нар. начини на действие²², от друга, както и от спецификата на самия перфективен маркер (деривационна, а не граматична морфема²³). Именно тези значения наричаме **допълнителни аспектиални значения** на СВ. Подобно на

¹⁸ По-подробно за опозитивните отношения в рамките на българската видова система, както и за семантиката и функциите на т. нар. *итеративи* вж. у Чакарова 2003: 165 – 179.

¹⁹ Именно това маркирано значение се разглежда от лингвистите като „общо” (т.е. инвариантно) значение на перфективите.

²⁰ Идеята за двете значения на немаркирания член в дадена морфологична опозиция принадлежи на Р. О. Якобсон (вж. коментара у Куцаров 2007: 34 – 37).

²¹ Подробно за аспектиалната характеристика на българските причастия вж. у Чакарова 2012.

²² Използваме термина начин на действие в съзвучие с постановките на К. Иванова, изразени в едноименната ѝ монография (Иванова 1974). Според авторката съществуващите в българския език вербални начини могат да бъдат обединени от няколко основни семантични компонента: *пространствена координация, насоченост и интензитет*, като първите два „дават качествената характеристика на начините на действие, а третият – интензитетът – ги характеризира количествено” (Иванова 1974: 34).

²³ В българския език съществуват и малка група глаголи от СВ, които не са словообразователно маркирани – срв.: *дам, купя, видя, ударя, сипя, каля, кажа, вържа, даря, глобя, лиша, раня* и др. (вж. у Маслов 1982: 204). Независимо от това те притежават същите допълнителни значения, които са характерни за деривационно маркираните СВ.

базисното видово значение на перфективите, те се отличават с регулярност²⁴, но за разлика от него са по-тясно обвързани с лексикалното значение на глаголите (т.е. с начините на действие) и по-рядко се изразяват експлицитно. Става дума за следните значения:

2.1. Еднократност

Наличието на това значение е свързано с факта, че перфективите в българския език влизат в пряко морфологично противопоставяне с *итеративните глаголи* (производните глаголи с формант *-ва*). Опозицията е количествена (т.е. аспектиална), а не тясно видова. Маркиран член в нея е грамемата *итеративност*, докато СВ е немаркиран член, който в общото си значение (неитеративност) не представя данни за количествените параметри на действията, а в главното си значение изразява еднократност. Както става ясно, споменатото значение не е формално маркирано (изключение правят глаголите от т. нар. едноактен (семелфактивен) начин на действие – срв.: *седна, мигна, тропна* и др.) и се открива дори при глаголи, словобразователно маркирани с многократност (дистрибутивна или мултипликативна²⁵) – срв. *Чужденецът реши да обиколи селото, Щом потрепери, разбрах, че е изплашен*. Специфичното в подобни примери е вербализирането на единична макроситуация (вж. Чакърва 1999: 160).

Прави впечатление, че разглежданото значение на СВ може да се реализира в минимален контекст (без участието на периферийни аспектиални (и в частност кратни) модификатори) – срв.: *Бях прекопал градината* (еднокр.), но: *Бях прекопавал градината* (многокр.); *Бях копал градината* (дурат. или многокр.); *Ще ти кажа* (еднокр.) *всичко*, но: *Ще ти казвам* (многокр.) *всичко* и др. Най-често обаче то се съчетава с пунктуалния по семантика аорист (срв.: *Той ми каза всичко, Сутринта му позвъних по телефона* и др.) и напълно изключва употребата на лексикални маркери за неограничена повторителност от типа *често, винаги, постоянно* и др. (срв.: **Често бях прекопал градината; *Винаги ще ти кажа* и др.).

Специално внимание заслужава въпросът за комбинирането на СВ с имперфекта. В лингвистиката е широко разпространено схващането, че подобни форми се използват в речта предимно с многократно значение – срв. напр. у Ю. С. Маслов: „... имперфектът от СВ се използва винаги (разр. е моя – К.Ч.) само в „кратно-перфективно“ значение, т.е. в значение на многократно действие” (Маслов 1959: 270). Разсъжденията на автора изглеждат основателни, ако се вземат под внимание примери от типа: *И като дойдеше, най-напред питаше за Индже, него искаше да види* (Й. Йовков), *Всеки път, когато излезехме на поляната, виждахме напред и вдясно плочите* (А. Дончев); *Щом кумът разтегнаше кръга и размахнаше кърпата над главата си, мъжете се изпъваха като струни* (Г. Караславов) и мн. др. Естествено възниква въпросът как това схващане „съжителства“ с идеята за еднократната семантика на СВ.

Наблюденията показват, че в цитираните примери перфективният имперфект винаги заема позиция в подчинените изречения, докато в главните изречения са употребени форми

²⁴ Става дума за регулярност, близка до системното изразяване. Тя не може да бъде отъждествявана с регулярността на „частните видови значения“, за която споменава А. В. Бондарко (вж. Бондарко 2002), опитвайки се да дефинира т. нар. „некатегориални значения“ на видовете. Поради ограничения в обема на настоящото изследване тук няма да коментираме проявите на некатегориалност, както и допълнителните (стилистични, прагматични и др.) значения (у В. Станков „отсенки“), изразявани от глаголните видове (вж. Станков 1978).

²⁵ Вж. Чакърва 2003: 196 – 207.

за имперфект от НСВ или от итеративни глаголи²⁶. Налице е повторителност от типа: „винаги, когато завърши едно действие, то влиза в корелация с друго действие (най-често постпозитивно в темпорално отношение, но понякога и едновременно) и тази комбинация от действия се осъществява повече от веднъж“. Самата повторителност обаче е маркирана синтактично – чрез т. нар. кратнo-сътносителни конструкции (вж. Чакърoвa 2003: 242 – 255). Това е частен случай при изразяването на таксисни отношения между действия в плана на миналото, като ролята на ориентир за съотнасяне изпълнява не аористът, а перфективът, т.е. налице е темпорално-видова транспозиция²⁷.

Срещат се и примери, в които имперфектът от СВ участва в изразяването на единична ситуация – срв.: *Ако му кажеше цялата истина, щеше да го нарани*. Както се вижда, тук употребените в аподозиса глаголи са перфективни, т.е. конструкцията не може да се схваща като кратнo-сътносителна.

2.2. Постигната цел на действието

Голяма заслуга при интерпретирането на това аспектуално значение има Й. Пенчев. Изследователят обръща специално внимание върху факта, че целостността, т.е. „вътрешната“ приключеност на дадено действие е пряко свързана с идеята за постигането на неговата цел – срв. „Ако говорещият знае, че целта не е постигната, той не може да употреби СВ, напр.: **Дадох му парите, но той не ги взе*“ (Пенчев 1990: 254) и още: „СВ показва, че действието е „вътрешно“ приключило, защото е постигнало собствената си цел“ (Пенчев, пак там).

Неслучайно изречения като *Той дойде ли у вас?*, където СВ се съчетава с аорист, могат да имат следната семантична интерпретация: „*У вас ли е още?*“, т.е. говорещият може да пита за видимите следи от изпълнената цел (ефективността) на предходно комплесно действие – достигането на субекта до конкретна пространствена точка²⁸. Ако обаче в същия контекст бъдат използвани граматични итеративи, значението постигната цел остава „в сянка“, а на преден план излиза обобщената представа за действието и неговото възпроизвеждане във времето и пространството – срв.: *Той се качва на покрива ≠ И още е там; Давах му парите ≠ У него са парите*.

Потвърждение на казаното са и примерите, в които перфективи (предимно в аорист), изразяващи т.нар. „ефективно-комуникативен начин на действие“²⁹ (напр. *увелича, уголемя, уедря, утежня, умаля* и др. под.), са съчетани с модификатори за определена (или приблизително определена) многократност като *два пъти, няколко пъти* и др. – срв.: 1) *Три пъти увеличиша заплатите, Курсът на долара се повиши два пъти*. В подобни примери значението постигната цел на действието може да бъде представено „сумарно“ – като количествена промяна на обекта (т.е. ако заплатата е била напр. 500 лв., вече е станала 1500 лв.). Ако обаче в същите изречения се употребят итеративи, акцентът се поставя върху количеството на действията – срв.: 2) *Три пъти увеличаваха заплатите*,

²⁶ Макар и значително по-рядко, форми от разглеждания тип се срещат и в съчинително свързани синтактични конструкции като напр.: ...там, дете либе хубаво / черни си очи *вдигнеш* / и с оназ тиха усмивка / в скръбно ги сърце *впиеше* (Хр. Ботев).

²⁷ Вж. Чакърoвa 2013.

²⁸ Аналогични примери посочва и В. Маровска – срв.: *Той се качи на покрива = И още е там, Дадох му парите = У него са парите* и др. под. (вж. Маровска 1991).

²⁹ Терминът е на К. Иванова (Иванова 1974: 48).

Курсът на долара се **покачва** два пъти (ако заплатата е била 500 лв., след три отделни увеличения не става ясно каква е тя в момента на изказването)³⁰.

По наше мнение именно на комбинирането на значенията завършеност и постигната цел (ефективност) се държи и способността на СВ да „проектира” действията в плана на бъдещето, когато формата на глагола е в презенс³¹. Й. Пенчев обръща внимание върху един специфичен случай – използването на въпросителни конструкции от типа *Защо не помогнеш?*, *Защо не му кажеш?* (Пенчев 2001). Характерно за тях е, че събитието, означено с глагола, се възприема като предстоящо (футурално), защото именно в бъдещето се очаква реализирането на целта на действието – срв.: „Говорещият допуска, че е възможно да се изпълни някакво събитие дори в много къс срок след разговора, но все пак в бъдещето” (Пенчев 2001: 39 – 40)³². Тук – подчертава авторът – отрицателната частица, съчетана с перфективен глагол, не може да се перифразира с „не е вярно, че” (вж. Пенчев, цит. съч.: 39) за разлика от примери като *Защо не помагаш?*, *Защо не четеш?*, в които глаголът е имперфективен или итеративен.

Пряко следствие от „симбиозата” между комплексността и ефективността в семантиката на СВ е присъщият на перфективите функционален признак секвентност. Както сме отбелязвали и в други изследвания³³, това е свойството да се изразява връзка със следходното или предходното действие – срв. у И. В. Киреевски: „Вие не може да кажете „бывало, я подойду к его двери” и с това да завършите. Вие непременно трябва да прибавите друг глагол, с който „подойду” ще се съотнася” (Киреевски, цит. по Кюлмоя 1983: 63). Именно перспективата, която излиза извън пределите на перфективното действие, изисква, предполага и налага вербализацията на някакви по-нататъшни действия. На тази база се реализира и основната наративна функция на глаголните форми от СВ в аорист (А) – изразяването на последователни действия в плана на миналото. Срв. у Й. Пенчев: „Тъй като и СВ, и А бележат приключване на действието, очевидно след такова действие е настъпило или ще настъпи друго. Затова обикновено се казва, че А и СВ движат разказа напред” (Пенчев 1991: 254). Това не е собствена функция на А³⁴, а е възможно единствено при съчетаването му с перфективни основи, като се следва иконичният принцип. Само в този случай се осъществява трансформацията на дадено състояние в събитие.

³⁰ Дори и беглото сравнение между цитираните двойки изречения ни убеждава, че една от най-специфичните характеристики на СВ – неговата комплексност – налага определен отпечатък върху квантитативната интерпретация на 1), в резултат на което сумата от конкретните факти се възприема в достатъчно „кондензирана” форма, за да бъдат почти напълно заличени „граничните зони” между отделните действия. Получава се така, че показателите за определена кратност на практика вече не се отнасят към действието, а квантифицират някои от неговите актанти/сирконстанти. Както може да се очаква, подобна „рефлексия” липсва при 2).

³¹ Подобни употреби в други славянски езици се интерпретират като просто бъдеще време – напр. рус. *Я скажу все* (= *Ще кажа всичко*). В българския език употребата на сегашни перфективи в автономни съобщителни изречения е неграматична – срв. **Аз кажа всичко*.

³² Друг е въпросът, че според нас подобни изречения могат да се разглеждат като квазивъпроси с подбудително значение, в структурата на които „въпросителното местоименно наречие „защо” няма функция на част от изречението (обстоятелство), а е частица, която няма и въпросителна семантика” (Пенчев 2001: 40).

³³ Вж. напр. Чакърва 2013.

³⁴ Срв. у Й. Пенчев: „Все пак това (изразяването на последователност – б. м., К. Ч.) не е задачата на А” (Пенчев 1991: 254).

Впрочем последователност се изразява и в други видове изречения, в които сказуемите не съдържат аористни глаголни форми от СВ. Срв. напр.: *Когато начертая схемата, ще ти я покажа*; *Щом пристигнеш у нас, щеше да ми даде писмото* и др. под. Както се вижда, тук подчиненото изречение съдържа перфектив в сегашно време (абсолютно или относително), а главното – футурална форма (абсолютна или относителна) от СВ. Аспектуалната промяна на глагола в подчиненото изречение би довела до граматична „ерозия” (аграматично звучене) на синтактичната цялост – срв.: **Когато чертая схемата, ще ти я покажа*; **Щом пристигаше у нас, щеше да ми даде писмото*.

Представяйки значението постигната цел на действието (ефективност), не можем да не отбележим, че то трябва да бъде ясно разграничено от морфологичното значение резултативност, присъщо на глаголните форми, които съдържат „актуализираната аористна морфема [...] т.е. аористната морфема, свързана в минало свършено деятелно причастие или минало страдателно причастие (*преди всичко от свършени глаголи* – курсивът е мой, К. Ч.) чрез актуализиращите морфемии *-л, -н, -т*” (Куцаров 2007: 250). Докато ефективността при перфективите се изразява по лексикално-граматичен път (от цялата глаголна основа), резултативността се маркира само граматически – „чрез съчетание от две граматични морфемии” (Куцаров, пак там) и при задължително присъствие „на спомагателния глагол *съм* или *бъда*” в състава на формите (В. Маровска, цит. по Куцаров, пак там). Напълно нормални за българския език са примерите, в които резултативната форма не изразява постигнатата цел на действието – напр. в изречението *Чел съм тази книга* говорещият актуализира резултата от предходно четене на книгата (= *Тази книга ми е позната*), но не дава информация, че крайната цел на действието (прочитането на целия текст) е постигната.

Когато обаче глаголът в структурата на резултативните форми е от СВ, значенията резултативност и постигната цел се комбинират помежду си – срв.: *Той беше седнал на стола* (= *Той седеше на стола*), *Вече е изял супата* (= *В чинията вече няма супа*) и др. В случая постигнатата цел на действието се актуализира като резултат в конкретен ориентационен момент³⁵.

2.3. Конкретност

По думите на френската лингвистка М. Гиро-Вебер СВ носи допълнителна информация за характера на действието. Тази информация дори „е по-съществена от признака цялостност на действието” (Гиро-Вебер, цит. по Станков 1980: 16). Става дума за аспектуалното значение конкретност на глаголното действие, което е тясно свързано със семантиката на аспектуалните афикси (маркиращи начина на действие), от една страна, и с перфективните значения комплексност, еднократност и постигната цел – от друга.

Факт е, че в сравнение с имперфективите и особено с итеративите глаголите от СВ представят действия с конкретни количествени и качествени параметри (в това число се включва и вербализацията на т. нар. акционна мяра³⁶). Достатъчно е да разгледаме следната ситуация: пътник в автобус се обръща към стоящия в близост до вратата мъж с въпроса: *Извинете, ще слизате ли?* В отговор мъжът се отдръпва от вратата с репликата: *Не, ще Ви направя място*. Тук въпросът проверява готовността за извършване на

³⁵ Специално внимание заслужават случаите, когато резултативните времена са образувани от итеративни глаголи (срв. напр. *Аз не съм убивал човек*; *Бях го виждал* и др.). Както сме отбелязвали в предишно изследване (вж. Чакърва 2003: 169), в подобни примери обаче квантитативното значение се трансформира в квалитативно, т. е. перфективният семантичен маркер „постигната цел на действието” се трансформира в значението „придобит опит в резултат от повторение на действието” (срв. напр. *Аз не съм убивал човек* = *Не съм убиел*; *Бях го виждал* = *Познавах го* и др.).

³⁶ За изразяването на акционната мяра вж. у Чакърва 2003: 57 – 60.

действието „по принцип”, т.е. експлицира се обобщаващото (абстрактното) значение на българските итеративи. Ако обаче във въпроса бъде употребен глагол от СВ (*Извинете, ще слезете ли?*), семантиката на израза се променя значително: в случая се пита не за слизането изобщо, а за слизането на конкретна спирка.

Конкретността в семантиката на перфективите се потвърждава убедително и от примери като **Птиците трикратно се разхвърчаха от дървото*, **Ябълките два пъти нападаха на земята* и др. В случая се оказва невъзможно не толкова да бъде вербализиран броят на комплексните дистрибутивни макроситуации, колкото да бъде представено крайно множество от еднакви в качествено отношение (т.е. конкретни) пространствени конфигурации. Самата идея за тоталност на осъществяването, заложена в семантиката на дистрибутивите³⁷, трудно може да се представи във вида „определен брой тоталности заедно” (да речем ‘две падания на всички ябълки от дървото’). Единствено в случаите, когато даден дистрибутивен глагол се итеративира, т.е. към него се прибави морфемата *-ва-* (или неин вариант), езиковото „броене” на репродуцираните макроситуации става възможно – срв.: *Птиците няколко пъти се разхвърчаваха от дървото*.

В заключение можем да обобщим, че представените по-горе допълнителни аспектиални значения играят важна роля при вербализацията на семантичния континуум, присъщ на СВ, но не се намират в йерархични отношения помежду си. Всяко от тях се реализира в речта, без да губи връзката си с останалите перфективни аспектиални значения и преди всичко – с базисното видово значение цялостност на глаголното действие.

ЛИТЕРАТУРА

Бондарко 1971: Бондарко, А. В. *Вид и время русского глагола (значение и употребление). Пособие для студентов.* [Bondarko, A. V. Vid i vremya russkogo glagola (znachenie i upotreblenie.) Москва: Просвещение, 1971.

Бондарко 1990: Бондарко, А. В. О роли интерпретационного компонента в структуре грамматического значения (на материале категории вида). [Bondarko, A. V. O roli interpretatsionnogo komponenta v strukture grammaticheskogo znacheniya.] // *Съпоставително езикознание*, 1990, № 4, 5 – 24.

Бондарко 2002: Бондарко, А. В. *Теория значения в системе функциональной грамматики. На материале русского языка.* [Bondarko, A. V. Teoriya znacheniya v sisteme funktsional'noy grammatiki. Na materiale russkogo yazyka.] Москва: Языки славянской культуры, 2002.

Грамматика 1980: *Русская грамматика. Том I. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология.* [Russkaya grammatika. Tom I. Fonetika. Fonologiya. Udarenie. Intonatsiya. Slovoobrazovanie. Morfologiya.] Москва: Наука, 1980 (ред. Н. Ю. Шведова). –

<http://lukashevichus.info/knigi/russk_gramm_sl_shvedova_1.pdf>.

³⁷ Тъкмо лексикалната семантика на дистрибутивните перфективи възпрепятства появата на т. нар. сумарно значение на СВ, при което „действията като че ли се сливат в един сбор от конкретни факти, представени в тяхното цялостно извършване (при това обикновено във вид на възпроизвеждане)” (Станков 1980: 65). Направената констатация коригира в значителна степен становището на В. Станков, че „проявата на сумарното значение на свършените глаголи по принцип не зависи от лексикалните значения на глаголите” (Станков, пак там).

Димарски 2015: Дымарский М. Я. Аспектуальность как категория высказывания. [Dymarskiy, M. Ya. Aspektual'nost' kak kategoriya vyskazyvaniya.] // *Вестник СПбГУ. Сер. 9.* 2015. Вып. 3, 70 – 83.

Иванова 1974: Иванова, К. *Начини на глаголното действие в съвременния български език.* [Ivanova, K. Nachini na glagolното deystvie v savremenniya balgarski ezik.] София: Изд. на БАН, 1974.

Куцаров 2007: Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология.* [Kutsarov, I. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски”, 2007.

Кюлмоя 1983 : И. П. Кюльмоя. О понятии кратнo-соотносительных конструкций и их признаках. [Kiul'moya, I. P. O ponyatii kratno-sootnositel'nyh konstruktsiy i ih priznakah.] // *Грамматические и лексико-семантические проблемы описание языка.* Тарту: Изд. Тартусского университета, 1983.

Маслов 1959: Маслов, Ю. С. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке. [Maslov, Y. S. Glagol'nyiy vid v sovremennom bolgarskom literaturnom yazyuke.] // *Вопросы грамматики болгарского литературного языка.* Москва: Изд. АН СССР, 1959, 157 – 312.

Маслов 1982: Маслов, Ю. С. *Грамматика на българския език.* [Maslov, Y. S. Gramatika na balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1982.

Маслов 2004: Маслов, Ю. С. *Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание.* [Maslov, Y. S. Izbrannye trudy. Aspektologiya. Obshtee yazykoznanie.] Москва: Языки славянской культуры, 2004 (съст. и ред. А. В. Бондарко, Т. А. Майсак, В. А. Плунгян).

Маровска 1991: Маровска, В. Пореден опит за интерпретация на глаголната опозиция аорист / имперфект. [Marovska, V. Poreden opit za interpretatsiya na glagolnata opozitsiya aorist / imperfect.] // *Съпоставително езикознание*, 1991, № 6, 56 – 66.

Пенчев 1990: Пенчев, Й. За функционирането на времената в текста. [Penchev, Y. Za funktsioniraneto na vremenata v teksta.] // *Съпоставително езикознание*, 1990, № 4– 5.

Пенчев 2001: Пенчев, Й. Вид и време в една въпросителна конструкция. [Penchev, Y. Vid i vreme v edna varprositelna konstruktsiya.] // *Списание на БАН*, кн. 2, 2001, 39 – 40.

Петрова, Павлова 1995: Петрова, Ст., Павлова, М. Видовото съотношение като моделни структури. [Petrova, St., M. Pavlova. Vidovoto saotnoshenie kato modelni strukturi.] // *Език и свят. Съвременна филологическа проблематика, т. I, Езикознание (20 години българска филология в ПУ. Доклади от юбилейната научна конференция – Пловдив, 9–10 юни 1993).* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски”, 1995, 31 – 38.

Станков 1978: Станков, В. За допълнителната информация, изразявана от славянския глаголен вид. [Stankov, V. Za dopalnitelnata informatsiya, izrazyavana ot slavyanskiya glagolen vid.] // *Славянска филология. Том XV. Езикознание. Доклади и статии за VIII конгрес на славистите.* София, 1978, 155 – 164.

Станков 1980: Станков, В. *Глаголният вид в българския книжовен език.* [Stankov, V. Glagolniyat vid v balgarskiya knizhoven ezik.] София: Наука и изкуство, 1980.

Чакърова 1999: Чакърова, Кр. Изразяването на вербална единичност в българския език през призмата на кванторната теория. [Chakarova, Kr. Izrazyavaneto na verbalna edinichnost v balgarskiya ezik prez prizmata na kvantornata teoriya.] // *25 години Педагогически колеж Пазарджик (“Традиции и новаторство в българското образование на границата на две столетия”).* Пловдив: ИК ИТА ЕСТ, 1999.

Чакърова 2003: Чакърова, Кр. *Аспектуалност и количество.* [Chakarova, Kr. Aspektualnost i kolichestvo.] Велико Търново: Фабер, 2003.

Чакърва 2012: Чакърва, Кр. Към въпроса за аспектуалната характеристика на българските минали причастия. [Chakarova, Kr. Kam vaprosa za aspektualnata harakteristika na balgarskite minali prichastiya.] // *40 години Шуменски университет 1971–2011. Сборник научни трудове от Националната конференция с международно участие*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”, 2012, 200 – 210.

Чакърва 2013: Чакърва, Кр. Към въпроса за съчетаването на имперфекта с глаголните видове в съвременния български език. [Chakarova, Kr. Kam vaprosa za sachtavane-to na imperfekta s glagolnite vidove v savremenniya balgarski ezik.] // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски”*, т. 51, кн. 1, сб. Б, 2013, 161 – 171.

Чаралозова 2006: Семантични отношения между първичните несвършени, образуваните с десемантизирани представки свършени и вторичните несвършени глаголи от типа „пиша – напиша – написвам”. [Charalozova, Kr. Semantichni otnosheniya mezhdu parvich-nite nesvarsheni, obrazuvanite s desemantizirani predstavki svarsheni I vtorichnite nesvarsheni glagoli ot tipa „pisha – napisha – napisvam”.] // *Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст.н.с. I ст. д.ф.н. Йордан Пенчев*. София: Артграф, 2006, 191 – 199.

Синтаксис

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ СТРУКТУРАТА НА ДЯСНАТА ПЕРИФЕРИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Йовка Тишева, Софийски университет „Свети Климент Охридски”

ON THE STRUCTURE OF RIGHT PERIPHERY IN BULGARIAN

Yovka Tisheva, University of Sofia

Abstract: The main goal of this paper is to discuss some features of verbal arguments placed in or moved to the postverbal field. The analyses are led by the assumption that there is a similarity in the way left and the right sentence edges in Bulgarian are structured. The data presented here, however, do not support such hypothesis. In spite of the fact that similar mechanisms could be applied to left and right margins of the utterance, for example dislocations and doubling, the pre- and postverbal phrases have different discourse functions. Elements of the left periphery have mainly subjective (speaker-oriented) and discourse-structuring functions, whereas at the right periphery, such element plays an intersubjective (interlocutor-oriented) role.

Key words: Discourse, Word order, Left periphery, Right periphery, Dislocation, Information structure

Българският език се причислява към групата на т.н. дискурсно конфигурационни езици (discourse-prominent, discourse configurational languages), които се отличават с развита система от синтактични средства за кодиране на информация от равнището на дискурса, най-вече за маркиране на топика и фокуса на изказването. Частите от изказването с различна информативна стойност (означавани като стара:нова информация, дадено:ново, тема:рема топик:фокус) обикновено се маркират с фонологични средства, например чрез интонацията, паузите, темпото при изговор и/или логическото ударение. Различните типове информация може да се разграничават не само с прозодични средства, но и чрез специализирани за целта синтактични конструкции. Голяма част от тези конструкции се реализират в резултат на промени, настъпили в каноничния словоред на глаголните аргументи. Ето защо при анализа на българския език въпросите, свързани с означаване на топика и фокуса на изказването, винаги се разглеждат заедно със словоредните особености на изречението.

Най-общо казано, българският език да се разглежда като част от групата на SVO езиците (*подлог – сказуемо – допълнение* (според Георгиева 1974) или в по-разгърнат вариант *подлог – сказуемо – пряко допълнение – непряко допълнение – обстоятелствено пояснение* (според Граматика 1999)). В устната реч, а и в диалектите обаче се наблюдава относителна свобода в подреждането както на елементите вътре във фразите, така и на фразите в рамките на изречението. „Българският език има частично свободен словоред... 4. В групата NP словоредът е в голяма степен фиксиран. 5. Най-голяма свобода има в рамките на VP.” (Граматика 1999: 634) Описанието на словоредните модели в българския език се усложнява и поради факта, че редът на елементите (най-вече в началото на изречението, но не само там) всъщност се определя от функциите на тези елементи на равнището на дискурса (Рудин 1986), а не от синтактичната им функция като подлог или допълнение.

Обект на разглеждане в настоящата статия са изречения, в които именни фрази са променили своето канонично място, по-специално от областта пред глагола са преместени след него. Механизмът, с който е свързана тази словоредна промяна, се означава като *дясна дислокация* – по аналогия с термина *лява дислокация*. Придвижването на поствербален елемент към началото на изречението обаче в българския език се съпътства и от удвояване на този елемент чрез личноместоименна клитика, затова лявата дислокация се реализира като

клитична лява дислокация. Удвояването обаче не е задължително при дясната дислокация (вж. Тишева 2014: 56-60).

Дислокациите са свързани с конфигурирането на дискурса, с означаването на пропозиционална информация с различна стойност. Характеристиката на аргументите, преместени във финалната част на изречението, във връзка с тяхната роля при означаване на елементи от информационната структура или при структурирането на дискурса е основната цел на настоящата статия. Анализите следват идеята, че механизмите, чрез които се изграждат началната и финалната фраза (лявата и дясната периферия) на изречението, са сходни. И в двете периферни зони се реализират процесите на дислокация и удвояване на аргументи. Статията има следната структура. В началото е направен кратък преглед на особеностите на лявата периферия в българското изречение, след което са представени данни за структурата на областта след глагола. На проверка се подлага хипотезата, че двете периферни зони на българското изречение имат сходна структура, определена от функциите на разположените там фрази на равнището на дискурса, най-вече при маркиране на топика на изказването. Примерите, включени в текста, са от базата данни за българската устна реч, публикувана на сайта за българска разговорна реч bgspeech.net.

Идеята за „централни” и „периферни” зони в линейната структура на изречението добива популярност най-вече през анализите на някои германски езици, в които словоредът на различните видове изречения във висока степен е фиксиран. Трябва да се отбележи и терминологичното разнообразие при този тип описания, напр.: *начало (въведение) – Рема – край (финал); лява периферия – централна част – дясна периферия*. Тъй като вариации в словоредните модели се наблюдават или са допустими в устната реч, правят се и паралели между структурата на изречението, на изказването и на репликата, напр.: *начало на репликата – начало на изказването – среда на изказването: начало, среда и край на изречението – край на изказването – край на репликата* (вж. Бийчинг и Детгес 2014: 8 – 10).

За целите на настоящото изследване се приема, че идеята за ядро/център и периферия на изречението може да се приложи и при описание на словореда в българския език. Централната част на изречението е около глагола (глаголният възел, VP или IP според приетата във формалните описания терминология). Зоната пред глаголната фраза (след запълване на аргументните позиции на глагола; при максималната проекция на опората) е лявата периферия на изречението. Там е мястото, където се разполагат четири типа елементи: „въпросителни и относителни местоимения, топик и фокусирани фрази” (Рици 1997:281). Важно е да се направи и уточнението, че редът на тези елементи не е произволен. Той може да се представи чрез модела, предложен от Рици: ... Force ... (Topic) ... (Focus) ... Fin IP (Rizzi 1997:288).

Бенинка (2001) отбелязва четири групи премествания към лявата периферия, чрез които се запълват позиции от групата на топика или на фокуса. Маркирането на топика може да стане чрез неограничен брой относително свободно подредени елементи. Топикализираните елементи може да са свързани с две конструкции: (клитична) лява дислокация и външен топик (Hanging Topic). В групата на фокуса само един елемент може да получи контрастно ударение (контрастен фокус). Този елемент се реализира или в групата на фокуса FocusP, или в началото на периферната зона, в специална фраза DiscourseP.

Проучванията на лявата периферия и механизмът на клитичната лява дислокация с оглед на българското изречение показват, че преместването на елементи пред глагола най-често е резултат от топикализация. В областта пред глагола може да се разположи и контрастният фокус (вж. Кръпова 2004). И двата модела – клитична лява дислокация, напр. *Иван (аз) не го познавам; Него не го познавам; На всички вече сме им писали*, и външен

топик, напр. *Иван, него (аз) не съм го канил*, имат една и съща прагматична функция. Тук повече внимание ще бъде отделено на конструкциите с външен топик:

(1) Вижте аз така малко ме смущава думата представяне като народ.

Те лексикографите никой не може да ги разбере.

Те се отличават от клитичната лява дислокация по това, че липсва съгласуване по падеж между удвояващата клитика и преместената пред глагола именна част. Конструкцията се реализира и при безлични, и при лични предикати, като в български не е задължително прозодичното отделяне на външния топик от останалите фрази в изречението.

Издаването на предлога *на* при удвоено непряко допълнение е втората специфична за българския език - по-точно за устната реч, конструкция в зоната пред глагола:

(2) Мен много ми е смешно когато чувам някои да казват нали че тва не е геройско

Тебе не ти ли започнаха изпитите?

Жоро му е неудобно.

Вакарелийска (1994) регистрира за пръв път явлението и го означава като *na-drop* (изпадане на предлога *на*). Структурата се реализира при преместване на непрякото допълнение и се различава от клитичната лява дислокация по това, че в лявата периферия вместо очакваната предложна фраза има пълна форма на личното местоимение за винителен падеж или съществително име. Тъй като местоименната клитика експлицитно изразява падежното отношение, в устната реч повторното му маркиране чрез предлога се оказва редундантно (вж. Лифгрин 1997; Тишева 2014).

Макар да не е свързано с механизмите на преместване, тук за пълнота на представянето на структурите в началната част на изречението ще бъде отбелязано още едно явление, типично за устната реч – удвояването на подлога, напр.:

(3) Той Светльо се намуси.

Тя заплатата нали е свързана и със стандарта.

Те новите пежа не горят.

Каноничното място на подлога е пред глагола, ето защо този аргумент не участва в преместванията към лявата периферия. Освен това подлогът обикновено означава стара информация, свързва се с изразяване на топика от информационната структура и не е необходимо да се подлага допълнително на топиализация. Като механизъм и «лексикално запълване» конструкцията не отговаря на модела на удвоено допълнение. Единствената близост е в това, че една позиция е заета от име и кореферентно местоимение, което обаче не е клитика. Обяснение на спецификата на тази конструкция дава Й. Пенчев: „При удвояването обаче то (именителното местоимение) се клитизира към лексикалното съществително, така че между местоимението и съседния лексикален подлог не може да има пауза. Въвеждането на пауза създава конструкция с обособяване... приложение (апозиция), а не удвояване на подлога“ (Грамматика 1999: 565).

Елементи от изречението, които са натоварени с определена прагматична информация, могат да се открият и в позициите, разположени след глагола, в дясната периферия. Преместването на елементи в дясната периферия (дясна дислокация, маргинализация) е операция, която също се свързва с конфигурирането на дискурса. Традиционно дясната дислокация се разглежда като механизъм, чрез който говорещият се стреми да компенсира възможните затруднения на адресата, който трябва да проследи кореферентните елементи от няколко фрази. Чрез включването на именна фраза в края на изречението се представя antecedентът на употребената преди това клитична личностоименна форма („geraig“ или „afterthought“). Наред с това обаче се посочва, че освен като „компенсаторен механизъм“ преместването в дясната периферия може да се разглежда и като част от процес, в резултат на който глаголът става фокус на изказването. При такава интерпретация на словоредните

промени може да се приложат наблюденията на Пенчев за „рематично усилване чрез преместване“ (Грамматика 1999: 639). Важното в случая е, че преместванията и в зоната след глаголната фраза отново са свързани с означаване на елементи от информационната структура.

В изследванията за други езици, напр. за английски и италиански, се посочва, че преместените в дясната периферия елементи винаги се отделят интонационно от останалите фрази в изречението. При дясна дислокация редът на преместените елементи е свободен, а удвояването им с клитики е възможно. Ако преместването протича без клитично удвояване, то се определя като маргинализация (Кардиналети 2001, 2002). За посочените езици очевидно дясната дислокация до голяма степен се реализира по модела на лявата дислокация.

Тъй като мястото на допълнението при неутрален словоред в българския език е след глагола, въпросът дали този аргумент може да участва в процесите на дясна дислокация остава дискуссионен. Удвояването на допълнение, което е на каноничното си място, не е задължително. Ето защо тук ще бъде разгледана само възможността именна вместо предложна група да бъде употребена като непряко допълнение:

(4) а. Просто не му върви във днешния мач на Роналдо.

б. *Просто не му върви във днешния мач ъ Роналдо.

Изречението без предлог *на* е неграматично, макар да е спазено условието за маркиране на падежа чрез местоименната клитика, която е част от глаголната фраза, което беше отбелязано при изпадането на предлога *на* при клитична лява дислокация. Очевидно изпадането на предлога от групата на непрякото допълнение е възможно само в лявата периферия на изречението, но не и след глагола (Vakareliyska 1994; Krapova and Cinque 2005; Тишева 2014 и др.).

Промени в словоредата и преместване към дясната периферия се наблюдават при именните групи, които заемат позицията на подлога, напр.:

(5) Знаех си аз.

Голям хитрец си бил ти!

И се ангажира със сервиз човека.

По-добре да знаят истината от мене хората.

Подлогът, чиято канонична позиция е пред глагола, се оказва след него. Тази промяна не се влияе от лексикалното запълване на подложната фраза. Подлог може да бъде както лично местоимение, така и съществително име. Въпросът дали това се дължи на преместване на подлога, или цялата глаголна фраза «изпреварва» подлога, придвижвайки се към началото на изречението, тук няма да бъде обект на коментар. Очевидно е обаче, че промяната в словоредата на подлога води до неговата топикализация; фокусът на изказването (в примерите по-долу даден с главни букви) се намира във фразата, която е пред подлога:

(6) Трябва да е **ЧИСТО НОВ** тоя компютър.

Е, Ангеле, **МНОГО** им е тая храна!

При касите ми се вижда, че е **ДОСТА** тясно /доста **ТЯСНО** пространството.

По моделите на дясната дислокация в устната реч се реализира и още една специфична конструкция, свързана с подлога и механизмите на удвояването. В областта пред глагола местоимението подлог и кореферентната именна фраза са в контакт, а «подложният комплекс» не е отделен с паузи от останалите елементи на изречението – конструкция, която се определя като удвояване на подлога (без лява дислокация). Специфичен модел на удвояване се наблюдава при разделяне на личното местоимение подлог от кореферентната фраза, напр.:

(7) Те са сутрин мачовете.

То си остана **ПРАЗНО** полето.

Те са под наем доколкото знам тея билбордове.

Рудин (1986) отбелязва този тип конструкции като част от особеностите на дясната периферия в българското изречение, като посочва, че по модела на дясната дислокация в английски именната фраза се отделя с пауза:

(8) „Той ще дойде, баша й.

Е, тъй са те, момчетата.” (Рудин 1986: 37-38)

Данните от анализирания тук корпус обаче не подкрепят това наблюдение. Прозодичното отделяне на елементите в дясната периферия, в това число и на подлога в дясна дислокация, не може да се посочи като задължителна характеристика за българския език.

Когато подлогът е в края на изречението, няма ограничения във връзка с категорията лице за местоименията, с които той се изразява, както показва и примерите в (5). Удвояването на подлога по модела на примерите в (7) е възможно само ако подлогът е изразен с лично местоимение за 3. лице, а именните фрази в края на изречението са определени. Такива примери с финален подлог, удвоен с местоимение, представят дясна дислокация на подлога. Изпълнени са и двете стъпки, които включва механизмът на дислокациите: елементът е променил каноничното си място, като вместо в началото на изречението се разполага в края му; освободената позиция в началото на изречението е заета от лично местоимение, което се съгласува по число и по род с именната група, която е в края на изречението. Както показват примерите в (6) и (7), дислокациите, свързани и с удвояване, са механизъм за означаване на топика в изказването.

В резултат на направените наблюдения върху данни от българския език може да се направи заключението, че в структурата на лявата и дясната периферия се наблюдава асиметрия. Дислокацията е механизъм, който се реализира и в двете зони, но резултатите при преместване на аргумент пред или след глагола са различни, например във връзка с прозодичното оформяне на преместената фраза. В лявата периферия отделянето на външния топик с пауза, наред с липсата на съгласуване по падеж, е част от особеностите на конструкцията, докато за нито един от елементите в дясната периферия няма такова изискване. Явлението *па-dgor* може да се реализира само при преместване на непрякото допълнение в лявата периферия, докато изпускането на предлога *на* от фрази след глагола е неграматично. Подреждането на елементите един спрямо друг в лявата периферия е фиксирано и се определя от това към какъв тип фраза принадлежат (маркер на илокутивна сила, фраза на топика или на фокуса), докато в подреждането на фразите в дясната периферия са възможни варианти.

Чрез избора на определена конструкция говорещият структурира информацията в зависимост от нейната стойност (позната или нова информация за говорещия; позната или нова информация и за слушателя - според представите на говорещия за осведомеността на слушателя). Неканоничните словоредни модели съдържат повече указания за това как, в какъв контекст или чрез какви процедури да се интрепретира изказването. Посочената структурна асиметрия се свързва и с функционални разлики между елементите от лявата и дясната периферия. В началото на изречението се разполагат елементи, които са свързани с регулиране на отношенията между участниците в общуването или с развитието на диалога, докато в дясната периферия се намират елементи, показващи отношението между гледните точки на участниците в общуването (Бийчинг и Детгес, ред. 2014: 11). Функционалната асиметрия на равнището на дискурса се свързва не само с маркирането на различни елементи от информационната структура, но и с процесите на субективизация и интерсубективизация (*subjectification and intersubjectification*), протичащи в хода на комуникацията. Говорещият се

стреми да изрази експлицитно своето отношение към пропозиционалното съдържание, като обикновено започва своето изказване с такъв тип маркери, а в края на изказването предпочита да разположи елементи, които отразяват информацията или оценката му за останалите участници в общуването (Траугот 2012). Затова описанието на структурните особености на периферните части на изречението трябва да се допълни с анализи на равнището на дискурса, при които се отчита комуникативната значимост на преместените елементи, отношенията между участниците в общуването, техните знания и оценки.

ЛИТЕРАТУРА

Бенинка 2001: Benincà, P. The position of Topic and Focus in the Left Periphery. // *Current Studies in Italian Syntax. Essays offered to Lorenzo Renzi*. Cinque, G. and G. Salvi (eds), Elsevier, 2002, 39-64.

Бийчинг и Детгес, ред. 2014: *Discourse functions at the left and right periphery: crosslinguistic investigations of language use and language change*. Beeching, K. and U. Detges (eds), Brill: Leiden-Boston, 2014.

Вакарелийска 1994: Vakareliyska, C. Na-drop in Bulgarian. // *Journal of Slavic Linguistics*, vol. 2(1), 1994, 121-150.

Георгиева 1974: Георгиева, Е. *Словоред на простото изречение в българския книжовен език*. [Georgieva, El. *Slovored na prostoto izrechenie v balgarskija knizhoven ezik*]. София: БАН, 1974.

Граматика 1999: Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. [Bojadziev, T., I. Kutzarov, J. Penchev. *Savremenen balgarski ezik*]. София: ИК”Петър Берон”, 1999.

Кардиналети 2001: Cardinaletti, A. A second thought on *Emarginazione*: Destressing vs. “Right Dislocation”. // *Current Studies in Italian Syntax. Essays Offered to Lorenzo Renzi*, G. Cinque and G. Salvi (eds). Amsterdam: Elsevier, 2001, 117-135.

Кардиналети 2001: Cardinaletti, A. Against optional and null clitics. Right Dislocation vs. Marginalization. // *Studia Linguistica* 56(1), 2002, 29-57.

Кръпова 2004: Krapova, I. Word order in Topic-Focus structures in the Balkan languages. // *L'Europa d'oltremare. Contributi italiani al IX congresso internazionale dell'Associazione Internazionale d'Études du Sud-Est Européen. România Orientale*, 17, Roma: Bagatto Libri, 2004, 139-161.

Кръпова и Чинкве 2005: Krapova, I., G. Cinque. Two asymmetries between Clitic Left and Clitic Right Dislocation in Bulgarian. // *Organizing Grammar. Studies in Honor of Henk van Riemsdijk*. Broekhuis, H. etc. (ed.), Berlin and New York: Mouton de Gruyter, 2005, 359-364.

Лифгрен 1997: Leafgren, J. Bulgarian Clitic Doubling: Overt Topicality. // *Journal of Slavic Linguistics*, 1997, №5, 117-143.

Рици 1997: Rizzi, L. The Fine Structure of the Left Periphery. // *Elements of grammar*. L. Haegeman (ed.), Kluwer: Dordrecht, 1997, 281 - 339.

Рудин 1986: Rudin, C. *Aspects of Bulgarian Syntax: Complementizers and Wh Constructions*. Columbus: Slavica, 1986.

Тишева 2014: Тишева, Й. *Прагматика и устна реч*. [Tisheva, Y. *Pragmatika i ustna rech*]. София: Фондация „Фокус”, 2014.

Траугот 2012: Traugott, E. Intersubjectification and clause periphery. 2012; 12 January 2017 <<http://web.stanford.edu/~traugott/resources/TraugottEngTextCxnPubl.pdf>>.

ЗАДЪЛЖИТЕЛНО УДВОЯВАНЕ НА ДОПЪЛНЕНИЕТО В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Марина Джонова
СУ „Св. Климент Охридски“

Obligatory clitic reduplication in Bulgarian

Marina Dzhonova
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

The main topic of the article are the cases where clitic reduplication is obligatory in Bulgarian. The investigations on this syntactic construction from generative point of view show that genuine clitic doubling appears mainly with some experiencer verbs. They require obligatory reduplication of the object. With the rest of the verbs the doubling has specific function in the information structure of the sentence – to overtly mark the topic. In Bulgarian there are three types of topic structures – clitic left dislocation, hanging topic and right dislocation. The formal criteria to distinguish constructions with obligatory clitic reduplication from clitic left and right dislocation are represented.

Keywords: clitic reduplication, experiencer verbs, topicalization

В доклада се представя удвояването на допълнението във връзка с теорията за семантичните роли. Разглежда се зависимостта между семантиката на предиката и наличието на задължително удвояване на допълнението в българския език. Въз основа на формални тестове същинското удвояване на допълнението се разграничава от конструкциите с допълнение в лява или дясна дислокация. Представят се и допълнителните тестове за определяне на статута на удвоеното допълнение в инфоламционната структура на изказването.

Удвояването на допълнението в съвременния български език е изследвано от редица автори от различна гледна точка. От една страна, то е една от балканските особености на българския език, която го отличава от останалите славянски езици. Удвояването на допълнението често се разглежда и във връзка с отпадането на падежите при имената в българския език (вж. поробен преглед на мненията по въпроса у Минчева 1969). В настоящото изследване удвояването на допълнението се представя от гледна точка на генеративната граматика. Този подход е застъпен предимно при съпоставката на българския с други (най-вече балкански и романски) езици, в които се наблюдават подобни конструкции (Арнаудова, Кърпова 2007, Кърпова, Чинкуе 2005, 2008).

Съществуването на два реда форми на личните местоимения (пълни и кратки) е една от предпоставките за наличието на удвояване на допълнението в българския език. Удвояват се както именните, така и предложните фрази (въведени с предлога *на*). Удвояването се среща и при дателните възвратни лични местоимения (въведени с предлозите *на* и *за*).

Според П. Асенова удвояването на допълнението чрез кратката форма на личното местоимение може да се разглежда като явление, компенсиращо разпадането на склонението: “Имената вследствие на загубата на падежната флексия не могат да изразяват чрез морфологичния си облик някои от синтактичните опозиции в изречението. Личните местоимения обаче до голяма степен са запазили различията по падеж. Така те, повтаряйки допълнението, изясняват синтактичните връзки в изречението, като изиграт ролята наред с предлозите и словореда на средство за изразяване на граматически значения, характерно за

аналитичните езици” (Асенова 1989: 76). П. Асенова посочва също, че връзката между анализма и удвояването на допълнението се доказва и от историята на романските езици, където също са познати и двете явления.

Едно от основните изисквания да бъде удвоено дадено допълнение, е то да бъде определено. С други думи налице е връзка между удвояването на допълнението в българския език и определеността на имената. По-подробен списък на типа именни фрази, които могат да бъдат удвоявани, представя Р. Ницолова (2008), като посочва, че в български задължително условие е прякото или непрякото допълнение, което се удвоява, да означава определен (качествено или количествено) предмет или специфичен (*specific*) предмет, отделен вече от множеството на еднородните с него предмети в дадената речева ситуация. Поради това се удвояват допълнения, означени с:

- а) нарицателни съществителни имена, членувани с определителен член;
- б) именни групи с неопределителния член *един*;
- в) собствени имена;
- г) нечленувани роднински названия като *мама, майка ми, татко, баща ми, баба* и т.н., които в речевия акт означават определен референт;
- д) именни групи с показателни, относителни и обобщителни местоимения;
- е) именни групи с неопределителни местоимения, означаващи специфичен предмет;
- ж) пълни форми на личните местоимения;
- з) именни групи с числителни (Ницолова 2008: 152).

О. Арнаудова също дава примери за удвояване на именни групи в лявата периферия, които се срещат по-рядко поради специфичния тип детерминация. Тя посочва, че имената в клитична лява дислокация (CLLD) могат да бъдат референтно неопределени (*referential indefinites* - Един мой познат го видяха да излиза от театъра преди края на постановката), частично неопределени (*partitives* - Две от розите ги подариха на Мария), генерично неопределени (*generic indefinites* - Една известна поп певица я чакахме десетилетия да се появи в България) и генерично определени (*generic definites* - Поп певицата не можеш да я сбъркаш с кълтри певица) (Арнаудова 2013: 251). Както посочват И. Кръпова и Г. Чинкуе референтните фрази от типа на *един мой приятел, един мой съсед* (*indefinite specific DPs*), които от гледна точка на говорещия имат конкретен референт, но той остава неизвестен за слушателя, могат да се топикализират само в лява дислокация (Кръпова, Чинкуе 2005: 361).

В последните изследвания върху удвояването на допълнението в българския език се подчертава, че това явление трябва да се разглежда във връзка с типа на предиката и че макар и удвояването да е свързано с маркирането на топика в изречението, при предикатите със задължително удвояване на допълнението са необходими допълнителни тестове за различаване на топика от фокуса в изречението. Ако се съпоставят две изречения с незадължително удвояване (1) и със задължително удвояване (2), се вижда, че в първия случай е възможно да бъдат удвоени и прякото (това колело), и непрякото допълнение (на Мария). Удвояването е свързано с преместване на допълнението в лява дислокация и с маркирането на топика. Ако даден елемент е фокусиран, той не може да бъде и удвоен (срв. *На Мария ли ще подарите това колело?, Това колело ли ѝ подарихте на Мария миналата година?, Само на Мария ли ще подарите колело?*).

1. На Мария това колело ѝ го подариха баба ѝ и дядо ѝ миналата година.
2. На Мария ѝ трябва ново колело.

Във второто изречение не е възможно удвояване на два аргумента, тъй като при предикатите със задължително удвояване е налице или пряко, или непряко допълнение. Поради задължителността на клитиката удвояването на допълнението е налице и при фокусиране на допълнението:

3. На Мария ли ѝ трябва ново колело?

4. Само на Мария ѝ трябва колело.

От граматична гледна точка същинското удвояване на допълнението в българския език се свързва с ограничен кръг предикати с винително или дателно допълнение със семантичната роля експериенцер. Това са менталните предикати (*интересува ме, ясно ми е*), предикатите за сетивно възприятие и физиологическо състояние (*боли ме, люти ми, студено ми е*) и предикатите за емоция (*страх ме е, дострашава ме, харесва ми, домъчнява ми, жал ми е, сти ми се*) (вж. Джонова 2004). И. Кръпова и Г. Чинкуе (2008) представят подробен списък на предикатите със задължително удвояване, като в него освен предикатите с аргумент със семантичната роля експериенцер са включени и някои модални предикати (*налага ми се, трябва ми, случва ми се, възможно ми е, необходимо/нужно ми е*), както и предикатите за наличие или липса (*има, няма*) (Кръпова, Чинкуе 2008: 266-267). В останалите случаи наличието на удвояване е маркер за топика в изречението. Тук се представят по-подробно наблюденията на И. Кръпова, Ц. Карастанева (2002), И. Кръпова (2002, 2004), И. Кръпова, Г. Чинкуе (2005) върху задължителното удвояване на допълнението. Част от тези наблюдения са приложени и при представянето на удвояването на допълнението в българската устна реч (вж. напр. Джонова 2004, Тишева, Джонова 2007, Тишева 2013) и в българските диалекти (вж. напр. Тишева, Кръпова 2007).

В българското езикознание конструкциите с удвоено допълнение се представят от формална гледна точка от Й. Пенчев, който също различава два типа конструкции с удвоено допълнение – същинско удвояване и дислокация. Интересни са наблюденията на автора върху т.нар. „утрояване“ на допълнението (*Студента, него го изпитаха. – На студента, на него му помогнаха.*), при което именната или предложната фраза в началото на изречението е лява дислокация, а съответната ударена местоименна форма и кореферентната клитика представляват същинско удвояване на допълнението. Лявата дислокация въвежда темата, точно референта на допълнението, т.е. тя е свързана с маркирането на информационната структура на изречението. Както посочва Й. Пенчев, лявата дислокация не винаги е свързана с пауза (*Студента го изпитаха него.*), тъй като както при удвояването, така и при дислокацията в български не може да има пауза пред кратката местоименна форма (Й. Пенчев 1999: 566).

Тук ще бъдат представени наблюденията върху словореда на удвоените допълнения при предикатите със задължително удвояване, както и върху разликите (където са налични) с изреченията с клитична лява или дясна дислокация. Анализирани примери са от Мултимедийния корпус на българската устна реч³⁸. В статията се представят част от примерите, които онагледяват наблюдаваните тенденции.

При задължителното удвояване прякото допълнение може да бъде изразено с именна група (5, 6, 9), с пълната форма на личното местоимение (7, 10, 11) или с друго местоимение (най-често показателно - 8).

5. има ли **го** **спокойствието** във извънградския район

6. има **го** и **тоя момент** че земеделието / там растенията / чистят / въздуха

7. това **тях ги** тормози смисъл / потреблението им е доста свито

8. **това го** има и във инструкцията

9. абсолютно **ги** няма **теа помпи**

10. **тебе** не **те** притеснява идеята за инсулт по-скоро я отнасяш до по-възрастните

11. сичко **ме** ядосва **мен** начи тва което най-много ме ядосва напоследък е завистта

³⁸ Примерите от устната реч не са нормализирани, а се изписват според приетия в Мултимедийния корпус стандарт за транскрибиране - <http://bgspeech.net/bg/resources/multimediacorpus.html>

В изследвания корпус при глаголите от типа *има/няма* допълнението по-често стои вдясно от глагола и в повечето случаи е изразено с именна фраза или с показателно местоимение. При предикатите с допълнение със семантичната роля експериенцер прякото допълнение по-често стои вляво от предиката (както е в 7 и 10) и най-често е пълна форма на личното местоимение (7, 10 и 11).

Непрякото допълнение стои по-често вляво от предиката и в повечето изказвания е изразено с лично местоимение (12, 13, 14), макар че се срещат и отделни примери с допълнение вдясно от предиката (16).

12. **на нас ни** трепат девет помпи

13. **на вас** средно колко литра **ви** трябва за един сезон / така за да сте спокоен?

14. ами **на мен** вика **ми** е по-евтино / а: по-скъпо ми излиза да платя на някой да ги събере и да ги износ да ги изнесе

15. а и по цялата верига **на никой** не му пука

16. да не **ми** допада **и на мене** и не мисля че би имало някъв ефект

Задължителното удвояване на допълнението се среща и в подчинени изречения:

17. има шанс да не останеш жив за своите деца / което **на мен лично** сега **ми** въздейства пък

18. сега се надявам а: да се опитаме и **вас** да **ви** изненадаме със а: нещо

19. това което **мен** много **ме** притеснява е не знам дали и за вас е така

Представените примери обаче не дават ясни критерии за разграничаване на статута на удвоеното допълнение в информационната структура на изречението, когато е налице предикат, изискващ задължително удвояване. Отрицателните местоимения се свързват с фокуса, затова не се срещат в лява дислокация, но са напълно възможни при предикатите, изискващи задължително удвояване (16). При предикатите със задължително удвояване се удвоява и въпросителното местоимение (*На кого му стана жал?*) (вж. Арнаудова, Кръпова 2007).

Както посочват О. Арнаудова и И. Кръпова (2007), при задължителното удвояване допълнение може да бъде маркирано като фокус и с помощта на фокусиращи частици като *само*, *дори* и *и*. В изследвания корпус са налице такива примери с частицата *и* както вляво от предиката (20), така и вдясно от предиката (21). Това е още едно доказателство, че задължителното удвояване на допълнението се различава от случаите на топик в дислокация, при които подобна симетрия не е налице, тъй като фокусиращите частици не се съчетават с допълнение в дясна дислокация (**Познавам го само това чувство*).

20. аз ако не фантазирам ще съм ужасно скучна и **и на самата мене** ще **ми** е скучно

21. тука **го** има **и другия феномен**

Доста често удвоеното местоимение се фокусира с помощта на прилагателното *самата* или наречието *лично* (17, 20, 22, 23):

22. за която **на мене лично** / **ми** стана много мъчно снощи като гледах репортажа

23. искам да поздравя и проф. А. за юбилей който а: **лично мен ме** развълнува защото полето на науката полето на езика е полето на честта

Средство за разграничаване на топика от фокуса при предикатите, изискващи задължително удвояване, е възможността за изпускане на предлога *на* от непрякото допълнение. Подобно на топика в дислокация при задължителното удвояване употребата на формите *мене* и *тебе* с кореферентна дателна клитика е възможна, но само вляво от предиката:

24. **мен** много **ми** е смешно когато чувам някои да казват нали че тва не е геройско

25. **мен ми** направи впечатление няколко неща в това писмо

Вляво от предиката е възможно изпускането на предлога *на* и при други местоимения,

например при обобщителното местоимение *всеки*:

26. мисля чи / общо зето секи така мисли / **секи му** тряят пари

Последният пример (26) показва, че изпускането на предлога е възможно и в подчинени изречения, въведени със съюза *че*.

Може да се обобщи, че задължителното удвояване на допълнението се отличава от допълнението в лява или дясна дислокация. То се среща само при определен тип предикати в съвременния български език, но за разлика от допълнението в дислокация може да бъде както фокус, така и топик от гледна точка на информационната структура на изказването. Това позволява да се удвояват и въпросителните, и отрицателните местоимения, както и удвоеното допълнение да се съчетава с фокусиращи частици. Допълнителни тестове като мястото на удвоеното допълнение спрямо фокуса в изречението или наличието на въпросителна частица, възможността за преместване от подчиненото изречение, както и контекста са необходими при определянето на статуса на допълнението при предикатите, изискващи задължително удвояване.

ЛИТЕРАТУРА

Арнаудова 2013: Арнаудова, О. Яркост и контраст в говоримия български език: лява дислокация на топика и контрастни топик-фокус вериги. [Arnaudova, O. Yarkost i kontrast v govorimija bulgarski ezik] // *Нови изследвания по генеративен синтаксис на българския език*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, 239 – 262.

Арнаудова, Кърпова 2007: Arnaudova, O., I. Krapova. Clitic reduplication in Bulgarian: towards a unified account. // R. Compton, M. Goledzinowska, U. Savchenko, *Formal approaches to Slavic linguistics*. The Toronto meeting 2006. Ann Arbor: Michigan Slavic publications, № 15, 2007, 1 – 24.

Асенова 1989: Асенова, П. *Балканско езиковедство. Основни проблеми на балканския езиков съюз* [Asenova, P. Balkansko ezikoznanie. Osnovni problemi na balkanskija ezikov sajuz]. София: Наука и изкуство, 1989.

Джонова 2004: Джонова, М. *Изречения със семантичната роля експериенцер в съвременния български език*. [Dzhonova, M. Izrechenija sas semantichnata rolja experierencer v savremennija balgarski ezik] Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София, 2004.

Кърпова 2002: Krapova, I. On the Left Periphery of the Bulgarian Sentence. // *University of Venice Working Papers in Linguistics*. Venezia: Università Ca' Foscari Venezia, № 12, 2002, 107 – 128.

Кърпова 2004: Krapova, I. Word order in Topic-Focus structures in the Balkan languages. // Basciani A., A. Tarantino, *L'Europa D'Oltremare*. Contributi italiani al IX Congresso Internazionale dell'Associazione Internazionale d'Etudes du Sud-Est Européen. ROMA, Bagatto Libri, № 17, 2004, 139 – 162.

Кърпова, Карастанева 2002: Krapova, I., Ts. Karastaneva. On the structure of the CP field in Bulgarian. // Dimitrova-Vulchanova, M., D. Dyer, I. Krapova, C. Rudin, *Balkanistica. Papers from the Third conference on formal approaches to South Slavic and Balkan languages*. University of Mississippi, the South East European studies association, vol. 15, 2002, 293 – 322.

Кърпова, Чинкуе 2005: Krapova, I., G. Cinque. Two Asymmetries between Clitic Left and Clitic Right Dislocation in Bulgarian. // Broekhuis, H., N. Corver, R. Huybregts, U. Kleinhenz, J. Koster eds., *Organizing Grammar. Linguistic Studies in Honor of Henk van Riemsdijk*. Berlin: Mouton De Gruyter, 2005, 359 – 364.

Кръпова, Чинкуе 2008: Krupova, I., G. Cinque. Clitic reduplication constructions in Bulgarian. // Dalina Kallulli, D., L. Tasmowski, *Clitic doubling in the Balkan languages*. Amsterdam: John Benjamins publishing company, 2008, 257 – 287.

Минчева 1969: Минчева, А. Опит за интерпретация на модела на удвоените допълнения в българския език. [Mincheva, A. Oпит za interpretacija na modela na udvoenite dopalnenija v balgarskija ezik] // *ИИБЕ*, кн. XVII, 3 – 50.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologija] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

Пенчев 1999: Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Грамматика на СБКЕ*. [Bojadzhiev, T. I. Kucarov, Y. Penchev. Gramatika na SBKE]. София: Петър Берон, 1999.

Тишева 2013: Тишева, Й. *Прагматични аспекти на устната реч* [Tisheva, Y. Pragmaticalni aspekti na ustnata rech] (електронна публикация). // *Littera et Lingua Series Dissertationes 3*: <http://slav.uni-sofia.bg/naum/liliseriess/diss/2013/3>

Тишева, Джонова 2007: Тишева, Й., М. Джонова. За някои словоредни модели за топикализация в разговорната реч. [Tisheva, Y., M. Dzhonova. Za njakoi slovoredni modeli za topikalizacija v razgovornata rech]// *Трудове на ВТУ “Св. Св. Кирил и Методий”*. Филологически факултет. кн. 2 – *Езикознание*. Том 34. В. Търново: Ун. изд. “Св. Св. Кирил и Методий”, 2007, 93 – 108.

Тишева, Кръпова 2007: Тишева, Й., И. Кръпова. [Tisheva, Y. I. Krupova. Kam vaprosa za udvojavaneto na dopalnenieto v balgarskite dialekti] Към въпроса за удвояването на допълнението в българските диалекти (с оглед на смолянския говор). // *Филологически и методически изследвания*. Смолян-Люблин, 2007, 125 – 132.

КЛЪСТЕРИЗАЦИЯ НА МЕСТОИМЕННИТЕ КЛИТИКИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК: ВЪЗМОЖНОСТИ И ОГРАНИЧЕНИЯ

Галина Петрова, Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас
Елена Иванова, Санкт-Петербургский государственный университет

CLUSTERIZATION OF PRONOUN CLITICS IN BULGARIAN: POSSIBILITIES AND CONSTRAINTS

Galina Petrova, Assen Zlatarov University, Burgas
Elena Ivanova, Saint Petersburg State University

Abstract: The paper reviews the morphological status and all functions of Bulgarian pronoun clitics (personal pronouns, possessive pronouns, particles) and presents their distributional properties and their cluster potential.

Key words: pronoun clitics, clusterization, Bulgarian language.

Въведение

Клъстеризацията при клитиките, т.е. наличието на групи от клитични елементи, образуващи *вериги*, или *кълстери* (англ. clusters), е един от въпросите, който е във фокуса на внимание на съвременното типологично езикознание. Българският е един от езиците, характеризиращ се с наличието на клъстеризуеми елементи. Важна част от тях са местоименните клитики, а в българския език са налице както лични и притежателни местоимения (обикновени и възвратни), така и клитики с местоименен произход, функциониращи като различни по вид частици. Нееднородният статус и полифункционалност на местоименните клитики често е причина за морфологична непрозрачност в случаите на съвместна употреба на омонимни клитики във веригата. Ето защо настоящата работа си поставя за цел да представи, от една страна, различните разрези клъстеризуеми местоименни клитики в българския език и от друга страна, тяхното подреждане и комбинаторика.

Изложение

Като клъстеризуеми се определят тези клитики, които са способни да образуват вериги. Под клитична верига (*clitic cluster*) се разбира последователност от неударени елементи, които при контактна реализация се подреждат в строго определен ред (Зализняк 1993: 289; Циммерлинг 2012: 5; Циммерлинг 2013а: 23). Такива вериги се анализират като групи, а основанията за това са няколко: в тях клитиките се подреждат по строги правила; една и съща позиция в синтактичната структура може да се заеме както от верига клитики, така и от единичен представител на групата; веригата променя позицията си в изречението като едно цяло; вмъкването на пълноударен елемент е забранено (вж. Циммерлинг 2013: 23, 42). За описанието на линейното подреждане на клитиките във веригата се използва схема, която в руската лингвистика се нарича Правило Рангов (Зализняк 1993: 289; 2008; Циммерлинг 2002: 74), а в англоезичната славистика – Clitic Template (Hock 1996; Franks, King 2000; Kosta, Zimmerling 2013а). В тази схема различните разрези клитики (частици, спомагателни глаголи, местоименни клитики) се разполагат в отделни клетки в определена последователност. Клетката от своя страна може да съдържа подмножество от клитики, които се намират помежду си в отношение на допълнителна дистрибуция, т.е. не могат да се появяват съвместно (за илюстрация на схемата за българския език вж. Циммерлинг 2013а: 41).

Клитичната верига, като фиксирана последователност от неударени елементи, образува една фонетична дума с някакъв елемент на изречението. Това от своя страна има отношение към следните два аспекта – областта на клъстеризация и позицията в изреченската структура. В славянските езици, имащи вериги (тук се отнасят южно- и западнославянската група), се клъстеризират предикатните клитики (clause-level clitics) (Циммерлинг 2012: 5, 2013а: 45). В българския език обаче клъстеризуеми се явяват и местоименни клитики на равнището на именната група (phrase-level clitics) и това са притежателните клитики след операцията „повдигане на посесора” (Possessor Raising) (за подробна илюстрация на схемата с включени притежателни клитики вж. Иванова, Петрова 2014: 59).

Вторият въпрос, свързан с позицията на клитичната верига в изречението, е бил обект на много изследвания (Гълъбов 1950; Науге 1976; Димитрова-Вълчанова 1999; Франкс, Кинг 2000; Франкс 2008; Циммерлинг 2012, 2013а; Коста, Циммерлинг 2013; Иванова, Градинарова 2015). След работата на С. Франкс и Т. Кинг българските клитики се отнасят към VA-клитиките (Verb-Adjacent clitics), т.е. с реализация в контактна позиция с глагола, а клъстеризуемите клитики в другите славянски езици – към 2P-клитиките, т.е. „клитики от втора позиция” или „вакернагелови клитики” (вж. обзора в Циммерлинг 2013). А.В. Циммерлинг защитава тезата, че българските клитики са едновременно и VA-, и 2P-клитики (Циммерлинг 2012: 18, 2013а). Според това схващане при базов словоред, ако глаголът заема начална позиция, конфигурацията е енклиза – # [V – CL] (символът # бележи лявата граница на изречението), а ако глаголът не заема начална позиция, клитиките се подреждат след първата фонетична дума (X) или след произволна синтактична група (XP), която може да се състои от повече от една ударена дума, при което конфигурацията е проклиза – # X/XP – [CL – V] (Циммерлинг 2012: 18; 2013а: 306)

Другият аспект, свързан с клъстеризацията при клитиките, е тяхната класификация и групиране. За славянските езици се посочват следните разреди клъстеризуеми клитики: 1) местоименни аргументни клитики, 2) местоименни възвратни клитики, 3) форми на спомагателния глагол „съм” и по-рядко „искам” (като показател за бъдеще време) и 4) частици (въпросителни и дискурсивни маркери) (Циммерлинг 2012: 16, 2013а: 293). Що се отнася до българския език, в състава на клъстеризуемите клитики при невъпросително изречение³⁹ влизат частицата за бъдеще време *ще*, формите на спомагателния глагол „съм”, аргументните дателни и винителни клитики (обикновени и възвратни), частиците *се* и *си* с формообразуваща и словообразуваща функция, частиците *ми*, *ти* в ролята на *dativus ethicus* и частицата *си* с модална функция (по въпроса вж. Иванова, Петрова 2014; Иванова, Градинарова 2015). Доколкото българският език при определени условия позволява движение на кратките форми на притежателните местоимения извън дефинитната именна група, те също могат да бъдат част от веригата (Иванова, Петрова 2014; Иванова, Градинарова 2015; Петрова 2016). Важна част от представения набор клъстеризуеми елементи са местоименните клитики, като тук се включват кратките форми на личните и притежателните местоимения (обикновени и възвратни), както и частиците с местоименен произход, при това с различна функция. Нееднородният морфологичен статус на местоименните клитики, както и наличието на омонимия налагат прецизиране на разпределението им по разреди и клетки във веригата.

³⁹ При определяне мястото на клитиките в изречение с частица *ли* релевантни се явяват само въпросите към предиката, напр. *Тя обидила ли му се е?*, *Обяснил ли си му я?* (за частицата *ли* в клитичната верига вж. Иванова, Градинарова 2015: 522-525).

Известно е, че в клитичната веригата местата за местоименните клитики са две, като се следва типичното за славянските езици подреждане според падежа, при което дателните клитики предхождат винителните, т.е. клитиките се подреждат по реда DAT > ACC (вж. Циммерлинг 2013: 112), напр.:

(1) *Той ще ми (DAT) го (ACC) купи.*

В представения пример двете клитики – дателна и винителна, са аргументни, т.е. това са кратки форми на съответните лични местоимения. Те се явяват в комплементна позиция, т.е. като задължителни пояснения на глагола *купувам* (някой, нещо, на някого), и функционират като допълнения. В дателната клетка може да се яви и възвратна клитика, напр.:

(2-а) *Той ще си го купи.*

(2-б) *Не съм си го представял такъв.*

Налице е обаче разлика между рефлексивите. В (2-а) *си* е аргументна клитика (= *купувам нещо за себе си*), а в (2-б) *си* не е в аргументна позиция, а е част от глаголна лексема – *представям си*, т.е. частица със словообразуваща функция. Важно е, че в местоимения блок частицата *си* заема дателната клетка като двете аргументни клитики в (1) и (2-а). Същото важи и за винителните клетки, напр.:

(3-а) *Аз не го обвинявам за случилото се.*

(3-б) *Аз не се обвинявам за случилото се.*

(3-в) *Аз не се сърдя.*

В (3-а) и (3-б) са налице аргументни клитики – обикновена *го* и възвратна *се* (т.е. не обвинявам *него* или не обвинявам *себе си*), които заемат комплементна позиция в аргументната структура на предиката *обвинявам* (някой, някого). В (3-в) рефлексивът *се* е част от лексемата *сърдя се*, т.е. функционира като словообразуваща частица.

Общото при разгледаните примери (1-3) е това, че в дателната и винителната клетка се явяват не само аргументни клитики (обикновени и възвратни), но и омонимни с тях частици. Този факт налага необходимостта да се представят възможните разрези дателни (А) и винителни (Б) клъстеризуеми клитики в българския език. Определянето на разредите е свързано с уточняване на морфологичния статус на клитиките при различните им употреби.

А) Разреди в дателната клетка

1. Аргументни дателни клитики (DAT)

Към тази група се отнасят кратките форми на обикновените и възвратните лични местоимения, които заемат аргументна позиция в изреченската структура на предиката и се проектират като непреки допълнения, напр.:

(4) *Обещала съм му (на него) да разбере истината, Обещала съм си (на себе си) да не правя компромиси.*

При употреби с рефлексив *си* (в зависимост от значението на глагола) е възможна двусмисленост, напр.: *Да си пожелаем успех* (всеки на себе си или един на друг).

В изреченията *Купил ѝ е от чужбина, Купил си го е от чужбина* дателната клитика се съчетава безпроблемно с третоличната винителна форма. Невъзможна е обаче контактната поява на двете клитики, ако те са от 1 или 2 л., напр. **Тя ще им ви представи* (срв. *Тя ще ви представи на новите колеги*) (по въпроса вж. Василев 1969: 175-176; Хауге 1976: 13-14; Ницолова 2008: 155). Това ограничение, характерно и за други езици, е известно като „ограничението падеж – лице” (Пърлматър 1971, Бонет 1994: 36). То обаче не засяга клитиката *се* поради спецификата ѝ на елемент, „неспецифициран за лице” (Риверо 2013: 81), напр.:

(5) *Тя ще ви се представи* (тук *се* = себе си).

Безпроблемна е също комбинацията между дателно допълнение и частица *се*, напр.:

(6) *Тя ще ви се извини (извинявам се), Обидил ви се е (обиждам се), Сърдя му се (сърдя се)* и др.

2. Словообразуваща частица *си* (PCL-deriv.)

При тази употреба клистиката *си* е част от глаголна лексема, напр.:

(7) *Въобразил си е, че го подслушват (въобразявам си), Нищо не си е спомнил за случилото се (спомням си), Те са си съперничили във всичко (съпернича си).*

В клитичната верига тази частица заема дателната клетка, която е свободна, защото тези глаголи не присъединяват дателно допълнение. Друго доказателство, че словообразуващата частица *си* е част от клитичната верига, е фактът, че тя блокира операцията „повдигане на посесора”, напр.

(8) *Спомням си* (PCL-deriv) [*думите му* (POSS)] → **Спомням си* (PCL-deriv) *му* (POSS) [*думите t*].

3. Емотивно-прагматични частици *ми, ти* (dativus ethicus – PCL-dat.eth.)

Функцията на клитиките при такива употреби е да се изрази отношение на одобрение или неодобрение към някого от страна на говорещия (по въпроса вж. обзора в Иванова, Петрова 2014, Иванова, Градинарова 2015: 513-514), напр.: *Той ми е умник!, Бизнес ще ми прави!, Кой ще ти мисли за последствията!* и др. В клитичната верига емотивно-прагматичните частици заемат дателната клетка. Съвместната употреба с аргументна клитика, каквато се среща например в други езици (Иванова, Градинарова 2015: 513), в българския език е невъзможна. Доказателство за това е невъзможната поява на емотивно-прагматичната частица при наличието на аргументна дателна клитика, напр.

(9) *Кола ще му* (DAT) *купува!*, но **Кола ще ми* (PCL-dat.eth.) *му* (DAT) *купува!*

Същото изречение, но с клитика *ми* е двусмислено (вж. и Петрова 2008: 121-122):

(10) *Кола ще ми* (DAT/PCL-dat.eth.) *купува!* (т.е. на мене или купуването на кола, без значение на кого, ме дразни, ядосва).

Налице са и още две доказателства – емотивно-прагматичната частица може да се клъстеризира с модалната частица *си* (11), както и да блокира операцията „повдигане на посесора” (12), напр.:

(11) *Майстор си* (PCL-mod) *ми* (PCL-dat.eth.) *е мой!*

(12) *Ще ми* (PCL-dat.eth.) *глади* [*ризата му* (POSS)]!, но **Ще ми* (PCL-dat.eth.) *му* (POSS) *глади* [*ризата t*]!

4. Притежателно местоимение (POSS)

Важна типологична черта на българския език в областта на посесивността е наличието на кратки форми на притежателните местоимения – обикновени и възвратни, при това омонимни с аргументните дателни клитики. Притежателните клитики са базово генерирани в дефинитната именна група (DP) като нейни разширения (т.е. те са phrase-level clitics), а конфигурацията е енклиза – [DP *статията му* (POSS)]. При наличието на модификатор в DP, изразен с прилагателно име, клистиката се придвижва вляво от опората, заемайки позиция след членувания елемент, като оставя в изходната си позиция следа (t), т.е. [DP *новата му* (POSS) *статия t*] (по въпроса за синтаксиса на притежателната клитика в именната група вж. Пенчев 1998: 183-188; Августинова 2002; Иванова, Градинарова 2015: 508-511).

Известно е, че българският език разрешава движение на притежателната клитика и извън дефинитната именна фраза, параметър, известен като „повдигане на посесора” (Possessor Raising) (по въпроса вж. Шюркс, Вундерлих 2003; Чинкуе, Кръпова 2009, 2013; Коста, Циммерлинг 2013а; Циммерлинг 2013б; Иванова, Петрова 2014). След излизането си от DP притежателното местоимение става част от клитичната верига и заема позицията,

предназначена за дателната клитика. Това означава, че преместването ѝ е възможно само когато дателната клетка е свободна. В този смисъл движението на клитиката е безпрепятствено при преходните глаголи, тъй като те не отварят позиция за дателно допълнение, напр.:

(13-а) *Изпрала е* [DP *блузата ѝ* (POSS)] → *Изпрала ѝ* (POSS) *е* [DP *блузата t*].

(13-б) *Изпрала е* [DP *блузата си* (POSS)] → *Изпрала си* (POSS) *е* [DP *блузата t*].

При преходни медиални *си*-глаголи обаче придвижването се блокира, защото дателната клетка е заета от словообразуващата частица *си* (вж. пример 8).

При дитранзитивните глаголи с местоименно изразено дателно допълнение движението на притежателната клитика извън DP е невъзможно, напр.:

(14) *Продадох му* (DAT) [DP *апартамента ви/си* (POSS)] → **Продадох му* (DAT) *ви/си* (POSS) [DP *апартамента t*].

Преместването е невъзможно и когато в позицията на дателното допълнение се явява предложна фраза. Това важи и за именни словосъчетания, при които членуваната част на NP е глаголно причастие, присъединяващо дателно допълнение (Пенчев 1998: 184-185):

(15-а) *Казах ѝ* (DAT) [DP *адреса си* (POSS)].

(15-б) *Казах* [на *служителката*] [DP *адреса си* (POSS)], но **Казах* [на *служителката*] *си* (POSS) [DP *адреса t*].

(15-в) [*продалият му* (DAT) [DP *книгата ти* (POSS)] *студент*], но *[*продалият му* (DAT) *ти* (POSS) [DP *книгата*] *студент*]

Възможността за движение на притежателната клитика извън DP създава и нееднозначни в тесен контекст изречения, напр.:

(16) *Нося му лекарствата.*

Изречение (16) може да се разбира двояко: нося нечийи лекарства (без уточнен получател) или нося на някого някакви лекарства (без уточнен притежател) или неговите собствени:

(16-а) *Нося му* (POSS/ DAT) *лекарствата.*

В първия случай, поради неизразен бенефициентен аргумент, дателната клетка е заета от притежателната клитика след операцията „повдигане на посесора”. Във втория случай бенефициентният аргумент (получателят) е изразен с дателно допълнение, като една от възможностите е той да бъде идентичен с притежателя, напр.:

(17) *Нося му*¹ (DAT) [DP *лекарствата му*¹ (POSS)].

Подобни употреби обаче в българския език са неприемливи (по въпроса вж. Пенчев 1998: 187). При наличие на кореферентност между получател и притежател аргументната дателна клитика играе роля на външен посесор (external possessor), при което притежателната клитика не се изразява. Това може да се обозначи като „изтриване на клитиката” (clitic deletion) поради подразбиране (вж. Петрова 2016):

(18) *Нося му*¹ (DAT) [DP *лекарствата му*¹ (POSS)].

При липса на кореферентност изразяването на притежателната клитика е задължително, напр.

(19) *Нося му* (DAT) [DP *лекарствата си/ти/ѝ/ни/ви/им* (POSS)].

Дискусионен в лингвистиката е и въпросът за случаите, когато DP е част от предложна фраза, където предлогът не разрешава екстракцията на притежателната клитика (вж. Чинкуе, Кръпова 2013; Циммерлинг 2013а: 325) Смятаме, че при тези употреби се наблюдава действието на същия механизъм, както в (18) (вж. Петрова 2016):

(20) *Тя му*¹ (DAT) *се разкрещя* [PP *в* [DP *лицето му*¹ (POSS)]].

Тук дателната клитика (маркирана семантично като бенефициент) е в аргументна позиция, предявена от лексикалните изисквания на предиката (вж. Петрова 2006: 77, 81-83), и

е в ролята на външен посесор, а притежателната клитика не е изразена поради наличието на кореферентност, т.е. налице е „изтриване на клитиката” по подразбиране.

Представените четири разреда клитики в дателната клетка са в отношение на допълнителна дистрибуция, поради което в схематичното представяне алтернативната употреба ще отбележим с отвесна черта (/):

Дателна клетка: DAT/ PCL-deriv./ PC L-dat.eth./ POSS

Б) Разреди във винителната клетка

1. Аргументни винителни клитики (ACC)

Към тази група се отнасят кратките форми на личните местоимения, които заемат аргументна позиция в значенската структура на предиката и се проектират като преки допълнения. От своя страна аргументните винителни клитики се подразделят на обикновени (*ме, те го, я, ни, ви, им*) и възвратна клитика *се*. Въпросът дали рефлексивът *се* е запазил морфологичния си статус на лично местоимение, не е еднозначно решен в лингвистичната литература (вж. обзора в Петрова 2008: 7-23). В работата се придържахме към положението, че *се* е аргументна клитика при употреби, в които замяната на кратката форма с пълна е безпрепятствено (вж. Иванова, Петрова 2017: 77-81). В клитичната верига аргументната винителна клитика може сама да представя местоимения блок, напр.:

(20-а) *Вчера не съм го (него) видял, Тя ме (мене) гримира преди представление.*

(20-б) *Не съм се (себе си) видял в огледалото, Тя се (себе си) гримира сама преди представление.*

При употреби с възвратна клитика е възможна двусмисленост, напр. *Родителите се питаха* (всеки себе си или един друг) *чия е вината*.

Винителните аргументни клитики се съчетават безпроблемно с дателните аргументни клитики (21), но тук важи ограничението за контактна поява на двете клитики, ако те са от 1 или 2 л. (вж. А.1.). То обаче не засяга клитиката *се* (вж. пример 5).

(21) *Купувам си ги (тях) от чужбина*

Винителните аргументни клитики се комбинират и със словообразуващата частица *си* (22), както и с кратките форми на притежателните местоимения (23):

(22) *Спомням си го (него) (спомням си).*

(23-а) *Предаде ли му молбата в деловодството? → Предадох му я.*

(23-б) *Предаде ли си молбата в деловодството? → Предадох си я.*

2. Словообразуваща частица *се* (PCL-deriv.)

При тази употреба клитиката *се* е част от глаголна лексема, напр.:

(24) *Досега никога не се е срамувал от непознати (срамувам се), Ще се състезават за първото място (един с друг) (състезавам се).*

В клитичната верига тази частица заема винителната клетка, която е свободна, защото медиалните *се*-глаголи са непреходни. Тя свободно се комбинира с аргументна дателна клитика, напр.:

(25) *Сърди му се (сърдя се).*

3. Формообразуваща частица *се* (PCL-form.)

При тази употреба клитиката *се* е част от глаголна форма (вж. Петрова 2008: 9-12), напр.:

(26) *Този апартамент никога не се е продавал, Тук се пуши лека дрога.*

Поради омонимията при частицата *се* тук също е възможна двусмисленост, напр. *Пътят се разширява* (от някого или от само себе си), *Децата се търсят от сутринта* (от

някого или едно друго), *Дава ѝ се всичко* (от някого или желае да дава (Пенчев 1998: 150) и др. (вж. Петрова 2008: 102-112).

Представените разреди клитики са в отношение на допълнителна дистрибуция в клитичната верига. Доказателство за това е фактът, че когато се образуват желателни конструкции, където частицата *се* е задължителен компонент в структурата им, при изходен медиален *се*-глагол се експлицира само едно *се*, напр. *сня – Не ми се спи*, но *разхождам се – Не ми се (*се) разхожда* (за *се*-хаплогията вж. Риверо 2013: 88-91).

И тук, както и при дателната клетка, в схематичното представяне алтернативната употреба ще отбележим с отвесна черта (/):

Винителна клетка: ACC/ PCL-deriv./ PCL-form.

Преди да представим възможните комбинации между клитиките от двете клетки, е необходимо да анализираме и още една характерна особеност за българския език. Налице са употреби със *си* като частица с модална функция (**PCL-mod.**), която може да се добавя свободно към предикатите, за да модифицира, да нюансира, да уточни смисъла на цялото изречение (Петрова 2008: 118-130, Петрова 2012). Привнасяните нюанси са различни, включително и при един и същ предикат, и в този смисъл зависят от контекста на употреба. За целите на изследването обаче е важно това, че модалната частица *си* се комбинира с другите местоименни клитики:

- PCL-mod. + ACC

(27-а) *Тя си ме мрази* (от дълго време/ по свои лични причини).

(27-б) *Тя така си се гримира* (това е присъщ за нея начин на гримиране).

- PCL-mod. + PCL-deriv. (се)

(28) *Тя си се страхува от тъмното* (все още продължава да се страхува / това е присъща черта на характера ѝ).

- PCL-mod. + PCL-form.

(29-а) *Апартаментът си се продава, но няма купувачи* (все още, продължава да се продава, продажбата му не е спирана).

(29-б) *Тук си се пуши* (винаги се е пушило, не се е спазвала забраната).

- PCL-mod. + DAT

(30-а) *Приготвям си му закуска* (обичайна практика).

(30-б) *Търся си си квартира* (търся от известно време/ продължавам да търся).

- PCL-mod. + PCL-deriv. (си)

(31) *Легнала си си е* (както е обичайно за нея по това време).

- PCL-mod. + PCL-dat.eth.

(32) *Майстор си ми е той!* (безспорно е, очевидно е).

- PCL-mod. + POSS

(33-а) *Търся си си ключовете* (от дълго време, продължавам да ги търся).

(33-б) *Полива си ми цветята* (обичайна практика, когато например ме няма).

- PCL-mod. + DAT + ACC

(34-а) *Купувам си му ги от чужбина* (обичайно действие/продължавам да го правя).

(34-б) *Купувам си си ги от чужбина* (обичайно действие/продължавам да го правя).

- PCL-mod. + DAT + PCL-deriv. (се)

(35) *?Сърдя си му се* (продължавам да се сърдя/ сърдя се по свои лични причини).

- PCL-mod. + PCL-deriv. (си) + ACC

(36) *?Спомням си си ги (нашите безкрайни разговори)* (продължавам да ги помня/ спомням си с удоволствие за тях).

- PCL-mod. + POSS + ACC

(37) *Подал ли си си молбата?* – *Подал съм си си я* (каквато е обичайната практика, какъвто е регламентът).

Появата на модално *си* е възможна и при липса на местоименна клитика при предиката:

(38-а) *Чакаме си* (продължаваме да чакаме/чакаме по своя субективна причина в разрез с очакваното за дадено място).

(38-б) *Той си е мълчалив* (присъща черта на характера).

(38-в) *Ще си хванем рибка* (за свое удоволствие).

Свободната дателна клетка в случаи като (38-а) прави възможна (макар и рядко) употребата на двойно *си* с евентуално съчетаване на два модални нюанса – **PCL-mod.¹ + PCL-mod.²**:

(39) *Чакаме си си* (продължаваме да чакаме някъде по своя субективна причина в разрез с очакваното).

Възможно е двойното *си* да представлява комбинация от *си* с усилваща функция и *си* с модална функция, т.е. **PCL- intens./ PCL- mod.**:

(40) *Ханваме си си рибка и пием бира* (с много голямо удоволствие).

Представените примери показват, че в местоименния блок за българския език трябва да се добави клетка и за частица *си* с модална функция, предхождаща дателната (вж. Иванова, Петрова 2014: 59). Освен това именно комбинаториката на модалното *си* с клитиките от дателната клетка обяснява специфичната възможност за нееднократна (за разлика от *се*) поява на две дателни клитики във веригата.

Контактна поява на две дателни клитики е налице и при употреба, различна от вече представените, напр.:

(41) *Дай си ми куклата.*

На този тип конструкции обръща внимание Й. Пенчев, като посочва, че те са с притежателно значение, но *си* не е притежателно местоимение (Пенчев 1984: 82-83; 1998: 187-188). Притежателното значение той обяснява с наличие в изходната структура на рефлексивизирани притежателни местоимения, характерни за разговорния стил – *моята си, неговата си* и т.н., т.е. *Дай ми (DAT) моята си кукла*. Според Й. Пенчев налице е синтактичен процес на отстраняване на дългата притежателна форма, а частицата *си* представлява „следа” от това отстраняване (Пенчев 1984: 83):

(41-а) *Дай ми (DAT) ~~моята~~ си кукла.*

В резултат на това частицата *си* се включва в клитичната верига, т.е. става клъстеризуема с дателната аргументна клитика, и заема позиция пред нея. В рефлексивизирани притежателни местоимения частицата *си* се явява в ролята на интензификатор на посесивността, т.е. с усилваща функция (Петрова 2008: 131), ето защо изречение (41) може да се представи така:

(41-б) *Дай си (PCL- intens.) ми (DAT) куклата.*

В табличната схема това *си* се помещава в клетката, предхождаща дателната, като алтернативно на модалното *си*, т.е. **PCL- mod / PCL- intens.**

Разпределението и комбинаториката на клъстеризуемите местоименни клитики може да се представи в следния табличен вид:

Местоименен блок в клитичната верига	Примери
--------------------------------------	---------

PCL- mod/ PCL- intens.	Дат. клетка	Вин. клетка	
(PCL-mod)	–	ACC	<i>Тя (си) ме мрази, Тя така (си) се гримира.</i>
(PCL-mod)	–	PCL-deriv.	<i>Тя (си) се страхува от тъмното.</i>
(PCL-mod)	–	PCL-form.	<i>Апартаментът (си) се продава, но няма купувачи; Тук (си) се пуши.</i>
(PCL-mod)	DAT	–	<i>Приготвям (си) му закуска, Приготвям (си) си закуска.</i>
(PCL-mod)	PCL-deriv.	–	<i>Легнала (си) си е.</i>
(PCL-mod)	PCL-dat.eth.	–	<i>Майстор (си) ми е той!</i>
(PCL-mod)	POSS	–	<i>Търся (си) си ключовете, Полива (си) ми цветята.</i>
(PCL-mod)	DAT	ACC	<i>Купувам (си) му/си ги от чужбина.</i>
? (PCL-mod)	DAT	PCL-deriv.	<i>Сърдя (си) му се.</i>
? (PCL-mod)	PCL-deriv.	ACC	<i>Спомням (си) си ги.</i>
(PCL-mod)	POSS	ACC	<i>Подаде ли си молбата? – Подадох (си) си я.</i>
(PCL-mod)	–	–	<i>Той (си) е мълчалив, Ще (си) хапнем рибка.</i>
(PCL-mod ¹ / PCL-intens)	(PCL-mod ²)	–	<i>Чакаме (си) (си), Хапваме (си) (си) рибка.</i>
(PCL-intens.)	DAT	–	<i>Дай си ми куклата.</i>

Заклучение

В българския език местоименните клитики са представени от три морфологични разряда – лични местоимения (винителни и дателни), притежателни местоимения (омонимни с дателните) и частици с различна функция (омонимни предимно с рефлексивите). Местоименните клитики са разположени в три клетки във веригата – дателна, винителна и предхождаща ги клетка за модалната частица *си* (в редки случаи с усилваща функция). Клитиките в дателната и винителната клетка са в отношение на допълнителна дистрибуция, което обяснява случаите на *се*-хапология и ограниченията за движение на притежателната клитика. Тези клитики обаче свободно се комбинират с модалната частица *си*, което обяснява появата на две дателни клитики във веригата.

Литература

- Августинова 2002:** Avgustinova, T. Clustering clitics in Bulgarian nominal constituents // Kosta P., Franks J. (eds.). *Current Approaches to Formal Slavic Linguistics*. Peter Lang, 2002. Vol. 9.
- Бонет 1994:** Bonet, E. The person-case constraint: a morphological approach. // H. Harley and C. Phillips (eds.) *The Morphology-syntax connection*, Cambridge, MA, MIT Press, 33 – 52.
- Василев 1969:** Василев, X. Добавка към правилото за словоред на енклитиките в българския език // *Български език*, 1969, № 2, 175 – 176.
- Гълъбов 1950:** Gălăbov, I. Zur Frage der bulgarischen Enklitika // *Zeitschrift für slavische Philologie*. Bd. XX. Hefte 2. 1950, 417 – 418.
- Димитрова-Вълчанова 1999:** Dimitrova-Vulchanova, M. Clitics in the Slavic Languages // *Clitics in the Languages in Europe (Eurotype 20-5)* / H. van Riemsdijk (ed.). Berlin; New York: Mouton, 1999, 83 – 121.
- Зализняк 1993:** Зализняк, А.А. К изучению языках берестяных грамот. // В.Л. Янин, А.А. Зализняк *Новгородские грамоты на бересте из раскопок 1984 – 1989*. Москва, 1993, 191 – 319.
- Зализняк 2008:** Зализняк, А.А. Древнерусские энклитики. Москва: Языки славянской культуры, 2008.
- Иванова, Петрова 2014:** Иванова, Е.Ю., Петрова, Г.М. Кластеризация местоименных клитик в форме датива: допуски и ограничения в болгарском языке. // *Типология морфосинтаксических параметров*. Материалы международной конференции „Типология морфосинтаксических параметров 2014”, Вып. 1, ред. Е.А. Лютикова, А.В. Циммерлинг, М.Б. Коношенко. Москва: МГГУ им. М.А. Шолохова, 2014, 57 – 74.
- Иванова, Петрова 2017:** Иванова, Е.Ю., Петрова, Г.М. Болгарские клитики *се* и *си*: омонимия, полисемия, синтаксис. // *Вопросы языкознания*, 2017, № 1, с. 74 – 104.
- Иванова, Градинарова 2015:** Иванова, Е.Ю., Градинарова, А.А. *Синтаксическая система болгарского языка на фоне русского*. Москва: Языки славянской культуры, 2015.
- Коста, Циммерлинг 2013:** Kosta, P. Zimmerling, A. Clitic Systems in a Typological Perspective // *The Nominal Structure in Slavic and Beyond*, Ed. by Schürcks, Lilia / Giannakidou, Anastasia / Etcheberria, Urtzi. Series: Studies in Generative Grammar [SGG] 116 <https://www.degruyter.com/viewbooktoc/product/204141>, 2013.
- Ницолова 2008:** *Българска граматика. Морфология*. София: Унив. изд. „Св. Кл. Охридски”, 2008.
- Пенчев 1984:** Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение*. София: Наука и изкуство, 1984.
- Пенчев 1998:** Пенчев, Й. *Синтаксис на съвременния български език*. Пловдив, 1998.
- Петрова 2006:** Петрова, Г. *Семантични роли на кратките дателни местоимения*. Бургас: Димант, 2006.
- Петрова 2008:** Петрова, Г. *Функции на клитиките се и си в съвременния български език*. Бургас: Димант, 2008.
- Петрова 2012:** Петрова, Г. За употребата на *си* като частица с модална функция // *Езикът и културата в съвременния свят*. Велико Търново: Фабер, 2012, 361 – 367.
- Петрова 2016:** Петрова, Г. „Повдигане на посесора” в българския език (с руски паралели) // *Наука и савремени универзитет* 5, Сборник радова, 2. Том, Савремена наука о јзику и књижевности, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, 2016, 63 – 70.
- Пърлматър 1971:** Perlmutter, D.M. *Deep and surface structure constraints in syntax*. New York: Rinehart & Winston Inc., 1971, 361 – 377.

- Риверо 2013:** Риверо, М.,Л. Избрани проблеми от българската морфология и синтаксис: анализ от гледна точка на минималистката програма. // *Нови изследвания по генеративен синтаксис на българския език*. София: Акад. Изд. „Марин Дринов”, 2013.
- Франк 2008:** Franks, S. Clitic placement, Prosody and the Bulgarian verbal complex // *Journal of Slavic Linguistics*. 16 (1), 2008, 91 – 137.
- Франк, Кинг 2000:** Franks, S., King, T. *A Handbook of Slavic Clitics*. New York: Oxford University Press, 2000.
- Хауге 1976:** Hauge, K. R. The Word Order of Predicate Clitics in Bulgarian // *Journal of Slavic Linguistics*. 7 (1), 1976, 89 – 137.
- Хок 1996:** Hock, H.H. Who’s on First? Toward a Prosodic Account of P2 Clitics. // *Approaching second: Second position clitics and related phenomena* / A. Halpern, A. Zwicky (eds.). Stanford: CSLI Publications, 1996, 429 – 448.
- Циммерлинг 2002:** Циммерлинг, А.В. *Типологически синтаксис скандинавских языков*. Москва: Языки славянской культуры, 2002.
- Циммерлинг 2012:** Циммерлинг, А.В. Системы порядка слов в славянских языках. // *Вопросы языкознания*, 2012, № 5, 3 – 37.
- Циммерлинг 2013а:** *Системы порядка слов славянских языков в типологическом аспекте*. Москва: Языки славянской культуры, 2013.
- Циммерлинг 2013б:** Zimmerling, A. Possessor Raising and Slavic clitics // *Contemporary studies in Slavic linguistics*. Kor Chahine I. (ed.). (Studies in language companion series 146). Amsterdam: John Benjamins, 2013, 43 – 60.
- Чинкуе, Кръпова 2009:** Cinque, G., Krapova, I. The Two “Possessor Raising” Constructions of Bulgarian. // S. Franks, V. Chidambaram and B. Joseph (eds.) *A linguist’s linguist. Studies in South Slavic linguistics in honor of E. Wayles Browne*. Bloomington, Indiana: Slavica Publishers, 2009, 123 – 148.
- Чинкуе, Кръпова 2013:** Cinque, G., Krapova, I. The Case for Genitive Case in Bulgarian // *The Nominal Structure in Slavic and Beyond*, Berlin: de Gruyter, 2013, 237 – 274.
- Шюркс, Вундерлих 2000:** Schürks, L., Wunderlich, D.. Determiner-possessor relation in the Bulgarian DP // *From NP to DP* / M. Coene, Y. D’hulst (eds). Vol. 2: The Expression of Possession in Noun Phrase. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2000, 121 – 139.

СЛОВОРЕДНИ ОСОБЕНОСТИ В ГЛАГОЛНАТА ФРАЗА (ИЗСЛЕДВАНЕ ВЪРХУ РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО НА АДЮНКТИ ВЪТРЕ ВЪВ VP)

Елисавета Балабанова, УниБИТ

WORD ORDER VARIATIONS IN VP (SURVEY ON THE DISTRIBUTION OF ADJUNCTS WITHIN VP)

Elisaveta Balabanova,

University of Library Studies and Information Technologies

Abstract

The paper describes two word order models in Bulgarian VP. The models are result from discontinuity in VP, caused by adjuncts. The information structure of the sentences with these word order models is investigated and also the semantic and syntactic features of the adjuncts are analyzed. The results from the analysis show that there are certain constraints, imposed by pragmatic and semantic factors, which limit the word order freedom in VP.

Keywords: word order, VP, discontinuity, semantic and pragmatic constraints on word order freedom

Структурата на доклада е следната:

1. Увод
2. Виждания за словоред в българската и българистичната лингвистична литература
3. Словоредният модел [подлог – адюнкт – опора – комплемент]
4. Словоредният модел [опора – адюнкт – комплемент]
5. Заключение. Изводи за реализацията на двата словоредни модела

1. Увод

В доклада се разглеждат два словоредни модела, които са резултат от дистантното разполагане⁴⁰ във VP. Дистантното разполагане⁴¹ е използвано като една от най-характерните прояви на свободния словоред. Анализиранияте в доклада словоредни модели са резултат на разполагането на адюнкти между елементите на глаголната фраза. Изследването е направено върху корпус от 4160 изр. от банката със синтактични описания на българския език BulTree-Bank⁴². В доклада е представен анализ на информационната структура⁴³ на изреченията със

⁴⁰ Под дистантно разположени конституенти разбираме: „Елементи, които принадлежат на един конститuent, но чиято линейна последователност е прекъсната от елемент на друг конститuent, съставляват дистантно разположен конститuent.“ (Речник на ГТЛ 1993).

⁴¹ Дистантното разполагане по-нататък в текста на места се означава за краткост с ДР.

⁴² <http://www.bulreebank.org/>

⁴³ Анализът на информацията структура следва метода на Й. Пенчев, като заменяме понятието *рема* при него с *фокус* (Пенчев 1980: 40-41). С термина *основа* означаваме признака [-рема] на Пенчев. Използваме и термините на Пенчев *вързка* и *опашка* като части на *основата* (в анализа на примерите даваме означенията на тези термини на английски, съответно: Ground, link, tail).

съответните словоредни модели, както и синтактико–семантичен анализ на съответните адюнкти⁴⁴.

2. Виждания за словореда в българската и българистичната лингвистична литература.

За да намерим мястото на настоящето изследване сред останалите изследвания на българския словоред, тук правим кратък обобщен преглед на основни изследвания върху словореда и на връзката му с останалите езикови нива.

От прегледа на изследванията върху българския словоред могат да се направят следните изводи:

- 1) В почти всички изследвания се отчита въздействието върху словореда на **съвкупност от структурни, дискурсни и прозодични фактори**. Различните автори описват **различни измерения** на връзката между словореда и тези фактори: **връзката словоред – структурно равнище** на езика (Георгиева 1974, Рудин 1986, Августинова 1987, Тишева 2000 и Тишева, Джонова 2002, Тишева, Джонова 2004а, Тишева, Джонова 2004б); **връзката словоред - дискурс** (Иванчев 1957, Иванчев 1968, Георгиева 1974, Рудин 1986, Августинова 1997, Пенчев 1980; Тишева 2000 и Тишева, Джонова 2002, Тишева, Джонова 2004а, Тишева, Джонова 2004б), **словоред - прозодия** (Иванчев 1957, Иванчев 1968, Георгиева 1974, Пенчев 1980). Само в **единични изследвания** е представена **пълната картина** на отношенията словоред – структурни, дискурсни и прозодични фактори (Георгиева 1974, Георгиева 1987).
- 2) Отражението на посочените фактори върху словореда дава възможност за по-голям брой линейни комбинации в някои фрази (най-вече VP), което е повод учените да поставят въпроса **дали българският език е неконфигурационен**. Те оборват тази възможност, като показват чрез примери от различни езикови равнища, че **словоредната свобода в определени фрази е изолирано явление** и не може да се счита като показател за неконфигурационност. По-скоро в структурата на българския език е налице комбинация от конфигурационни и неконфигурационни характеристики.

Единодушно открояваната от лингвистите **словоредна "свобода" в глаголната фраза не е изследвана**, за да се проследи наистина ли отсъстват всякакви закономерности в заемането на позициите в тази фраза. В настоящия доклад ние представяме едно от най-характерните проявления на свободния словоред именно с цел да покажем, че словоредни закономерности във VP съществуват, като посочваме някои конкретни измерения на словоредната свобода и словоредните ограничения във VP.

3. Словоредният модел [подлог – адюнкт – опора – комплемент]

Анализът на материала от корпуса показва, че на две места в глаголната фраза се реализират елементи, които не са част от нея: между подлога и опората, от една страна, и между опората и комплемента, от друга. Анализът ни също така сочи, че в тези две позиции на дистантно разполагане се реализират: i) адюнкти и ii) прагматични елементи. В настоящия доклад ще разгледаме само реализацията на адюнкти вътре във VP.

Резултатите от корпуса на изследването показват също, че словоредният модел с разполагане на адюнкт между подлога и опората⁴⁵ на фразата е най-разпространеният тип от

⁴⁴ В текста използваме термина *адюнкт* вместо *обстоятелствено пояснение*.

⁴⁵ В текста приемаме термините *опора* и *комплемент*, а с термина „*елементи на конституента/фразата*“ обозначаваме частите на VP. За тъждествени приемаме термините *конституент* и *фраза*.

всички дистантно разположени глаголни фрази - 1497 изречения. Причина за наблюдавания факт е характерът на подлога като аргумент на опората⁴⁶.

3.1. Участие в словоредния модел на *адюнкт за време*

Дистантно разположените VP в резултат на адюнкт за време са най-големият брой в този словореден модел. Разглежданата проява на словоредния модел се среща в две разновидности в корпуса – с наличие на друг адюнкт в абсолютна препозиция и с подлог в абсолютна препозиция.

а) При наличие на адюнкт в абсолютна препозиция.

Пример:

Ground[link[На тази планета] tail[природата **отдавна**]] Focus[не намираше покой].

В този случай адюнктът служи като връзка⁴⁷ от информационно гледище, а подлогът и адюнктът за време след него представят опашката, като по този начин трите изреченски конституента оформят основата на изказването.

б) Подлогът е в абсолютна препозиция.

Пример:

Ground[link[Соцлидерът Георги Първанов] tail[**и вчера**]] Focus[не бе открит за коментар във връзка с писмото, което са му пратили на 23 октомври синдикалните лидери в завода за тапети и подови настилки "Пластхим" - Ботевград].

В този тип изречения подлогът и контактното реализираният до него адюнкт са основата в изказването (подлогът служи за връзка, а адюнктът за време е опашка)⁴⁸.

3.2. Участие в словоредния модел на *адюнкт за начин* и *адюнкт за количество и степен*

Втората по големина група с този словореден модел са изреченията, в които фразата е дистантно разположена в резултат на адюнкт за начин (31% от изреченията в корпуса), а третата група е тази на глаголните фрази, в които между подлога и опората се разполага адюнкт за количество и степен (11% от изреченията).

Адюнкт за начин

Пример:

1) Ground[link[Сърпът на месечината]] Focus[**ярко** светеше,] tail[увиснал над града.]

Адюнкт за количество и степен

Пример:

2) Ground[Той] Focus[**в много по-висока степен** представлява дестабилизиращ фактор за нормалното функциониране на международната политическа и правна система.]

За разлика от останалите адюнкти, които посочват условията за реализация на цялата пропозиция, семантиката на разглежданите тук два вида адюнкти пряко характеризира предикативната синтагма, което предопределя и тяхното словоредно разположение – те са сред най-често разполагащите се контактнo⁴⁹ до опората на глаголната фраза.

Тези адюнкти се включват като нов фокус (Пенчев 1980:66) към полето на лексикалния фокус, оформено от опората в абсолютна употреба или от опората и нейните

⁴⁶ А именно – по-слабата свързаност на подлога с опората на VP предопределя и по-голямата свобода за разполагане на елементи между него и опората.

⁴⁷ Термините са по правилото на Пенчев за определяне на лексикалната рема (Пенчев 1980: 40-41).

⁴⁸ Така наблюдаваното участие на адюнктите за време в основата на изречението се описва и от други изследователи (вж. Георгиева 1974, според която адюнктът за време "като член на комплексната тема може да блуждае в нейната структура, давайки словоредни тематични варианти").

⁴⁹ Този извод се потвърждава и от Е. Георгиева, според която тъй като адюнктите за начин са основни глаголни квалификативни пояснения, като такива те са орбитални по отношение на глагола (Георгиева 1974). Според изследователката поради горната причина "дистантното разполагане е почти невъзможно" (пак там).

комплементи, и (ако има такива) включените наядно от опората адюнкти под формата също на нов фокус.

3.3. Участие в словоредния модел на *адюнкт за място*

Дистантно разполагане на подлога от опората в резултат на адюнкти за място се среща в 5% от целия корпус.

Анализът на материала показва, този словореден модел с участие на адюнкт за място се реализира в две разновидности съгласно модела на Августинова⁵⁰. Разликата е въз основа на това дали изречението започва с основата, или с фокуса.

а) Комуникативно немаркиран словоред. Информационното разпределение е:
основа <връзка, опашка> - фокус

Пример:

1) Ground[link[Дългите и уместни въпроси на Емил Симон] tail[**тук**] Focus [са съкратени], без да бъдат променени.

б) Комуникативно маркиран словоред. Информационното разпределение е:
фокус - основа <връзка, опашка>

Пример:

1) Focus[Това обяви] Ground link[[завчера] [**във Варна**]] tail[зам.-председателят на ДПС Осман Октай].

Без съмнение, този втори тип словоредно разположение е продиктувано от желанието на говорещия да съобщи определена информация като по-съществена, да я изтъкне (това е словоредният модел, известен в българската лингвистична литература най-често като "субективен" (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999:637), още "емфатичен" или "емоционален" словоред (ГСБЕ 1983:284)). Подобно разпределение на информационния поток има своето основание в рамките на контекста. По отношение на вътрешното структуриране на информацията във VP обаче различия спрямо изреченията с комуникативно немаркиран словоред не се наблюдават⁵¹.

3.4. Участие в словоредния модел на *адюнкт за вторична предикация*⁵²

Изреченията, в които адюнкти за вторична предикация причиняват ДР в глаголната фраза, са 45 или 3% от изреченията със словореден модел [подлог - адюнкт – опора – комплемент] в корпуса.

Пример:

1) Ground[[linkТози път] tail[момченцето]] Focus[**самичко** се сгуши под ръката ѝ], като търсеше закрила.

Интонационният контур на този тип изречения показва, че адюнктът за вторична предикация се изказва с по-силно ударение, което го прави носител на емфатично ударение. По този начин разглежданите адюнкти се явяват най-силно изтъкнатите от интонационно гледище изреченски елементи.

3.5. Участие в словоредния модел на *адюнкт за условие* и *адюнкт за причина*

⁵⁰ Според модела на Августинова въз основа на връзката словоред – информационна структура се обособяват 4 вида словоред: комуникативно немаркиран, парентетичен, комуникативно маркиран, емфатичен. (Августинова 1997)

⁵¹ Изреченията от корпуса показват, че дистантното разполагане между подлога и опората от адюнкт за място не се влияе от различните взаимни конфигурации между основа и фокус. И в двата случая (независимо дали изречението започва с основата, или с фокуса) адюнктите за място са част от основата от информационно гледище.

⁵² В текста се въвежда терминът *адюнкт за вторична предикация* за означаване на сказуемните определения. Основанието сказуемните определения да бъдат определени като адюнкти е фактът, че те не са аргументи на предиката опора и следователно синтактичният им характер е по-близък до този на адюнктите.

Адюнкт за условие

Пример:

1) От време на време само някой ще изругае лошото време, лошото разписание на техния влак, лошият живот на железничаря изобщо и други лоши работи, които Ground [човек **при такова настроение**] Focus [може да измисли].

Адюнкт за причина

Пример:

2) Ground[link[To] tail[от загадъчност] Focus [е и изчезнало - като етруските].

Адюнктите за условие и адюнктите за причина се отнасят семантично към цялата пропозиция – те предават най-общо казано "условията", при които се осъществява предикацията. Поради това, като следва най-разпространения модел на разпределение на информацията в естествения език (от общото, известното към новото, конкретното), тези типове адюнкти логично се отнасят към основата на изречението от информационно гледище.

4. Словоредният модел [опора - адюнкт - комплемент]

Словоредният модел с дистантно разполагане на VP между опората и комплементата е втората по големина група дистантни разполагания в корпуса (1248 изр.).

Реализацията на елементи в непосредствено следглаголната позиция в българския език е разглеждана от различни автори (Пенчев в: Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999, Рудин 1986, Августинова 1997, Тишева 2000). Мненията на изследователите могат да се оформят в две основни групи:

- 1) Такива, които твърдят, че при разполагането на изреченски елементи непосредствено след глагола свободата е по-голяма, отколкото в други позиции в изречението и че на практика в следглаголната позиция е възможен всякакъв ред на изреченските елементи (Пенчев в: Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999, Рудин 1986; Георгиева 1974). Мнението на тази група е доминиращо в българската лингвистична литература.
- 2) Според втората група изследователи редът на конституентите в позицията след глагола не е произволен (Августинова 1997; Вохра 1989). Някои от тях посочват, че той се управлява от подреждането на аргументите в субкатегоризационната рамка на опората (Августинова 1997; Вохра 1989).

Нашата теза е близка до втората позиция. Според нас подреждането на изреченски елементи непосредствено след глагола в българската глаголна фраза има определени закономерности, които ще се опитаме да посочим.

В позицията между подлога и опората разпределението на адюнкти е следното: адюнкти за начин - 500 изр. - 40% от изреченията в корпуса, адюнкти за време - 374 изр. - 30%, адюнкти за количество и степен - 137 изр. - 11%, адюнкти за място - 112 изр. - 9%, адюнкти за вторична предикация - 50 изр. - 4%, адюнкти за цел - 24 изр. - 2%, адюнкти за условие - 7 изр. - под 1%, адюнкти за причина - 5 изр. - под 1%

Анализът на материала в корпуса ни показва, че в информационната структура на изреченията със словоредния модел [опора – адюнкт – комплемент] е налице **следното принципно положение**: разположението на адюнкти (независимо от техния вид) между опората и комплементата е условие за тяхното включване във фокуса на изречението. Дали те ще участват като нов фокус, или като емфатичен фокус, зависи от конкретните условия на тяхната реализация. Тъй като този принцип се наблюдава в целия словореден модел, в изложението, което следва, ще се спрем само на онези типове изречения със съответния адюнкт, при които е нужно да подчертаем спецификите на реализацията на словоредния модел в сравнение с модела [подлог – адюнкт – комплемент].

4.1. Участие в словоредния модел на *адюнкт за количество и степен*

Адюнктите за количество и степен се разполагат между опората и комплементите ѝ в 137 изречения от корпуса. По този начин разглежданите адюнкти заемат трето място в групата на адюнктите, които участват в разглеждания словореден модел.

Пример:

Освен в парламента, Focus[като депутат сте **много често** сред хората].

Реализацията на адюнктите за количество и степен между опората и комплементата отговаря на правилото за включен фокус⁵³. Ако сравним данните за участието на адюнктите за начин и адюнктите за количество и степен в двата разглеждани от нас словоредни модела, се налага изводът, че вътре във VP предпочитано линейно разположение на адюнктите за начин е контактната постпозиция до опората, а адюнктите за количество и степен се реализират еднакво често в контактна пре- и постпозиция до опората.

4.2. Участие в словоредния модел на *адюнкт за място*

Реализацията на адюнктите за място в словоредния модел [опора – адюнкт – комплемент] се наблюдава в четвъртата по големина група изречения от корпуса.

Пример:

Ground[Черната нощ] Focus[беше притиснала **отвред** прихлупената стаичка] и напуканото стъкло на прозореца сякаш беше полято с мастило.

В изреченията с участието на адюнкти за място в разглеждания словореден модел опората и комплементът оформят лексикалния фокус, в който адюнктът за място се включва като нов неприсъединителен фокус (Пенчев 1980:68) – и това е обичайното структуриране на информацията за разглеждания модел. По-интересна се оказва съпоставката на резултатите за словоредното разположение на разглежданите адюнкти в двата словоредни модела, на които се спираме в доклада.

И в двата словоредни модела адюнктите за място се нареждат на 4-то място по степен на участие. Установихме също така, че, разположени между подлога и опората, тези адюнкти са част от основата на изречението (виж 3.3.), докато мястото им между опората и комплементата е свързано с тяхното участие във фокуса. Като добавим към това относителния дял на адюнктите в постпозиция спрямо опората, който е почти 2 пъти по-голям, отколкото в препозиция, достигаме до **следния извод**: Адюнктите за място "предпочитат" словоредна реализация в рамките на фокуса, в контактна постпозиция спрямо опората. Този извод, направен въз основа на богат материал от корпуса, се потвърждава и от други изследователи на българския словоред⁵⁴.

4.3. Участие в словоредния модел на *адюнкт за вторична предикация*

Адюнктите за вторична предикация причиняват ДР между опората и комплементите в 50 изречения⁵⁵.

Пример:

1) Лидерът на СДС Focus[дойде **пръв** на "Раковски" 134 още около 8.30 ч].

Данните от корпуса показват, че както между подлога и опората и когато се разполагат между опората и комплементата, адюнктите за вторична предикация са носители на емфатично ударение – произнасят се с по-голяма сила от всички други елементи на изречението.

⁵³ Виж (Пенчев 1980:66)

⁵⁴ Според Ел. Георгиева обичайното място на адюнктите за място е контактността спрямо глагола, "която в зависимост от контекстовите условия може да бъде контактна постпозиция или контактна препозиция". Изследователката посочва като по-често разпространена контактната постпозиция (Георгиева 1974)

⁵⁵ Малкият брой на изреченията с този тип адюнкти вероятно се обяснява с факта, че тъй като са носители на логическото ударение, това води до комуникативно маркиран словоред, по-често срещан в разговорната реч.

4.4. Участие в словоредния модел на *адюнкт за цел*

Пример:

1) Ground[link[В момента] tail[банките]] Focus[приемат **за залог** зърно, дълготрайни активи, но не и друга селскостопанска продукция].

Адюнкът се включват като нов неприсъединителен фокус (Пенчев 1980:68) към лексикалния фокус, очертан от опората и комплемента. Както между подлога и опората, така и в словоредния модел [опора-адюнкт-комплемент] адюнктите за цел са най-големият брой от трите вида адюнкти - *за цел, за условие и за причина*. От друга страна, по-големият брой на адюнктите за цел в контактна постпозиция спрямо опората, сравнено с контактната препозиция потвърждава наблюдението, че постпозицията спрямо опората е по-характерното разположение на този тип адюнкти в рамките на VP.

4.5. Участие в словоредния модел на *адюнкт за условие* и *адюнкт за причина*

Участието на адюнктите за условие и адюнктите за причина в словоредния модел [опора - адюнкт - комплемент] е твърде ограничено.

Адюнкт за условие

Пример:

Ground [Заявка за патент за изобретение] tail[до вземане на решение по нея] Focus [може да бъде трансформирана **по молба на заявителя** в заявка за патент за полезен модел].

Адюнкт за причина

Пример:

Focus[Много добро лечебно действие **при наличие на язва или гастрит** упражнява]
Ground[трикратното дневно приемане на по една капсула "Кантарион+", съдържаща екстракт от жълт кантарион, витамини и микроелементи.]

Интерес представлява **сравнението между двата разглеждани от нас словоредни модела**. Адюнктите за условие се реализират повече от четири пъти по-често в позицията между подлога и опората, сравнено с позицията между опората и комплемента, а адюнктите за причина – три пъти повече в полза на мястото между подлог и опора. Тези данни показват, че двата вида адюнкти стават много по-често част от основата на изречението от информационно гледище и рядко се включват като част от новата, актуална информация. Причината за наблюдаваното им словоредно поведение е фактът, че признаците [условие] и [причина] семантично принадлежат към информацията, която създава условията за разгръщане на предикацията. Ето защо е и много по-малко вероятно тези признаци, изразени със съответните им адюнкти, да се реализират едновременно с предикативното отношение. По-логична и естествена би била тяхната поява преди това.

5. Заключение. Изводи за реализацията на двата словоредни модела

За да изясним реализацията на разглежданите от нас словоредни модели, е нужно да се спрем на факторите, които **управляват словоредното разполагане на адюнкти вътре във VP**. Тези фактори са:

- **разпределението на информацията в изречението, което зависи от**
- **семантичната характеристика на адюнктите**

Семантичната характеристика на адюнктите може да се представи в следните два аспекта: каква е семантиката на адюнкта и каква е изреченската част, към която той се отнася, или иначе казано – какъв е семантичният му обхват. В зависимост от това към коя изреченска част се отнася адюнкът, различаваме 2 вида адюнкти - i) изреченски (отнасят се семантично до цялото изречение); ii) такива, които се отнасят до определен елемент на VP фразата.

По-голямата част от адюнктите (*за време, за място, за условие, за причина и за цел*) се отнасят семантично до цялата пропозиция и изцяло отговарят на определението "изреченски" компоненти – семантичният им обхват е върху цялото изречение. Ето защо словоредното

разположение на този тип адюнкти във VP е само резултат от конкретното разпределение на информационния поток, което говорещият избира да направи. **Водещият фактор** за тяхното линейно разположение остава **комуникативното намерение на говорещия**⁵⁶ за определено структуриране на информационния поток.

Върху **словоредното разположение** на останалата част от адюнктите (*за начин, за количество и степен, и адюнктите за вторична предикация*) влияят ограничения от семантичен характер. Семантичната характеристика на тези адюнкти – да се отнасят към един елемент от пропозицията (който е елемент на VP), а не към цялата пропозиция, предопределя и мястото им в линейната последователност на фразата. Ето защо, тъй като семантичният обхват на разглежданите адюнкти е върху определен фразов елемент⁵⁷, се налага словоредната им реализация да е контактна спрямо него (контактността може да бъде както пре-, така и постпозиция). По този начин семантичната характеристика на тези адюнкти поставя ограничения върху тяхното словоредно разположение.

Следователно, можем за заключение, че върху реализацията на двата словоредни модела във VP действат определени синтактико–семантични ограничения.

Литература

Августинова 1997: Avgustionova T. Word order and clitics in Bulgarian, Saarbrucken dissertations in computational linguistics and language technology, Vol.5, Universitat des Saarlandes, 1997.

Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: Бояджиев Т., Куцаров И., Пенчев Й.. сб. Съвременен български език, [Boyadzhiev T., Kutsarov I., Penchev J. Savremenen balgarski ezik.] Изд. Къща П. Берон, София, 1999.

Вохра 1989: Вохра У. Съпоставително разглеждане на словоредата в простото изречение в българския език и в езика хинди, Международен конгрес по българистика, II, том 4, БАН, София, 1989, 287-291.

Георгиева 1974: Георгиева Е. Словоред на простото изречение в българския книжовен език [Georgieva E. Slovored na prostoto izrechenie v balgarskia knizhoven ezik.], Изд. на БАН, София, 1974.

Георгиева 1983: Георгиева Е. Обособените части на изречението от синтактично и стилистично гледище [Georgieva E. Obosobenite chasti na izrechenieto ot sintaktichno i stilistichno gledishte.], Изд. Народна просвета, София, 1983.

Георгиева 1987: Георгиева Е. Словоред на усложненото просто изречение [Georgieva E. Slovored na uslozhnenoto prosto izrechenie.], Изд. на БАН, София, 1987.

ГСБКЕ 1983: Граматика на съвременния български книжовен език (ГСБКЕ) [Gramatika na savremennia balgarski knizhoven ezik], том 3, Синтаксис, под ред. на Константин Попов, Изд. на БАН, София, 1983.

⁵⁶ В текста използваме този термин по отношение на прагматичната структура на изречението, а не на илокутивната сила.

⁵⁷ За това понятие приемаме термина *тесен семантичен обхват*.

Иванчев 1957: Иванчев Св. Наблюдения върху употребата на члена [Ivanchev Sv. Nabljudenia varhu upotreбата na chlena]. В: Иванчев 1978:, 128-152.

Иванчев 1968: Иванчев Св. В: Приноси в българското и славянското езикознание. София: ДИ “Наука и изкуство”, 1978.

Ницолова 1984: Ницолова Р. Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език [Nitsolova R. Pragmatichen aspekt na izrechenieto v v balgarskia knizhoven ezik], София 1984

Пенчев 1980: Пенчев Й. Основни интонационни контури в българското изречение [Penchev J. Osnovni intonacionni konturi v balgarskoto izrechenie], Изд. на БАН, София, 1980.

Пенчев 1991: Пенчев Й. Неконфигурационни явления в българския синтаксис. [Penchev J. Nekonfiguracionni iavlenia v balgarskia sintaksis]// *Български език*, кн.6, Изд. на БАН, София, 1991.

Рудин 1986: Rudin K. Aspects of Bulgarian syntax: complementizers and wh-constructions, Slavic Publishers, Inc., 1986.

Речник на ГТЛ 1993 (Речник на граматичните термини в лингвистиката): A dictionary of grammatical terms in linguistics, Routledge, New York, 1993.

Тишева 2000: Тишева Й. Модели за интерпретация на сложното изречение в българския език [Tisheva J. Modeli za interpretacia na slozhnoto izrechenie v balgarskia ezik], ИК Сема РИШ, София, 2000.

Тишева, Джонова 2002: Tisheva Y., Dzhonova M. Information Structure and Clitics in Tree-Banks. In: Proceedings of The First Workshop on Treebanks and Linguistic Theories (TLT2002), Sozopol, Bulgaria, 2002.

Тишева, Джонова 2004а: Тишева Й., Джонова М. Стариат нов Топик. [Tisheva J., Djonova M. Stariat nov topik] // *VII национални славистични четения*. София, 2004.

Тишева, Джонова 2004б: Тишева Й., Джонова М. За някои словоредни модели за топиализация в разговорната реч. [Tisheva J., Djonova M. Za niakoi slovoredni modeli za topikalizacia v razgovornata rech] // *Седма научна конференция по проблемите на българската разговорна реч*. В. Търново, 2004

CLAUSE CONSTITUENTS' ARRANGEMENT AND INFORMATION STRUCTURE TYPES REALIZED BY VERB COMPLEMENT PREPOSING IN BULGARIAN

Bilyana Ovcharova, University of Forestry and Sofia University

In Bulgarian, clauses with preposed complements may have pro-drop subjects, be impersonal, have subject-verb order or subject-verb inversion, or postposed subjects. The arrangement of the clause constituents affects the information packaging, and on the basis of the topic-focus articulation and distribution of the old and new information there are two basic information packaging types, having seven subtypes in total.

Key words: preposing, information packaging, Bulgarian, clitic doubling

I. FREQUENCY AND STRUCTURAL PATTERNS OF COMPLEMENT PREPOSING IN BULGARIAN

The Bulgarian language is classified as a free word order language with one basic, unmarked word order. Georgieva (1974: 42) says this order is the SVO order because the positional differentiation between the subject and direct object is the most obvious syntactic function of the grammatical (i.e. unmarked) word order in Bulgarian. Penchev (B&K&P 1998: 633) states that we recognize when a given structure is not the basic one by “trusting our ability to go back to the initial form [i.e. the SVO order]”. Tisheva (2009: 244) notes that, in the oral discourse and dialects, the SVO order in Bulgarian should rather be called a *starting, initial* word order and not a basic one because in speech its variants (transformations) are being realized.

The current research has involved a syntactic analysis of a corpus of Bulgarian literary texts of 30000 word or a total of 2535 clauses with the aim of establishing the frequency of complement preposing in Bulgarian. It has been estimated that of these 2535 clauses only 139 clauses have preposed verb complements, which is 5.48%.

	Bulgarian corpus	
Total words in the corpus	30,000	
Total clauses in the corpus	2535	100%
Total clauses with preposing	139	5.48%

Table 1: Frequency of complement preposing in Bulgarian

The investigation of the studied corpus and additionally compiled authentic examples has served to identify the following structural patterns of arrangement of syntactic functions in clauses with preposing:

Structural Pattern 1: Very frequently the clauses with a preposed complement have a pro-drop subject or are impersonal, i.e. they are subjectless by default:

1. i. *Тази подробност беше открила случайно* [...] [pro-drop subject]
This detail was(3p sg) found(pp-act, fem) accidentally
 ‘*This detail* [she]⁵⁸ had found accidentally [...]’

⁵⁸ Square brackets in English translations indicate that the subject is unexpressed in the Bulgarian clause or the clause is impersonal.

- ii. *Мен за Елена ме заболя, затова и аз...* [impersonal clause]
 Me(acc) for Elena me(acc clit) hurt(3p sg)
 ‘[I] felt a pain for Elena’

Structural Pattern 2: Clauses with preposed complements have a syntactically expressed subject which may be placed in one of the following positions:

a. subject after the preposed complement, the clause having a subject-verb order:

2. *На такъв цветист език всеки цариградски хамалин би завидял!*
 ‘Such a colorful language every docker in Istanbul would envy!’

b. subject after the verb, with this position being:

- **the end clause position (postposed subject);**
- **a postverbal, inverted subject position but not the end clause position.**

3. i. *Отговор даде финансистът Калинка Андреева.* [postposed subject]
 ‘An answer was given by financier Kalinka Andreeva.’
- ii. *И те пиха. С радост и с треперещи ръце. С безгранична любов и вяра към своя персонален Бог, който, макар и суров, понякога беше добър. Бог, който наказва, но и дава. Много даде Бог тази нощ.* [inverted subject]
 ‘And they drank. With delight and trembling hands. With infinite love and faith in their own personal God, who, though harsh, was also sometimes good. A God who punishes but also provides. Much was provided (by God)⁵⁹ that night.’

c. subject after the verb and another complement or an adjunct, in the end clause position (postposed subject again)

4. *Отворена остави темата за бъдещето си в мъжкия национален отбор по волейбол настоящият селекционер Радостин Стойчев.* [postposed subject]
 ‘The present coach Radostin Stoychev left open the topic of his future in the men’s national volleyball team.’

Structural Pattern 3: Bulgarian clauses with verb complement preposing may have more than one preposed complement as in the example below and example [1](ii) above:

5. *Грашкина единствена практикува във Варна този нов метод. Е, това пък на мене ми го каза личната ми зъболекарка.*
 ‘Only Crashkina practises this method in Varna. Well, my own dentist told me this.’

In this example both preposed complements are also doubled by pronominal clitics. The role of such doubling clitics is discussed in point II below.

Structural Pattern 4: The preposed constituent (syntactic function) may be realized by a discontinuous phrase. In Bulgarian, it is grammatical to prepose only part of the phrase realizing the respective complement. In the example below only the premodifier of the AdjP realizing the subject complement is preposed:

6. *Много е странна тази история.*
 Very is strange(fem) this(fem) story(fem)
 ‘This story is very strange.’

The profile of complement preposing established in the studied corpus is shown in Table 2 below. More than half of the clauses with complement preposing (52%) have a subject in the end clause position and a preposed locative or predicative complement. The personal clauses with pro-drop subjects and the impersonal clauses (44%) are the second largest structural group of clauses with preposing. Only in 4% of the cases the clauses have a preposed complement and subject-verb order.

⁵⁹ The Bulgarian subject in the English translation is in brackets because it is better to leave it out in the English clause.

Type of preposed complement	Bulgarian corpus	
<i>Clauses with preposed direct object:</i>	34	24.5%
- impersonal clauses	(11)	
- clauses with pro-drop subjects	(11)	
- clauses with subject-verb inversion	(8)	
- clauses without subject-verb inversion (with SV order)	(4)	
<i>Clauses with preposed prepositional complement</i>	14	10%
- impersonal clauses	(1)	
- clauses with pro-drop subjects	(8)	
- clauses with subject-verb inversion	(4)	
- clauses without subject-verb inversion (with SV order)	(1)	
<i>Clauses with preposed predicative complement</i>	34	24.5%
- impersonal clauses	(15)	
- with the verb “be” in clauses with pro-drop subjects	(11)	
- clauses with subject-verb inversion	(8)	
<i>Clauses with preposed locative complement</i>	57	41%
- impersonal clauses	(1)	
- with the verb “be” in clauses with pro-drop subjects	(3)	
- with the verb “be” and subject-verb inversion	(2)	
- with other verbs and subject-verb inversion	(51)	
Total impersonal clauses with preposing	28	20%
Total clauses with preposing and a pro-drop subject	33	24%
Total clauses with preposing and subject-verb inversion	73	52%
Total clauses with preposing and SV order	5	4%
Total clauses with preposing	139	100%

Table 2: Profile of clauses with complement preposing in the studied Bulgarian corpus

Having established the structural patterns of clauses with preposing, the question that remains is what information packaging can be achieved by preposing in Bulgarian: why does the speaker decide on using preposing in the 139 clauses and not follow the SVO order as in the rest 2535 clauses in the studied Bulgarian corpus?

II. INFORMATION STRUCTURAL TYPES REALIZED BY PREPOSED COMPLEMENTS IN BULGARIAN

Although in Bulgarian there seem to be no grammatical restrictions on the arrangement of the subject and non-clitic verb complements which may be placed in any position with regard to the verb in order for grammatically well-formed clauses to be generated, the SVO order is the dominant word order. Considering the information packaging of Bulgarian clauses with marked word order, i.e. clauses with preposed complements, two basic types and seven subtypes can be established on

the basis of the topic-focus articulation and the distribution of given-new information. The two basic types are:

- **Information Structure Type 1: Focus in the right periphery.** This basic type is used to ensure, regardless of the marked syntactic arrangement, unmarked information packaging with the focus in the end clause position.
- **Information Structure Type 2: Focus in the left periphery.** Clauses of this type have marked syntactic and marked information packaging structure.

The subtypes are the following:

Information Structure Subtype 1.1

This subtype is the most frequent structural type of clauses with preposing and has the following characteristics:

- The clauses have a preposed complement and postposed subject;
- The preposed complement is either discourse-old or not less familiar than the postposed subject;
- The postposed subject represents the clause focus.

In Bulgarian, all types of verb complements may occur in this information structure subtype. The two clauses in example [7] below contain preposed locative complements, which are the most frequent type of complements observed in this structure commonly known as *locative inversion* but called *subject-dependent inversion* by Huddleston and Pullum 2002: 1385. In [7](i) the preposed element is discourse-old; in [7](ii) both the locative complement and the end subject are new to the discourse. The locative complement, however, is more familiar than the subject because it includes a topical expression - the possessive pronoun *ѝ* (her), denoting the clause topic, i.e. *she*. Frequently, as in [7](ii), the end clause subject is realized by an indefinite NP, *сълзи* (tears).

7. i. От това можеше да излезе добра история.
'This could make a good story.'
- ii. Устройството се изплъзна от ръцете ѝ, но тя нямаше воля да го задържи. По бузите ѝ потекоха сълзи.
'The device slipped from her hands but she didn't want to hold it. Down her cheeks rolled tears.'

A preposed direct object under Information Structure Subtype 1.1 may be doubled by a clitic which serves one of the following functions:

- a) The clitic is a topicality marker reinforcing the discourse-old status of the referent of the preposed NP. The clause below contains two preposed direct objects but only in the clause of the first one there is a postposed subject:

8. Хубавите [дрешки] ги взе сестра ми, а другите ги подарих на една жена със 7 деца от нашия квартал. [preposed direct object doubled by a clitic-topicality marker]
'The nice [clothes], my sister took them, and the others [I] gave away to a woman with 7 children living in the area.'

- b) The clitic may be grammatically obligatory, i.e. its presence is required due to grammatical rules and not due to information packaging considerations. Two cases can be identified:

- Clauses with verbs that require the use of an accusative or dative clitic such as *боли ме* /hurt-3p sg me-acc clit/, *домъчня ми* /sadden-3p sg, me-dat clit/:

9. Иван Костов и Атанас Атанасов ги тресееше треска дали царят ще се яви на избори.
[preposed direct object doubled by an obligatory clitic]
'Ivan Kostov and Atanas Atanasov shook with anxiety whether the king would participate in the elections.'

- Clauses in which the clitic is a case marker disambiguating the object status of the preposed constituent. The use of clitic in the example below shows that the initial NP

това /this/ is the direct object and not the subject as in *Това показва събора на Рожен* /This shows the festival in Rozhen/:

10. *България се възвръща отново и това го показва събора⁶⁰[ът] на Рожен.*
[preposed direct object doubled by a clitic functioning as a case marker]
'Bulgaria is again experiencing a revival and this can be seen at the festival in Rozhen.'

Information Structure Subtype 1.2

This subtype is characterized by the same structural arrangement as Subtype 1.1, i.e. the clauses have a preposed complement and postposed subject. However, the information packaging is different:

- The preposed complement is equally or less familiar than the postposed subject. It represents discourse-old information (as in [11](i) below) or information that is part of the presupposition (as in [11](ii));
 - The postposed subject is discourse-old and represents the clause focus;
 - The structure is used for the expression of contrastive emphasis.
11. i. *Синът ми е на 4 месеца и го кръстих Стилян на майка ми Стоянка. **Това решение го взех аз,** а мъжът ми ме подкрепи.*
'My son is 4 months old and I named him Stilyan after my mother Stoyanka. **I took this decision** and my husband supported me.'
- ii. *Изведнъж гората сякаш се разтвори, планината се промени пред очите ни, ширна се, възвиши се внушително и по един от скатовете и се откриха каменните покриви на селото. [...] Ние млъкнахме и реното плахо взе да приближава към това място, което щеше да промени живота ни, да обсеби толкова много от житието ни, да подслони радости и скърби. **Събоносните слова** изрече **жена ми.** Бяхме спряли в самото начало на селото, улицата беше покрита със стар калдаръм. Жена ми погледна през прозореца на колата, видя един бял еркек над главата си и каза: 'Докато ти не купиш къща в това село, аз няма да си тръгна оттука.'*
'Suddenly the forest seemed to open up, the mountain changed in front of us, spanning wide, towering impressively, and on one of its slopes were visible the stone roofs of the village. [...] We kept silent and the Renault was timidly approaching this place that was going to change our lives, to conquer our lifestyle so completely, to shelter happy and unhappy days. **It was my wife who spoke the prophetic words.** We had stopped at the very beginning of the village, the street was covered with old cobblestones. My wife looked through the car window, saw this bay window over our heads and said: "Until you buy a house in this village, I'm not leaving it."'

In [11](i) the preposed NP is discourse-old, which is indicated by the use of the determinative pronoun *това* /this/ and the doubling clitic, which is a topicality marker; the subject is also discourse-old as it a topical expression: the personal pronoun *аз* /I/. The clause semantics shows that its postposed subject bears contrastive emphasis (even if the clause is without preposing, the subject will represent the focus: *Аз го взех това решение* /I took this decision/).

In [11](ii), the referent of the initial NP, *събоносните слова* /the prophetic words/ is activated in the discourse (for referent activation see Lambrecht (1994: 93-116)), and this activation/familiarity status is morphologically marked by the definite article. The initial NP, though stressed, does not bear the main tonic prominence, which falls on the subject in clause-end position. The clause is translated into English with an *it*-cleft, a construction in which information is presented as presupposed: the relative clauses in *it*-clefts contain this presupposed information or, in other words, the topic in *it*-clefts is in the clause end (Zlateva 1981: 43). Preposing the direct object in [11](ii) has the function to activate its NP referent and present it as presupposed information, while placing the familiar subject in the end-focus position.

Information Structure Subtype 1.3

⁶⁰ Spelling mistake in the original source: <http://www.focus-news.net/news/2015/07/19/2094530/valentina-vasilevaob-shtina-smolyan-balgariya-se-vazrazhda-otnovo-i-tova-go-pokazva-sabora-na-rozhen.html>.

Structurally, this subtype is characterized by a preposed complement and a clause with subject-verb order or with a pro-drop subject. The focus is in the right periphery on a non-subject complement or adjunct. On the surface, this ‘looks’ to be the ‘most boring’ subtype of the ones discussed so far. However, its analysis should account for these very distinct considerations:

- *Subtype 1.3 for personal clauses with specific reference (определено лични изречения / definite personal clauses/)*

The structural variants, i.e. subject-verb order and a pro-drop subject, are shown by the two personal clauses with specific reference in [12](i&ii) below. As it can be expected personal clauses with pro-drop subjects are overwhelmingly more frequent in Bulgarian. The subject, if expressed, is discourse-new or bears contrastive emphasis (Subtypes 1.1 and 1.2). As noted earlier, of the 139 clauses in the studied corpus only 5 have preposing and subject-verb order, which is 3.6%. The subject in [12](i) is repeated for text coherence purposes:

12. i. ‘Мен лично най ме притесняваше... братството.’ Тя думи той изрече толкова тихо, че трябваше да се прочетат по устните му. [subject-verb order]
 ‘“What worries me most is ... the brotherhood.” These words he said so quietly that they had to read his lips.’
- ii. Тази подробност беше открила случайно, докато учеше “Онегин” и Максимович ѝ беше дал да прочете всичко, с което разполагаше, за Чайковски. [pro-drop]
 ‘This detail [she] had found accidentally while studying *Onegin*, and Maksimovich had given her to read all he had about Tchaikovsky.’

- *Subtype 1.3. for clauses to express exclamation or evaluation*

The structure, i.e. preposing plus subject-verb order, is used for the communicative purpose of constructing clauses which have the effect of exclamation or evaluation:

13. i. ‘Това е еликсир,’ каза блажено той. Нектар като този и боговете на Олимп не са близвали!
 ‘‘This is an elixir’, he said blissfully. ‘Nectar like this one even the Gods on Mount Olympus haven’t tasted!’
- ii. На такъв цветист език всеки цариградски хамалин би завидял!
 ‘Such a colorful language every docker in Istanbul would envy.’

- *Subtype 1.3 for personal clauses with indefinite referents (неопределено лични изречения /indefinite personal clauses/)*

Structurally, these clauses never have a syntactically expressed subject, and morphologically the verb is marked for 3rd person, singular. They are semantically similar to the impersonal se-verbs (се-глаголи) and the passive clauses (Penchev in B&K&P 1998: 600). Very conveniently the structure allows a discourse-old complement to be placed in initial position while the element in focus is in the right periphery. In speech, the preposed complement often receives clitic doubling reinforcing its topical status as in the two examples below:

14. i. ‘В Италия този примерен затворник го държаха в най-строго охранявания пандиз в град **Опера**. [adjunct in focus]
 ‘In Italy, this model prisoner was locked in the most tightly guarded prison in the city of **Opera**.’
- ii. На Тони му бяха препоръчали **каньона Викос** и ни се стори [...] [direct object in focus]
 ‘Tony was recommended **the Vikos Gorge** and we thought [...]’

The subtypes of the *Information Structure Type 2: Focus in the left periphery* all have the preposed element in focus, and therefore the subject in these clauses is always discourse-old, and most frequently unexpressed. It should be noted that clauses with a preposed focused complement and subject-verb order have not been identified.

Information Structure Subtype 2.1

This is the most straightforward type: the preposed complement is discourse-new and focused, and because the subject is discourse-old, it not overtly expressed.

15. *Познаваше пътя като дланите на ръцете си. Всяко кътче, всяко храстче знаеше.*
 ‘[He] knew the road like the back of his hand. [He] knew every turn, every shrub.’

Information Structure Subtype 2.2

For this subtype, the preposed complement is discourse-new, and the subject is discourse-old and inverted or postposed.

16. i. *И те пиха. С радост и с треперещи ръце. С безгранична любов и вяра към своя персонален Бог, който, макар и суров, понякога беше добър. Бог, който наказва, но и дава. Много даде Бог тази нощ.* [inverted subject]
 ‘And they drank. With delight and trembling hands. With infinite love and faith in their own personal God, who, though harsh, was also sometimes good. A God who punishes but also provides. Much was provided [by God] that night.’
- ii. *Мързелив стана българинът. Мисли за многото пари и ракия.* [postposed subject]
 ‘Bulgarians have become lazy. They only think about money and alcohol.’

In [16](i) the preposed complement is the direct object; in [16](ii) it is the subject-oriented predicative complement. The structure is more frequent with copular and complex intransitive verbs as in [16](ii) compared to the occurrence with preposed objects in [16](i). An exception to this is the use of a pronominal subject in end position, which is not focused (as the one in Subtype 1.2 above, example [11](i)):

17. *‘Чакай малко, чакай... На практика ти отричаш нуждата от изкуство, така ли е?’ Нищо не отричам аз, ама и да пускам телевизора и да не го пускам, като е празен долапа...’*
 ‘ ‘Wait a second, wait... In practice you deny the need for art, don’t you?’ ‘I deny nothing, but whether I turn the TV on or not, when the pantry is empty...’

Information Structure Subtype 2.3

This information structure subtype involves a focused preposed complement which is discourse-old. This status can be reinforced by clitic doubling as in [18](i) or the clause may contain a pronominal subject in end position as in [18](iii):

18. i. *Каква кола бихте предпочели – малка и бърза или голяма и бавна? И двете ги искам.* [with clitic doubling]
 ‘What car would you prefer – small and fast, or big and slow? [I] want both.’
- ii. *Каква искаш да станеш като пораснеш голяма? Дизайнер, дизайнер, дизайнер, много искам това, но много искам и писател. Ох, и двете искам много, много, много.* [without clitic doubling]
 ‘What job would you like when you grow up? Designer, designer, designer, I want this a lot, but also I want to be a writer. Ohh, [I] want both, a lot, a lot, a lot.’
- iii. *На изкуството е посветен целия му живот и на него ще го даде той.* [with subject in end position]
 ‘Art is what his life is devoted to, and for it he will sacrifice it.’

The preposed NPs in [18](i&ii) are clearly discourse-old, active ones: they are linked to the elements underlined with a wavy line in the preceding clauses. The similar contexts of the two examples mean that the preposed NPs are identically accented in their respective clauses: in each clause the preposed NP *двете* /‘the two’/ is stressed. Still, in [18](i) there is, and in [18](ii) there is not clitic doubling. What permits this doubling is the discourse-old status of the preposed NP; what permits the absence of clitic doubling is the fact that the preposed NP is stressed.

Information Structure Subtype 2.4

Similarly to Information Structure Subtype 1.3, Subtype 2.4 expresses contrastive focus. The preposed complement is discourse-old and, because it bears contrastive emphasis, it cannot be doubled by a clitic. The clause has a pro-drop subject or the subject is inverted or postposed:

19. i. *Слепецът попила камъчето, преглътна обидата и нищичко не каза, но в сляпото му око полека преля една бистра сълза и заблестя. **Тая сълза сложих на лявото блюдо.***⁶¹
[pro-drop subject]
'The old blind man felt the little rock [in his hand], swallowed the insult and said nothing, but into his blind eye rolled a crystal teardrop and sparkled. It was this teardrop that [I] had placed on the left scale-pan.'
- ii. *Тук отношението на хората към закона е друго (вендата, саморазправа), други са понятията им за време (закъсняват), едно споразумение само маркира определени задължения (несигурни), не са лоялни и към държавните институции (не плащат данъци), семейно-племенните връзки омотават обществото (корумпирани са), друга е стойността на живота (избиват се за нищо), и т. н. **Горе-долу това вижда Западът.***
[postposed subject]
'Here the attitude of the people to the law is different (vendettas, lynching), different is their sense of time (they have the habit of being late), an agreement only specifies certain obligations (questionable), they are not loyal to state institutions (do not pay taxes), family relations hinder society (the people are corrupt), the value of life is different (they kill each other for nothing), and etc. **That's more or less what the West sees.**'

The clause in [19](i) the preposed NP, *тая сълза* /this teardrop/, is old information, and, in the context of the story, it is the important *measure* for the debt of the tale's character who is not allowed to enter Heaven. The clause with preposing is key for understanding the moral of the tale, and the initial NP bears the tonic prominence. In [19](ii) the initial NP is also emphatic, and the familiar subject is postposed.

The clauses with preposed complements realizing emphatic focus do not admit pragmatic clitic doubling in Bulgarian (grammatical clitic doubling does not comply with information packaging considerations) For comparison, in [20](i) the preposed NP *това* /that/ is emphatic and cannot be doubled by a clitic; the same NP in [20](ii) realizes the topic and is doubled by a clitic:

20. i. *„Ние можем само да способваме за създаването на доверителна обстановка в хода на този възможен и крайно необходим преговорен процес. **Това** обсъдихме”, поясни Путин.*
[emphatic focus, no clitic]
'We can only assist in creating an atmosphere of trust in the course of these potential and extremely necessary negotiations. **That's** what [we] discussed.' Putin explained.'
- ii. *Стаи дал Бог, само дето някой трябва и да ги чисти, но **това го** обсъдихме в горната точка.*
[topic, clitic doubling]
'There are plenty of rooms, the only thing is that they need cleaning; but [we] discussed **that** in the previous point.'

III. CONCLUSIONS

A. Clauses with complement preposing in Bulgarian have either a pro-drop subject or a subject in end clause position; clauses with preposing and subject-verb order are rare except when such clauses have the function of an exclamation or evaluation.

B. Complement preposing is used for information packaging reasons, realizing:

1. Focus on the subject at the clause end:
 - the subject may be new to the discourse, or
 - the subject may be discourse-old and express contrastive focus.
2. Focus on a discourse-new preposed complement
 - in personal clauses with a pro-drop subject, or
 - in personal clauses with an inverted or postposed subject.
3. Contrastive focus on a discourse-old preposed complement
 - in personal clauses with a pro-drop subject, or
 - in personal clauses with an inverted or postposed subject.

⁶¹ source: Karaliichev, A. The Sin of Grandpa Ivan, /Каралийчев, А. Грехът на дяда Ивана/; <http://chitanka.info/text/3376-grehyt-na-djada-ivana>

4. Clauses with preposing and subject-verb order may result into clauses having the function of exclamation or evaluation.

C. Clitic doubling in Bulgarian in clauses with preposing may be due to grammatical or pragmatic considerations. Grammatical doubling occurs in clauses where the clitics are part of the verb makeup and in clauses where the clitics serve as case markers for disambiguating the syntactic function of the initial NP. When pragmatic, clitic doubling signals the discourse-old status of its referent or is used to activate the discourse referents of the preposed NPs. Though clitic doubling may occur with focused discourse-old NPs, it is not admissible when the preposed complement realizes contrastive, emphatic focus.

References:

B&K&P /Boyadzhiev & Kutsarov & Penchev/ 1998: Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София: ИК „Петър Берон“, 1998.

Georgieva 1974: Георгиева, Е. *Словоред на простото изречение в българския книжовен език*. София: Издателство на БАН, 1974.

Tisheva 2009: Тишева, Й. За словоредните модели на българското просто изречение. – В: *Отговорността пред езика*, кн. 3. Сборник, посветен на 65-годишнината на проф. др Кина Вачкова. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2009, 244-255.

ЗАЩО В НИТО ЕДИН МОМЕНТ, НО НИТО ЗА ЕДИН МИГ? ЗА СТРОЕЖА И РАЗВОЯ НА ПРЕДЛОЖНИТЕ ГРУПИ С ОТРИЦАТЕЛНИ ЧАСТИЦИ

Иван Держански
Институт по математика и информатика — БАН

WHY *V NITO EDIN MOMENT*, BUT *NITO ZA EDIN MIG*? ON THE STRUCTURE AND EVOLUTION OF PREPOSITIONAL PHRASES WITH NEGATIVE PARTICLES

Ivan Derzhanski
Institute of Mathematics and Informatics—Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: In Bulgarian the negative particles *ni* and *nito* may occur inside as well as outside a prepositional phrase, so that *s nito edin den* and *nito s edin den* ‘not even by a (single) day’ appear to alternate freely. The paper discusses the origin and extent of this variation, which proves to be influenced by two facts: the relative youth of the word order with the negative particle inside the prepositional phrase and a preference for placing the particle outside if the object of the preposition belongs to a fuzzy semantic class of weakly individuating nouns that are potential negative polarity items.

Key words: Bulgarian language, negation, prepositional phrases, Slavic languages, word order.

„Нито в един или в нито един?“

Във въпроса на бившия ми ученик⁶² нямаше нищо необикновено. Следващата му реплика – „Аз ползвам явно по-новото *в нито един*, защото сега мернах *нито в един* в текст и ми се стори странно“ – обаче ме изненада. За мене *в нито една къща* и *нито в една къща*, *на нито един от тях* и *нито на един от тях* звучат еднакво естествено. А 19 години разлика във възрастта не може да е толкова много.

Наистина словоредът в такива конструкции е свободен в значителна степен и може да варира без видима причина в пределите на едно изречение или в много сходни контексти в един текст:

- (1) *Когато богът на слънцето Ра видял, че жена му Нут му изневерила, я проклет да не роди детето си в нито един от месеците и нито през една година.* (Джеймс Фрейзър, „Златната клонка“, пр. Цветан Петков)
- (2) *Учудваме се, че [...] никой, в нито един наш рапорт, нито в една релация не е споменал нито една дума за сияйното юначество на капитан Катанич* (Цончо Родев, „Изпитание“)
- (3) а. *Дърветата не държаха сметка за годините и старият дъб в горната поляна на Робин Хил не изглеждаше остарял нито с един ден от времето, когато Босини се бе изтегнал под него и бе казал на Соумс:* (Джон Голзуърди, „Сага за Форсайтови“, книга втора, пр. Невена Розева)
б. *Не изглеждаше остаряла с нито един ден, както бе застанала пред него в своята тъмносива рокля от раирано кадифе, с меките си тъмни очи и тъмнозлатисти коси, протегнала ръка с лека усмивка.* (пак там)

Но дали е съвсем произволен? И каква е ролята на числителното *един* — защото се казва също и *нито с дума* и *с нито дума*?

⁶² Благодаря на Тодор Червенков (Лион) за подсказаната тема.

Изследването беше извършено върху корпус с размер около 160 млн. думи, състоящ се главно от художествена литература (15% оригинални български текстове от XIX до XXI в. и 85% преводни). Издирени бяха всички употреби на отрицателните частици (не на съюзите) *ни* и *нито* в непосредствено съседство с предлог. Ето списъка от предлози (общо 65):

без, в(ъв), вместо, всред, въз, връз, върху, въпреки, до, за, зад, зарад, заради, из, извън, иззад, измежду, изпод, като, край, кръз, към, между, на, над, накрай, наместо, наспроти, насред, низ, о, около, освен, от, отвъд, откъм, относно, отсам, оттам, оттатък, по, под, подир, подире, покрай, помежду, поради, посред, посредством, пред, преди, през, при, против, пряко, с(ъс), свръх, след, според, спроти, спрямо, сред, срещу, у, чрез.

Бяха намерени общо 7593 примера, в т.ч. 1042 с частицата *ни* и 6551 с *нито*.

Сред предлозите особено място заема *без*, в т.ч. и като част от делимия сложен съюз *без да* (*без ни веднъж да се озърне, без нито един моряк да пострада*). Той лицензира отрицателната полярност и затова винаги предхожда частиците *ни* и *нито*, така че за него основният въпрос на изследването не стои. Между намерените примери има 1210 с предлога *без* и 475 със съюза *без да*. Останалите предлози предхождат отрицателната частица в 2226 случая и я следват в 3682.

Таблица 1 показва по колко пъти след съчетанието от отрицателната частица и предлог следва:

- суперлативът *най-малък* (*най-малко*) или негов близък синоним;
- *един* (*един-единствен, един-едничък*) или *веднъж* (това наречие се брои тук, защото е пълнен синоним на *един път*);
- каквото и да било друго (но в повечето случаи съществително).

	<i>най-малък</i> (<i>най-малко</i>)	<i>един</i> (<i>веднъж</i>)	<i>N</i> и др.	общо
<i>без ни(то) X</i>	335	704	171	1210
<i>без ни(то) X да ...</i>	282	172	21	475
<i>P ни(то) X</i>	29	2171	26	2226
<i>ни(то) P X</i>	1	417	3264	3682
общо	647	3464	3482	7593

Таблица 1. Словоред и продължение: честоти според корпуса

Вижда се, че *най-малък* (*най-малко*) се среща най-вече след *без ни*, останалите предлози обикновено предхождат отрицателната частица пред *един*, а в другите случаи я следват; *ни(то) P I* обаче се среща 16 пъти по-често от *P ни(то) (N)*.

В *Речник на българския език* определенията на частиците *ни* (Павлова 2000а) и *нито* (Павлова 2000б) съвпадат напълно в основната си част:

1. В отрицателни изречения — за подчертаване и усилване на отричането.

// В съчет. със съществителни, назоваващи малко количество от нещо — за подчертаване на пълната липса на каквото и да е количество от това нещо.

// В съчет. със съществителни, назоваващи единица време, пространство — за най-висока степен на отричане на някакво действие.

2. В елиптични изречения:

а) За подчертаване, че нещо липсва, отсъства, не съществува, не се проявява.

б) За изразяване на забрана.

Разликата е в това, че определението на *ни* продължава (Павлова 2000а: 1128) с няколко устойчиви словосъчетания, липсващи при *нищо*:

<За> ни защо. *Диал.* Съвсем без нищо, без сериозен повод; за нищо.

Не ще ни дума. *Диал.* Разбира се, така е.

Ни капка, страх, съмнение, надежда, вяра и под. Никакъв (страх, съмнение, надежда, вяра и под.).

Ни най-малко. *Разг.* Съвсем не, никак.

Няколко неща в тези определения търпят критика. В съвпадащата част не е отделено живото през XIX в., но днес остаряло значение 'дори (не)', макар че един от примерите в статията за *ни* илюстрира именно него; в статията за *нищо* такива примери не са дадени, но те съществуват:

- (4) *По никой начин да не отиват. Не ще е нужно, тоест, не е нужно. — Ни аз? — Ни ти.* (Иван Вазов, „Двубой“)
- (5) *Окото не можеше да проникне през мъглата нищо на десет метра разстояние от парахода.* (Алеко Константинов, „До Чикаго и назад“)

След като е дадено устойчивото словосъчетание *ни капка*, би било правилно да се даде и *нищо капка* със същото значение и сходна употребителност. От друга страна наред с *ни най-малко* би следвало да се спомене и *ни най-малък* (с прилагателно, а не с наречие, в обсега на отрицанието), където *ни* също не може да се замени с *нищо*. Макар и рядко, вместо *малък* (*малко*) се срещат и други прилагателни и наречия с подобно значение; ето петте намерени такива примера (всички от преводни текстове):

- (6) *Цветовете угаснаха и чудната природа ни посрещна кротко и тихо, без ни най-слабата усмивка.* (Уилки Колинс, „Лунният камък“, пр. Никола Милев)
- (7) *Без да възрази нищо с една дума, дори без ни най-беглия опит да извади от джоба си своя бележник, той ме поведе най-внимателно към склада, където се съхраняваше аптечното шкафче.* (пак там)
- (8) *Без ни най-леко да я бях докоснал, аз се поддадох на нейната магия, самата магия спадаше към ролята ѝ, тя беше двуполова.* (Херман Хесе, „Степният вълк“, пр. Недялка Попова)
- (9) *Оплакванията пред администрацията не се увенчават с ни най-нищожния успех, а, от друга страна, на адвокатите е най-строго забранено да внасят каквито и да било промени в тази стая на собствени разноски.* (Франц Кафка, „Процесът“, пр. Димитър Стоевски)
- (10) *Дълбоката тишина, несмуцавана от ни най-слаб полъх на ветрец, позволяваше да се чува пълзенето на лисиците по сухата трева.* (Жул Верн, „Две години ваканция“, пр. Борис Миндов)

В корпуса се намери само един пример, в който предлогът разделя частицата *ни* и суперлатива:

- (11) *От това усилията и готовността му не намаляха ни в най-малка степен, но поражението идваше от товара, който той носеше в съзнанието си.* (Джек Лондон, „Сияйна зора“, пр. Цветан Стоянов)

Ако след отрицателната частица или предлога не следва нито *най-малко* (*най-малък*), нито *един*, там обикновено се намира неиндивидуализиращо съществително — потенциален елемент с отрицателна полярност. В 2430 от 3482 примера (почти 70%) това съществително е *миг*; може да е също друга единица за време (*секунда*, *минута*), за реч (*дума*), за разстояние (*крачка*, *сантиметър*), за маса (*грам*), парична единица (*грош*), а може да е фиктивна единица като *йота* или *косъм*:

(12) *Нешка няма намерение да се отказва от методиката си, аз не се отказвам ни от дума от написаното.* (Маргарита Рангелова, „Нешка Робева“)

(13) *Странно е да се говори за уикенд в нашия железен сандък, където нямаме и най-малка възможност за почивка, за отпътуване или за бягство, а извършваме обичайните си задължения, без ни на йота да променяме нещо от всекидневната си работа.* (Робер Мерл, „Денят не съмва за нас“, пр. Мила Мусакова)

Като правило предлогът се намира след отрицателната частица. Само един от относително малкото примери, в които това не е така, е от български автор:

(14) *Не можел да реши сам такъв въпрос, акционерният съвет трябвало да го реши, но отсега можел да му каже, че не разполагали с нито минутка свободно време в програмата.* (Любен Дилов, „Ние и другите“)

От останалите 25 примера 16 са от произведения на Карл Май, всички в превод на Любомир Спасов. Следователно може да се говори за индивидуално предпочитание.

Тези съществителни са и единствените, които се употребяват след *без ни(то)* без *един*: *без нито звук* и *без нито един звук* се срещат по 4 пъти, *без нито една грешка* — 9 пъти, а **без нито грешка* — нито веднъж.

В някои случаи предлогът следва отрицателна частица, употребена в значение ‘дори (не)’. Тогава думата след него може да не е съществително от очертаания по-горе семантичен клас. Тези примери в корпуса са малко; те се намират най-вече у старите български автори, макар че се срещат и в преводни текстове:

(15) *[...] в записията с приготвяне на персонала нито на ум не ми идваше да се заинтересирам да узная от кого ще да приемам управлението.* (Михалаки Георгиев, „Три срещи“)

(16) *Пет години след смъртта на Кирко Каракиров умира и жена му Груда — Петковата майка, — без да може нито в предсмъртния си час да види своя юначен син.* (Николай Хайтов, „Капитан Петко войвода“)

(17) — *Хей, ти не вярвай нито на зодии, цупиш се, когато чета статии за НЛО, а сега ми говориш най-сериозно, че трябва да ставаме... ловци на зли духове.* (Николай Теллалов, „Слънце недосегаемо“)

(18) *Макар и дневните страдания да са тежки, пак не са нито на половината от нощните, защото това са адски мъки.* (Любен Каравелов, „Из мъртвия дом“, пр. от сръбски Стефан Елевтеров)

(19) *Абид ага не му отговори нищо, нито с поглед, само махна с ръка да доведат коня му и почна да се сбoguва с Тосун ефенди и майстор Антоний.* (Иво Андрич, „Мостът на Дрина“, пр. Лилия Кацкова)

(20) *На другата сутрин, когато разбраха, че огърлицата я няма, единственото, което им оставаше, беше да се усъмнят в този каирски хиромант, но Боба нито в мислите си дори не допусна тази единствена логична възможност.* (Мирослав Кърлежа, „Завръщането на Филип Латинович“, пр. Сийка Рачева)

- (21) *Странни хора са тия господа чиновниците, а след тях и всички други звания, зер те знаеха много добре, че Ноздрев е лъжец, че нему не може да вярваш нито една дума, нито за най-дребната работа, и пак прибягваха именно към него.* (Николай Гогол, „Мъртви души“, пр. Димитър Подвързачов)
- (22) *Никой не ще ми помогне, никой не ще ме лиши нито от усещането за безнадеждност.* (Уладзимир Караткевич, „Черният Олшански замък“, пр. Пенка Кънева)
- (23) *Като чу това, Иисус му се почуди, и като се обърна, каза на идеция подире Му народ: казвам ви, нито в Израеля намерих толкова голяма вяра.* (Ев. от Лука 7:9)
- (24) *Нито през ум не беше му минало, че ще стане така за „смях“ пред всички, понеже се реши да печели хляба си.* (Менелаос Лундемис, „Едно момче брои звездите“, пр. Атанас Коджаев)
- (25) *С известни усилия — след като бяха известени с телеграма и се бяха събрали специално за тази цел в Сибиу — приятелите ловци наполовина приеха, че бай Тома смята, че нито в книгата на Аликсандър Македонски се разказва за такава случка, каквато е станала с Кули.* (Михаил Садовяну, „Мечо око“, пр. Спаска Кануркова)
- (26) *Не бе изменил нито с два фунта теглото си в продължение на двацет години.* (Джон Голзуърди, „Сага за Форсайтови“, пр. Невена Розева)

Ако след отрицателната частица и предлога следва *един*, тази дума в 899 от 2588 случая предхожда предлога *от* (т.е. част е от конструкция от вида *един от NP*). Забелязва се, че предлогът предхожда частицата 5,2 пъти по-често, отколкото я следва (2171 срещания на *Р ни(то) I* при 417 на *ни(то) P I*), но в примерите, при които частицата е *ни*, това не е така (там съотношението е 71:92), не е така и в текстовете от български автори (там то е 169:140).

Да разгледаме подкорпуса от текстове на 12 български автори: Христо Ботев, Любен Каравелов, Захари Стоянов, Иван Вазов, Елин Пелин, Димитър Талев, Андрей Гуляшки, Антон Дончев, Павел Вежинов, Любен Дилов, Богомил Райнов, Цончо Родев. В тях има общо 178 употреби на *ни(то) P I* и *Р ни(то) I*. Таблица 2 показва висока корелация между частицата и словоредата: *Р ни един* се среща само два пъти.

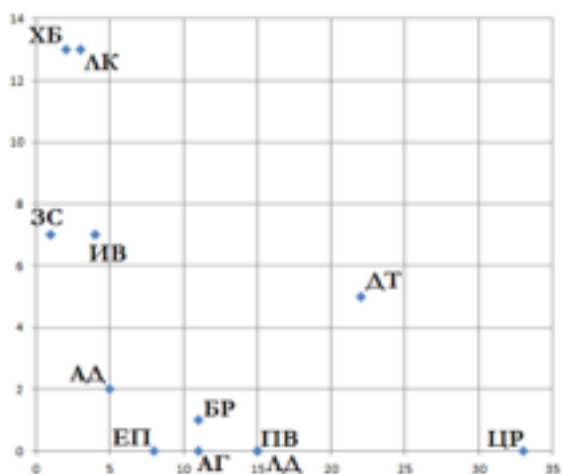
- (27) *Не вярваше никому, на ни един турчин около него.* (Антон Дончев, „Време разделно“)
- (28) *Всъщност няма никаква гаранция, че това е тъкмо домът на Денев, тъй като не успявам да намеря името му върху ни една пощенска кутия и става нужда да звъня от звънец на звънец.* (Богомил Райнов, „Не ме размивай“)

	<i>ни</i>	<i>нито</i>	общо
<i>ни(то) P I</i>	46	53	99
<i>Р ни(то) I</i>	2	77	79
общо	48	130	178

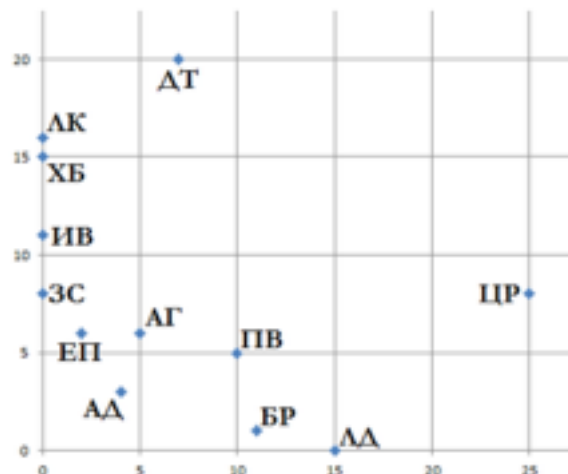
(29)

Таблица 2. Словоред, *ни* и *нито* у 12-те български автори

Графиката на фигура 1 показва по колко пъти се срещат у всеки автор частиците *нито* (по хоризонталната ос) и *ни* (по вертикалната), а на фигура 2 — по колко пъти е употребил всеки съответно *ни(то) P I* и *Р ни(то) I*. Като цяло по-старите автори предпочитат *ни*, а по-новите — *нито*; би могло да се каже, че *ни* преобладава до края на XIX в., а *нито* — от началото на XX в.

Фигура 1. нито : ни у 12 български автори

Фигура 2. ни(то) P I : P ни(то) I

Времето усилва и позициите на словоредата *P ни(то) I*, който се появява само веднъж преди 1930 г., за сметка на *ни(то) P I*, срещан само три пъти след 1980 г.

- (29) *Защото от няколко години насам не се вижда блясъкът на нито един гений, който да посочи път, да стопли, да повика и поведе, който да даде утеха, радост и успокоение.* (Елин Пелин, „Литературна картина“, 1921 г.)
- (30) *Нам, на великите боляри, не е ли възложен като пръв и най-свят дълг да не си затваряме нито за един час очите пред грижите на царството?* (Цончо Родев, „Двама против ада“, 1985 г.)
- (31) *[...] отдавна бил Бяно Абаджи в народните работи, още от Братството преди цели четиридесет години, пък и сетне нито в едно изпитание не оставал настрана от теглата на своите — нему най-подхождало и тъй нататък.* (Цончо Родев, „Бурята“, 1986 г.)
- (32) *Като че ли нито за едно не заслужавах да ме придружават четирима конници, и то от хората на папа като Инокентий III.* (Антон Дончев, „Странният рицар на свещената книга“, 1998 г.)

Интересно е, че у някои автори изборът на словоред се влияе от семантиката. Например у Д. Талев предлогът *на* предхожда частицата *нито*, ако съществителното след тях е елемент с отрицателна полярност (иначе казано, ако би могло да се изпусне *един*, без да пострада граматичността на изречението), а в останалите случаи я следва.

и царство и не мисля да влизам в твоето	нито на една педя. Ти няма защо да се боиш от мене,
ждал такъв човек. Не ти дава да мръднеш	нито на едно влакно — оплакваше се дърводелецът, но
удря в очите с лютивия си чад, не топли	нито на един аршин, пък и кой ще те остави да се спи
онова време, ала не откликна сърцето му	на нито един от тия спомени, не се развълнува, не по
рата от Самуиловите щерки, не приличаше	на нито една от сестрите си. Тя беше съдържана като
блуди и душевен мрак. Не получи отговор	на нито едно от писмата си, но едно от тях излезе п
я македонска земя. Езикът им не прилича	на нито един от езиците на тая страна. И облеклото и
що говори на людете. Отговор не получих	на нито едно писмо и реших, че вие като знаете подр

Фигура 3. *нито на един : на нито един* у Димитър Талев

У Б. Райнов словоредът *ни(то) P I* се среща само веднъж, наистина в такова изречение, в което наличието на *един* е необходимо, но пък пред съществителното *миг*, което е особено добър представител, както видяхме, на споменатия семантичен клас.

лявам за избраната посока. И че никога,	нито в един миг не съм съжалявал, дори и тогава, ко
— Вие не можете да докажете намесата ми	в нито един от епизодите на тази операция.¶_____
_____ Фактът, че не съм се явил	в нито един от уречените дни, естествено ще озадачи
тъй като не успявам да намеря името му	върху ни една пощенска кутия и става нужда да звъня
_____ — Но вие не сте ми съобщили	за нито едно от тия неща — възкличава с известна не
_____ И го спасявах.	За нито едно от безобразията му през дългия период
ти. Н.Р. не се присъединява безрезервно	към нито един от двата лагера, но и не се стреми към
нта, но не се решавам да спра избора си	на нито един от тях. Защото, както се изразява моят
йте речника. Знам и това, че не вярвате	на нито една моя дума. Прочее, нека оставим фактите
_____латински корен... Някои думи не приличат	на нито едно от познатите ни наречия. Често отделна
т особено значение. По-важното беше, че	с нито един от романите си той не успя да повтори с

Фигура 4. *нито P I : P нито I* у Богомил Райнов

Същата роля на семантиката се проследява и в големия корпус, където *в нито една книга* се намира 7 пъти, *нито за един ден* и *нито с един пръст* — по 5 пъти, а *нито в една книга, за нито един ден* и *с нито един пръст* ги няма изобщо. Думите, които се срещат два или повече пъти след *ни(то) P I* и нито веднъж след *P ни(то) I*, са почти изключително неиндивидуализиращи съществителни: *минута* (7), *пръст* (7), *градус* (4), *минутка* (3), *педя* (3), *инч* (2), *косъм* (2), *стъпка* (2), *унция* (2); не са такива само *коляно* (2) и *нейно* (2). От същия клас са съществителните, които се срещат най-често след *ни(то) P I*, макар че се появяват също (а някои дори и по-често) след *P ни(то) I*: *дума* (53:94), *миг* (15:3), *ден* (13:9), *поглед* (5:11), *крачка* (4:4). В този ред не намираме обаче думата *момент* (1:24): тя е одомашнена късно в българския език, пропуснала е периода на доминиране на словоредата *ни(то) P I* и затова има съвсем различно поведение от близкия си синоним *миг*. Така отговаряме на въпроса, поставен в заглавието.

И така виждаме, че между конструкциите *ни(то) P I N* и *P ни(то) I N* въпреки повърхностното им сходство има съществена разлика. В съвременния език първата се употребява най-вече тогава, когато *N* е потенциален елемент с отрицателна полярност, а числителното *един* може да се пропусне без промяна на значението. От друга страна във втората взаимната обусловеност на двете части на последователността *ни(то) един* говори за протичаща лексикализация: съчетанието от частицата *ни(то)* и числителното *един* се превръща в отрицателно местоимение – синоним на *никой* или *никакъв* – и при това постепенно губи, както вече е станало с тях, свойството да се разделя от предлог.

Всъщност лексикалната единица *ниедин* е позната на лексикографията: статия в речника си ѝ отделя Н. Геров, давайки две значения, ‘никой от многото’ и ‘никакъв, неден’ (Геров 1899: 270). Същите две значения има в сърбохърватски *nijedan* (Рачева 1995), считано за отрицателно местоимение наред с *nikoji* и *nikakav* (Хамънд 2005: 291, Зовко Динкович 2013: 676). Самата дума *н(и)еден*, произлязла от контракцията на *ни един*, от своя страна илюстрира потенциала на *ни(то) един* за лексикализация.

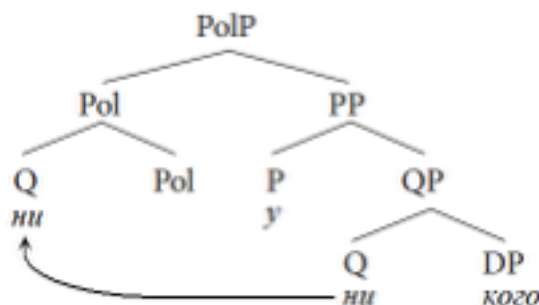
За близкото семантично родство на *ни един* и *никой* говори и устойчивият израз *ни едно време*, който се различава от *никое време* само стилистично. В корпуса се срещат по два пъти *ни в едно време*, *в ни едно време* и *по ни едно време*.

- (33) — *Добър ти ден, комшиийке — провиква се ни в едно време и бръсва вити къдри от потно чело.* (Чудомир, „Де оня глас...“)
- (34) — *Дядо попе, прощавай, че те утрудихме по ни едно време.* (Иван Вазов, „Светослав Тертер“)
- (35) [...] *отбиха се в ресторант, ядоха и пиха в ни едно време, но с апетит, който бе подклаждан от спомена за орела;* (Томас Ман, „Вълшебната планина“, пр. Тодор Берберов)

Що се отнася до неделимостта на отрицателните местоимения, съставени от отрицателна частица и въпросително местоимение (във функция на неопределено), тя е нова в исторически план характеристика, която българският споделя със словенския и западнославянските езици. В източнославянските, както и в литературните норми на сърбохърватския, се пази по-старото положение (Уилис 2013: 377–378); него намираме и в ранния новобългарски на Тихонравовия дамаскин (XVII в.):

- (36) а. *ї старїе го не почїтатъ ї не тачатъ го нї за що* 31.217
 б. *нїе данїлѡ не мѡже^м да наїдемъ нї въ чтѡ крївына* 11.926
 в. *ї не показа се знамѣнїе нї на когѡ* 13.1246 (Дьомина, отг. ред. 2012: 565)⁶³

Според анализа на С. Харвс в езици като руски отрицателната частица, която се поражда в кванторната група (QP) в състава на предложната група (PP), се премества в полярностна група (PolP), включваща в състава си предложната, докато в езици като полски, чешки или български това преместване е преустановено, което е „чест спътник на протичаща граматикализация“ (Уилис 2013: 380).⁶⁴

Фигура 5. Трансформационно пораждање на рус. *ни у кого*
 (по Уилис 2013: 379, а там по Харвс 1998:179–180)

Съответствията на *ни(то) един* в западнославянските езици обаче винаги се разделят от предлозите, ср. пол. **z ni jednym lingwistą* при граматично *ni z jednym lingwistą* ‘с нито един

⁶³ В контрапримера *ї сегà не цѣ съ трѣды, зарадї нїкакѡго члѡка* 6.44 (Дьомина, отг. ред. 2012: 567) на словоредата може би се отразява това, че *никакъв* е употребено като прилагателно ‘който е лишен от ценни качества; лош, нищожен’, а може би и дължината на предлога *заради*.

⁶⁴ Съществува и хипотеза, че с поставянето на предлога пред отрицателното местоимение, което се среща в разговорния хърватски, говорещите се стремят да подчертаят отрицанието, защото така частицата *ni(ti)* получава ударение, а ако предхожда предлога, както изисква нормата, фонологичната ѝ тежест отчасти намалява (Зовко Динкович 2013: 686). Под влияние на говоримия език този словоред прониква и в писмения, като засяга по-силно *nikakav*, отколкото *nijedan* и *nikoji*: в Хърватския национален корпус тези местоимения остават неразделени съответно в 15,53%, 2,73% и 0,32% от случаите, когато се срещат с предлози (пак там: 680–683).

лингвист’: „*nikt* ‘никой’ се поражда морфологично, докато *ni jeden* ‘нито един’ се поражда синтактично“ (Уилис 2013: 380). Следователно в съвременния български език преустройството на предложните групи с отрицателна полярност е стигнало по-далече, отколкото в другите славянски езици.

ЛИТЕРАТУРА

Герв 1899: *Рѣчникъ на блѣгарскѣй язѣкъ съ тлѣкувание рѣчи-ты на блѣгарскѣ и на русскѣ* [Rěčnik na blŕgarskyj ězyk s tlŕkuvanie řěči-tŕ na blŕgarsky i na russky]. Съст. Н. Герв. Ч. III: Л–О. Пловдив: Съгласие, 1899.

Дьомина, отг. ред. 2012: *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин)* [Rečnik na knižovniĵa bŕlgarski ezik na narodna osnova ot XVII vek (vŕrhu tekst na Tihonravoviĵa damaskin)]. Отг. ред. Е. И. Дьомина. София: Валентин Траянов, 2012.

Зовко Динкович 2013: Zovko Dinković, I. The Position of Negative Element in Prepositional Phrases with Negative Indefinites. // *Rasprave: Ćasopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*. 2013, 39/2, 675–690.

Павлова 2000а: Павлова, С. НИ *частица*. [Pavlova, S. NI ĉastica.] // *Речник на българския език, т. X*. Под гл. ред. на Л. Крумова-Цветкова. София: Проф. Марин Дринов, 2000, 1127–1128.

Павлова 2000б: Павлова, С. НИТО *частица*. [Pavlova, S. NIŦO ĉastica.] // *Речник на българския език, т. X*. Под гл. ред. на Л. Крумова-Цветкова. София: Проф. Марин Дринов, 2000, 1156–1157.

Рачева 1995: Рачева, М. нѣден. [Racheva, M. něden.] // *Български етимологичен речник, т. IV*. Под гл. ред. на В. И. Георгиев. София: Проф. Марин Дринов, 1995, 598.

Уилис 2013: Willis, D. Negation in the history of the Slavonic languages. // *The History of Negation in the Languages of Europe and the Mediterranean. Volume I: Case Studies*. Ed. by D. Willis, C. Lucas, and A. Breitbarth. Oxford University Press, 2013, 341–398.

Хамънд 2005: Hammond, L. *Serbian: An Essential Grammar*. Psychology Press, 2005.

Харвс 1998: Harves, S. The syntax of negated prepositional phrases in Slavic. // *Formal Approaches to Slavic Linguistics: The Connecticut meeting 1997*. Ed. by Ź. Bošković, S. Franks, and W. Snyder. Ann Arbor, Mich.: Michigan Slavic Publications, 1998, 166–186.

ПЛЕОНАСТИЧНО ОТРИЦАНИЕ С “ДОКАТО” В БЪЛГАРСКИ

Екатерина Гърпоманова, СУ “Св. Климент Охридски”

The paper presents a case study of pleonastic (expletive) negation in Bulgarian after the preposition *докато* ‘until’. Sentences with this type of pleonastic negation have a similar interpretation: the process in the main clause is interrupted after the event in the subordinated clause takes place. The meaning of the preposition and the sentence structure depends on the verb aspect in the subordinated clause: the preposition introduces a bounded event when it is combined with a perfective verb and a simultaneous event with respect to the event in the main clause when it is used with an imperfective verb. The negation has different characteristics in each sentence type.

Key words: pleonastic negation, verb aspect, preposition *until*

Плеонастично (или експлетивно) отрицание е употребата на отрицателен маркер, който няма отрицателно значение. Явлението е забелязано и описано в множество езици по света, но сред индоевропейските езици се счита, че е особено характерно за романската група (Хорн 2010: 122). Йесперсен използва термина *paratactic negation* и отбелязва използването на отрицание в подчинено изречение след глаголи от типа *отричам, забранявам, затруднявам, съмнявам се* (Йесперсен 1917). Смит описва същото явление в старогръцки, като под термините *redundant negation* и *sympathetic negation* разглежда употребата на отрицателната частица *тѐ* в подчинено изречение след глаголите *отричам, затруднявам, избягвам, липсвам* (Смит 1920). На синтактично ниво явлението се обяснява като фузия (или блендинг) на две пропозиции: в главното изречение се съдържа глагол с отрицателна семантика, а в подчиненото отрицанието е експлицитно изразено, сякаш главното не съществува (Йесперсен 1917: 75; Хорн 2010: 121). Вандриес предлага термина *négation abusive* за този тип отрицание, като описва случаи на употреба в санскрит, старогръцки, латински, в германските, балтийските и славянските езици, както и в амхарски (семитски език). Неговото обяснение е, че главното изречение имплицира неизпълнението, неистинността или нежелателното изпълнение на действието в подчиненото (Вандриес 1950). Термините *плеонастично* и *експлетивно отрицание* се смятат за стандартни за обозначаване на фалшиво отрицателни конструкции, като вторият придобива по-голямо разпространение през 70-те години на XX век във връзка с описанието на този тип отрицателни конструкции в романските езици (напр. за френски – Мюлер 1978). Употребата на термина *плеонастично отрицание* в настоящото изследване е мотивирана от по-голямата му популярност в българистиката.

Плеонастично отрицание в български. В българския език са известни няколко случая на плеонастично отрицание:

а) двойно (или множествено) отрицание⁶⁵:

(1) *Никой не иска да дойде.*

(2) *Никой никъде няма да ходи.*

б) в подчинително *да*-изречение след *verba timendi* с апрехенсивно значение:

(3) *Страхувам се да не паднеш.*

в) в *да*-конструкция във въпросително изречение с предположително значение:

⁶⁵ Двойното отрицание е различно явление в сравнение с останалите плеонастични отрицателни конструкции. Включва се от една страна за пълнота в изброяването, а от друга – тъй като е същински плеоназъм. За разлика от останалите плеонастични конструкции, двойното отрицание е структура от типа *duplex negatio negat*, т.е. цялостното твърдение е отрицателно.

(4) *Да не искаш да си лягаш?*

г) в екскламативни изречения след въпросително местоимение с емфатична функция:

(5) *Какво (ли) не би направил, за да бъде с нея!*

д) в подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка, въведено с *освен ако*:

(6) *Ще тръгна в 5 ч., освен ако не се прибереш по-рано.;*

е) в подчинено обстоятелствено изречение за време, въведено с *докато*:

(7) *Не излизай, докато не се върне майка ти.*

ж) в самостоятелно изречение, въведено със *защо*:

(8) *Защо не дойдеш?*

и др.

Наблюдения върху конструкцията в ж) представя в своя статия Йордан Пенчев. Освен че констатира, че твърдението няма отрицателна стойност, Пенчев прави връзка между употребата на свършен вид на глагола, бъдещата ориентация на действието и оптитивния смисъл на изказването (Пенчев 2001).

Обща особеност на плеонастичните отрицателни конструкции е, че отрицателната частица изглежда излишна в семантичната интерпретация на изречението: отрицанието е вече изразено, както е в случая с двойното отрицание – местоименията и частицата дублират отрицателното значение, или цялостното значение на изречението е положително – *Да не искаш да си лягаш? = Предполагам, че искаш да си лягаш*. Тази семантична ненужност контрастира с формалната задължителност на отрицателната частица в структурата на изречението – в повечето от разгледаните конструкции премахването на частицата *не* прави изречението неграматично или променя напълно смисъла му: **Никой иска да дойде.; *Страхувам се да паднеш.; Да искаш да си лягаш?; Какво ли би направил, за да бъде с нея?* Следователно мотивацията за употребата на отрицателната частица трябва да се търси в подълбоката семантична структура на изречението и трансформациите, през които преминава значението, за да се стигне до формалното изразяване на пропозициите по определен начин, напр. *Всичко би направил, за да бъде с нея. > Няма нещо, което не би направил, за да бъде с нея. > Какво ли не би направил, за да бъде с нея!*

Сложните изречения, представени в д) и е), с плеонастично отрицание съответно в подчинено изречение за отстъпка и за време, имат сходна структура. И двете изречения се отнасят към ситуации, съставени от две действия, като действието в главното изречение претърпява обрат поради настъпването на действието в подчиненото. В дадените примери употребата на отрицателната частица в подчиненото изречение е факултативна и не е свързана с промяна в цялостния смисъл на изречението. Все пак езиковите примери показват, че в зависимост от глаголната форма в главното изречение, отрицанието в подчиненото може да бъде както факултативно, така и задължително. В статията се разглеждат сложни изречения с подчинено изречение, въведено с *докато*, в опит да бъдат установени зависимостите в плеонастичната употреба на отрицателната частица от глаголните форми в главното и подчиненото изречение.

Сложни изречения с подчинено изречение, въведено с *докато*. Сложните изречения с подчинено изречение, въведено с *докато*, имат две разновидности, които се определят от типа действие в подчиненото изречение, което от своя страна влияе върху значението на подчинителния съюз и вида отицание. Когато действието в подчиненото изречение е непределно, съюзът *докато* придобива значение на едновременност, т.е. действието в подчиненото изречение се изпълнява едновременно с действието в главното:

(9) *Пееха, докато вървяха.*

Когато действието в подчиненото изречение е пределно, съюзът също има значение на пределност – действието в главното изречение се изпълнява до настъпването на действието в подчиненото:

(10) *Пееха, докато стигнаха.*

Отрицанието в двата типа подчинени изречения има различни характеристики. То е същинско (семантично) при първия тип:

(11) *В парка беше спокойно, докато не идваха хора.*

В представената ситуация действието в главното изречение се изпълнява паралелно с неизпълнението на действието в подчиненото, следователно подчиненото изречение изразява отрицателно твърдение. Ако бъде отстранена отрицателната частица, твърдението в подчиненото изречение ще стане положително. Във втория тип подчинени изречения отрицанието е плеонастично (несемантично):

(12) *В парка беше спокойно, докато не дойдоха хора.*

В тази ситуация действието в главното изречение продължава до настъпването (а не до ненастъпването) на действието в подчиненото, т.е. твърдението в подчиненото изречение е положително, поради което използването на отрицателната частица е факултативно.

В българския език значението на непределност и пределност на действието се изразява от вида на глагола. Следователно можем да представим зависимостите между вида действие в подчиненото изречение с *докато*, значението на съюза и типа отрицание със следните схеми:

- глагол от несв.в. (непределност) в подчиненото изречение > *докато* ‘едновременност’ > същинско отрицание;

- глагол от св.в. (пределност) в подчиненото изречение > *докато* ‘пределност’ > плеонастично отрицание.

В изследването си върху плеонастичното отрицание с *докато* в български и украински Держански и Сирук отбелязват някои изключения в отношението между непределност/пределност и вида на глагола: използването на несвършен глагол с пределно значение; глагол от свършен вид с резултативно значение; резултативните времена (перфект и плусквамперфект), които определят като трета аспектуална категория (Держански и Сирук 2016: 12-13). Тези изключения имат отношение и към типа отрицание – същинско или плеонастично. Първият случай е използването на несвършен глагол за предаване на пределно действие в разказ за събития, които се представят като извършващи се в момента на говоренето (сегашно актуално време):

(13) ... *и отново вървим, додето не си давам сметка, че това не е никаква улица, а прост междуселски път.* (примерите са на Держански и Сирук).

Отрицанието е плеонастично – твърдението в подчиненото изречение е положително. Можем да заключим, че за типа отрицание водещо е аспектуалното значение, а не формалното изразяване на аспекта. Ако разказът се трансформира в минали времена, в подчиненото изречение глаголът би бил в аорист: ... *и отново вървахме, додето не си дадох сметка...* / **додето не си давах сметка...*

Второто изключение, описано от Держански и Сирук, е употребата на глагол от свършен вид с резултативно значение:

(14) *Ами той ще излезе навън, докато се събличаш.*

Тъй като става въпрос за глагола в главното изречение, тази употреба не оказва влияние върху типа отрицание.

Третото изключение, което дават двамата автори, са резултативните времена:

(15) *Искам да ти обадя нещо, Джо, докато огънят не е угаснал.*

Особеното в този случай, е, че перфектните времена се образуват от свършени глаголи, но по отношение на разглежданите тук структури, те се обединяват по своите характеристики с глаголите от несвършен вид – отрицанието в подчиненото изречение в примера е семантично.

Структура на сложните изречения с плеонастично отрицание с *докато*. Плеонастичната употреба на отрицателната частица в подчинено изречение, въведено с *докато*, е пряко зависима от аспектуалната форма на глаголите в главното и подчиненото изречение, но също така е свързана с вида твърдение – положително или отрицателно, както и с темпоралните и модалните характеристики на глаголите.

При два типа структури употребата на отрицателната частица в подчиненото изречение след *докато* е задължителна (въпреки че твърдението в подчиненото изречение е положително). Отрицателно твърдение в главното изречение, изразено най-вече от отрицателна глаголна форма, изисква задължително използване на отрицателна форма и в подчиненото (вж. и Иванова и Градинарова 2015: 294).

(16) *Хората не знаят какво искат, докато не им го покажем.*

(17) *Не намали, докато не стигнахме портите.*

(18) *Каза, че няма да дойде, докато не го помолите любезно.*

(19) *Мама не му каза, че е магьосница, докато не се оженили.*

(20) *Не излизай, докато не ме чуеш да почукам ей така.*

Илюстративните изречения показват употребата на плеонастичното отрицание в подчиненото изречение при отрицателна глаголна форма в главното, като примерите са подбрани с различна темпорална ориентация – сегашна, бъдеща и минала, включително евиденциални форми с минала ориентация, а също и глагол в повелително наклонение. Премахването на отрицателната форма в подчиненото изречение прави всички изречения неграматични. Допустимо е изключение в някои случаи, когато глаголят в главното изречение е в повелително наклонение, въпреки че и тогава се предпочита отрицание и в подчиненото:

(21) *Не излизай, докато (не) се върна.*

Другият случай на задължителна употреба на плеонастичното отрицание в подчиненото изречение след *докато* е свързан с използването на глагол от несвършен вид в сегашно време с пределно значение. За тази конструкция вече стана въпрос, че представлява изключение от гледна точка на вида на глагола в подчиненото изречение.

(22) *Вълкът изхвърля ръкавицата си заедно с цуката на шосето и продължава да бърка в люка, докато не пада надолу с главата в него.*

(23) *Страстен риболовец е, къде ли не е скитал край реки и потоци из цяла България, докато не открива язовир "Овчарица", в който се влюбва от пръв поглед, както преди това в конете и в седмата магия на изкуството.*

Задължителността на отрицанието в подчиненото изречение е мотивирана именно от употребата на несвършен вид с пределно значение, което по принцип се свърза със свършения вид. Всъщност отрицателната частица става различителен маркер на плеонастичната конструкция и на пределното значение, тъй като без него съюзът *докато* и действието в подчиненото изречение придобиват значение на едновременност, сравни: ... *продължава да бърка в люка, докато пада...* В редки случаи, ако контекстът налага пределно тълкуване на действието, отрицанието може да бъде пропуснато, но все пак отрицателната структура се предпочита като по-ясна и еднозначна, напр. ...*къде ли не е скитал край реки и потоци из цяла България, докато открива язовир "Овчарица"...* Тук прякото допълнение като конкретен обект насочва към пределно значение на глагола и отрицанието би могло да се пропусне.

При положително твърдение в главното изречение, плеонастичното отрицание в подчиненото е факултативно. Тъй като чрез отрицанието се изтъква прекратяването на действието в главното изречение при настъпването на действието в подчиненото, отрицателната конструкция е с висока честота на употреба, макар и незадължителна.

Когато темпоралната ориентация на изречението е минала, типична структура е имперфект със значение на продължителност в главното изречение и глагол от свършен вид в аорист в подчиненото, който поставя края на действието в главното, както е в (24). Възможна е и употребата на аористна форма на несвършен глагол, обикновено основен (непроизведен) глагол, който означава определена продължителност на действието – (25). В главното изречение може да стои и глагол в минало предварително време, който представя действието като процес, предходен спрямо действието в подчиненото изречение – (26).

(24) *Пицеше, риташе и виеше, докато не прегракна.*

(25) *Смя се, докато не заплака.*

(26) *Никой не беше ял чак толкова, докато не видяха Титана.*

Макар и по-рядко, се срещат глаголи от свършен вид в аорист в главното изречение, чиято аспектиална интерпретация е достижение (accomplishment) – действие, което е процесно, но има вътрешно присъщ предел (по Вендлер 1957).

(27) *Престанах да ѝ обръщам внимание, докато почти не ни настигна. Тогава седнах на земята и оставих Предан да се опре на мен, докато любопитството ѝ не надделее над вродената ѝ предпазливост. Пренебрегнах я, докато не усетих топлия ѝ дъх на врата си.*

(28) *Погледа го, докато не се скри зад носа.*

Пример (27) е част от разказ, който представя една динамична ситуация от поредни действия в главните изречения, като всяко от тях претърпява обрат, изразен от действията в подчинените изречения. За да може да се проследи развитието в разказа, поредицата от действията се предава от аористни форми на свършени глаголи, но всяко от действията може да се интерпретира като процес с вътрешна крайна точка, която съвпада с предела, зададен от съюза *докато* и глаголите от свършен вид в подчинените изречения. Аспектиалното значение на достижение се вижда ясно в (28), където действието в главното изречение представлява кратък процес с вътрешен предел.

Непределното действие в главното изречение може да бъде изразено от съставен предикат с фазов глагол в минало време, като особено типични са глаголите за начало и продължение, но се срещат и глаголи за край, както е в (27).

(29) *Краката започнаха да ме болят, докато не си взех килимче.*

(30) *... тялото на орка продължи да пада, докато не се озова на земята с повдигната, все така нанизана на камата глава.*

Интересна структурна разновидност на изреченията с ориентация към миналото е комбинацията от имперфектна форма на глагол от несвършен вид в главното изречение и имперфектна форма на свършен глагол в подчиненото. В този тип изречения глаголът в подчиненото изречение се съгласува по време с глагола в главното, но за да може да бъде изразен предел на действието, той е задължително от свършен вид.

(31) *Хари беше забавен, докато не кажеше поредната обίδα по мой адрес.*

Изреченията със сегашна темпорална ориентация имат глагол от несвършен вид в сегашно време в главното изречение и глагол от свършен вид в т.нар. сегашно време в подчиненото. Те са структурно и семантично близки с изреченията с две имперфектни форми – в главното изречение имперфективът изразява дейност или състояние (по Вендлер 1957), които се прекъсват при настъпването на действието в подчиненото изречение. Т.нар. сегашна форма от свършен вид обаче не изразява реално действие, а ненастъпило или потенциално действие, което е характеристика на славянските езици (вж. Ницолова 2008: 278).

(32) *Много хора смятат така, докато не научат, че всъщност допускат куп грешки при това наглед просто действие.*

Още по-ясно изразена модална интерпретация имат изреченията с бъдеща темпорална ориентация, както и с тези повелително наклонение или модален глагол в главното изречение. В подчиненото изречение отново стои глагол от свършен вид в сегашна форма с темпорална стойност на бъдеще време или модална стойност.

(33) *Ще продължим да се придвижваме в една посока, докато не намерим края.*

(34) *Деметри също щеше да ги преследва, докато не ги унищожат.*

(35) *Значи трябва да вървим само в една посока, докато не стигнем до края, не е ли така?*

(36) *Скрий се, докато не ти почукам.*

Тези изречения са близки по значение с условните и могат лесно да бъдат трансформирани в такива (Добрева 2016: 283).

Като обобщение на разгледаните структури с положително твърдение в главното изречение може да се каже, че те са разнообразни по своите темпорални и модални характеристики, но общата им особеност е възможността за употреба на плеонастично отрицание в подчиненото. Отрицателната частица в подчиненото изречение е факултативна и семантично ненужна, тъй като твърдението е положително. Появата ѝ обаче е достатъчно честотна с оглед на факта, че е ненужен елемент. За илюстрация ще използвам търсене в БНК на една типична и често срещана структура: *вървяха, докато (не) стигнаха*. Изреченията, които съдържат подчинено изречение в положителна форма (*докато стигнаха*) са 329, а изреченията с отрицателна форма в подчиненото (*докато не стигнаха*) – 106, или съотношението между положителни и отрицателни подчинени изречения е приблизително 3:1.

В заключение: защо се появява плеонастичното отрицание в подчиненото изречение с *докато*? Отрицанието в естествените човешки езици се разглежда в светлината на логиката и философията като елемент, който приписва стойност ‘вярно’ или ‘грешно’ на твърденията (историята на въпроса е разгледана в Хорн 1989). То може да бъде изразено от различни части на речта и езикови категории. Въпросът с плеонастичното отрицание с *докато* е свързан с положителната или отрицателната стойност на твърдението, фузията на твърденията в двете части на сложното изречение, за която стана въпрос в началото на статията, и прехвърлянето на отрицателния елемент от едното просто изречение в другото. В разглеждания тип сложни изречения главното изречение съдържа имплицитно отрицание, което се задава от поставения предел на действието чрез подчиненото изречение. Например в изречението *Скрий се, докато не ти почукам*, действието в главното изречение, изразено с повелително наклонение, трябва да продължи до настъпването на действието в подчиненото и след това да бъде прекратено. Следователно в главното изречение има скрито отрицателно твърдение: *спри да се криеш = не се крий*, а в подчиненото изречение твърдението е положително, въпреки наличието на отрицателна частица. С прехвърлянето на отрицанието от главното в подчиненото изречение, отрицателната частица става допълнителен маркер, изтъкващ предела, при който действието претърпява обрат. Хорн разглежда този тип плеонастични структури като *duplex negatio affirmat* ‘двойното отрицание потвърждава’ (от типа *не е невъзможно = възможно е*), т.е. отрицанието отрича отрицанието и твърдението има положителна стойност (Хорн 2010). Явлението *duplex negatio affirmat* се изразява по експлицитен начин, когато в главното изречение има отрицателна форма: *Не излизай, докато не ти кажеш. = Излез, когато ти кажеш*. Отрицателната частица се фиксира в подчиненото изречение поради наличието на отрицание и в главното, за да може цялостното значение да бъде положително. Както беше показано в пример (21), при употребата на несвършен вид в

подчиненото изречение, което създава възможност за двузначно тълкуване – едновременност или предел на действието, отрицателната частица се явява единствен маркер на значението пределност. Това означава, че в разглежданата плеонастична структура частицата *не* не изразява типичната си семантична стойност, а има определена функцията в изречението като елемент, който бележи края на дадено действие и замената му с обратното.

Вандриес 1950: Vendryès, J. Sur la négation abusive. // *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 46, 1 – 18.

Вендлер 1957. Zeno Vendler. Verbs and Times. *The Philosophical Review*, Vol. 66, No. 2., 1957, pp. 143-160.

Держански и Сирук 2016: Derzhanski, I., O. Siruk. ‘While’ and ‘Until’ Clauses and Expletive Negation in a Corpus of Bulgarian and Ukrainian Parallel Texts. // Proceedings of the Second International Conference *Computational Linguistics in Bulgaria*, 9 September 2016, Sofia, Bulgaria, 11 – 18.

Добрева 2016: Добрева, И. Панбалкански заемки в сефарадския език. Дисертация, СУ “Св. Климент Охридски”.

Иванова и Градинарова 2015. Иванова, Е. Ю., А. А. Градинарова. Синтаксическая система болгарского языка на фоне русского. Москва: Языки славянской культуры, 2015.

Йесперсен 1917: Jespersen, O. *Negation in English and Other Languages*, Copenhagen: Høst.

Мюлер 1978: Muller, Cl. La négation explétive dans les constructions complétives. *Langue Française* 39, 76 – 103.

Ницолова 2008. Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство “Св. Климент Охридски”.

Пенчев 2001: Пенчев, Й. Вид и време в една въпросителна конструкция. // *Списание на БАН*, кн. 2, 2001, 39 – 40.

Смит 1920: Smyth, H. W. *A Greek grammar*. New York.

Хорн 1989. Horn L. R. *A Natural History of Negation*. Chicago: University of Chicago Press. Reissued, Stanford, CA: CSLI Publications, 2001.

Хорн 2010: Horn L. R. Multiple negation in English and other languages. // Horn, L. R. *The expression of negation*. Berlin/New York: De Gruyter Mouton, 2010, 111 – 148.

ОТНОСНО КЛАСИФИКАЦИЯТА НА ПОДЧИНЕНИТЕ ДОПЪЛНИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ СПОРЕД ЦЕЛТА НА ИЗКАЗВАНЕТО

Силвия Коева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

ON THE CLASSIFICATION OF BULGARIAN SUBORDINATE CONTENT CLAUSES (AS OBJECTS) ACCORDING TO THEIR COMMUNICATIVE PURPOSE

Silvia Koeva

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

Abstract: The paper looks at some major inconsistencies in Bulgarian linguists' conception of the different kinds of Bulgarian subordinate content clauses serving as objects according to the speaker's communicative intention. Secondly, it makes a case for a different understanding of the problem, while also taking into consideration some punctuation issues.

Keywords: communicative approach, subordinate content clauses (as objects), communicative intention.

Видовете подчинени допълнителни изречения в българския език са разгледани обстойно. По отделни въпроси обаче позициите на авторите се разминават или се представят класификации по различни признаци. Тази статия **цели**, на първо място, да представи основни несъответствия в схващанията на българските учени във връзка с видовете подчинени допълнителни предикативни единици според комуникативното намерение на говорещия, заложено в тях. На второ място, в нея се застъпва и аргументира отделно разбиране по проблема, като се обръща внимание и на някои пунктуационни въпроси.

Разглежданите подчинени изречения могат да се делят по няколко признака. Най-много внимание се обръща на видовете според използваната **съюзна връзка**. В някои трудове (напр. „Съвременен български език. Синтаксис“ (Попов 1962) и „Кратък български синтаксис“ (Брезински 1995) се представя само тази класификация. В други изследвания се извършва разграничаване и според **комуникативното намерение на говорещия/пишещия (по целта на изказването)**, и според това дали са **функционални еквиваленти на пряко или на непряко допълнение от главното изречение** (Недев 1992: 267–273; Пашов 2013: 423–424; Радева 2015: 115–116).

Йордан Пенчев представя допълнителните изречения като **съюзни, относителни** и подчинени изречения **косвени въпроси** (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: 573–577). Мери Лакова приема, че подчинените допълнителни изречения, свързани с въпросителна дума – местоимение, наречие или частица, са два вида: **косвени въпроси** и **косвени възклицания** (Лакова 1988: 252). Няма нужда да се представят всички авторови виждания, за да проличи, че класификацията на разглежданите синтактични единици може да се извършва по различни начини. Като водещи обаче изпъкват два признака – формалният (съюзната връзка, с която е въведено подчиненото изречение) и комуникативният (целта, с която е употребено в речта). От смесването им или от неотчитането на единия от тях понякога произлизат отделни проблеми при прецизното представяне на класификациите.

Комуникативният подход при изследванията върху българския синтаксис постепенно става актуален, но все още не може да се каже, че се е превърнал във водещ. Отделни наблюдения, засягащи влиянието, което оказват елементите на комуникативната ситуация, върху строежа и същността на синтактичните единици, се извършват нерядко, но се посочват

преди всичко като допълнителни, а не като водещи. Но тъй като „...синтаксисът непосредствено се съотнася с процеса на мислене и с процеса на комуникация: единиците на другите равнища на езиковата система участват във формирането на мисълта и в комуникативното ѝ изразяване само чрез синтаксиса“ (Золотова 1973: 6), комуникативният аспект при изучаването на синтактичните явления основателно може да се превърне във водещ. Синтактичните единици се създават в определена речева ситуация за предаване на актуална информация, създават се с конкретна цел (Стародумова 2005: 11–12).

В началото е добре да се припомни кои са видовете прости изречение според комуникативното намерение на адресанта. „Видовете прости изречения по комуникативното намерение съответстват на основните цели, които говорещият си поставя в процеса на общуване със себеподобните си...“ (Радева 2015: 32). Вера Белошапкова обръща внимание на това, че определянето на опозицията съобщителни (повествователни), въпросителни и подбудителни изречения се извършва на по-ранен етап и не обхваща всички разновидности по този признак (извън нея остават оптативните (желателните) изречения). В съвременните изследвания се говори за опозиция невъпросителни/въпросителни изречения (според признака въпросителност/невъпросителност). А поставянето на възклицателните изречения на една плоскост с останалите комуникативни типове всъщност се извършва на основата на различни признаци (Белошапкова и кол. 1989: 623–624). Това схващане приемат и добре аргументират някои езиковеди у нас (Недев 1992: 70–72; Русинов 2000: 65–69).

В. Белошапкова посочва, че комуникативната цел на въпросителните изречения се състои в подбуждане на адресата към предоставяне от негова страна на някаква информация и въз основа на това невъпросителните и въпросителните изречения се разглеждат като две основни групи (Белошапкова и кол. 1989: 624).

Тъй като подбудителните изречения имат подобна комуникативна цел – отново подбуда, но към извършване на действие (което също може да бъде информиране), е възможен различен подход – да се говори отново за привативна опозиция, но по признака подбудителност (подбуда към действие, в т. ч. към отговор на въпрос)/неподбудителност (съобщителност и желателност). Този въпрос безспорно е интересен, но решаването му ще отклони изложението от основната му цел.

Известно е, че формалната разлика между съобщителните и останалите посочени видове изречения е ясно открояваща се. Ако се тръгва от **целта на изказването** обаче, някои на пръв поглед съобщителни изречения трябва да се определят като подбудителни, напр.: *Няма ли да ми върнеш заема? Питам те.* (= *Отговори ми*). Ако са употребени в друга ситуация, целта може да се промени: – *Не си спомням да си ме питал/ – Питам те. Ти никога не обръщаш внимание* (изречението е съобщително). При описание на въпросителните изречения често се споменават и несъщинските въпроси. Това обаче не е необходимо, ако се има предвид комуникативната цел, която трябва да се постигне с тях. Тогава не е уместно те да се наричат въпросителни изречения и да се разглеждат наравно с тях. От друга страна, няма пречки въпросите, чиято цел се подсказва само от интонацията (в писмени текстове – от финалния пунктуационен знак), да не се смятат за типични въпросителни изречения по цел на изказването. Ако се приеме единствено комуникативният подход, формалните особености на четирите типа изречения няма да са от съществено значение. Решаваща роля обаче ще има ситуацията на общуването.

На пръв поглед, следните три изречения си приличат по водещата пропозиция, която се съдържа в тях (точното време в момента на говоренето) и по очаквания комуникативен ефект:

- (1) *Кажми ми колко е часът.*
- (2) *Колко е часът?*

(3) *Ще ми кажеш ли колко е часът?*

Първото сложно изречение е подбудително – подбудата е езиково експлицирана, изискването е насочено към събеседника, от когото се очаква да предостави (да каже) конкретна информация. Комуникативният ефект обаче ще е същият като при (2) – подбуда (под формата на въпрос) за предоставяне на информация, без експлициране по лексикален път на действието, което се очаква да бъде извършено (казване, съобщаване и т.н.) – то се подразбира. Интересен е третият пример, който може да се тълкува двояко в зависимост от комуникативната ситуация, в която е употребен.

(3.1) – *Не знам с колко време още разполагам. Ще ми кажеш ли колко е часът?*

(3.2) – *Вече няколко пъти те питах, а ти не ми отговаряш. Ще ми кажеш ли колко е часът? Или да видя сам?*

Ситуация (3.1) си служи с подбудително изречение (подбудително-въпросително изречение (вж. Недев 1992: 69). Повелителната форма *кажи* се смекчава чрез несъщинския въпрос *Ще ми кажеш ли?*, но за адресата подбудата е ясна, водеща.

В ситуация (3.2) се наблюдава същинско питане, акцентът е върху въпроса и той изисква положителен или отрицателен отговор (напр.: *Да, след малко. Имай търпение*). Разглежданото сложно изречение е въпросително.

При такова сравнение личи, че класификацията на изреченията по комуникативната цел, с която са създадени, не може да се извършва, без да се вземе предвид констатацията. В посочените примери е трудно да се говори и за самостоятелна комуникативна функция на подчинените изречения.

След представените общи наблюдения възниква въпросът подчинените допълнителни изречения (**зависимите** допълнителни предикативни единици) подлежат ли на подобна класификация.

Константин Попов пише: „По формален строеж и по смислово съдържание подчинените допълнителни изречения биват съобщителни и въпросителни (косвен въпрос)“ (Попов 1962: 287) и приема, че въпросителните подчинени допълнителни изречения са само косвени (непреки) въпроси (Попов 1962: 289). Вижда се, че в синтаксиса термините „съобщителни“ и „въпросителни“ се използват както за изречения с определен лексикално-граматически състав, така и за изречения с конкретна цел на изказването. Авторът обаче посочва, че има предвид първия признак.

Стефан Брезински също смята, че на основата на използваното свързващо средство се разграничават посочените два вида допълнителни изречения (Брезински 1995: 282). Понататък прави уточнението: „Макар и по-рядко, обаче този вид подчинени допълнителни изречения (съобщителните – *бел. моя, С. К.*) може да се въвеждат и чрез други съюзни думи, без да преминават във въпросителни, напр.: *Хайде, я разправи днес какво ви предава учителят* (Ив. Вазов) – в някои от тези случаи подчинените изречения се намират на границата между съобщителните и въпросителните (косвените въпроси)“ (Брезински 1995: 283). Тук може да се види смесването на класификационните признаци. Това уточнение нямаше да бъде нужно, ако се има предвид единствено използваната съюзна връзка. Приведеният пример би трябвало да се квалифицира като въпросително допълнително изречение независимо от целта на изказването. За да отнесе едни от изреченията, въведени с въпросителна дума, към групата на съобщителните, авторът се води от други съображения, които обаче не са посочени.

Всъщност проблемът може да се открие в обобщаващия характер, който се придава на термина „косвени въпроси“ – не всички подчинени допълнителни изречения, които са

въпросителни по форма, спадат към тях. Като такива се определят някои, но вече по друг признак. В „Грамматика на българския език. Т. 3. Синтаксис“ Зара Генадиева-Мутафчиева забелязва този факт. Авторката включва към състава на съобщителните (по комуникативно намерение) допълнителни изречения и такива, чиято подчинителна връзка е въпросително местоимение, загубило характера си на въпрос (Грамматика 1983: 333; вж. още Недев 1992: 272). Отделно говори за въпросителни подчинени допълнителни изречения (според същия класификационен признак), които са косвени въпроси. Както ще се спомене и по-нататък, Й. Пенчев също като К. Попов (вж. още Пашов 2013: 427) нарича всички подчинени допълнителни изречения, въведени с въпросителна дума, косвени въпроси. Различният смисъл, който се влага в термина от отделни автори, внася трудност при осмислянето на същността на разглежданите единици.

Важно е да се каже, че извършваните класификации според комуникативното намерение на отправителя на съобщението често следват друг признак – „произход на подчиненото допълнително изречение“ – от какво изречение според комуникативното намерение се е образувало то (затова се говори за косвеноподбудителни и косвеновъпросителни изречения). Й. Пенчев например във връзка със съюзните допълнителни изречения посочва „При глаголи като *казвам да*-изречението може да бъде императивно, сравнете: *Да четете!* – *Казва да четете* (непряка заповед)“ (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: 574). Авторът се нуждае от „оригиналното“ изречение, за да се обоснове защо подчиненото допълнително е наречено императивно. Вижда се, че то не е такова в истинския смисъл на думата. В момента на говоренето адресантът на съобщението не подбужда адресата⁶⁶ към извършване на конкретно действие (не си е поставил такава цел). Подобно на косвените въпроси така наречените подбудителни подчинени допълнителни изречения не са същински подбуди, затова е препоръчителна употребата на друг термин. Й. Пенчев обръща внимание и на непреките опативни изречения – *По-добре да бях дошъл* (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: 574).

Става дума за класификация, която се извършва след разделението по формален признак, т.е. тя е второстепенна. Първо се прилага разграничаването на подчинените допълнителни изречения според използваната съюзна връзка – **невъпросителни** и **въпросителни** (или неподбудителни и подбудителни при избор на споменатия в началото различен подход). След това се уточнява, че някои въпросителни произлизат от същински въпроси (други изречения, не подчинени, а главни/независими). Това са косвените въпроси. Някои невъпросителни са следствие от същински подбуди (косвеноподбудителни), а други от съобщителни или желателни изречения. Възможно е да се обмисли въвеждането на термина „косвеноопативни“ изречения. Самите те обаче не са тези изречения⁶⁷, а нови, които не притежават самостоятелна комуникативна цел. Тяхната е повлияна от целта на главното изречение. Ако се направи опит класификацията по този признак да се представи изчерпателно, е възможно да се постави въпросът дали някои от подчинените изречения не са възникнали в резултат на реализирани по-рано в речта независими съобщителни изречения

⁶⁶ Според Петър Пашов с подбудителните изречения в редки случаи към действие се подтиква не събеседникът, а друго лице (*И братчето ти да дойде, ще отидем у нас, докато се върнат вашите*) (Пашов 2013: 285). Тук се приема обаче, че с такива изречения неексплицирано на първо място се подканва събеседникът да предаде експлицираната подбуда, т.е. първостепенната комуникативна цел е подбуда към адресата на съобщението (*Покани и братчето си*). Изречения с такъв облик може да се възприемат и като съобщителни (*И братчето ти да дойде = И той е поканен*).

⁶⁷ Разбира се, ще са тъждествени с тях, ако функционират като сложна част на изречението – *Там той прочете „Какво се случва тук?“*, но тогава не са подчинени изречения. В конкретния пример се наблюдава сложна част – пряко допълнение.

(*Каза, че иска да дойдем* – подчиненото изречение да се определи като „косвено съобщително“ и да се противопостави на *Казвам ти, че искам да дойдете*, където няма предаване на реч). Такива наблюдения ще дадат основания в началото на класификацията всички допълнителни изречения да се разделят на преки (възникнали на момента, не в резултат от реализирано в минал момент изказване) и косвени (предаващи същността на независими изречения от четирите комуникативни типа).

Подчинените изречения, като зависими синтактични единици, се характеризират с различни граматически, семантични, а логично и комуникативни особености спрямо главните изречения, като независими единици. Сложното съставно изречение в ситуацията:

– *Какво искаш да знаеш?*

– *Кажу ми **ще има ли друга такава възможност**.*

е подбудително, тъй като повелителната форма на глагола в главното изречение е подчинена на желанието на адресанта да подтикне адресата към действието казване. Подчиненото изречение участва в цялостното комуникативно намерение, заложено в сложното съставно изречение и не следва самостоятелно отделна цел. Не е възможно двете предикативни единици – зависимата и независимата, да служат на отделни намерения. Заблудата, че подбудителното изречение е последвано от въпросително, може да се появи не само заради наличието на въпросителната частица, а защото действието казване логично се свързва с отговор на въпрос (*Отговори ми **ще има ли друга такава възможност***). Но семантиката на глаголната лексема от главното изречение и възникналите с нея асоциации трябва да се потиснат, защото между разглеждания пример и *Покажи ми на екрана **има ли новодошли*** няма принципна разлика. Очакваният резултат от комуникативната цел на сложното съставно изречение като цялост е действието показване, а не отговорът *Да, има*.

В друг контекст еднакво по форма изречение може да функционира и като „реторична подбуда“ (*Кажу ми **ще има ли друга такава възможност** = ‘Не ми казвай, че **ще има друга такава възможност**’ (с пресупозиция *защото няма да ти повярвам) = ‘Няма да има друга такава възможност’*). Това доказва, че подчинените изречения не са зависими само граматически и семантично, но и комуникативно от главните си.*

В „Грамматика на българския език. Т. 3. Синтаксис“ в частта за подчинените допълнителни изречения се прави уточнението: „Главното изречение може да бъде съобщително, подбудително или въпросително. Цялото сложно съставно изречение може да добие съответстващата му интонация и да стане съответно съобщително, подбудително или въпросително:...“ (Грамматика 1983: 332). К. Попов звучи по-категорично, като заявява, че когато главното изречение е въпросително и има въпросителна интонация, цялото сложно изречение добива вид на въпросително изречение (Попов 1962: 290). Т.е. важна за комуникативната цел на цялото сложно съставно изречение е целта на главното. Неслучайно всички класификации по разглеждания признак се извършват с независими предикативни единици – само те подлежат на такова разделение.

П. Пашов също смята, че въпросителните по форма допълнителни изречения не съдържат въпрос: „Въпросителните местоимения и наречия оформят подчинените допълнителни изречения, но те по същество не са въпросителни, тоест не съдържат въпрос, питане, и **затова след тях не се пише въпросителен знак (подчерт. мое – С. К.)**... Тези подчинени допълнителни изречения, въведени с въпросителни местоимения и наречия, се наричат също и „косвен въпрос“ и **не се отделят със запетая, ако не са предпоставни (подчерт. мое – С. К.)**“ (Пашов 2013: 427). Вече се спомена, че Й. Пенчев също нарича всички подчинени допълнителни (а и определителни) изречения, въведени с въпросителна дума, косвени въпроси (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: 577; Пенчев 1984: 129–131). Може да се види, че авторът разграничава термина „въпросителни изречения“ от „подчинени

изречения (с форма на) косвени въпроси“⁶⁸, защото, когато говори за включване на първите като подчинени в сложното съставно изречение, преминава към употреба на втория термин – „Въпросителните изречения с посочената форма могат да бъдат и допълнителни изречения, разбира се, пак при глаголите, при които може да има косвени въпроси изобщо...“ (Пенчев 1984: 130). Тоест става дума за трансформацията на една синтактична единица в друга. Това налага по-прецизна употреба на термина „въпросително изречение“, за да се избегне смесване на класификационните признаци.

Както стана ясно, тук се застъпва тезата, че подчинените допълнителни изречения не подлежат на класификация според заложената в тях комуникативна цел. Веднъж подчинят ли се на целта на адресанта да „изискат“ отговор или да предизвикат извършване на действие, вече трябва да се разглеждат като главни (независими) изречения.

За доказателство може да се използва и следният факт: „След подчиненото допълнително изречение се пише въпросителен знак, ако главното изречение е въпросително (независимо от вида на подчиненото изречение по цел на изказването)“ (Недев 1992: 275). Макар че авторът разграничава съобщителни, подбудителни и въпросителни подчинени допълнителни изречения, цитираното съображение доказва, че пунктуацията се подчинява на основната комуникативна цел, диктуваща характера на главното изречение⁶⁸.

Но може да се създаде и друг контекст, в който разгледаната монопредикативна единица да изисква отговор от страна на адресата. Тогава между двете прости изречения се създава по-голяма пауза – *Кажми ми. Ще има ли друга такава възможност?* В тези случаи те трябва да се разглеждат като две независими изречения (срв. *Кажми ми нещо/това/истината. Ще има ли друга такава възможност?* или *Ще има ли друга такава възможност? Кажми ми*). Не е нетипично за българския език да се наблюдават изрази или цели изречения, отправящи към това, което следва като информация (например при едносъставните тематични изречения или подобната употреба на някои местоимения без наличен antecedent (контролър), т.е. прономинална антиципация (вж. Добрева, Савова 2010: 231–232). Повелителното изречение в конкретния пример може да се разглежда по този начин особено щом става дума за емоционално натоварена спонтанна реч. Казаното дава основание да се разсъждава в следната насока. При писмено предаване на устна реч (преди всичко разговорна), където се наблюдават по-кратки паузи, може да се допусне следното пунктуационно оформление при сложни изречения, съставени от независими прости: *Ще ми кажеш ли, кой ще дойде днес?* (две независими въпросителни изречения); *Кажми ми, ще имаме ли нова учителка?* (едно независимо подбудително и едно независимо въпросително изречение); *Казвам ти, да пробваме новото кино!* (едно независимо съобщително и едно независимо подбудително изречение). Запетайте (а те може да се заменят и с тирета именно заради „отпращащата“ функция на първото изречение) подсказват, че двете изречения в състава на сложното ще се произнесат със самостоятелна интонационна оформеност, подчинена на отделна комуникативна цел. Например следното изречение ще се осмисли по различен начин, ако се премахне запетаята: *Отивай, да вземеш писмото от леля си и да се върнеш бързо!* (в този вид има три подбудителни независими предикативни единици).

На тези наблюдения донякъде се противопоставя друга пунктуационна особеност, отбелязана от Иван Недев: „Пред въпросително подчинено допълнително изречение се пише запетая, а след него – въпросителен знак, когато главното му изречение е подбудително, напр.: «Старче, я попитай твоята внучка, *какво търси тука?*» (Елин Пелин)“ (Недев 1992: 275). Запетая в такава позиция, както е известно, а и както посочват приведените по-горе

⁶⁸ При сложни съчинени изречения пунктуационният знак следва комуникативната цел на последното независимо просто изречение – *Ще дойда по-рано, но ще ми кажеш ли защо?* Ясно се вижда, че първото изречение е съобщително, и не може да се говори за комплексна комуникативна цел.

цитати, не се поставя, ако второто изречение е подчинено. Примерът от Елин Пелин по-скоро свидетелства за по-голямата пауза между двете различни по комуникативна цел независими изречения. Второто в потока на речта преминава във въпрос (може би придружен от учудване) към адресата и затова финалният пунктуационен знак се свързва с него. Ако запетаята се премахне, се наблюдава сложно съставно изречение с невъпросителна интонация – *Старче, я попитай своята внучка какво търси тука* (финалният пунктуационен знак може да е точка или удивителен).

Ще бъде анализиран още един пример – *Знаете ли, някога така е било* (М. Донкова, „Килим“). По-разпространено е схващането, че такива изречения са безсъюзно свързани сложни съставни (в случая с подчинено допълнително изречение). Но И. Недев обръща внимание, че при безсъюзните изречения не може с категоричност да се разпознае синтактичното отношение между простите изречения в състава им. „Разглеждането на безсъюзните сложни изречения ту като съчинени, ту като съставни в зависимост от възстановения съюз създава условия за допускане на субективизъм при квалификацията им“ (Недев 1992: 241; вж. още Недев 2006: 51–52). В приведеното изречение се съдържат две независими прости. Първото е въпросително и притежава вече коментиранията „отпращаща“ функция, но пунктуационният знак в края не е съобразен с него, както щеше да бъде при сложно съставно изречение, защото второто изречение също е независимо и от значение е неговата цел – съобщителната. Може да се добави друго независимо изречение с различна комуникативна цел – *Знаете ли, някога така е било, но помнят ли наистина всички?* (въпросителният знак е съобразен с последното просто изречение).

З. Генадиева-Мутафчиева твърди: „Според целта на комуникацията подчинените допълнителни изречения са не въпросителни и въпросителни. От своя страна невъпросителните подчинени изречения могат да бъдат съобщителни или подбудителни“ (Грамматика 1983: 332), като малко по-нататък се уточнява, че под подбудителни се разбира косвеноподбудителни изречения. Отново възниква въпросът основателно ли е косвеноподбудителните изречения да се определят като подбудителни по целта, с която са употребени в конкретния комуникативен акт. На комуникативното намерение на говорещия/пишещия би трябвало да се подчини сложното изречение като цялост, а изразяването на това намерение се извършва чрез граматическото, интонационното и семантичното оформление на главното изречение в него.

Тук се забелязва друг подход – за определянето на въпросителните допълнителни изречения като такива З. Генадиева-Мутафчиева взема предвид това какво е главното изречение според целта на изказването. Авторката приема, че съобщителното подчинено допълнително изречение, което е изгубило характера си на въпрос, „отговаря на съобщително или възклицателно изречение, но никога на въпросително“, в тези случаи „управляващият глагол от главното изречение не съдържа питане“ (Грамматика 1983: 333). Но тук се приема, че подчинени изречения както в примера *Провери ли дали няма да дойде и той?* също не са въпросителни, целта им е да изяснят информацията в главното изречение. Те са „допълнението“ във въпроса (*Провери ли това?*).

Когато авторката преминава към обяснение на въпросителните подчинени допълнителни изречения (според целта на комуникацията), уточнява: „Те представляват непряко (косвено) предаден въпрос. Говорещото лице предава непряко чужд, респ. свой въпрос към събеседника с цел да получи от него положителна информация за нещо, което не е известно на питащия. Косвеновъпросителните изречения нямат интонацията на прекия въпрос, а имат интонацията на съобщително изречение“ (Грамматика 1983: 339). Оказва се, че въпросителните по комуникативна цел изречения всъщност са косвеновъпросителни, произлезли от същински въпросителни изречения. Обаче не е съвсем ясно кой е питащият,

тъй като става въпрос за различни комуникативни ситуации. Логично е питащ да се нарече този, който задава прекия въпрос, но невинаги той ще получи отговор в последвалата комуникативна ситуация, защото може и да не е част от нея. Ако целта в действителност е посочената от авторката, не при всяко предаване на чужд въпрос се изисква отговор („положителна информация“) от събеседника. Важна е ситуацията. Напр.: *Миналата година ме питаха какво искам, а тази не* (никой не трябва да дава отговор и „питащият“ няма роля в нея). С някои такива сложни съставни изречения (не само с подчинените) се цели отговор, но са нужни определени комуникативни условия:

– *Не чух какво ме попита.*

– *Попитах дали ще дойдеш с мен.*

– *Да, разбира се.*

След като нямат самостоятелна цел с тях да се получи информация, класификационният признак отново трябва да се определи по друг начин. Не се следва първоначално посоченият, а се отчита какво е било по комуникативното си намерение изходното независимо изречение, в резултат на което се е оформило подчиненото допълнително.

Единият от примерите за такива допълнителни изречения е *Питах се как ще живея с тези хора* (Грамматика 1983: 339). Подчиненото изречение може да е възникнало след задаване на същински въпрос в някакъв минал момент, но тук притежава само съобщителна функция – уточнява същността на питането („Изречения, с които говорещият осведомява слушателя за неизвестни нему (по предположение на говорещия) факти, се наричат съобщителни“ (Грамматика 1983: 47). Адресантът няма нужда от отговор, но и адресатът не би могъл да му го даде.

По-убедителен, но само на пръв поглед, е следващият пример: *Помислете как ще стигнете дотам* (Грамматика 1983: 339), при който глаголната форма в главното изречение е в повелително наклонение. В изречения от типа *Кажете ми колко време ще ти е необходимо; Покажете ми къде се намира пощата* и под. подчинената предикативна единица е резултат от предварително формиран същински въпрос, но стратегията, избрана от говорещия/пишещия, е да получи отговора му чрез повеля, подбуда, заповед. Допълнителното изречение само внася уточнение. Получената информация е резултат от подбуда, не от въпрос (срв. *Кажете ми колко време ти е необходимо = Кажете ми необходимото време*).

При главно изречение въпрос положението е същото: *Научи ли кой е виновен?; Знаеш ли къде се намирате?* – подчиненото изречение е част от цялостния въпрос, но неговата (несамостоятелна) функция е само уточняваща. То може да бъде същински въпрос само ако е главно изречение: *Ще ми кажеш ли? Кой е истинският виновник?*. Такова „изпреварване“ вече беше коментирано.

Й. Пенчев си служи с термина „преки въпросителни сложни изречения“ (Пенчев 1984: 131), който е подходящ за назоваването на сложни съставни изречения с въпросително главно изречение. Това навежда на мисълта, че на класификация по комуникативна насоченост подлежат не само простите изречения, но и сложните изречения като цялост. Авторът разглежда на формално равнище зависимостите между главното и подчиненото допълнително изречение в сложното съставно по следния начин: „Тъй като всяко S може да започне с Q, т. е. да бъде въпросително по форма, двойката изречения, образуващи сложно съставно, могат да изглеждат така: 1) Q ____ [Q ____, 2) ____ [Q ____, 3) Q ____ [____“ (Пенчев 1984: 131). Вторият случай представя само косвените въпроси. Интересно е обяснен първият – „Първият случай представя изречения, в които след образуването на косвен въпрос се извършва и въвеждане на въпрос в главното изречение, напр.: *Кой те пита къде отиваш?, Кой ти каза къде отивам?, Каза ли ти някой къде отивам?, Защо питаш*

дали е тук?“ (Пенчев 1984: 131). При него ясно личи разграничаването на комуникативната цел на двете синтактични единици (косвен въпрос и въпрос), затова не е добре да се извършва класификация по този признак, като за двете се използва определението „въпросителни“. Но да се спазва това разграничение често не е лесно. След обяснението на Й. Пенчев, се уточнява „Ако сме избрали въпросително да бъде само главното изречение (ако там сме въвели Q) или главното и допълнителното, цялото изречение е въпросително“ (Пенчев 1984: 131). Ако се пренебрегне това, че подчиненото е наречено въпросително, твърдението подкрепя факта, че главното изречение задава въпросителния характер на полипредикативната синтактична единица. Изключен е вариантът, при който има само въпросително по форма подчинено изречение и то да предаде тази характеристика на цялото сложно. „Признакът Q в подчиненото изречение осигурява само въпросителна форма на подчиненото изречение“ (Пенчев 1984: 131).

По-късно и други езиковеди обръщат внимание на зависимостта между комуникативния ефект, който е цел на главното изречение, и този, заложен в подчиненото на него изречение. И. Недев посочва, че „Чрез употребата на подчинените допълнителни изречения (като компоненти на сложни съставни изречения) могат да се реализират различни комуникативни цели: да се съобщи за съществуването (респ. несъществуването) на някакъв факт, да се зададе въпрос за изясняване на нещо неизвестно или недостатъчно известно, да се изрази подбуда за извършване на определено действие“ (Недев 1992: 267). Важно е направеното уточнение, че допълнителните изречения се разглеждат като компоненти на сложни съставни изречения, но авторът все пак говори за цел, която се реализира чрез употребата на подчинените елементи, т.е. приема, че те служат на самостоятелна цел.

При разглеждането на съобщителните подчинени допълнителни изречения И. Недев прави следното разграничение: „Голяма част от подчинените допълнителни изречения, които се свързват с главното изречение чрез въпросителни местоимения или чрез въпросителни местоименни наречия, по форма са въпросителни [...], но по цел на изказването са съобщителни...“ (Недев 1992: 272). Един от примерите на автора е *Портиерът си отбелязваше в тетрадката кои външни хора влизат в предприятието*. Разграничението между форма и цел се прави отчетливо. Но от цитираното твърдение се предполага, че останалите оформени по такъв начин подчинени изречения трябва да се определят като въпросителни. За тях обаче се посочва (също както в „Граматика на българския език. Т. 3“), че са се получили от преки въпроси (Недев 1992: 272), т.е. не са такива, с тях не се пита и следователно не са въпросителни по комуникативната си цел.

Отново се забелязва тенденцията в рамките на сложното съставно изречение да се обвързват две отделни комуникативни цели, но проличава, че водеща е тази на главното: „Когато главното изречение е съобщително по цел на изказването, неговото сказуемо не изразява волята на говорещото лице да се даде отговор на това, за което се пита чрез подчиненото допълнително изречение [...]. Но когато главното изречение е въпросително или подбудително по цел на изказването, неговото сказуемо е носител на семантичен волев момент: говорещото лице подтиква субекта на главното изречение да отговори на питането, изразено чрез подчиненото допълнително изречение [...]“ (Недев 1992: 273). В такъв случай релевантен е въпросът „Защо се говори за комуникативна цел на подчиненото изречение, ако в крайна сметка се реализира тази на главното?“.

Във връзка с подбудителните подчинени допълнителни изречения И. Недев говори за зависимост между семантиката на глагола сказуемо в главното изречение и реализирането на целта на подчиненото. Преди това ясно посочва, че всички изразяват подбуда да се извършат означените с техните сказуеми действия (Недев 1992: 273). Но както вече се изясни, при изречения като *Съобщиха да вземем целия си багаж. Аз не мисля да ги слушам и Забраниха*

да оставяме багажа си тук. Като не ги послушахме, ни смърриха не може да се говори за реална подбуда – адресантът на съобщението не подтиква адресата да (не) извърши определено действие. Цялото сложно съставно изречение е съобщително и комуникативната цел на подчиненото не може да се разглежда отделно. И двете сложни изречения обаче в различна комуникативна ситуация могат да се окажат подбудителни (ако член на група предава тази информация на останалите с цел да преместят багажа си), но отново няма да има две отделни комуникативни цели.

По-специално трябва да се коментира пунктуационното оформление на два от примерите, с които си служи И. Недев – *Питаха го още как се е развил боят?* (Й. Йовков); *Кажми ми какво трябва да направим?* (Г. Караславов) (Недев 1992: 272). Тук се приема, че не е правилно тези изречения да завършват с въпросителен знак. Първото е безспорно съобщително, макар и да съобщава за наличието на въпрос в миналото. Подчиненото изречение не може да се произнесе с въпросителна интонация, освен ако случаят не е следният: *Питаха го още „Как се е развил боят?“*, но отново няма задаване на въпрос с цел да се получи информация. Ако имаше, щеше да е отправен към същия адресат на съобщението *Питаха го още*, което е лишено от логика. Типът на второто изречение вече беше анализиран. В „Официалния правописен речник на българския език“ (ОПРБЕ 2012: 101) сред примерите за въпросителни изречения не присъстват подобни на представените случаи. При сложните изречения се посочват: *Кой иска да гледаме този филм?* (въпросителността се „подава“ от главното изречение, подчиненото не е подбудително); *Ще си вземе и този изпит, но как?* (само второто изречение е въпросително, но то не е подчинено); *Знаеш ли къде ще се състои лекцията?* (въпросителният знак следва цялостната комуникативна цел, заявена от главното изречение). Може да се направи и справка с по-стари речници. В „Кратък правописен речник на българския книжовен език“ дори се уточнява „Ако въпросът е изказан в подчинено изречение, вместо въпросителна в края на сложното изречение се пише точка. *Пишете ни кога ще се състоят изборите.* (но: *Ще ни пишете ли кога ще се състоят изборите?*)“ (КПРБКЕ 1989: 41). Когато се говори за въпрос, непременно трябва да се отчете дали адресантът на изказването изисква отговор от адресата на същото изказване. В противен случай терминът е неподходящ.

П. Радева също забелязва зависимост между комуникативната цел на главното изречение и тази на подчиненото допълнително. Тя подчертава, че допълнителните изречения могат да са ориентирани към различни по комуникативно намерение главни изречения, и допълва: „От значение за комплексната семантична стойност на сложното съставно изречение е съвпадащата или несъвпадащата характеристика на ГИ (на главното изречение – *бел. моя, С. К.*) и на ПИ (на подчиненото изречение – *С. К.*) с оглед на комуникативното намерение – и двете съобщителни, и двете подбудителни, и двете въпросителни или ГИ съобщително, а ПИ въпросително; ГИ подбудително, а ПИ въпросително; ГИ въпросително, а ПИ подбудително...“ (Радева 2015: 117).

Може да се спори обаче доколко в сложни изречения като следното: *Провери ли кога тръгва влакът?* (примерът е на П. Радева) подчиненото допълнително изречение е също въпросително. За определянето на целта на сложното изречение играе роля преди всичко главното, а подчиненото е с помощна съобщителна функция. То не представлява въпрос. Трябва да се превърне в независимо и да послужи в определена комуникативна ситуация. Ако двете предикативни единици в рамките на изречението се разглеждат като същински въпроси, би трябвало да се произнесат с по-отчетлива пауза между тях, отбелязана със запетая, и да се определят като две главни изречения в състава на безсъюзното сложно съчинено – *Провери ли, кога тръгва влакът? = Провери ли? Кога тръгва влакът?*. В противен случай второто изречение е въпросително само по форма. Отговорът на сложното

съставно (*Още не съм*) ще се различава от този на независимото въпросително просто (*В пет сутринта*).

Другият пример – *Заповядам никой да не напуска поделението без разрешение!* (посочен от авторката като съдържащ две подбудителни изречения (Радева 2015: 118), може да се разглежда по същия начин, но в случая подчиненото изречение не е подбудително, тази характеристика се носи от използвания перформатив. Подчиненото само изяснява същността на заповедта. Специално внимание заслужават сложните съставни с подчинени допълнителни изречения, при които глаголът в главното изречение е перформатив: *Питам те кога най-сетне ще ми върнеш книгата!*; *За последно те подканям да ми дадеш листа; Настоявам да предадеш материалите на мен*. Изглежда сякаш са налични съответно едно подчинено допълнително въпросително и две подчинени допълнителни подбудителни изречения, но информацията, която адресатът осигурява като резултат от тях, не е заради въпроса или подбудата, а заради пресупозицията, която се съдържа (разбира се, в подходяща комуникативна ситуация) в главното изречение⁶⁹. Адресатът се досеща, че щом адресантът (излишно) уточнява, че пита, настоява, подканя и т. н., той създава непряка подбуда да му се даде информация или да се извърши действие, но прави това **чрез главното изречение**. *Кога ще ми върнеш книгата? Питам те!* (= *‘Каж ми!’*). Сложното изречение трябва да се определи като подбудително, а не като съобщително или отделно да се разглежда като съставено от едно съобщително/подбудително и едно въпросително изречение. „Роля (за семантичната структура на сложното изречение – *бел. моя – С. К.*) играе и пресупозицията на фразата – наслояване на знанията, натрупани от опита на човешкото общество и на отделния индивид, които позволяват в повърхностната структура на изречението да не бъдат изразени някои моменти, съществуващи в дълбоката структура“ (Петрова 1995: 8–9).

Следващите два примера на П. Радева също са удобни за анализ в тази насока – *Разбери колко още трябва да чакаме* (за сложно съставно изречение с главно подбудително и подчинено въпросително) и *Колко пъти да ти казвам да не си пъхаш носа в чужди работи* (с главно въпросително и подчинено подбудително) (Радева 2015: 118). В първия случай подчиненото допълнително изречение е въпросително само по форма, с него не се задава въпрос. Ако беше същински въпрос, щеше да е насочен към същото лице, за което е предназначена заповедта, а това е нелогично за един и същ темпорален момент – адресантът подбужда към действие и е нелогично в същото време вече да пита за резултата от него (**Разбери! Колко още ще трябва да чакаме?*).

Последният пример съдържа главно изречение риторичен въпрос, което следва да го превърне в съобщително (отрицателно – *не трябва повече да ти казвам*), но отново в пресупозитивния план се открива подбуда, разкриваща комуникативната цел на сложното съставно изречение като цяло, т.е. то е подбудително (= *Не си пъхай носа в чужди работи!*). Конструкцията на това изречение може да се възприеме като формула, което е доказателство, че в него няма как да се разграничат две отделни комуникативни цели. Само в специфичен контекст би могло същото по форма изречение да функционира като пряк въпрос:

- *По сценарий всяка от тези реплики трябва да се каже по няколко пъти.*
- *Колко пъти да ти казвам да не си пъхаш носа в чужди работи?*
- *Два.*

⁶⁹ „Но във всеки език се спазва определена **пресупозитивна традиция**, свързана с нормираното погасяване или непогасяване на пресупозициите за постигане на определени прагматични цели и преди всичко с цел запазване на речевието етикет. Например, когато питаме някого *Знаете ли къде е новият лицей?*, ние изричаме вербалния фрагмент *знаете ли*, който всъщност би могъл да бъде част от пресупозитивната основа на изречението – ние питаме, когато предполагаме, че слушащият знае отговора или ако не го знае, сам ще ни каже това“ (Димитрова 2009: 74).

И в двете ситуации ли трябва да се говори за едно въпросително и едно подбудително изречение? Не, защото се наблюдават две напълно различни по комуникативно намерение сложни съставни изречения – едното изисква прекратяване на действие, а другото изисква конкретен отговор на въпрос. Очевидно има преплитане на двата признака – комуникативен и формален.

В обобщение може да се повторят вече направените изводи. Авторите са прави, когато разграничават подчинените допълнителни въпросителни и подбудителни, а и желателни изречения според това дали произлизат от същински въпроси, подбуди и пожелания, но това разграничаване е според друг признак – то се извършва, след като се определи какви са по форма. Оттам насетне въпросителните и подбудителните по форма се разграничават и по произход. Едните са резултат от предаване на същински въпроси и подбуди, а другите не (но те не извършват това предаване). В такъв случай ще е по-ясно, ако последователно се употребяват три различни термина или да се предпочетат термини с описателен характер, защото въпросителни например ще се наричат: 1. независими изречения (прости или сложни), с които адресантът ще изисква отговор от адресата, 2. подчинени (зависими) изречения, които имат форма на въпрос, 3. подчинени изречения с такава форма, но и които са произлезли от въпрос. Същото важи и за термините „подбудителни“ и „желателни изречения“ (а защо не и за „съобщителни изречения“?).

Сложното съставно изречение има цялостна комуникативна функция. В неговите рамки подчинените изречения служат на целта, зададена от главното. Може да се твърди, че имат помощна информативна (съобщителна) функция, но тя е на по-ниско равнище в йерархията. За установяването на комуникативната цел на всяка независима предикативна единица обаче задължително се тръгва от особеностите на езиковия контекст и на ситуацията на общуването.

Литература

- Белошапкова и кол. 1989:** Белошапкова, В., Брызгунова, Е., Земская, Е., Милославский, И., Новиков, Л., Панов, М. *Современный русский язык*. Под редакцией В. Белошапковой. Москва: „Высшая школа“, 1989.
- Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999:** Бояджиев, Т., Куцаров, И., Пенчев, Й. *Съвременен български език*. София: „Изток-Запад“, 1999.
- Брезински 1995:** Брезински, Ст. Кратък български синтаксис. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.
- Грамматика 1983:** *Грамматика на съвременния български книжовен език. Том III. Синтаксис*. Гл. ред. К. Попов. София: БАН, 1983.
- Димитрова 2009:** Димитрова, Ст. *Лингвистична прагматика*. София: „Велес“, 2009.
- Добрева, Савова 2010:** Добрева, Е., Савова, И. *Текстолингвистика*. Шумен: „Фабер“, 2010.
- Золотова 1973:** Золотова, Г. *Очерк функционального синтаксиса русского языка*. Москва: „Наука“, 1973.
- КПРБКЕ 1989:** Георгиева, Е., Иванова, К., Мурдаров, Вл., Пенчев, Й., Станков, В., Цойнска, Р. *Кратък правописен речник на българския книжовен език*. София: „Наука и изкуство“, 1989.
- Лакова 1988:** Лакова, М. Подчинени допълнителни изречения. // *Помагало по синтаксис на българския език*. Съст. Ст. Брезински, София: СУ „Климент Охридски“, 1988, 145–154.
- Недев 1992:** Недев, И. *Синтаксис на съвременния български книжовен език*. София, 1992.
- Недев 2006:** Недев, И. *Безсъюзните сложни изречения*. Силистра: Издателство и печатница РИТТ, 2006.

- ОПРБЕ 2012:** *Официален правописен речник на българския език*. Авторски колектив. Ред. Мария Бунева, София: „Просвета“, 2012.
- Пашов 2013:** Пашов, П. *Българска граматика*. Пловдив: ИК „Хермес“, 2013.
- Пенчев 1984:** Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение*. София: „Наука и изкуство“, 1984.
- Петрова 1995:** Петрова, Ст. *Асиметрия в сложното изречение*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.
- Попов 1962:** Попов, К. *Съвременен български език. Синтаксис*. София: „Наука и изкуство“, 1962.
- Радева 2015:** Радева, П. *Записки по синтаксис на съвременния български книжовен език. Сложно изречение*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2015.
- Русинов 2000:** Русинов, Р. *Практическа стилистика. Просто изречение*. В. Търново: „Абагар“, 2000.
- Стародумова 2005:** Стародумова, Е. *Синтаксис современного русского языка*. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 2005.

Светла Коева

Институт за български език – БАН

София

СЕМАНТИЧНА И СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА РЕЛАТИВИТЕ В БЪЛГАРСКИ

Svetla Koeva

Institute for Bulgarian Language – BAS

Sofia

SEMANTIC AND STRUCTURAL DESCRIPTION OF BULGARIAN RELATIVES

Summary: The paper shows that the Accessibility Hierarchy, formulated by E. Keenan and B. Comrie for the relativisation of the syntactic positions, is valid for Bulgarian. We point out that there are syntactic positions in Bulgarian (as well as in Italian, shown already by G. Cinque) subject of relativization, which are not present in the Accessibility Hierarchy: those are the position of nominal predicative and the positions of locative and temporal nominal and prepositional adverbials. Free relatives are relative sentences (without lexicalized antecedent). The paper discusses the semantic and syntactic structure of Bulgarian free relatives in argument and non-argument position. The overall conclusion is that the category of the Bulgarian free relatives, both in argument and in non-argument position, is selected by the matrix verb, while the abstract case and thematic role are assigned by the **embedded** verb. The evidences from Bulgarian could contribute to the overall typological description of the relativisation across languages.

Key words: relativization, Accessibility Hierarchy, free relatives, case matching

Статията разглежда възможностите за релативизация (разширяване с подчинено определително изречение, въведено с относително местоимение или относително местоименно наречие) в български. Показва се, че йерархията за достъпност, формулирана от Е. Кинън и Б. Комри, е валидна за български. Отбелязват се позициите за български, които се релативизират, но не са включени в йерархията (такива позиции са посочени за италиански от Г. Чинкуе): на предикатива, на именни обстоятелствени пояснения за време и на предложни обстоятелствени пояснения за време и място. Свободните релативи се разглеждат като вид релативни изречения (без лексикализиран antecedent). Представена е семантичната и синтактичната структура на свободните релативи в аргументна и неаргументна позиция на главното изречение в български. Общото заключение е, че свободните релативи, както в аргументна, така и в неаргументна позиция приемат категорията на главния глагол и абстрактния падеж и тематичната роля на подчинения глагол. Примерите от български могат да допринесат за цялостното типологично описание на релативизацията в различните езици.

1. Релативни определителни изречения

Под *релативизиране* разбираме кореференция на именна група от изречението (**антецедент**) с относително (релативно) местоимение или относително местоименно наречие (**релатив**), което въвежда подчинено определително изречение. Тъй като определителни изречения в български могат да се въвеждат с въпросителни местоимения, въпросителни местоименни наречия и подчинителните съюзи *че* и *да*, терминът, който използваме за

назоваване на подчинените определителни изречения, въведени с относителни местоимения и относителни местоименни наречия, е **релативни определителни изречения** или **относителни определителни изречения**. Съществителното, което се релативизира в подчиненото изречение (*ябълките* в 1.б.), трябва да е идентично със съществителното в главното изречение (*Иван изяде ябълките* в 1.а.), което е antecedент на релативното местоимение и опора на релативното изречение.

1. а. *Иван изяде [ябълките, които Мария набра].*

б. [*Мария набра ябълките*].

За да може да се релативизира дадена именна група, трябва да е изпълнено едно от следните условия:

– Съчетаемост на едно и също съществително (аргумент или адюнкт) както с главния предикат (съществителното е antecedентът на релативното местоимение и опора на релативното изречение), така и с подчинения предикат (съществителното се замества с релативното местоимение в подчиненото изречение). Условието е изпълнено в 2, но не и в 3.

2.а. [[*Момчето, [което влезе]*], *не ни поздравя*].

б. [[*Момчето, [в което се блъснах]*], *не ни поздравя*].

в. [*Ще взема домати, [колкото мога да нося]*].

3. **Иван изяде ябълките, на които Мария благодари.*

– Едно и също съществително е в позиция на предикатив на главното изречение и аргумент или адюнкт на подчинения глагол.

4. [*Той е [момчето, [което е чакала]]*].

– Едно и също съществително е в позиция на предикатив на подчиненото изречение и аргумент или адюнкт на главния глагол.

5. [*Училището търси [възпитателка, [каквато е Мария]]*].

– В редки случаи едно и също съществително може да предикатив на главното и подчиненото изречение.

6. [*Той е [художник, [какъвто съм и аз]]*].

– Съчетаемост на едно и също съществително с главния предикат като негов аргумент или адюнкт и като модификатор – притежател, по отношение на съществително в подчиненото изречение.

7. а. [*Видях [момчето, [чиято шапка] падна]]*].

б. [*Видях [момчето, [на което шапката] падна]]*].

– Едно и също съществително е в позиция на задпоставен модификатор (предложна група) на съществително от главното изречение и аргумент или адюнкт на подчинения глагол (8.а.) или аргумент или адюнкт на главния глагол и задпоставен модификатор (предложна група) на съществително от подчиненото изречение (8.б.).

8. а. *Взех чаша от [стъкло, [което не се чути]]*.

б. *Купих гардероб, [дрехи за който още нямам]]*.

Идентичните съществителни може да са в различни синтактични позиции както в главното, така и в подчиненото изречение, което означава, че може да са именни групи (субекти или преки обекти) или да се въвеждат с предлог, ако са непреки обекти, обстоятелства и задпоставени предложни модификатори. Предпоставен модификатор на съществително име – друго съществително (несъгласувано определение или приложение) не може да се разширява с подчинено определително изречение и не може да се релативизира в подчинено изречение. Семантичните ограничения при употребата на различните относителни местоимения са, както следва: **Чийто** се употребява при релативизация на предпоставен модификатор на съществително име – притежател, и може да се замени с предлога **на** и **който**. Двете алтернативни възможности съответстват на алтернативата за изразяване на притежател:

предпоставено прилагателно за притежател, образувано от съществително (*Ивановата чан-та*), и задпоставена предложна група за изразяване на притежател (*чантата на Иван*). **Какъвто** се употребява като коревверентен релатив на признак на antecedента от главното изречение (Грамматика 1983: 311). Същото се отнася и за **колкото** при условие, че признакът е количествен и antecedентът е в множествено число или събирателно съществително. Antecedентите на **където** и **когато** имат значение съответно за място или време (Грамматика 1983: 310) и могат да се заменят с предлог и **който**.

Най-общо определителните изречения се делят на ограничителни (рестриктивни) и продължаващи повествованието (нерестриктивни) (Грамматика 1983: 306). Ограничителните определителни изречения посочват признак на определяемото съществително, посредством който то се конкретизира и разграничава от останалите обекти от същия клас (пример 9.). Областта на релативизация се изразява посредством опорната именна група и се конкретизира посредством ограничителното (рестриктивно) определително изречение, което специфицира обекта. Обратно, нерестриктивните определителни изречения предават нова информация за обект, който вече е конкретизиран, по тази причина главното изречение може да се употреби без подчиненото определително изречение (пример 10.), без това да промени смисъла на главното изречение.

9. *Ще дойда през седмицата, в която съм свободен.*

10. *Ще дойда следващата седмица, когато съм свободен.*

2. Йерархия за достъпност на релативизацията

Относителните определителни изречения се различават в зависимост от синтактичната позиция, която се релативизира. В 11. се релативизира подлогът на подчиненото изречение (*момчето влезе*), а в 12. – предложна група, изразяваща притежател към друга именна група (*шапката на момчето*).

11. *Казах на момчето, [което влезе].*

12. *Казах на момчето, [чиято шапка падна].*

Не всяка именна група (съществително име) в дадено просто изречение може да се релативизира, така че изречението да започне да функционира като подчинено определително изречение. В различните езици се наблюдават различни стратегии за релативизация и различно множество от синтактични позиции, които се релативизират.

На базата на данни от около петдесет езика Кинън и Комри (1977; 1979) показват, че езиците варират по отношение на това кои синтактични позиции от подчиненото изречение могат да се релативизират, и че това вариране не е случайно, тоест за синтактичните позиции на именните групи в подчиненото определително изречение има йерархия на достъпност за релативизацията. Кинън и Комри посочват, че релативизацията на именни групи в подчинените изречения не е произволна, а универсална, и че релативизацията на дадени синтактични позиции зависи от възможността за релативизация на други синтактични позиции в даден език. Кинън и Комри (1977: 1979) формулират йерархия, която показва достъпността за релативизация на именните групи в зависимост от изреченската им позиция.

Йерархията за достъпност (Accessibility Hierarchy) е, както следва:

13. SU > DO > IO > OBL > GEN > OCOMP.

В горната йерархия > означава по-достъпен за релативизация, SU – субект, DO – пряк обект, IO – непряк обект, OBL – именна група в косвен падеж, която е аргумент (*сложих книгата в чекмеджето*), GEN – генитив или притежател (*взех шапката на момчето*), OCOMP – обект за сравнение (той е по-висок **от момчето**).

Накратко, обобщенията, които правят Комри и Кинън, са следните:

– **Йерархията на достъпност** показва относителната достъпност за дадена синтактична позиция да бъде подложена на релативизация и е универсална.

– Най-високата позиция в йерархията (позицията на подлога) се релативизира във всички езици (Комри и Кинън 1979: 652).

– Ако даден език може да релативизира дадена синтактична позиция (с дадена стратегия за релативизация), то той може да релативизира всички по-високи позиции в йерархията (със същата стратегия) (Комри и Кинън 1979: 653).

Въз основа на формулираната йерархия на достъпност се формулира следната **йерархия на ограниченията** (Hierarchy Constraints) (Кинън и Комри 1977: 67):

– Субектът трябва да може да се релативизира.

– Дадена стратегия за релативизация трябва да може да се прилага последователно по сегментите от йерархията за достъпност.

– Стратегия за релативизация, която се прилага към даден сегмент от йерархията за достъпност, може да не се прилага към по-нисък сегмент.

По друг начин казано, в първото ограничение се посочва, че в граматиката на всеки естествен език е заложена релативизация на субекта, най-високия елемент от йерархията. Следователно няма езици, които могат да релативизират прекия обект, но не могат да релативизират субекта, но може да има езици, при които се релативизира само субектът. Второто ограничение казва, че при релативизацията не могат да се прескачат позиции в йерархията за достъпност: ако дадена стратегия за релативизация се прилага към субекта и именната група в косвен падеж, то това означава, че се прилага и към прекия и непрекия обект. В последното ограничение се посочва, че всеки сегмент от йерархията може да е последен по отношение на дадена стратегия за релативизация.

И накрая, основното (към субекта) ограничение за релативизация (the Primary Relativization Constraint) е формулирано по следния начин (Кинън и Комри 1977: 67–68):

– Всеки език има основна стратегия за образуване на релативни изречения.

– Ако основната стратегия за релативизация в даден език може да се прилага към по-ниска позиция в йерархията за достъпност, тя може да се прилага и към всички по-високи позиции.

– Основната стратегия може да бъде прекъсната във всеки сегмент от йерархията.

Основното ограничение за релативизация, както посочват и неговите автори, представлява преформулиране на йерархията на ограниченията или описва частен случай (както е във формулировката за прекъсване).

Съществуват мнения, които поставят под съмнение универсалността на **йерархията за достъпност**. Комри (1998) посочва, че в някои езици може да няма от изброените е йерархията синтактични позиции, например поддлог. Друга критика към подхода е, че синтактичните правила се разглеждат по отношение на синтактични функции като субект, обект и т.н., а не по отношение на синтактичните категории и фразовата структура (Чинкуе 2013: 117). Независимо от отправените критики **йерархията на достъпност** предлага ясна отправна точка за типологични сравнения между езиците.

3. Релативизацията в български в светлината на йерархията за достъпност

Кинън и Комри (1977) основават изводите си на две основни стратегии за образуване на определителните изречения: позицията на подчиненото изречение спрямо опорната именна група и падежното⁷⁰ маркиране на релатива по отношение на подчинения глагол.

По отношение на позицията на подчиненото изречение се разглеждат три възможности: отляво на опората, отдясно на опората и опората да е в рамките на подчиненото изречение. Стратегията за български е подчиненото релативно определително изречение да е след опорната именна група (примери 13. – 18.).

14. *Прибрах книгата в [шкафа, който е до прозореца].*

15. *Прибрах книгата в [шкафа, чиято вратичка се счути].*

16. *Запомних [селото, където се срещнахме].*

17. *Събуди се [една спокойна сутрин, каквато отдавна не беше имало].*

18. *Срещнах [жена, каквато не бях виждал].*

19. *Прибрах книгите в [толкова кашона, колкото намерих].*

Постопозицията спрямо опорната именна група не изключва възможността главното изречение да е разкъсано от подчиненото, както е в 19.

20. *[Момчето, [чието име не знам]], не ни поздравя.*

В български се наблюдават примери, в които релативното изречение може да е в пре-позиция спрямо лично местоимение, подобни примери разглеждаме като свободни релативи с резюмпитивно местоимение в главното изречение (20. – 21.).

21. *Който се учи, той ще сполучи.*

22. *Когото намеря, него ще поканя.*

Данните за български сочат, че за всички позиции от така формулираната йерархия за достъпност са възможни релативни определителни изречения, с други думи – потвърждават се заключенията, формулирани в йерархията за достъпност.

23. *Той е по-висок от момчето, което влезе.* (релатив – субект в подчиненото изречение)

24. *Взех шапката на момчето, което познавах.* (релатив – пряк обект в подчиненото изречение)

25. *Взех шапката на момчето, на което казах.* (релатив – непряк обект в подчиненото изречение)

26. *Ще купи книгата на момчето, за което се ожени.* (релатив – именна група в косвен падеж в подчиненото изречение)

27. *Взех шапката на момчето, чието име не зная.* (релатив – генитив или притежател в подчиненото изречение)

28. *Взех шапката на момчето, от което съм по-висок.* (релатив – обект за сравнение в подчиненото изречение)

Втората стратегия е свързана със синтактичната позиция, която се релативизира, и ролята на относителното местоимение по отношение на подчинения глагол. Възможностите са две: липса на маркиране и маркиране, което може да е падежно маркиране или маркиране посредством предлог (маркирането посредством предлог също се разглежда като падежно маркиране).

За български може да се направи следното заключение: в позицията на субекта релативът (*който, какъвто, колкото*) не е маркиран; в позицията на прекия обект релативът *който* е маркиран в мъжки род единствено число (*когото*), останалите релативи (*какъвто, кол-*

⁷⁰ С термина *падеж* се означава морфологичен падеж, който може да има или да няма специфична реализация в отделните езици, и абстрактен падеж, абстрактно понятие, с което се означават или синтактични отношения (граматични функции – субект, пряк обект, непряк обект) или семантични отношения (тематични роли – агент, пациент, бенефициент и т.н.), които са универсални за езиците.

кото) не са маркирани (28.); в позицията на непряк обект релативът *който* е маркиран в мъжки род единствено число (*комуто*, вече остаряло), с предлог се въвеждат всички релативи (*на когото*, *на какъвто*, *на колкото*); в позицията на именна група в косвен падеж релативът се въвежда с предлог (*за когото*, *от когото*, *за какъвто*, *за колкото* и т.н.); в позицията на притежател релативът е маркиран с предлога *на* (*на който*) или лексикално – с друго релативно местоимение (*чийто*) (29.); в позицията на обект за сравнение релативът е маркиран с предлога *от* (*от който*).

29. Видях момче, **каквото** не бях виждал.

30. Взех чаша от стъкло, **чийто** цвят харесах.

С относителното местоимение *колкото* може да се замества всяка синтактична позиция от йерархията за достъпност, при условие че главната именна група е маркирана с показателно местоименно наречие за количество – *толкова*, с изключение на последната позиция в йерархията – за сравнение (35.).

31. **Толкова момчета, колкото** искат, ще дойдат.

32. Взех шапките на **толкова момчета, колкото** срещнах.

33. Казах на **толкова момчета, на колкото** благодарих.

34. Ще покани **толкова момчета, за колкото** се сети.

35. Ще отида в парка с **толкова момичета, от бащите на колкото** получа разрешение.

36. *Срещнах **толкова момчета, от колкото** Иван е по-висок.

Позицията на притежател може да се реализира към именна група във всички позиции от йерархията за достъпност.

37. Поздравих жената, **чиято** шапка падна.

38. Срещнах момчето, **чието** име не зная.

39. Видях жената, **на чийто** син казах.

40. Срещна жената, **за чийто** син се сгоди.

41. Познавам ректора, **бащата на чиято** секретарка замина неочаквано.

42. Срещнах жената, **от чийто** син съм по висок.

4. Синтактични позиции, които не са включени в йерархията на достъпност

Чинкуе (2013: 126–127) отбелязва за италиански, че не всички позиции, които допускат релативизация, са включени в йерархията за достъпност, по-точно не са включени позициите на предикатива и темпоралните адвербиални (обстоятелствени) именни групи. Чинкуе (2013) предлага разширяване на йерархията за достъпност, така че да се включат липсващите позиции по следния начин (42.):

43. SU > DO > PNP > TA > IO > OBL > GEN > OCOMP.

PNP означава предикатив, а TA – темпорална адвербиална именна група. Според нас има основание предикативната позиция да се постави след субектната, тъй като няма как да бъде маркирана падежно или предложно.

Позициите за български, които не са включени в йерархията, са неаргументни позиции: предикатив, модификатори (задпоставени предложни групи, разширения на други именни групи) и адюнкти (именни темпорални групи и предложни групи с различна семантика). В български, подобно на италиански, предикативът може да се релативизира, но при ограничения за употребата на релативното местоимение (*какъвто*).

44. Търся **добър учител, какъвто** е Иван.

Адюнктите (безпредложни и предложни именни групи – обстоятелствени пояснения) могат да се релативизират в български. Релативът може да бъде предложна група (*в която*, *до която*, *през която* и под.) или относително местоименно наречие (*когато*, *където* и под.)

45.а. *Броя дните, когато сме разделени.*

б. *Броя дните, в които сме разделени.*

46.а. *Влязох в книжарницата, където купих книга.*

б. *Влязох в книжарницата, в която купих книга.*

Позицията на обстоятелственото пояснение – темпорални именни и предложни групи и локативни предложни групи, причисляваме към позицията на именната група в косвен падеж.

Именните групи, разширения на други именни групи в български, могат да бъдат приложения (*чичо Петър*), предпоставени несъгласувани определения (*чаши вода*) и задпоставени несъгласувани определения (*професор по физика*), включително притежател. Приложенията и предпоставените несъгласувани определения не се релативизират, тъй като те функционират като прилагателни – стесняват значението на обекта, който се означава от опората. Следва да се отбележи, че задпоставени предложни групи, които означават принадлежност към обект и също най-общо могат да се класифицират като притежател, се релативизират.

47. *Работя в института, чиито секции бяха обединени.*

48. *Постъпих в министерството, чиито служители се атестират в момента.*

В заключение, йерархията за достъпност за български има следния вид:

49. SU > PNP > DO > IO > OBL > GEN > OCOMP.

5. Свободните релативи в български

Посочихме кои именни групи в изречението могат да се преобразуват в именно подчинително словосъчетание с подчинено релативно определително изречение. При определени обстоятелства, ако именната опора остане неизразена, подчиненото релативно определително изречение се нарича *свободен релатив*.

50.а. [DP [N *Човекът*], [CP *който вярва*]], *винаги успява.*

б. [DP [N _ [CP *Който вярва*]], *винаги успява.*

Свободните релативи могат да се разглеждат като вид релативни изречения (без antecedent) и това обяснява еднаквата типология на свободните релативи и подчинените релативни определителни изречения (Коева 2001:154).

От позициите, които се релативизират в подчиненото изречение: субект, обект, непряк обект, други предложни групи – аргументи и адюнкти, други именни групи – адюнкти, задпоставени модификатори – предложни групи, свободни релативи могат да бъдат аргументите – именна група и предложна група (субект, обект, непряк обект), и адюнктите – именна и предложна група (обстоятелство). Позицията на предикатива също може да бъде свободен релатив. Позицията на задпоставен модификатор – предложна група (включително притежател), е невъзможна за свободните релативи. По тази причина свободни релативи с **чийто** няма.

51.а. [DP [N *Момичетата*, [CP *който дойдоха*]], *ще останат.* (определително изречение)

б. [DP [N _ [CP *Който дойдоха*]], *ще останат.* (подложно изречение)

52.а. [DP [NP *Толкова момчета*, [CP *колкото поканих*]], *дойдоха.* (определително изречение)

б. [DP [N _ [CP *Колкото поканих*]], *дойдоха.* (подложно изречение)

53.а. *Ще дойдат* [DP [N *мъжете*, [CP *който поканих*]]. (определително изречение)

б. *Ще дойдат*, [DP [N _ [CP *който поканих*]]. (допълнително изречение)

54.а. *Купих му* [DP [N *палто*, [CP *каквото искаше*]]. (определително изречение)

б. *Купих му*, [DP [N _ [CP *каквото искаше*]]]. (допълнително изречение)

55.а. *Ще дойда* [DP [N *сутринта*, [CP *когато изгрее слънцето*]]]. (определително изречение)

б. *Ще дойда*, [DP [N _ [CP *когато изгрее слънцето*]]]. (обстоятелствено изречение)

56.а. *Ще дойда* [DP [NP *при моста*, [CP *където се срещнахме*]]]. (определително изречение)

б. *Ще дойда*, [DP [N _ [CP *където се срещнахме*]]]. (обстоятелствено изречение)

57.а. *Той е* [DP [N *човекът*, [CP *който ще победи*]]]. (определително изречение)

б. *Той е*, [DP [N _ [CP *който ще победи*]]]. (предикативно изречение)

58.а. *Аз съм* [DP [N *човек*, [CP *какъвто си ти*]]]. (определително изречение)

б. *Аз съм*, [DP [N _ [CP *какъвто си ти*]]]. (предикативно изречение)

6. Структура на релативите и свободните релативи в български

Изтриването на antecedента като анализ на свободните релативи се предлага от Чомски (1973), който посочва, че свободните релативи са рестриктивни релативни изречения без лексикализирана опора. В българската синтактична литература свободните релативи също се разглеждат като относителни изречения без antecedент в главното изречение (Пенчев 1998).

Известни са различни мнения за структурата на свободните релативи. Брезнан и Гримшоу (1978) предлагат анализ, при който релативът е опора на подчиненото изречение – свободен релатив. Приема се, че релативът⁷¹ е базово генериран като опора на фразата, към която се отнася релативното изречение, а изтриването на съответното местоимение в подчиненото изречение оставя празна категория, идентична с категорията на релатива.

59. [DP [DP ...wh...]_i [CP ... φ θ ...]]

Грос и ван Римсдаjk (1981) издигат хипотезата, че опора на свободните релативи е празна категория (без да специфицират нейните характеристики). В рамките на подчиненото изречение – свободен релатив, се извършва придвижване на релатива от базовата му позиция до позицията Comp (Spec, CP) на подчиненото изречение, подобно на останалите подчинени определителни изречения.

60. [DP [DP e][S' [Comp[...wh...]_i][CP ...t_i ...]]

Чинкуе (2016) предлага анализ, при който релативното подчинено изречение CP, съдържащо релатива, е част от DP структура, в която релативното подчинено изречение CP е в спецификаторната позиция на опора, част от главното изречение, която е скрит antecedент на релатива от подчиненото изречение.

61.

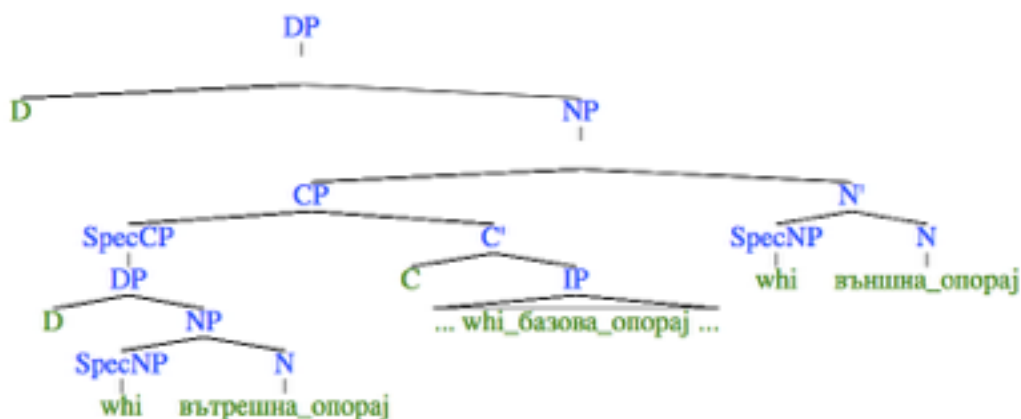
⁷¹ Думата, която въвежда свободен релатив, не във всички езици е относително местоимение. В английски една и съща дума се използва и като въпросително, и като относително местоимение. Прието е тези класове думи (въпросителни и относителни местоимения), започващи с wh- на английски: *who, what, which* и др., да се наричат wh-думи, а на български к-думи: *кой, който* и др.

Чинкуе (2016) представя свободните релативи като структура с двойна опора (външна и вътрешна). Експлицитната част от вътрешната опора – спецификаторът на опората, е релативът, за български – относително местоимение. В този модел главният глагол управлява DP, външната опора, която няма лексикален израз, макар че присъства в структурата. Подчиненият глагол присъединява wh-аргумент, на който се приписва тета (тематична) роля и абстрактен падеж, след което се премества в Spec,CP на подчиненото изречение.

Ако се разгърне структурата с релатив в Spec,CP, релативът е в спецификаторната позиция на вътрешната опора, идентична със скрития antecedent – външна опора, и следата в базова позиция. Вътрешната опора също може да бъде без лексикален израз. Базовата позиция е също с опора и релатив в спецификаторна позиция без лексикален израз (62.а.; 62.б.).

62.а. [DP [[D] [NP [[CP[SpecCP[DP [D] [NP [SpecNP wh_i][N вътрешна_опора_j]]]][C'[C] [IP ... wh_i базова_опора_j ...]]][N' [SpecNP wh_i][N външна_опора_j]]]]]

б.

Мотивировка за анализа намираме в хипотезата на Чинкуе (2016: 4-5), че подходящи съществителни, достатъчно абстрактни, за да се обобщи съчетаемостта на главния и подчинения глагол, могат да се изразят в структурата на свободните релативи в английски (и в езици с подобна структура): *what* с THING (или AMOUNT, или KIND), *who* с PERSON, *where* с PLACE (Кейн 2004). За български представянето на анализа има следния вид:

63.а. (Дадохме му) [DP [CP каквото НЕЩО_i [C [купихме t_i]]] (НЯКАКВО) НЕЩО]

б. (Записахме) [DP [CP колкото НЕЩА | ХОРА_i [C [видяхме t_i]]] (НЯКОЛКО) НЕЩА | ХОРА]

в. (Мразя) [DP [CP който | когато ЧОВЕК_i [C [видя t_i]]] (НЯКАКЪВ) ЧОВЕК]

г. (Това е) [DP [CP където | в което МЯСТО_i [C [спят t_i]]] НЯКЪДЕ | Р (НЯКАКВО) МЯСТО]

д. (Дойде) [DP [CP когато | по което ВРЕМЕ_i [C [станах t_i]]] НЯКОГА | (P) (НЯКОЕ) ВРЕМЕ]

При подобно обяснение DP със спецификатор релатива се генерира базово с абстрактен падеж и тета роля от подчинения глагол. Опората в базова позиция при относителните релативни изречения и при свободните релативи е идентична с antecedenta от главното изречение, който от своя страна получава абстрактен падеж и тета роля от главния глагол.

Чинкуе (2016) нарича свободните релативи структури с две опори. Неговият анализ обаче ни дава основание да твърдим, че структурата е с три опори (64.,65.): на antecedenta в главното изречение (експлицитна при определителните изречения без лексикализация при

задпоставени свободни релативи и с резумптивно местоимение при някои предпоставени свободни релативи; на анафората в базовата структура (имплицитна и при определителните изречения, и при свободните релативи); на анафората в подчиненото изречение (имплицитна или експлицитна при определителните изречения, имплицитна или експлицитна при свободните релативи). Релативът е в спецификаторната позиция на трите опори: на antecedента в главното изречение (имплицитен или с резумптивно местоимение и при някои определителни изречения, и при някои свободни релативи); на анафората в базовата структура (имплицитен и при определителните изречения, и при свободните релативи); на анафората в подчиненото изречение (експлицитен и при определителните изречения, и при свободните релативи).

64. а. (*Поздравявам* [DP [CP *което момче*_i [C [*срещам* t_i]]]) (НЯКАКЪВ) ЧОВЕК] б .
(*Поздравявам* [DP [CP *когото* ЧОВЕК_i [C [*срещам* t_i]]]) (НЯКАКЪВ) ЧОВЕК]

в. (*Поздравявам*) [DP *момчето* [CP *което*_i [C [*срещам* t_i]]]]

г. (*Поздравявам*) [DP *това момче* [CP *което*_i [C [*срещам* t_i]]]]

д. (*Поздравявам*) [DP *този* [CP *когото*_i [C [*срещам* t_i]]]] НЕЩО]

е. [DP [CP *Когото*_i [C [*видя* t_i]]]] *го*] (*поздравявам*).

ж. [DP [CP *Кое*_i *момче*_i [C [*видя* t_i]]]] *го*] (*поздравявам*).

65.а. (*Дадохме му*) [DP [CP *каквито ябълки*_i [C [*кунихме* t_i]]]] (НЯКАКВО) НЕЩО]

б. (*Дадохме му*) [DP [CP *каквито*_i [C [*кунихме* t_i]]]] (НЯКАКВО) НЕЩО]

в. (*Дадохме му*) [DP *ябълки* [CP *каквито*_i [C [*кунихме* t_i]]]]

г. (*Дадохме му*) [DP *такива ябълки* [CP *каквито*_i [C [*кунихме* t_i]]]]

д. (*Дадохме му*) [DP *такива* [CP *каквито*_i [C [*кунихме* t_i]]]] НЕЩО]

е. [DP [CP *Каквито*_i [C [*кунихме* t_i]]]] *такива* НЕЩО] (*му дадохме*).

ж. [DP [CP *Каквито ябълки*_i [C [*кунихме* t_i]]]] *такива* НЕЩО] (*му дадохме*).

Брезнан и Гримшоу (1978) отбелязват за английските свободни релативи, че множественото число на wh-фразата в субектна позиция води до съгласуване в множествено число в главното изречение и използват този факт като доказателство, че wh-фразата е част от главното изречение. Анализът с три опори (на antecedента, базовата анафора и анафората в подчиненото изречение) и съответните им спецификаторни позиции, които трябва да се интерпретират по еквивалентен начин, добре обяснява съгласуването, тъй като анафората има същите морфологични характеристики както antecedента си.

7. Ефект на съвпадение при свободните релативи

Свободните релативи в много езици демонстрират така наречения *ефект на съвпадение* (matching effect) – изискване за съвпадение на абстрактния падеж (който може да има проява и на морфологично равнище) и свързаната с него синтактична категория, изискван от главния и подчинения глагол съответно към позицията на antecedента и базовата анафорична фраза. Някои езици допускат свободни релативи с различни изисквания на главния и подчинения глагол за абстрактен падеж на antecedента и анафоричната релативна фраза, ако изискването, което се неутрализира, е по-ниско в йерархията на падежите. Брезнан и Гримшоу (1978) показват, че английските свободни релативи са възможни само в случаите, когато релативното местоимение задоволява изискванията едновременно на главния и подчинения глагол. Ако главният глагол изисква NP/DP или PP, тогава релативът в подчиненото изречение също трябва да бъде в същата категория: NP/DP или PP. Грос и ван Римсдайт (1981) посочват, че нидерландски се характеризира със същите изисквания. Допускат се несъответствия между падежите в някои езици: ако падежът приписан в главното изречение, е по-високо в йерархията, релативът може да носи падежа на подчиненото изречение, нарушавайки условието за съответствие. Брезнан и Гримшоу (1978),

Грос и ван Римсдаjk (1981), Харберт (1983), Хиршбюлер и Риверо (1983) показват разликата между езици като английски, нидерландски, немски, френски и испански, в които се изисква да има ефект на съвпадение, и езици като латински, старогръцки, при които се допуска несъвпадение на абстрактните падежи на антецедента и релативаи, релативът се подчинява само на изискванията на подчинения глагол, ако изискванията на главния глагол са за падеж, по ниско в йерархията. Изворски (1997) показва, че славянските езици са от втората група.

Питнер (1991) предлага следната падежна йерархия за немски:

66. номинатив < акузатив < косвени падежи (датив, генитив, РР).

Фогел (2003) посочва, че немските свободни релативи трябва да се подчиняват на следните ограничения:

– релативът носи морфологията на падежа на подчинения глагол;

– падежът на главния глагол е същият или по-нисък от този на подчинения глагол в йерархията.

Фогел (2003) предлага универсална йерархия за абстрактен падеж в термините на структурните падежи и граматичните функции:

67. субект (номинатив) < пряк обект (акузатив) < косвени падежи.

Изхождайки от предположението, че йерархиите за различните езици са различни, Фогел извежда следната йерархия за немски:

68. номинатив, неударен акузатив < ударен акузатив < датив, генитив, РР.

Някои автори посочват, че неграматичността на някои случаи се дължи на нарушаване не само на изискването за еднакъв структурен падеж, но и на приписването на еднаква тематична роля (Бероло и Кавало 2012).

69. * *No comprato la torta per chi soffre.* (италиански)

Have_{1st SING} bought the cake for who suffer_{2nd SING}

‘I have bought the cake for the person you suffer for’

‘Купих кейка за от когото страдах’

В италианския пример двата различни глагола присъединяват еднакъв предлог, но изискват различна тематична роля, съответно бенефициер и каузатор, с което се обяснява неграматичността на изречението.

От направения кратък преглед се вижда, че при изследването на ефекта на съвпадение се изследва съпадението на морфологичния падеж, синтактичната категория, абстрактния падеж (синтактичната функция) и тематичната роля. Тъй като в български морфологичният падеж при относителните местоимения има проява само при винителната форма на мъжки род *когото* на местоимението *който* (*комуто* е остаряло), морфологичният падеж при останалите местоимения и техните форми се изключва. Следователно ще разгледаме три признака: съвпадение на синтактичните категории, съвпадение на абстрактния падеж и съвпадение на тематичните роли. Предварително условие е главният и подчиненият глагол да могат да селектират едно и също множество от обекти (ударени и / или неударени) и главният и подчиненият глагол да могат да се свързват логически в едно сложно изречение. Двете действия трябва да са съчетаеми, не само да има идентичен аргумент или адюнкт към главния и подчинения глагол.

69.а. *Иван обича ябълки. Ябълките са вкусни плодове.*

б. **Иван обича, които са вкусни плодове.*

Ще разгледаме свободните релативи в аргументна именна позиция (подложни и допълнителни изречения), предложна позиция (подложни и допълнителни изречения), адюнктна позиция (обстоятелствени изречения) и предикативна позиция (предикативни изречения).

8. Свободни релативи в аргументна и неаргументна позиция на главното изречение

8.1. Свободен релатив в аргументна позиция на главното изречение

Възможни са различни комбинации от категории и абстрактен падеж. Възможни са комбинации с различни тематични роли на антецедента и анафората, въпросителна *ли* форма както на подчиненото, така и на главното изречение (в този случай главното изречение е в препозиция) и словоред на подчиненото изречение пред или след главното изречение.

8.1.1. Антецедент номинатив

Свободните релативи при антецедент номинатив са подчинени подложни изречения.

8.1.1.1. Антецедент номинатив и релатив номинатив

70.а. *Която дойде първа, е станала рано.*⁷²

б. *Влязоха, които дойдоха навреме.*

в. *Колкото пристигнаха, толкова останаха.*

г. *Какъвто израстна, такъв ще остане.*

Позицията на антецедента е субектна, базовата позиция на анафората – също. Наблюдава се съвпадение на категориите и съвпадение на абстрактния падеж. Относителното местоимение е синтактичен и семантичен субект на подчиненото изречение и семантичен субект на главното. Изреченията с *колкото* и *какъвто* изискват резюмтивно местоимение в съответната спецификаторна позиция на главното изречение, ако подчиненото изречение се намира пред главното.

8.1.1.2. Антецедент номинатив и релатив акузатив

71.а. *Която обичам, ме мрази.*

б. *Дойде, когото извиках.*

в. *Колкото избира, толкова ще купя.*

г. *Каквато избира, такава ще купя.*

Позицията на антецедента е субектна, базовата позиция на анафората – обектна. Наблюдава се съвпадение на категориите и разлика на абстрактния падеж (номинатив и акузарив), която не води до неграматичност. Относителното местоимение е синтактичен и семантичен обект на подчиненото изречение и семантичен субект на главното. Наследява категорията на главния глагол и падежът на подчинения (71.б.). Изреченията с *колкото* и *какъвто* изискват резюмтивно местоимение в съответната спецификаторна позиция на главното изречение, ако подчиненото изречение се намира пред главното.

8.1.1.3. Антецедент номинатив и релатив РР

72.а. *На когото се усмихна, ще се влюби в мене.*

б. *Ще дойдат, на които кажа.*

в. *На колкото кажа, толкова ще дойдат.*

г. *За какъвто мечтая, такъв ще ме намери.*

Позицията на антецедента е субектна, базовата позиция на анафората – на аргумент с категория предложна група. Наблюдава се разлика както при категориите, така и при абстрактния падеж, която не води до неграматичност. Относителното местоимение е синтактичен и семантичен непряк обект на подчиненото изречение и семантичен субект на главното. Изреченията с *колкото* и *какъвто* изискват резюмтивно местоимение в съответната спецификаторна позиция на главното изречение, независимо от реда на главното и подчиненото изречение. За разлика от Изворски (1997), която смята, че подложни

⁷² Примерите, които се дават от тук нататък няма да представят всички случаи, а случаи с релатив *който* в подчинено изречение в постпозиция и препозиция и с релативи *колкото* и *какъвто* в изречения в препозиция.

изречения с релатив предложна фраза са граматични само когато са в позиция на фокуса на подчиненото изречение, приемаме, че конструкциите са граматични винаги.

8.1.2. Антецедент акузатив

Свободните релативи са подчинени допълнителни изречения. Свободните релативи в препозиция изискват резюмтивно местоимение в съответната опорна или спецификаторна позиция на главното изречение.

8.1.2.1. Антецедент акузатив и релатив номинатив

73.а. *Поздравих, който влезе.*

б. *Който ме обича, го обичам.*

в. *Колкото паднат, толкова ще взема.*

г. *Каквито пристигнат, такива ще взема.*

Позицията на антецедента е обектна, базовата позиция на анафората – субектна. Наблюдава се съвпадение на категориите и разлика на абстрактния падеж. Относителното местоимение е синтактичен и семантичен субект на подчиненото изречение и синтактичен и семантичен обект на главното.

8.1.2.2. Антецедент акузатив и релатив акузатив

74.а. *Ще поканя, когато кажеш.*

б. *Когато кажеш, ще го поканя.*

в. *Колкото ти дадох, ги взех обратно.*

г. *Каквото ти дадох, го взех обратно.*

Позицията на антецедента е обектна, базовата позиция на анафората – също. Наблюдава се съвпадение на категориите и на абстрактния падеж. Относителното местоимение е синтактичен и семантичен обект на подчиненото изречение и на главното изречение.

8.1.2.3. Антецедент акузатив и релатив РР

75.а. *Повиках, на които разчитам.*

б. *На които разчитам, ги повиках.*

в. *На колкото пиша, толкова ще поканя.*

г. *За каквото мечтая, такъв ще намеря.*

Позицията на антецедента е обектна, базовата позиция на анафората – също. Наблюдава се разлика на категориите и на абстрактния падеж. Относителното местоимение е синтактичен и семантичен непряк обект на подчиненото изречение и пряк обект на главното изречение.

8.1.3. Антецедент РР

Свободните релативи са подчинени допълнителни изречения. Свободните релативи в препозиция изискват резюмтивно местоимение в съответната опорна или спецификаторна позиция на главното изречение.

8.1.3.1. Антецедент РР и релатив номинатив

76.а. *Ще кажа, на който дойде.*

б. *На който дойде, ще му кажа.*

в. *Колкото остане, ще го взема.*

г. *Каквото дойде, ще го посрещна.*

Позицията на антецедента е косвенообектна, базовата позиция на анафората – субектна. Наблюдава се разлика на категориите и на абстрактния падеж. Относителното местоимение е синтактичен и семантичен субект на подчиненото изречение и непряк обект на главното изречение.

8.1.3.2. Антецедент РР и релатив акузатив

77.а. *Ще благодаря, на когото срещна.*

- б. *На когото срещна, ще му благодаря.*
- в. *На когото харесам, ще му се усмихна.*
- г. *За когото харесам, за него ще се оженя.*

Позицията на antecedента е косвенообектна, базовата позиция на анафората – обектна. Наблюдава се разлика на категориите и на абстрактния падеж. Относителното местоимение е синтактичен и семантичен обект на подчиненото изречение и непряк обект на главното изречение.

8.1.3.3. Антецедент РР и релатив РР със съвпадение на предлозите

- 78.а. *Купих подарък, за когото се сетих.*
- б. *За когото се сетих, за него купих подарък.*
- в. *За колкото се сетих, за толкова купих подарък.*
- г. *На каквито се смееш, на тях ще заприличаш.*

Позицията на antecedента е косвенообектна, базовата позиция на анафората – също. Наблюдава се съвпадение на категориите и на абстрактния падеж. Относителното местоимение е синтактичен и семантичен непряк обект на подчиненото и главното изречение.

8.1.3.4. Антецедент РР и релатив РР без съвпадение на предлозите

- 79.а. *Купих подарък за, от когото се оплакваш.*
- б. *На която го даде, от нея го взе.*
- в. *За колкото се ожениш, с толкова ще се разведеш.*
- г. *От каквито бягаш, на такива ще попаднеш.*

Позицията на antecedента е косвенообектна, базовата позиция на анафората – също. Наблюдава се съвпадение на категориите и на абстрактния падеж. Относителното местоимение е синтактичен и семантичен непряк обект на подчиненото и главното изречение. Запазването на предлога в главното изречение при селектиране на предложни групи с различен предлог от главния и подчинения глагол подкрепя хипотезата за структурата, представена в 62.

Общото заключение е, че свободният релатив взема категорията на главния глагол и абстрактния падеж и тематичната роля на подчинения глагол. Ако има разлика в приписваните падежи от главния и подчинения глагол, но тематичните роли са еднакви, няма условия за неграматичност. Ако има конфликт както между приписваните падежи от главния и подчинения глагол, така и между приписваните тематични роли от двата глагола, изречението е винаги граматично само ако ролята на antecedента е по-високо в йерархията.

8.2. Свободен релатив в неаргументна позиция на главното изречение

Възможни са два случая на поява на свободен релатив в неаргументна позиция – в позицията на предикатив или адюнкт.

8.2.1. Антецедент предикатив

Свободните релативи са подчинени предикативни изречения.

8.2.1.1. Антецедент предикатив и релатив в номинатив

- 80.а. *Ние сме, които ще победим.*
- б. *Който ще победим, сме ние.*
- в. *Каквито сме били, такива ще бъдем.*
- г. *Колкото останем, толкова ще бъдем.*

8.2.1.2. Антецедент предикатив и релатив в акузатив

- 81.а. *Той е, когото обичам.*
- б. *Когато посоча, той ще бъде.*
- в. *Колкото очаквах, толкова са въпросите.*
- г. *Каквито очаквах, такива са въпросите.*

8.2.1.3. Антецедент предикатив и релатив РР

82.а. *Той е, за когото мисля.*

б. *За когото мисля, е той.*

в. *За колкото ги мислех, толкова са.*

г. *За каквито ги мислех, такива са.*

Позицията на антецедента е предикативна, базовата позиция на анафората – субектна или обектна (съответно на пряк или непряк обект). Наблюдава се съвпадение или разлика на категориите. Не може да има конфликти при приписването на структурен падеж и тематична роля. Свободният релатив взема категорията на предикатива и абстрактния падеж и тематичната роля на подчинения глагол. Относителното местоимение е синтактичен и семантичен субект, пряк обект или непряк обект на подчиненото изречение и предикатив на главното изречение. Свободните релативи в препозиция (с изключение на релатива в номинатив, въведен с *който*) изискват резумптивно местоимение в съответната опорна или спецификаторна позиция на главното изречение.

8.2.2 Антецедент адюнкт

Свободните релативи са подчинени обстоятелствени изречения. Изискването е главният и подчиненият глагол да се съчетават с еднакви обстоятелства.

83.а. *Спомням си сутринта (през януари), когато спрат дъждовете.*

б. *Зимата ще настъпи (тогава), когато спрат дъждовете.*

в. *Когато спрат дъждовете, (тогава) ще настъпи зимата.*

84.а. *Ще дойда в минутата, в която (когато ме повикаш).*

б. *Ще дойда (тогава), когато ме повикаш.*

в. *Когато ме повикаш, (тогава) ще дойда.*

85.а. *Намерих котката при човека, при когото (където) я оставих.*

б. *Намерих котката, при когото (където) я оставих.*

в. *При когото (където) я оставих, при него (там) я намерих.*

При свободните релативни за време винаги се използва местоименното наречи *когато* (*и производни*), докато при свободните релативи за място може да се конкурират местоименното наречие *където* (*и производни*) и предложна група с относителното местоимение *който*. Резумптивни местоименни наречия се появяват задължително в главното изречение само при препозиция на подчинено изречение, въведено с предложна група.

10. Заключение

В изследването показахме, че йерархията за достъпност за релативизация на именните групи е валидна за български. Посочихме ограниченията при използването на различните видове относителни местоимения и местоименни наречия в български и начините на маркиране на синтактичната позиция на релатива (без маркиране, падежно маркиране, маркиране с предлог и лексикално маркиране). За български (както и за италиански (Чинкуе 2013) се наблюдават синтактични позиции, които се релативизират, но не са включени в йерархията за достъпност. Посочва се, че предикативът и адюнктите (безпредложни и предложни именни групи – обстоятелствени пояснения) могат да се релативизират в български.

Свободните релативи се разглеждат като вид релативни изречения (без лексикализиран антецедент). От позициите, които се релативизират в подчиненото изречение свободни релативи могат да бъдат аргументите – именна група и предложна група (субект, обект, непряк обект), адюнктите – именна и предложна група (обстоятелство) и предикативът. Следвайки анализа на Чинкуе (2016) на свободните релативи като структури с две опори, показваме, че структурата е с три опори: на антецедента в главното изречение, на анафората в

базовата структура и на анафората в подчиненото изречение. Релативът е в спецификаторната позиция на трите опори. Разгледани са свободните релативи в аргументна и неаргументна позиция на главното изречение в български. Общото заключение е, че свободните релативи, както в аргументна, така и в неаргументна позиция приемат категорията на главния глагол и абстрактния падеж и тематичната роля на подчинения глагол.

Библиография

- Бероло и Кавало 2012:** Bertollo, Sabrina and Guido Cavallo. The syntax of Italian free relative clauses: an analysis. – In: *Generative Grammar in Geneva* 8. 2012, pp. 59-76
http://www.unige.ch/lettres/linge/syntaxe/journal/Volume8/4_Bertollo-Cavallo_2012.pdf
- Брезнан и Гримшоу 1978:** Bresnan, Joan and Jane Grimshaw. The Syntax of Free Relatives in English. – *Linguistic Inquiry* 9 (3), 1978, pp. 331–391.
- Граматика 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 3. Синтаксис.* София: Издателство на БАН, 1983.
- Грос и ван Римсдајк 1981:** Groos, A. and H. van Riemsdijk. Matching Effects in Free Relatives: A Parameter of Core Grammar. – In: A. Belletti et al. (eds) *Theory of Markedness in Generative Grammar: Proceedings of the 1979 GLOW Conference.* Scuola Normale Superiore, Pisa, pp. 171-216.
- Изворски 1997:** Izvorski R. Subject Free Relatives in Null-Subject Languages: Evidence from Slavic. – In: Wayles Browne, Ewa Dornisch, Natasha Kondrashova, and Draga Zec (eds.) *Formal Approaches to Slavic Linguistics: The Cornell Meeting, 1995.* Michigan Slavic Publications, Ann Arbor, 1997, pp. 267-288.
- Кейн 1994:** Kayne, Richard S. *The Antisymmetry of Syntax.* Cambridge, Mass.: MIT Press, 1994.
- Кинън и Комри 1977:** Keenan E., B. Comrie. Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar. – *Linguistic Inquiry*, 8(1), 1977, pp. 63–99.
- Коева 2001:** Коева, С. Типология на подчинените изречения. – В: Св. Коева (съст.) *Съвременни синтактични теории. Помагало по синтаксис.* Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2001, 116–143.
- Комри и Кинън 1979:** Comrie B., E. Keenan. Noun phrase accessibility revisited. – *Language*, 55(3), 1979, pp. 649–664.
- Комри 1998:** Comrie, B. Rethinking the typology of relative clauses. – *Language Design* 1, 1998, pp. 59–86.
- Пенчев 1998:** *Съвременен български език. Част Синтаксис.* – В: Тодор Апостолов Бояджиев, Иван Куцаров, Йордан Пенчев Пенчев. *Съвременен български език: Фонетика, лексикология, словообразуване, морфология, синтаксис,* София: Издателска къща „Петър Берон“, 1998.
- Питнер 1991:** Pittner, K. Freie Relativsätze und die Kasus-hierarchie. – In: E. Feldbusch, ed., *Neue Fragen der Linguistik*, 341-347. Tübingen: Niemeyer, 1991.
- Фогел 2003:** Vogel, Ralf. Surface Matters. Case Conflict in Free Relative Constructions and Case Theory. – In: E. Brandner and H. Zinsmeister, eds., *New Perspectives on Case Theory.* Stanford, CA: CSLI Publications. pp. 269-299.
- Харберт 1983:** Harbert, W. On the Nature of the Matching Parameter. – *The Linguistic Review* 2, 1983, pp. 237-284.
- Хиршбюлер и Риверо 1983:** Hirschbühler, P. and M. L. Rivero. Remarks on Free Relatives and Matching Phenomena. – *Linguistic Inquiry*, 14, 1983, pp. 505-520.
- Чинкве 2013:** Cinque, G. *Typological Studies. Word Order and Relative Clauses.* New York: Routledge, 2013.

Чинкве 2016: Cinque, Guglielmo. *On the double-headed analysis of “headless” relative clauses*. Manuscript. 2016, <http://ling.auf.net/lingbuzz/003224>.

Чомски 1973: Chomsky, Noam: Conditions on Transformations. – In: S. Anderson and P. Kiparsky (eds), *A Festschrift for Morris Halle*. Academic Press, New York, pp. 232– 286.

Исторически синтаксис и история на синтаксиса

СЪЮЗНАТА СИСТЕМА В ЕЗИКА НА НОВОБЪЛГАРСКИТЕ ДАМАСКИНИ

Ваня Мичева, Институт за български език – БАН

THE SYSTEM OF CONJUNCTIONS IN THE LANGUAGE OF NEW BUL- GARIAN DAMASKINS

Vania Micheva, Institute of Bulgarian language – BAS

Abstract: The system of paratactic and hypotactic conjunctions and their semantic realizations in the history of Bulgarian literary language are examined in this academic paper. The linguistic facts of old Bulgarian manuscripts and new Bulgarian damaskins are used. The system of conjunctions and its distribution in different contexts are analyzed.

Key words: paratactic and hypotactic conjunctions, new Bulgarian damaskins.

Това изследване е посветено на светлата памет на проф. Йордан Пенчев, който създаде модерната българската синтактична мисъл. То е диахронно и се опира на пълна ексцерпция на материала от три новобългарски дамаскина – Тихонравовия дамаскин (Дъомина 1971), Троянския дамаскин (Иванова 1967) и Ловешкия дамаскин (Младенова, Велчева 2013).

Направен е опит да бъде представена цялостна картина на съюзната система в езика на новобългарските дамаскини, като се акцентира върху най-важната ѝ особеност – „успешната медиация” на книжовно и народно, на старо и ново, характерна за балканския синтактичен модел (Цивян 1979). Анализирани са всички паратактични и хипотактични съюзи, като се проследяват процесите на постепенното обновяване на съюзната система с диалектни съюзи като **зам да, зан да, оти, че, ами, ала, ато, ано** и др. Потърсено е обяснение и за съхранението на някои по-стари книжовни съюзи, например: **нъ, сего ради, того ради, таже, бо, яко.**

Сравнението със старобългарските съюзни средства е мотивирано от факта, че в историята на българския книжовен език те се запазват почти непроменени чак до езика на архаичните дамаскини. Отпадат само отделни елементи от системата – някои абсолютни релативи и сложни конструкции, които са калка от старогръцки. Старобългарските съюзи и съюзни думи са представени според данните в публикациите на Ек. Дограмаджиева (Дограмаджиева 1968, 1984, 1991) и в Старобългарския речник (Старобългарски речник 1999, 2009).

Старобългарски	Новобългарски в дамаскините
Съединителни: и, ни, ниже, да, та, таже, то, тоже, толи, таче, ти	и, ни, нито, нити, да, та, таже, та че, то, че, нъ, ами, ато

С ъ п о с т а в и т е л н о - противопоставителни: а, же, нъ, обаче, ли, тъкъмо, тъчи«, не тъкъмо.... нъ и, не тъчи« ... нъ и, нъ и	а, нъ, ами, ала, ато, ано, ли, тъкмо що, токо, не туко ... нъ и, не тъкмо ... ами и, ами и, ала и, пак, а пак, ами пак, и
Разделителни: ли, ли ... ли, ли ... или, или, или... или, любо, любо ли, любо ... любо	ли, ли ... ли, ли ... или, или, или ... или, дали ... или, кои ... кои, кога ... кога, я ... я
Въвеждащи: а, же, нъ, обаче	и, та, а, нъ, ами, ала, ато
Заключителни: а̀бо, бо, и тако	та, затова, та затова, а, нъ, и, и така
Пояснителни: сирэчь, рекъше	сирѣч, да речем, да речеш, или
Присъединителни: же, нъ, и, ти, а	нъ, и, а, и то, та, ато, и пак
Мотивиращи: бо, а̀бо, ибо	бо, убо
Резултативни: сего ради, сего дэьма, того ради, того дэьма, тэмь, тэмьже	сего ради, того ради
Подложни: иже, ꙗже, ꙗлико, яко, да, аще, чьто	че, като че, оти, да, дето, как, кой, който, что, чтото, та
Сказуемноопределителни: иже, яко, якоже, акы, да, ꙗда, аще, кьто, коль, коликъ, како	че, като че, оти, оти как, да, та дето, как, како, кьдѣ, камо, кога, что
Определителни: иже, ижъ, якъ, ꙗликъ, кьи, которьи, яко, ꙗликоже, якоже, идеже, иждеже, кьде, яможе, ꙗда, вънегда, отънели, кьто, чьто, отькꙗда, како, яко да, аще	че, като, като че, да, где, дето, как, како, кьдѣ, кой, който, что, чтото, що, щото, какъв, какъвто, кога, когато, когито, отгдето, та
Допълнителни: яко, якоже, яко да, да, иже, ꙗлико, яможе, ли, ꙗда, аще, кьто, чьто, кьи, которьи, каковъ, коликъ, какъ, чии, кьде, камо, кога, коли, колико, коль	че, като, като да, оти, да, оти как, что, чтото, що, щото, ли, где, дето, какъв, какъвто, как, како, яко, кой, който, кога, коги, кьдѣ, отгде, откъдѣ, защо, камо, колко, колко да
Причинни: яко, якоже, занеже, понеже, имъже, ꙗлмаже, иде, ижде, иждеже, бо	защо, защото, заради защо, оти, защо оти, оти защо, ради защо, че, чтото, що, щото, где, дето, кога, като, та, бо, яко
Следствени: яко, якоже, да	да, зам/зан да, защо да, оти защо да, защо, та, та че да, дето да, затова, та да
За цел: да, яко, якоже, яко да, якоже да, ꙗда	оти да, оти зан/зам да, да, зам/зан да, защо да, оти защо да, ради/заради да, колко да, та, та да, токо да

За условие: аще, а, аще да, ли, ђли, ђлико	ако, ако ли, ли, като, да, яко
За отстъпване: аще, аще и, цэ, цэ и, ацэ, а, а и	и да, ако, ако и, ако и да, и ако, дето, макар, макар и, макар да, макар и да, макар и ако, макар че
За количество и степен: ђлико, ђликоже, ђль, ђльма, ђльмаже, ђльми	колко, колкото, колко да, дето, що, отчтото
За различна степен: неже, нежели, некъли, негъли	нежели, нежели да
За изключване:	тъкмо що, токо да, тъкмо да, освѣн да, освѣн тъкмо, освѣн защо, въмѣсто като, нежели да
За начин: яко, якоже, якы	като, като че, без да, как, како, что, чтото, какъвто
За време: ђгда, вънегда, донѣде, донелиже, отънелиже, иждеже, ижде, къде, яко, якоже	кога, когато, коги, когито, докѣт, догде, догдето, докога, откога, откак, откато, като, как
За място: идеже, иде, къде, яможе, отън«да, отък«даже	где, дето, къдѣ, къдѣто, отгде, отгдето, що

В паратаксиста са съхранени по-старите съюзи: **и, ни, та, таже, да, а, нъ, ли, или, сирѣч, бо, убо, сего ради, того ради**. От тях в историята на езика ни като основни средства за изразяване на съединително отношение остават **и, ни**, за съпоставителното се откроява **а**, а за разделителното – **ли, или**. Внимателният анализ показва, че в езика на новобългарските дамаскини са налице същите процеси – многократно и в различни контексти се реализират точно тези съюзи, докато останалите се ограничават. Съюзът **таже** е употребен еднократно в архаичен контекст, **да** притежава съчинителна функция само в съчетание с хипотактичен съюз, мотивиращите **бо** и **убо** имат по една употреба в тополи от архаичните дамаскини единствено в Тихонравовия дамаскин, резултативните **сего ради** (2 пъти в Тихонравовия и 1 път в Троянския) и **того ради** (1 път в Тихонравовия) се осъществяват в цитати на ап. Павел и св. Йоан Предтеча. Следователно тези съюзи са вече част от периферията на системата, защото не съществуват в говоримия език.

В същото време съвсем редките старобългарски съюзи **та** и **сирѣч** добиват много по-богата семантика и висока фреквентност във връзка с новите функции на книжовния език в епохата на Предвъзраждането. Данните от диалектите (Лилов 1965) ни дават основание да твърдим, че съюзът **та** в живия узус от XVII век е полифункционален и често срещан съюз, затова в книжовния език на народна основа той може да изразява съединително, съпоставително, въвеждащо, заключително и присъединително отношение, както и да въвежда подчинени подложни, сказуемоопределителни, определителни, причинни,

Турски по произход е разделителният **я ... я**, жив и до днес. За единичната употреба на турския **ама** в Троянския дамаскин могат да се изкажат съмнения, че по-скоро е грешно изписано **ами**.

В хипотаксиса са съхранени: **да, что, како, къде, кога** от кога, **камо, какъв** от каковъ, **колко** от колико, **бо** и **яко**. Установява се, че най-честият в книжовния език на народна основа от XVII в. хипотактичен съюз **да**, който развива тази своя функция именно в южнославянските езици, и до днес въвежда голяма част от подчинителните изречения. Въпросителните местоимения и наречия също са част от хипотактичните съюзни думи в историческия развой на българския език и до днес, специфичното за тях в езика на новобългарските дамаскини е употребата им и като относителни наречия и местоимения, точно както е в диалектите. А **бо** и **яко** функционират само в периферията на системата. **Бо** с 1 употреба като причинен само в Тихонравовия дамаскин: съмрът-ю безчъстною осудим его, реГч бо, яко бГж-и сГнь еГс 16.161б; **яко** с 4 съюзни употреби като причинен, условен и допълнителен съюз в Тихонравовия и Троянския дамаскин: азъ аснух и спахъ. и вѣстах яко гГъ заступит ме 37.280; гГъ та е добръ и помилова ни ще, и прости ни ще яко згрѣшимъ 18.177б.

Всъщност старобългарските съюзи **ѹко**, **ѹкоже** постепенно изчезват от българския език поради своята полифункционалност: **ѹко**, **ѹкоже** могат да изразяват почти всички хипотактични значения. Като архаизъм се запазва **яко** чак до съвременната българска литература, но само в сакрален контекст. По същата причина не се откриват в живия език **бо**, **або**. Старобългарските **ѹлико**, **ѹлмаже** са изместени от **колко**, **коли**, **колико**, чийто наследник е **колко**; **ѹгда**, **вѣнегда** се конкурират с въпросителните наречия **когда**, **къгда**, от които се получават засвидетелстваните в дамаскините **кога**, **когато**, **коги**, **когито**. В историята на българския език се съхранява възможността относителни наречия за място да бъдат част от системата на подчинителните причинни връзки, но старобългарските с основа иде се заменят с други от основа **къде**>**къде**>**где**, чиито наследници в дамаскините са **где**, **де**, **гдето**, **дето**, **а гдето**, **дето**, **загдето** и днес се употребяват. Всички езикови факти подкрепят тезата за обновяване на хипотактичните съюзи по пътя на обогатяването с форми, употребявани в живия узус от XVII в.

Нови и изключително чести и многозначни са съюзите **оти** и **че**. Съюзът **оти**, по произход гръцки, е засвидетелстван еднократно в Зографските листове като причинен и по-късно в Бдинския сборник от XIV в. само като допълнителен. Известно е, че **оти** се открива в приписка към Битолския триод от XII в., а редовно се среща в текстове от XVI в. (Мирчев 1963: 239). Но едва в книжовния език на народна основа **оти** става задължителен елемент на книжовната синтактична система.

затова го и срѣщнь нарѹдъ оти разбраха че е сториль това знамен-е 34.253 (въвежда подчинено причинно изречение);

и въ единъ градъ бѣше нѣкоа жена вдовица разбра и т.а. оти се гради черкова 39.312 (въвежда подчинено допълнително изречение);

въ смърти ... зная та че си немлсГтива, и никого не слушашъ 31.218 (въвежда подчинено сказуемноопределително изречение);

чини ми се оти е юнашка тази работа 39.302 (въвежда подчинено подложно изречение).

Съюзът **че**, по произход български (Добрев 1979: 493–495), въпреки известната теория, че е зает от румънски (Иванчев 1976: 143–147), за първи път е засвидетелстван в приписка към Хлудовия паримейник, края на XIII в., по-късно във влахо-българските грамоти и в езика на седмоградските българи, тоест в отделни ограничени текстове. Истинският триумф на **че** започва именно в новобългарските дамаскини, защото в техните слова той може да изрази почти всички семантични типове на хипотактична релация.

бГъ да вы прости брат·а тоизи грэх, че клеветихте брата своего на правда 3.21; (въвежда подчинено определително изречение);

чини ми се че смъ у морето гдето ме уметнъхатрите калоере 11.102 (въвежда подчинено подложно изречение);

и прэкрГсти се, и вэрова, че не ще му бынищо зло § тэхъ 17.175б (въвежда подчинено допълнително изречение);

ами w горе тебэ и на душъта ти че е отишла въ адъ да се мучи до вэка 35.262б (въвежда подчинено причинно изречение).

В новобългарските дамаскини е съхранена добре и съчинителната функция на **че** (19 от 438 употреби в Тихонравовия дамаскин), както впрочем е в диалектите и до днес.

Друг съюз с диалектен произход, но ограничен във времето и днес напълно непознат в книжовния език, е **зан/зам да**. Специализирал се е да изразява само целево и следствено подчинително отношение.

Wблэче се хГс въ чръвена багреница, занъ да покрые голоть адаму 35.258б (въвежда подчинено изречение за цел);

ты да го управишь. и опазишь. и нагледувай. пакъ ты у дома да го доведешъ. замъ да ти славиме името твое сГтое ката дГнь 39.313б (въвежда подчинено изречение за следствие).

Вероятно произхожда от старобългарското зане плюс да, образувано още през среднобългарския период (Мирчев 1963: 237). Старобългарското зане е напълно изчезнало в новобългарския говорим език, така че този сложен съюз се осмисля като самостоятелна връзка за изразяване само на два типа обстоятелствени отношения. Днес е съхранен в родопските говори.

Първообразът на друг нов съюз в дамаскините **затова** е подчинителният съюз за то в Бдинския сборник, образуван по подобие на старобългарския того ради, но от предлога за и винителната форма на показателното местоимение то. Той се осъществява като следствен съюз. От гледна точка на историята и развитието на системата от хипотактични връзки е важно да се изтъкне, че по същия модел се образува и най-разпространеното в дамаскините и днес наречие-причинен съюз *защо/защото* – от предлага за и въпросителното местоимение *что>що>щото*.

Нови са и условните съюзи с **ако**, отстъпителните с **ако** и **макар** (по произход от гръцки), както и всички съюзи за изключване с **освѣн (освѣн да, освѣн защо, освѣн тъкмо)** и **въмѣсто като**, които навлизат в книжовния от говоримия.

В новобългарските дамаскини заради изискването за достъпност на изказа често се откриват дублирани съюзни връзки, изградени от два елемента с почти синонимно значение,

които едновременно изразяват синтактичното отношение. Например: подчинено изречение за цел се въвежда от **оти** **защо** **да** и **оти** **зан** **да**; подчинено изречение за причина може да бъде свързано с двойните съюзи **защо** **оти**, **оти** **защо**, **заради** **защо**; а в началото на подчинено допълнително изречение се среща **оти** **как**.

Специално място в проучването заемат така наречените двойки съюзи, които имат едновременно паратактични и хипотактични функции. Сред тях с изключително много съчинителни и подчинителни възможности за реализация изпъква **та**. С ограничена, но все още налична съчинителност се осъществява **да**. С типична за диалектите въвеждаща употреба се характеризира съюзът **че**, който най-често в езика на новобългарските дамаскини е причинен. Разделителният съюз **ли** като самостоятелен е със съпоставителна и условна семантика. Новият заключителен съюз **затова** често въвежда подчинени следствени изречения. Дори толкова рядък съюз като **бо**, който е засвидетелстван само два пъти в езика на Тихонравовия дамаскин, е мотивирац съчинителен и причинен подчинителен съюз.

Това проучване установява и най-важните семантични промени в съюзната системата на новобългарските дамаскини. В историята на българския език вероятно през XV, XVI в. консекутивното отношение преминава частично към заключителното, което започва да изразява и последица, частично към хипотактичното следствено. Резултат от този процес е налице в книжовния език на народна основа от XVII в. Друга промяна е изчезването на мотивиращите съчинени изречения и съюзи и изразяването на причинни отношения само с подчинителни съюзи като **защо**, **оти**, **че**. Процесът на приближаване до говоримия език обхваща и отпадането на типичните за старобългарски и среднобългарски модални изречения с *аще*, *аще да*, *колиждо* и *колиждо да* за изразяване на индиферентност в подчинените подложни, определителни, сказуемноопределителни, допълнителни и обстоятелствени за място, време и количество. Важно е да се изтъкне, че в хипотаксиса се появява ново подчинително отношение – за изключване – с нови съюзи.

Всички особености на съюзната система в езика на новобългарските дамаскини са мотивирани от големите промени в книжнината на разбираем език през XVII в., която съгражда културните модели на българската духовност от Предвъзраждането.

Литература

Добрев 1979: Добрев, Ив. Из българската историческа лексикология. Произход на българския съюз **че**. // *Български език*, 1979, № 6, 493 – 495.

Дограмаджиева 1968: Дограмаджиева, Е. *Структура на старобългарското сложно съчинено изречение*, София: Издателство на БАН, 1968.

Дограмаджиева 1984: Дограмаджиева, Е. *Обстоятелствените изречения в книжовния старобългарски език*. София: Издателство на БАН, 1984.

Дограмаджиева 1991: Дограмаджиева, Е. Сложно изречение. – В: *Граматика на старобългарския език*. София: Издателство на БАН, 466 – 518.

Дьомина 1971: Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст*. Часть II. София: Издателство на БАН, 1971.

Иванова 1967: Иванова, А. *Троянски дамаскин. Български паметник от XVII в.* София: Издателство на БАН, 1967.

Иванчев 1976: Иванчев, Св. Случай влияния румынского языка на болгарский. // *Јужнословенский филолог*, XXXII, 1976, 143 – 147.

Лилов 1965: Лилов, М. Употреба на съчинителните съюзи в българските диалекти. // *Изв. на ИБЕ*, 1965, № 12, 3 – 65.

Мирчев 1963: Мирчев К. *Историческа граматика на българския език.* София: Наука и изкуство, 1963.

Младенова, Велчева 2013: Младенова, О., Б. Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век.* София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий”, 2013.

Старобългарски речник 1999, 2009: *Старобългарски речник.* Том 1. София: Издателство „Валентин Траянов”, 1999; Том 2. София: Издателство „Валентин Траянов”, 2009.

Цивьян 1979: Цивьян, Т. *Синтаксическая структура балканского языкового союза,* Москва: Индрик, 1979.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ПРИ ГЛАГОЛА *СЪМ* В БЪЛГАРСКАТА СИНТАКТИЧНА ТРАДИЦИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

Димитър Георгиев
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

INTERPRETATION OF SUBORDINATE CLAUSES TO THE VERB *BE* IN THE BULGARIAN SYNTAX TRADITION IN THE FIRST HALF OF 20th CENTURY

Dimitar Georgiev
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This research of the Bulgarian grammars of the first half of the 20th century aims to show the ways of interpretation of subordinate clauses to the copula *be*. The main purposes are: presentation of the place of the clauses to the copula *be* in the paradigm of subordinate clauses, follow-up of the development of the understandings about the surveyed types subordinate clauses to the previous period, follow-up of the formation of trend in the classification of clauses in the position of the subject and in the position of the predicative.

Key words: complex sentence, subordinate clause, verb *be*, copulative predication, syntax tradition

1. Цели на изследването Настоящото изследване представлява интегрална част от по-мощно проучване, свързано с интерпретацията на подчинените изречения в прикопулна позиция в българската синтактична традиция. Целите, които се поставят, са свързани както с цялостното изследване, така и със спецификите на отделните периоди. Относно конкретния исторически етап – първата половина на XX век, могат да се формулират следните цели:

- осъзнаване на мястото на изреченията в прикопулна позиция в общата таксономия на подчинените изречения в българския език;
- до каква степен се наблюдава развитие на разбиранията за въпросните класове подчинени изречения спрямо предходния период – втората половина на XIX век;
- проследяване на изграждането на тенденция при класификацията на подчинените изречения при глагола *съм*;
- наблюдение доколко авторите от разглеждания период отчитат ролята на копулата *съм* като връзка между позициите на подлога и предикатива, дори когато те са запълнени с изречение.

2. Оформяне на разбирането за подчинените изречения в прикопулна позиция В българските граматики, издадени през 70-те и 80-те години на XIX век, се наблюдават първите случаи на класификация на подложните и сказуемноопределителните изречения. С. Радулов за пръв път обособява подчинените изречения при глагола *съм* в отделен клас – *придавачни изречения като подлежащи и сказуеми* и съответно го разделя на *придавачно подлежаще* и *придавачно сказуемо*. „Синтаксис на българския език за III и IV клас“ (1901) на М. Иванов технически попада в рамките на следващия период – първата половина на XX век (периодизацията е условна), но с него завършва този начален етап на осъзнаване и класифициране на подчинените изречения при глагола *съм*. М. Иванов за пръв път използва термините *подложни* и *сказуемноопределителни изречения* и до голяма степен изгражда съвременната таксономия на подчинените изречения.

Въпреки че и в други граматики не липсват примери с подчинени изречения в прикопулна позиция, едва четирима автори от втората половина на XIX век – С. Радулов, Ат. Илиев, Д. Мишев и М. Иванов поставят изреченията при глагола *съм* в парадигмата на

подчинените изречения в българския език. Именно поради това, основният извод, който се налага за този период, е, че емпиричните наблюдения изпреварват теоретичното осмисляне на данните.

3. Интерпретация на подчинени изречения при глагола *съм* през първата половина на XX век През първата половина на XX век тенденцията подчинените изречения в прикопулна позиция и въобще подложните и сказуемноопределителните изречения да бъдат пропускани от авторите до голяма степен се запазва.

За целта на настоящето изследване са проучени 18 граматика, учебници, христоматии и учебни трудове по синтаксис, издадени в периода 1905 – 1944 година, като се наблюдава наличието на примери с подчинени подложни и сказуемноопределителни изречения, как те са осмислени от авторите, доколко последователно изреченията в прикопулна позиция са класифицирани като отделни видове подчинени изречения. В голяма част от наблюдаваните трудове липсват както примери с изречения при глагола *съм*, така и теоретично осмисляне на въпросните видове подчинени изречения. Ив. Хаджов, А. Атанасов, Т. Атанасов в „Грамматика (синтаксис) за III клас“ (1937) и Л. Андрейчин в „Основна българска граматика“ (1944) предлагат примери с изречения в прикопулна позиция, а Андрейчин дори и анализ върху въпросните видове изречения, но подложни и сказуемноопределителни изречения липсват в таксономията на подчинените изречения. Едва петима автори предлагат по-цялостна интерпретация на подчинените изречения при глагола *съм* – М. Иванов „Синтаксис на българския език за III клас“ (1905), Кл. Карагюлев „Учебна българска граматика (синтаксис) за III клас на прогимназиите“ (1917), Н. Калканджиев „Кратка българска граматика“ (1936), Ал. Теодоров – Балан „Нова българска граматика“ и Д. Попов „Българска граматика“ (1942).

3.1. В търсене на обяснение на констатираните факти Обяснение за наблюдаваното състояние на осъзнаване и интерпретиране на подчинените изречения в прикопулна позиция може да се потърси в различни посоки: учебните програми и практическото предназначение на граматиките, влияние на чужди научни образци, различните теоретични и методологически платформи, залегнали при изграждане на отделните трудове.

Видно е, че голяма част от учебните граматика са предназначени за III прогимназиален клас, когато е въведено обучението по синтаксис на българския език през първата половина на XX век. Например Кл. Карагюлев е един от авторите, които отделят и анализират подложните и сказуемноопределителните изречения в своите граматика, предназначени за III прогимназиален клас, но в същото време въпросните изречения изцяло отсъстват в „Христоматия с кратък учебник по българска граматика за I клас“ (1906) и „Учебна граматика за I клас на прогимназиите“ (1917), поради по-общия характер на учебното съдържание и недотам задълбоченото изучаване на сложното съставно изречение в I клас. Подобно обяснение би могло да се даде и за „Грамматика за I прогимназиален клас и славянско четене“ (1922) на Ат. Илиев, но не и за всички останали граматика и учебници по синтаксис, които, въпреки че са предназначени за III клас на прогимназиите, пропускат да регистрират подчинените изречения в прикопулна позиция.

Трудно е да се определи до каква степен теоретичните платформи и различното разбиране за изречението и по-конкретно за сложното съставно изречение оказват пряко влияние върху разпознаването и класифицирането на подчинените изречения в прикопулна позиция.

От началото на XX век все по-последователно се налага терминът „изречение“, докато „предложение“ остава в миналото. Голяма част от лингвистите възприемат формално-граматическото разбиране за изречението, а привържениците на логическото направление намаляват. Според Р. Русинов „логическото определение за сложното съставно изречение се разпространява единствено чрез граматиката на Кл. Карагюлев“ (Русинов 1973: 18), докато

П. Бъркалова счита, че Л. Андрейчин, Н. Костов и Е. Николов са едни от последните представители на логическото направление през първата половина на XX век (Бъркалова 2003: 88).

Общата концепция за сложното съставно изречение в разглеждания период е неговото изграждане на принципа на субординацията. Въпреки това, авторите предлагат различна класификация на подчинените изречения, като основните различия засягат подложните и сказуемноопределителните изречения, и разграничаването на отделните варианти за подчинени обстоятелствени изречения. Р. Русинов опитва да обясни тези разминавания между граматиките като търси причините в няколко посоки – 1. някои автори предлагат по „обобщена класификация на на подчинените изречения, като някои близки по значение и строеж биват обединени в един общ вид; 2. определени видове подчинени изречения отпадат в някои граматика, поради по-рядката им употреба; 3. други автори отчитат разминаване между частите на простото изречение и съответните подчинени изречения, които са им функционално сходни в сложното съставно изречение (Русинов 1973: 22).

Към изброените обяснения може да се добави и характерното още от втората половина на XIX век по-трудно осъзнаване на изреченията при глагола *съм* като вид подчинени изречения, тъй като се явяват субститути на главни части на простото изречение. От друга страна в „Грамматика на българския език“ (1939) на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев подлогът е представен като второстепенна част на изречението и съответно подчиненото подложно изречение в този случай е субститут на второстепенна част от простото изречение, но въпреки това отсъства като отделен клас в парадигмата на подчинените изречения.

Вероятно всички потърсени обяснения и изтъкнати причини (а може би и някои други) изиграват определена роля, за да се стигне до констатацията, че в по-малко от 1/3 от наблюдаваните трудове авторите отделят и класифицират подчинени подложни и подчинени сказуемноопределителни изречения.

3.2. Визията за подчинените изречения в прикопулна позиция през първата половина на XX век. Преди по-обстойно да разгледаме граматиките, в които цялостно са анализирани подчинените изречения при глагола *съм*, ще отделим внимание и на „Основна българска граматика“ (1944) на Л. Андрейчин, където, въпреки наличието на примери с изречения в прикопулна позиция, в крайна сметка липсват класовете подложни и сказуемноопределителни изречения.

До голяма степен разбирането на Л. Андрейчин за подчиненото изречение определя и липсата на подложни и сказуемноопределителни изречения: „Приставното изречение пояснява някоя част на главното, което се явява основно по смисъл“ (Андрейчин 1944: 508). Авторът отделя три основни вида подчинени изречения – определителни, допълнителни и обстоятелствени, но в главата, посветена на подчинените определителни изречения се срещат някои интересни примери и обяснения. Андрейчин обръща внимание на случаите, в които главното изречение не съдържа дума, която се пояснява от определителното изречение и самото подчинено изречение замества въпросното съществително име или местоимение. Според автора подчиненото изречение „по този начин се включва по-тясно в състава на главното изречение и би могло да се схваща като негова част, само че сложна по състав“, а в приведените примери могат да се открият и такива с подчинени подложни изречения както в прикопулна позиция, така и при пълнозначен глагол: *Наистина живот не е, в което живеем само днес., Дето любят и ги любят, с времето си не играят.* (Андрейчин 1944: 516). Към тази специфична разновидност на определителните изречения са добавени и случаите, когато подчиненото изречение предхожда главното, но в него липсва определяемо: *Който върви полека, далеч отива., Който одобряват предложението, да вдигнат ръка.*

В „Основна българска граматика“ Андрейчин възприема подложните изречения като вариант на определителните и в същото време счита, че в съвременния книжовен език те са вече по-рядко срещани, отколкото „на времето у Вазов и у Славейков“ (пак там).

Визията за мястото на изреченията в прикопулна позиция в общата парадигма на подчинените изречения се изгражда през първата половина на XX век едва в няколко граматики.

Във второто преработено издание на „Синтаксис на българския език за III клас“ от 1905 г. М. Иванов извършва някои промени, предимно в терминологично отношение, но те не засягат подложните и сказуемноопределителните изречения. Водещо остава вербоцентристкото разбиране за изречението, глаголът е разглеждан като главна част на простото изречение, а второстепенните части се разделят на две големи групи – непосредствени пояснения (пояснения на глагола), които биват пояснения на глаголното лице и на глаголното съдържание, и посредствени пояснения (пояснения на поясненията). Съответно в рамките на сложното съставно изречение „чрез приставените изречения се изказва почти същото, каквото чрез поясненията на главните. Приставеното изречение обикновено замества някое пояснение на главното“ (Иванов 1905: 61). На тази основа, като се следва класификацията на второстепенните части в простото изречение, М. Иванов оформя пет вида „приставените“ изречения – *определителни, допълнителни, обстоятелствени, сказуемноопределителни и подложни*. Единствената разлика спрямо първото издание е отсъствието на *определително – допълнителни изречения*, а самите подчинени определителни са разделени на три вида – *вместо определение, вместо приложение и вместо несъгласувано пояснение*.

Подложните изречения са представени като субститути на пояснения на глаголното лице, т.е. вместо подлога, а сказуемноопределителните – вместо сказуемното определение, което е пояснение на глаголното съдържание. Авторът отново предлага същите примери – за подложни (само в два от примерите подчинените изречения са в прикопулна позиция): *Който зло прави, зло намира. (злodeецът), Който се труди, не осиромашава. (трудолюбивият), Кой е жеден, вода да си пие. (жедният), Чиято е къщата, той плаща давнината. (стопанинът), Когато викат, той да се обаждат. (повиканият), Много хубаво е да пътува човек по нашите земи. (пътуването), Всякому е известно, че Колумб открива Америка. (откриването)*, а за сказуемноопределителните са приложени само три изречения: *Този е, който ни наклевети. (нашият клеветник), Нейна милост е гдето ни учи на ръкоделие. (учителката ни по ръкоделие), Ти си все що може. (всемогуц)* (Иванов 1905: 63). Липсват обяснения относно спецификите на подложните и сказуемноопределителните изречения или някакви характеристики на изреченията при глагола *съм*. От приведените примери става ясно, че авторът възприема като подложни изречения, в които подлогът е изразен с лично местоимение – *Чиято е къщата, той плаща давнината., Когато викат, той да се обаждат*. Вероятно в такива случаи, М. Иванов възприема подлога като твърде формален или недостатъчно ясен и по тази причина подчиненото изречение, вместо като определително, се тълкува като подложно.

Голямата заслуга на М. Иванов остава, че и във второто издание се налагат термините *подложно изречение* и *сказуемноопределително изречение*. С отпадането на определително – допълнителните изречения като клас подчинени изречения, до голяма степен се оформя съвременната класификация на видовете подчинени изречения.

Учебните граматики на Кл. Карагюлев оказват съществено влияние върху цялата учебна литература по български синтаксис през първата половина на XX век и излизат в различни преработени издания далеч след смъртта на автора си през 1916 г. В изданието от 1917 г. Карагюлев определя подчиненото изречение по следния начин: „Приставеното

изречение, взето само за себе си не е нищо друго освен описателно изказване на предмет (съществително име), на отлика (прилагателно име) и на обстоятелство (наречие)“ (Карагюлев 1917: 40). Предложена е доста богата таксономия на приставените изречения, включваща: *подложни, приложни, определителни, допълнителни, допълнителни, които определят (определително – допълнителни), обстоятелствени (за място, време, цел, причина и основание, условие, отстъпка, размяна, изключване и обстоятелствени, които определят), вносни и вметнати изречения*. Прегледът на видовете подчинени изречения започва с подложното изречение, което е представено като описателен подлог. Интерес предизвикват предложените примери, сред които освен обичайните *Който мъдро мълчи, по-добре говори., Хубаво е да се пътува по нашите земи., Който захваща много работи, той ни една не свършва.,* срещаме и доста спорните *Бог е, който е създал всичко., Дух свети е, който ни утешава.* В последните два примера подчинените изречения би следвало да се тълкуват като сказуемноопределителни, но авторът ги оставя без коментар.

По-обстойно внимание е отделено на относителните подложни изречения към пълнозначен глагол, като отново акцентът е върху случаите, в които главното изречение започва в лично местоимение *той* или *то* (*Който е дробил, той знае; който сърба, не знае.*). Авторът приема такива изречения за сложни съставни с подчинени подложни, а подлозите в главното изречение са определени като „формални (за форма) подлози в основното изречение, а много пъти се поставят за благозвучие (симетрия) на речта“ (Карагюлев 1917: 42).

На подчинените сказуемноопределителни (приложни) изречения е отделено малко внимание и то в рамките на урока, посветен на подложните изречения. Краткият текст обяснява, че понякога и прилогът може да се изкаже с цяло изречение, което се нарича *подчинено приложно изречение* и са приведени три примера от надгробни надписи – *Аз бях, що си ти. (жив човек), Ти ще бъдеш, що съм аз. (прах, земя), Бъди какъвто щеш, пак в земята ще се навреш.* (Карагюлев 1917: 43).

През 30-те и 40-те години в три от издадените шест граматички подложните и сказуемноопределителните изречения присъстват като част от парадигмата на подчинените изречения.

П. Калканджиев в „Кратка българска граматика“ (1936) приема, че „по същината си, подчиненото изречение съответства на поясненията в простото изречение и отговаря на същите въпроси“ (Калканджиев 1936: 377). Подложните и сказуемноопределителните изречения са поставени сред подчинените приглаголни изречения, заедно с допълнителните и обстоятелствените, а обясненията към тях са твърде кратки. Подложните изречения са дефинирани като изречения, които представят подлога или описателно предават подложната дума. Сред представените примери липсват такива с изречения в прикопулна позиция. Калканджиев отново обръща внимание на случаите, в които главните изречения започват с лични местоимения и ги приема за „повторени подлози“ – *Що се дава на сиромаша, то не е изгубено., Който не се е родил, той няма да умре., Които са дробили, те ще сърбат.* (Калканджиев 1936: 380).

Представянето на подложните изречения завършва със забележката за съществената им прилика с определителните изречения и примера – *Не е убиец, който прави ножове, а който коли с тях.* → *Не е убиец този, който прави ножове, а онзи, който коли с тях.* (пак там).

Представянето на сказуемноопределителните изречения е още по-лаконично. Авторът ги описва като служещи за сказуемно определение или предаващи описателно сказуемно определение – *Бъди какъвто щеш., Този е дето ни наклевети., Бог е, който е създал всичко.,*

Тази е, която ви диреше вчера. Калканджиев заключава, че този вид подчинени изречения са близки до определителните и са твърде рядко срещани (пак там).

В „Нова българска граматика“ Ал. Теодоров – Балан предлага не само специфичната си терминология, но и едно по-различно разбиране за изречението: „Едно свършено за себе душата ни съчетание, готово за реч, е съобщение. Изречено съобщение е изречение, съобщение, изказано с думи, е изречение“ (Теодоров – Балан 1940: 380).

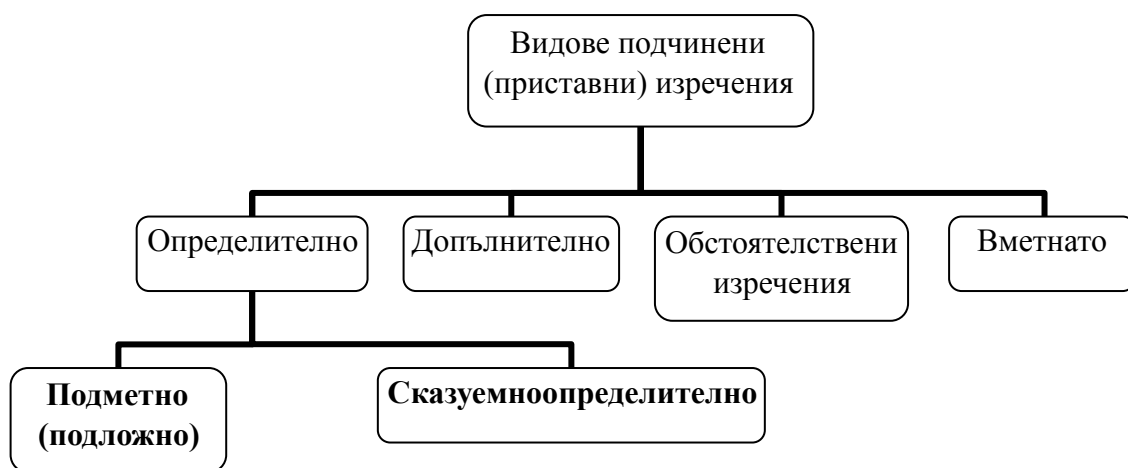
Ал. Теодоров – Балан е един от малкото български учени, които поставят в центъра на изречението не глагола – сказуемо, а подлога (подмет). Описвайки вариантите за изразяване на подмета в изречението, авторът представя и да-изреченията като „глаголен подмет“, свързвайки произхода им със „старобългарското неопределено наклонение, което е по потеклото си име“ и предлага следните примери с подчинени подложни изречения в прикопулна позиция – *Да думаш е лесно, да правиш е по-мъчно., Да мре човек за родината е слава., Не е добро да има (да имаш, да има човек) много богове.* (Теодоров – Балан 1940: 401).

Балан е и един от малкото, които разграничават употребите на *съм* като пълнозначен глагол (в смисъл „съществувам“) и като копула. Осъзната е и възможността в позицията на предикатива (прирочник) да се явява да-изречение (предметен да-израз) – *Важното е да си мъдър, да се спасиш.* (Теодоров – Балан 1940: 404).

Представените разсъждения за начините за запълване на подложната позиция и позицията на предикатива показват, че Балан е най-близо до осъзнаване на ролята на копулата *съм* като връзка между позициите на подлога и предикатива, дори когато те са запълнени с изречение. Такова разбиране не е изрично изказано от автора, но прави впечатление и примерът *Да вярваш е да се спасиш.*, в който и двете позициите при копулата *съм* са запълнени с изречения.

В раздела за сложно съставно изречение, наричано *сложното изречение*, липсват детайлни описания на отделните видове подчинени (подредни) изречения, а акцентът е върху начините за свързване между главно (надредно) и подчинено изречение. Ал. Теодоров – Балан определя пет вида подчинени изречения, в зависимост от частта в главното изречение, която поясняват – подметови (подложни), прирокови (сказуемноопределителни), приметови (определителни), подрокови (допълнителни) и обсказови (обстоятелствени), и освен това подредни изречения, които поясняват цялото надредно изречение.

Д. Попов в „Българска граматика“ (1942) отделя малко внимание на подложните (подметни) и сказуемноопределителните изречения. В случая специфичното е, че те са представени като разновидност на определителните изречения. Попов накратко обяснява, че „в някои случаи определителното изречение пояснява непосредствено лицето на сказуемния глагол в главното изречение или съдържанието на сказуемното и подмета едновременно. Стои вместо подмет или сказуемно определение. В първия случай се нарича подметно, във втория – сказуемноопределително.“ (Попов 1942: 203). Предложени са и по няколко примера – *Който мъдро мълчи, по-добре говори, Който се бои от врабците, просо не сее., Щастлив е, който път надире не поглежда.* (за подложно) и *Нека си остане, какъвто си е., Аз бях, що си ти, ти ще бъдеш, ще съм аз.* (за сказуемноопределително).

Фиг. 1 Класификация на подчинените изречения според Д. Попов в „Българска граматика“ (1942)

4. Изводи На първо място прави впечатление, че в разглеждания период изреченията при глагола *съм* твърде рядко попадат в ползрението на българските езиковеди. Показателен е и фактът, че през първата половина на XX век всички издадени трудове по синтаксис са обвързани с учебните програми и практическите нужди на образованието.

При това положение е трудно да се говори за някакви цялостни тенденции при интерпретацията на изреченията в прикопулна позиция. Все пак в рамките на разгледаните граматика прави впечатление тясната връзка подложните и сказуемноопределителните изречения от една страна и подчинените определителни изречения, от друга. Оформят се две линии на интерпретация – М. Иванов, Кл. Карагюлев и П. Калканджиев разглеждат като подложни някои подчинени изречения, които традиционно се тълкуват като определителни към лични или показателни местоимения, а от друга страна Д. Попов тълкува подложните и сказуемноопределителни изречения като разновидност на определителните.

Цялостното осмисляне на изреченията при копулата *съм* като отделни класове подчинени изречения е по-скоро изключение през първата половина на XX век. Все пак предложените анализи и интерпретации до голяма степен преодоляват липсата на теоретични обяснения, характерна за втората половина на XIX век. Най-цялостен и задълбочен анализ на изреченията в прикопулна позиция предлага Ал. Теодоров – Балан, който за пръв път отчита ролята на копулата *съм* като връзка между позициите на подлога и предикатива, дори когато те са запълнени с изречение.

Литература

Андрейчин 1944: Андрейчин, Л. Основна българска граматика. [Andreychin, L. Osnovna balgarska gramatika.] София: Хемус, 1944.

Бъркалова 2003: Бъркалова, П. Бележки върху българската синтактична традиция. [Barkalova, P. Belezhki varhu balgarskata sinatktichna traditsiya.] // *Научни трудове на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*. 2003, т. 41, кн. 1, Филология, 83-90.

Иванов 1905: Иванов, М. Синтаксис на българския език за III клас. [Ivanov, M. Sinkat-sis na balgarskiya ezik za III klas.] Пловдив: Хр. Г. Данов, 1905.

Калканджиев 1936: Калканджиев, П. Кратка българска граматика. [Kalkandzhiev, P. Kratka balgarska gramatika.] Пловдив: Левски, 1936.

Карагюлев 1917: Карагюлев, Кл. Учебна българска граматика (синтаксис) за III клас на прогимназиите. Второ преработено издание. [Karagyulev, Kl.Uchebna balgarska gramatika (sintaksis) za III klas na progimnaziite. Vtoro preraboteno izdanie.] Пловдив: Хр. Г. Данов, 1917.

Попов 1942: Попов, Д. Българска граматика. [Popov, D. Balgarska gramatika.] София: Хр. Г. Данов, 1942.

Русинов 1973: Русинов, Р. Из историята на българския описателен синтаксис. Сложно съставно изречение. [Rusinov, R. Iz istoriyata na balgarskiya opisatelen sintaksis. Slozhno sastavno izrechenie.] // *Трудове на Великотърновския университет „Св.св. Кирил и Методий“*. 1973, т. IX, кн. 1, Филологически факултет 1971 – 1972, 3 – 76.

Теодоров – Балан 1940: Теодоров – Балан, Ал. Нова българска граматика. [Teodorov – Balan, Al. Nova balgarska gramatika.] София: Т.Ф. Чипев, 1940.

Лексикология и семантика

КОНТЕКСТУАЛНО РАЗШИРЕНИЕ НА ЗНАЧЕНИЕТО: НЕПРЕДИКАТИВНИ ПРИЛАГАТЕЛНИ

Мира Ковачева, СУ „Св. Климент Охридски“

Contextual extension of meaning: non-predicating adjectives
Mira Kovatcheva, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract

The paper discusses Bulgarian adjective-noun constructions of the type *mobile accessories*, i.e. where the basic meaning of the adjective seemingly clashes with the meaning of the head (non-predicating). An indexical relation to the “natural” semantic relations is suggested, much similar to metonymy. The cognitive approach is thus combined with ideas from Peirce’s semiotic. The ultimate goal of the paper is to point out similarities between the latter and some recent approaches to the construal of meaning. The construal supports the distinction between conceptual and semantic representation.

Key words: hypallage, indexicality, semantic/conceptual representation, Blending Theory, Peirce’s semiotics.

Прилагателните са особено пластична категория и поради това се подават лесно на когнитивен анализ. Известно е, че съдържанието им се нагажда според семантичните признаци на съществителното, което определят и в този смисъл синтактичната и семантична зависимости имат противоположна насоченост. Този факт сам по себе си предполага възможност както за хармония между семантичните параметри на прилагателното и името, така и за значителна семантична отдалеченост на прилагателното от съдържанието на името. Срв.:

- а) *малка мравка* – *малка птичка*
б) *умно дете* – *умно куче*

Колкото и да е малка птичката, тя ще е по-голяма от мравката и колкото и да е умно кучето, детето ще е по-умно, т.е. в (1) интерпретацията на прилагателното зависи от значението на опората.

В (2) прилагателните пък са загубили до голяма степен съдържанието си за сметка на по-схематично (граматикализирано) значение само като усилителна дума (срв. Парадис 2001):

- пълен/кръгъл идиот, тотален провал, ужасна бъркотия, абсолютен кошмар, свършена глупост*

Прилагателните в (1) приписват присъщ признак и се употребяват не само атрибутивно, но и предикативно. В (2) прилагателните не приписват присъщ признак и нямат предикативна употреба. В статията ще разгледаме разновидност на прилагателни от втория вид или по-скоро – именни фрази, при които композиционната интерпретация като в (1) няма смисъл, но фразата като цяло е разбираема, преди всичко благодарение на връзката и с референт или благодарение на установена употреба. Става ясно, че ако фразата е нова – какъвто е случаят с редица преводни еквиваленти в български от английски източници – тя е по-вероятно да се възприеме като ‘разместена’. Следват примери от различни сфери на употреба заедно с разгърнатите глоси на определяемото:

- еднократни съдове* ‘за еднократна употреба’
метални услуги ‘свързани с изработване на метални предмети’
драматични вежди ‘създаващи впечатление за драма’
спешен хирург ‘за спешни операции’
музикалния клоун ‘който изпълнява музика’
биологическа експедиция ‘която изследва биологични проблеми’
зелена грижа ‘за опазване на околната среда „зелена“’
работно разрешение ‘за работа’

топли комбинации ‘които държат топло’
свещени разходки ‘по свещени места’
модни фенове ‘на модата’
мобилни аксесоари ‘за мобилни телефони’
сребърна медалистка ‘(носителка) на сребърен медал’
четириколесни фенове ‘на „четирите колела“⁷³
климатични бежанци ‘принудени от промени в климата’
криминална биоложка ‘изследваща криминални престъпления’

В журналистическия стил и в рекламата употребата на такива словосъчетания е своеобразна мода:

4. *Вкусни поздравци от Великобритания*
Насладете се на нашата сладка оферта
Гладни протести в редакцията на вестник

Статията има за цел:

- да идентифицира явлението като стилистична фигура
- да покаже, че то е типологически разпространено, но зависи от културния контекст на средата
- да покаже защо анализ, основан на парафраза е незадоволителен
- да предложи когнитивно обяснение за възможното генериране на подобни структури
- да очертае теоретическата значимост на явлението

Тъй като темата на конференцията е „Съвременни тенденции в езиковедските изследвания“, ще бъдат отбелязани сходства в идеите на различни подходи, за които самите титуляри на тези подходи не споменават.

Ако във фокус е поетическата функция на езика, фигурата, която изисква т. нар. *suspension of disbelief* ‘обезсилване на съмнението’, се нарича *хипалага*. Тази фигура се състои в „размяна на конструкции между две синтактични категории“, „транспозиция на естествените отношения на два елемента“ и в такива фрази „синтактичният обхват на определяемото не съвпада с присъщия му семантичен обхват“ (Уикипедия, англ. *hypallage*, рус. *гипаллага*). В следващия пример ясно проличава, че трябва да изключим от възможностите значението ‘присъщ признак’ за именната фраза *мечешка река* и че без контекст тя не би могла да се интерпретира:

Той беше едър, но с лишени от агресия мускули... и това, комбинирано с рошавата коса и кестенявата му брада, действително му придаваше вид на добродушен **мечок**. Беше бавен и пасивен като пълноводна **река**... Мая го виждаше насам-натам... Усмиваше се насреща и и тя беше сигурна, че **мечешката му река** си тече все така спокойно и кротко през гъсти славянски гори. (Игов 2012:115-6)

За езиковеда обаче по-важно е, че при голям брой съчетания честата употреба е довела до полисемия на прилагателното и те не се възприемат като особена стилистична фигура. В когнитивната лингвистика предсказуемостта, независимо от контекст значение се нарича „твърдо“ за разлика от „мекото“, пластично значение, което изниква в резултат на когнитивни операции в конкретен контекст (Крофт, Круз 2004: 104). В следните примери глосите показват разликата от присъщите признаци на референта на опората, съответно от „твърдото“ речниково значение на прилагателното:

5. *топли дрехи* ‘дрехите нямат собствена топлина’
учуден поглед ‘човекът, не погледът е учуден’
скучен филм ‘човекът изпитаваше скука, не филмът’

⁷³ често фразите са метонимични, както в случая, срв. също *дълго кафе*; някои съдържат и метафора, срв. *сурова визия* ‘визия на суров човек’

неуспешен опит ‘човекът не постига успех’
невъзможен човек ‘невъзможно е да се общува с него’
бързата кучка ‘бързо ражда’⁷⁴
сляпата неделя ‘когато си „сляп“’
дефектна карта ‘описваща дефекти’ (не ‘с дефекти’)
закачлив почерк ‘авторът може да е закачлив’
тъжна история ‘човекът е тъжен’
троснат имейл ‘човекът е троснат’
с нови очи ‘(гледа) по нов начин’ (с метонимия)
безсънна нощ ‘човекът не спи’
усмихнат ден ‘човекът е усмихнат’
културният министър ‘на културата’

Сравнението с други езици като френски, руски и английски показва, че развитието на полисемия на прилагателни зависи от типологически ограничения, които засега остават трудни за описание. Предварителните наблюдения показват, че хипалага в български и френски се използва по-рядко, отколкото в английски (Пеяр 1996: 183). Например, в случаи като *Bulgarian examiner* или *English teacher* (съотв. ‘екзаминатор по български’ и ‘учител по английски’) причината за неприемливостта на **български екзаминатор*, **английски учител* е надделяващото значение ‘национална принадлежност’ на прилагателните.

Въпреки това, в спонтанната реч такива транспозиции са напълно приемливи:

б. *Извинявам се, че съм с котешки одежди*

В (б) *котешки одежди*, освен че разчита на хумор, безпроблемно се интерпретира като ‘дрехи, които обличам по необходимост, тъй като имам котка’, при положение, че този контекст е известен на събеседниците. За аргумента в настоящата статия е важно да се добави, че тук *котешки* не е само относително прилагателно; то добива и качествени признаци. Самият акт на извинение подсказва, че дрехите са вероятно стари, раздрани, покрити с косми. *Еднократните съдове* пък са пластмасови или картонени, леки, нечупливи, предназначени за партита. Подобно развитие от относително към качествено значение се наблюдава в синаптични фрази, напр. *кучешки зъби* – ако фразата не е композиционна (‘зъби на куче’), тя описва определена големина, форма и позиция, които може да нямат много общо с куче, освен метафоричната номинация. Срв. *Твоите кучешки зъби са направо слонски* – липсата на семантично противоречие доказва, че прилагателното тук играе роля на категоризиращ присъщ признак, а играта на думи показва, че присъства и относителното значение. Напълването със съдържание на прилагателни в непривично обкръжение става за сметка концептуализацията на контекста и с право се нарича „постлексикално“ (Кулсън 2001: 47).

В когнитивния анализ на езикови единици не се разчита на съществуването на добре оформени подлежащи структури, които се „местят“ или трансформират по някакви правила. Значението се приема за продукт на ментални операции, които са стимулирани от комбинацията от форма и контекст. Значението е в лексикалните единици само като лексикографска мета-операция, но не и в процеса на употреба. Следният тест показва, че анализ, който търси да разкрие закономерност в семантичните отношения между определяемо и определение чрез парафраза не дава резултат:

⁷⁴ дори при *бързо куче*, *бърз кон*, *бърза кола* е налице „разместване“; естествените семантични отношения са ‘който се движи бързо’. Алтернативата на обяснение, основано на подлежаща структура с вече определена граматическа структура *глагол + наречие* в нея, е позоваването на мисловни „рамки“ или „сценарии“, включващи понятие за движение във връзка с куче/кон/кола, вж. по-долу.

- 7. а) *ключарски услуги*
- б) *бояджийски услуги*
- в) *шивашки услуги*
- г) *дърводелски услуги*
- д) *метални услуги*
- е) *траурни услуги*
- ж) *копирни услуги*

В (7а-г) моделът е традиционен – от номина агентис *ключар, бояджия, шивач, дърводелец* се образуват прилагателни, които в контекста на *услуги* имат „генетивно“ значение: подлог – казуемо, т.е. ‘ключарят услужва’ и пр. В (7д-ж) не е налице „генетивно“ значение, прилагателното не изразява присъщ признак на (референта на) опората, а служи само като категоризиращ признак. Прилагателните *метален, траурен* и *копирен* придобиват значение ‘свързан с метали, траур, копиране’. Това доста неопределено значение не идва от някаква подлежаща структура, а от системното схематично значение на всяко определение в именна фраза на повърхнинно (остенсивно) ниво.

Как разбираме какво значат прилагателни, употребени с несвойствени за тях опори? Преди да бъде предложен механизъм на интерпретация трябва да се отбележи колко е трудно в обсъждането на въпроса да се прави разграничение между понятията за предмети и техните свойства от една страна и езиковото изразяване на тези понятия (вж. по-долу). Обратно към вероятния механизъм на интерпретация, той напомня на механизма на метонимията – във всеки от примерите адйективната лексема по някакъв начин е свързана с друга лексема от разгърнатата „неразместена“ глоса. Метонимията е индексно отношение в смисъл, че отношенията на съвместност, чрез които тя се дефинира, всъщност насочват към релевантния контекст за нейната интерпретация (вж. Ковачева 2016а). Индексното семиотично отношение е вездесъщо – няма знак без качество на индекс по дефиницията на Чарлз Пърс. Индексът нищо не утвърждава, той сочи, но не описва (Бергман, Паавола (ред.) 2014). Ролята на индексността за езиковото значение като процес на конструиране е описано много проникателно от културния антрополог Майкъл Силвърстийн, който следва Пърс. Във връзка с възникването на социално обусловени значения той постулира понятието *индексен ред* по следния начин (Силвърстийн 2003: 212):

- За всеки езиков знак съществува една индексна стойност, определена от синтагматичните му връзки и парадигматични опозиции: **ред n**
- На базата на **n** винаги има възможност за фигурация (метапрагматично намерение) – ново значение, което се интерпретира чрез съпоставянето му с нормативното **n** и на което **n+1** е само индекс. Възприеманото несъответствие е съществена част от ефекта на новата употреба: **ред n+1**

Най-известният пример на Силвърстийн е развитието на сноп значения на опозицията ‘ти – Вие’. На основата на ‘неформалност – формалност’ се развиват значения като ‘интимност – учтивост’, ‘подчиненост – власт’ и др. (Силвърстийн 2003:204). Не е трудно българските прилагателни да се видят като индекси за различни значения, които са свързани с енциклопедичното знание на говорещите. В идеалния случай, всяко от значенията би имало свой граматичен индекс, но действителността е, че словообразователните средства не показват подобна фиксираност, разликата между някои суфикси дори прогресивно се заличава (срв. *факултетен* и *факултетски*, *драматичен* и *драматически*). В английски, например, има три начина за изразяване на определящия елемент: прототипно прилагателно (*healthy child* ‘здраво дете’, *healthy lifestyle* ‘здравословен начин на живот’), съществително в роля на определение или разделно словообразуване (*health shop* ‘здравен магазин, магазин за

здравословни храни’) и генетивна форма (*health’s role* ‘ролята на здравето’). Не е чудно, че при търсене на български еквивалент често изоморфизъм не е възможен:

8. *danger dogs*

Като заглавие на телевизионна програма (8) е преведено „Опасни кучета“, което е противоположно на вложения смисъл – кучетата помагат в опасни за човека ситуации. Поблизък еквивалент би бил *кучета за опасни ситуации*. Очевидно е, че в български съществуват структурни и семантични ограничения за създаване на индексни редове от значения на прилагателните, но в благоприятен контекст създаване на нови значения все пак е възможно.

В по-ново време семиотиката на Пърс се използва и доразвива от когнитивисти като Йоран Сунесон. По повод ролята на имитацията при възникването на човешкия език той слага ударението върху задължителното запазване на разликата между тип (type) и проявление (token). Проявлението на един знак тук и сега, пише той, може да се използва в комуникацията само, ако той съществува като публичен тип знак (Сунесон 2012: 89). Това описание на процеса на създаване на значение е съвсем същото като цитирания индексен ред по Силвърстийн, където n е типът: $n_0 > [n_0+1] > n_1 > [n_1+1] > n_2$. Нагледен пример за

универсалността на това динамично представяне на знака е прагматиката на пословици и поговорки – всяка употреба е проявление (token) на типа ситуация. Разликата между тип и проявление стои и зад разграничаването на „твърдо“ и „меко“ значение. От изключителна важност е да се отбележи, че само по този начин се преодолява видимото противоречие между когнитивния (индивидуален) и социалния живот на езика, тъй като типът трябва да е публично достояние. В по-нататъшен разбор на разглежданите прилагателни би могло да се установи в какви условия $n+1$ може да стане „публичен знак“ или да придобие „твърдо“ значение и в какви не може (срв. *мечешката му река*).

Прави впечатление, че без да използват

тясно семиотична терминология, много езиковеди-когнитивисти изказват идеята за

„насочване“ към семантични признаци или извикването им във фокуса на вниманието чрез

75

думите. Ще спомена само Ланакър, който в по-ново време прави понятията *достъп* (*access*) и

отправна точка (*reference point*) централни в своя подход. При метонимията, например,

отправната точка е остенсивният изказ, който предоставя достъп до нещо друго. Според него,

цялата граматика е метонимична (Ланакър 2009: 41), тоест построена на индексни

отношения. Много плодотворен в това отношение е анализът му на генетивните значения.

Многозначността на родителния падеж в индоевропейските езици е добре известна. Този

срв. етимологията на лат. *index*

факт не пасва на схващането за инвариант на падежните значения. Но ако приемем, че генетивната форма предоставя достъп (насочва) към някаква „цел“, то това е „бруталната сила“ на индекса (по Пърс) без конкретизиране на отношението . Конкретизирането възниква от символното съдържание на намесените езикови единици (непосредственото обкръжение при представяне на даден сценарий/рамка).

Идеята за присъствието на индексно значение в езиковите знакове може да се открие и в подробния критичен обзор на схващанията за прилагателните, направен от Раскин и Ниренбург (1995: 26). Техният извод е, че единствено смислена класификация на прилагателните е тази, основана на тяхното словообразуване: скаларни (онтологично основани на признаци), деноминативни (онтологично основани на предмети) и девербативни (онтологично основани на процеси). В светлината на индексните отношения, това означава, че прилагателните носят „спомен“ за семантичните отношения на своите производни основи. Не случайно в когнитивната граматика се говори за „наследство“. От позицията на теорията за концептуална интеграция (ТКИ) Кулсън заявява следното: „създаването на значение се интерпретира най-добре като процес върху континуум, в единия край на който са на разположение стандартните рамки и привичните стойности, а в другия се сътворяват уникални значения.“ (Кулсън 2001: 46). Тази аналогия също всъщност описва индексно отношение между стандартното и уникалното значение.

Вероятно това е причината Иван Куцаров да настоява, че прилагателните не назовават, а означават (Куцаров 2007: 66).

Смятам, че е важно да се взема под внимание теоретичната принадлежност на всеки цитиран автор. В случая това са езиковеди, запознати както с източноевропейските школи и европейската традиция въобще, така и със съвременните американски подходи.

Установихме, че някои определения в именната фраза налагат да се отчита допълнително значение на „разместване“, а когато това възприемане се заличи поради честа употреба, прилагателното може да се еманципира от контекста на своята опора и да стане многозначно. Това развитие е социален процес. Постулирането на индексен ред заявява потенциата за такова развитие, което психологически (както твърди още Пърс) представлява установяването на навик.

Хипалагата далече не е единственият случай на „разместване“. То присъства в понятието транспозиция, както и в мнозинството случаи на граматикализация. Това е огромна тема, която тук само ще илюстрирам с някои очевидни примери с глагола *имам*:

9.

а) *Имаш ли дъно?*

б) *В староанглийски имаме четири надежа.*

в) *Имам само един изваден зъб.*

В (9а) баща пита детето си в басейна дали стига дъното (хорат нямат дъно...); в (9б) ние не можем да имаме нищо, защото не сме живели в староанглийския период (академичното „ние“ е прагматичен индекс, че става дума за вид демонстрация, включваща говорещия и слушащия); в (9в) очевидно не става дума за притежание (не мога да имам нещо, което липсва).

Освен по отношение на полисемията, теоретичната значимост на случаите на разместване изпъква във връзка поне с три други проблема в съвременното езикознание.

1. Възприеманото разместване е в полза на онези съвременни подходи, които отхвърлят автономността на синтактичното ниво на организация за сметка на неразривната връзка между лексика и синтаксис.

2. То може да предложи отговор на спора за отношението между концептуално и семантично значение в езиковите единици. Тук ясно се очертават различните позиции на психолози и лингвисти. За психолозите няма разлика между дума и понятие и те строят своите

експерименти на базата на това допускане (вж. напр. Левинсън 1997, Мърфи 2004, Ланакър 2009, Еванс 2015).

Например, в едно психолингвистично изследване се сравняват признаците, асоциирани с простото понятие, изразено с думата *ябълка*, с тези, свързвани със сложното понятие във фразата *обелена ябълка* (*peeled apple*, Глаксбърг, Естес 2000: 514). Заключение на авторите е, че признаците, произлизащи от контекста доминират, без значение дали са само еднословно или фразово обусловени. Например, обелената ябълка има признак 'бял', но в изречението *Обелената ябълка се търкулна* този признак не е релевантен, докато присъщият на простото понятие признак 'кръгъл' е. Това е лесно обяснимо, ако не мислим за понятия, а за семантично съдържание (и без това *обелена/peeled* не е едно понятие, както приемат авторите – миналото страдателно причастие носи значение на определен сценарий/рамка и там има Тръпник, плюс 'белота' и женски род в български, а в английски 'обвивка'). Струва ми се, че същността на анализа на Сунесон (вж. по-горе) е именно в това – да изтъкне разликата между „дегенерирали“ знакове (нещо като етикети, застинали речникови значения) и знакове-непосредствен продукт на определен тип семиозис в конкретен контекст. Индексите осъществяват връзката между тях. Това, което психологическите експерименти наричат етапи в интерпретирането (първо интерпретиране на признаците на простото понятие, после на комбинираните понятия и накрая умозаклучението с евентуално „постлексикално“ формулиране на емергентен признак), в класификацията на знаковете у Пърс си има име: рема, дайсент и аргумент (да не забравяме, че за Пърс знакът е познавателна структура, без значение дали принадлежи на езика или мисленето). С примера *еднократни съдове* трите възможности може да се илюстрират със следните глоси:

10. а) 'съдове с качества, които позволяват да бъдат изхвърлени' – рема; некомпозиционна интерпретация, синапсий (продукт на навик). Доказателство: заличено значение на 'еднократен', срв. *Ще използвам тези еднократни съдове още веднъж*;
- б) 'съдове за еднократна употреба' – дайсент; пропозиция, чиято истинност може да се провери;
- в) 'съдове, направени от картон или пластмаса; щом са за изхвърляне, значи са евтини, а картонът и пластмасата са по-евтини от порцелан' – аргумент, емергентни признаци, резултат от умозаклучение и знание за света. Срв. *peeled apples* – щом са без кора, значи са бели.

Както се вижда, и семиотичният и психологическият анализ се опират на знанието и инференциалните способности на човека. Според Мърфи дори не е ясно дали е необходимо да се определя граница между познанието въобще и знанието за значението на думите (Мърфи 2004: 441).

Показателно е, че за разлика от психолозите, езиковедите-когнитивисти в различна степен са склонни да заявят, че концептуалното и езиковото (семантично) значение трябва да се разграничават (Левинсън 1997, Ланакър 2009, Еванс 2015). Левинсън формулира проблема за мисловната и езикова репрезентация по интересен начин: при положение, че езикът борави с парафрази, значи ли това, че мислим с парафрази (пак там, 17)? „На семантичните репрезентации трябва да се гледа като на напълно неадекватни мисловни сирачета, които в човешкото общуване служат така ефективно само чрез богатите интерпретативни принципи, които ние привнасяме в тяхното *развитие*.“ (пак там, 18-19, подчертаване мое, МК). Левинсън не борави със семиотични термини, но не е трудно да се открие сходност в идеите, когато той говори за „развитие“ на семантичните репрезентации (СР), за това че СР не кодират мисълта, а са причина за нейното възникване и че за всяка СР съществуват

неопределен брой концептуални репрезентации, които в определени контексти⁷⁸ съответстват на нея (19).

Тъй като съществува мнение, че разглежданите именни фрази са продукт на принципа за икономия (по-скоро компресия или кондензация, Ковачева 2012: 60), ще добавя аргумента за „пакетиране“ на смисли от подробния списък от аргументи на Левинсън срещу идентифицирането на СР и КР. Той привлича вниманието ни към факта, че ние разсъждаваме, учим, изчисляваме и мислим на моларно ниво, не на атомно ниво (срв. понятието ‘уедряване’ *chunking* в психологията). Колкото и универсални да са атомичните понятия на КР, в СР са представени културно специфични моларни понятия и вероятно на концептуално ниво те съставляват отчетлива репрезентация, чрез която складираме мисли и боравим с тях (пак там, 27; срв. „мислене за говорене“ на Слобин). Тази идея е привлекателна с това, че отново обръща внимание на социалния характер на езика. Езиците ни предоставят преаранжирани, пакетирани понятия (също Еванс 2015: 25). Ето защо е изключително продуктивно при създаване на значения да се анализират (включително и в неявен вид в различни подходи) индексните отношения между чисто семантични и между семантични и концептуални признаци.

От казаното дотук става ясно, че разглежданото „разместване“ на естествените отношения в именната фраза са недвусмислен пример за съществуването на специфично семантично ниво, различно от концептуалното. Друг начин да се каже същото е, че именно семиозисът осъществява връзката. Както разкрива Сунесон (2012: 90), обектът на семиозис според триадичния модел на Пърс не е референтът, а отношението между действителността и начинът на изразяване. За съжаление, в езикознанието не се прилага Пърсовата класификация на видовете знакове поради нейната твърде сложна вътрешна логика, както и поради редица неизяснени от самия философ термини.

Накрая ще засегна теоретичната значимост на контекстуалното създаване на значение в конструкцията определение – съществително по отношение на една от най-шумно рекламираните съвременни теории – Теорията за концептуалната интеграция, известна като Теория за блендовете (Фоконие, Търнър 2002):

3. Коментар за адекватността на ТКИ.

Според Фоконие и Търнър, концептуалното сливане е фундаменталният начин, по който мислим, съответно отразен в езика. Основни критики към този подход са, че механизмите на сливане са неверифицируеми, а и в повечето случаи ненужно обременяват анализа с арсенал от технически термини (Ричи 2004). В сравнение с психолингвистичните анализи, твърденията не са подкрепени от факти, налице е смесване на семантични и концептуални структури. Целият апарат всъщност е една пространствена метафора, която се третира като обяснение. Веднъж усвоена, схемата може лесно да се използва за всевъзможни еквилибристики. Ето в едри щрихи един възможен начин да се представи примерът *котешки дрехи*:

⁷⁸ Под *контекст* в статията се разбира не само езиково обкръжение, но концептуална рамка на ситуацията, както и речева и социокултурна ситуация, включително и емоционална нагласа – към всичко това езикът предоставя индексни знакове (пласт от метакомуникативни значения).

Фиг. 1

(1 и 2 са входящите ментални пространства, 3 е генеричното ментално пространство, 4 е слятото пространство; езиковите форми, свързани с 2 (*котешки*) се проектират в 4)

За авторите на ТКИ полисемията на прилагателни в номиналната фраза е един от примерите за концептуална интеграция като стандартен съпътстващ продукт на сливането между ментални пространства (Фоконие, Търнър, 2003). Иновативното значение в случая на конструкцията *Определение – Опора* може да се изрази по следния начин: „интегрирай понятията като сам намериш подходящите връзки с другата дума и построиш подходящо недействително ментално пространство около съответния сценарий“ (пак там, 16). Като изразно средство сред множеството признаци в менталното пространство се избира дума, изтъкваща липсата на аналогия между входящите ментални пространства. Това е възможно, защото думите в ТКИ като в други когнитивни подходи се третират като „подказки, внушения, напомнания“ (prompts), с разликата, че Фоконие и Търнър твърдят, че всички подказки са инструкция за прилагане на сливане.

Такова описание на явлението отразява факта, че значението в разглежданите примери не е в прилагателното, а в цялата номинална фраза. Трябва обаче да се отбележи, че в него не се прави разлика между случаите, в които именно напрежението между обичайната и иновативна съчетаемост на едно прилагателно е част от значението, и случаите, в които внедряването на новото значение е диахронен факт. Само при последните може да се говори за „сливане“. Същото може да се каже и за „живите“ и „мъртви“ метафори. Освен това, цитираната горе глоса на значението важи за слушащия, докато за говорещия процесът е сложен (ако става дума за иновация) – за вече оформено значение той избира езикови средства, с които да повлияе на мисловните процеси на слушащия. С други думи, несъвпадението на концептуални и семантични понятия е съществено в комуникацията поради възможността, която това несъвпадение предоставя за манипулиране на значенията. Ето защо вариантът на ТКИ, изповядван от Кулсън, където става дума за „рамки“ (а не за ментални пространства), метафората за „скок“ от една в друга (вместо сливането им) представя мисловната операция по-убедително.

Тук няма място за подробна дискусия на ТКИ, затова ще формулирам накратко основното си наблюдение. Внимателният прочит на силно метафоричния език на Фоконие и Търнър дават основание за твърдението, че централните постулати на теорията могат да се преведат със семиотични термини. Както и „достъпът“ на Ланакър, така и терминът „подказки“ определено се припокрива по значение с индекса. Самото „сливане“ или по-добре интеграция, трудно може да се отличи от възникването на знак или семиозис. При това в семиотиката се разграничава носителят от интерпретанта, а в ТКИ, както видяхме, не е ясно

на какво ниво е анализът. Идеята за това, че резултатът от едно ‚сливане‘ може да захрани нов цикъл на интеграция е буквално повторение на идеята за неограничен семиозис у Пърс. Ако пък иновативните значения на прилагателните идват от липсата на аналогия с обичайната им употреба, то това звучи като индексния ред на Силвърстийн, срв. примера от фиг. 1: в ментално пространство (1) всичко, свързано с котката може да се опише с прилагателното *котешки* (нокти, зъби, козина, храна, легло, режим и пр. – дори и дрехи!). Това е обичайното значение **n**. В менталното пространство (2) няма котка и ако искам да насоча вниманието към връзката с нея мога да използвам прилагателното само като индекс към значение **n+1** (тоест без репрезентативното значение на символа). Това ‚отласнато‘ значение отговаря на схематичността на генеричното пространство (3) в ТКИ. Погледната от тази гледна точка, дефиницията за език на Фоконие и Търнър (2003: 15) като ‚система от подсказки за интеграция‘ придобива формата ‚система от индекси за създаване на нови символи‘, което е напълно приемливо, но не е ново. Подобно на Ричи, смятам, че метафората за четирите ментални пространства не води към прецизност на обяснението, което остава без всякаква психологическа реалност. От своя страна интересът към идеите на Пърс се възражда с открития на семиотични отношения в биологията (Ковачева 2016 б).

В заключение, представените прилагателни в ролята на необичайни определения се оказват по-скоро правило, отколкото изключения. Те потвърждават пластичността на на тази част на речта и ролята на контекста за създаване на значение във всякакъв обем на понятието за контекст. Всъщност, всички езикови елементи са пластични, но иновативните употреби заострят вниманието ни към този когнитивен факт. ‚Втвърдяването‘ на разширено, посхематично значение, което позволява съвместяване на относителност и качественост в прилагателното, е социокултурен процес с различен период на валидност. Дали едно значение е внедрено е лексикографски, не когнитивен въпрос. От когнитивна гледна точка тъй наречената непредидираща употреба на прилагателното изкарва наяве редица теоретични и методологически въпроси за същността на езика и комуникацията.

ЛИТЕРАТУРА

- Бергман, Паавола, ред. 2014:** Index. // *The Commens Dictionary: Peirce's Terms in His Own Words. New Edition.* M. Bergman, S. Paavola (ред.). Commens, 2014. <http://www.commens.org/dictionary/term/index> 22.10.2016.
- Еванс 2015:** Evans, Vyvyan. *The crucible of language.* Cambridge University Press, 2015.
- Глаксбърг, Естес 2000:** Glucksberg, S., Z. Estes. Feature accessibility in conceptual combination: Effects of context-induced relevance. // *Psychonomic Bulletin & Review* 2000, 7 (3), 510-515.
- Ковачева 2012:** Kovatcheva, M. *Spontaneous spoken language and linguistic theory.* Sofia: Sofia University Press ‘‘Kliment Ohridski, 2012.
- **2016а:** Поглед върху езиковата рефлексия. // *Филологията класическа и нова.* Университетско издателство ‚Св. Климент Охридски‘, 2016: 60-72.
- **2016б:** Знание и езикова креативност. // *Актуални проблеми на съвременната лингвистика.* Юбилеен сборник в чест на проф. дфн д-р хон. кауза Стефана Димитрова. София: Издателство на БАН ‚Проф. Марин Дринов‘, 2016, 371-379.
- Игов 2012:** Игов, Ангел. *Кратка повест за срама.* Сиела, 2012.

- Крофт, Круз 2004:** *Cognitive linguistics*. Cambridge University Press, 2004.
- Кулсън 2001:** Coulson, Seana. *Semantic Leaps: Frame-Shifting and Conceptual Blending in Meaning Construction*. Cambridge University Press, 2001.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Иван. *Теоретична граматика на българския език*. Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Ланакър 2009:** Langacker, Ronald. *Investigations in cognitive grammar*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 2009.
- Левинсън 1997:** Levinson, Stephen. C. From outer to inner space: linguistic categories and non-linguistic thinking. // *Language and Conceptualization*. Nuyts J., E. Pederson (ред.). Cambridge University Press, 1997.
- Мърфи 2004:** Murphy, Gregory. *The big book of concepts*. MIT Press, 2004.
- Парадис 2001:** Paradis, Carita. Adjectives and boundedness. // *Cognitive linguistics* 2001, 1.
- Пеяр 1996:** Paillard, Michel. From figures of speech to lexical units: An English-French contrastive approach to hypallage and metonymy // *Lexis in Contrast Corpus-based approaches* Bengt Altenberg, Sylviane Granger (ред.). John Benjamins, 1996.
- Раскин, Ниренбург 1995:** Raskin, Victor, Sergei Nirenburg. Lexical semantics of adjectives: A microtheory of adjectival meaning.” // *Memoranda in Computer and Cognitive Science* MCCS-95-288. Las Cruces, N.M.: New Mexico State University, 1995. <http://web.ics.purdue.edu/~vraskin/adjective.pdf>
- Ричи 2004:** Ritchie, David. Lost in space: metaphors in conceptual integration theory. // *Metaphor and Symbol*, 19, (2004) 31-50.
- Силвърстейн 2003:** Silverstein, Michael. Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life // *Language & Communication* 23 (2003), 193-229.
- Сунесон 2012:** Sonesson, Göran. Semiosis Beyond Signs. On Two or Three Missing Links on the Way to Human Beings // Theresa Schilhab, Frederik Stjernfelt, Terrence Deacon (ред.) *The Symbolic Species Evolved*. Springer, 2012, 81-95.
- Фоконие, Търнър 2002:** Fauconier, Giles, Mark Turner. *The way we think: Conceptual Blending And The Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books, 2002.
- Фоконие, Търнър 2003:** Fauconier, Giles, Mark Turner. Polysemy and Conceptual Blending. // *Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Brigitte Nerlich, Vimala Herman, Zazie Todd, David Clarke (ред.). Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 2003, 79-94.

Метаморфозите на думите в масмедиите

Велка Попова, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”

metamorphoses of words in mass media

Velka Popova, Konstantin Preslavsky University of Shumen

Abstract: The contemporary Bulgarian mass media lexicon is presented in real usage context. On the basis of observation and analysis of some lexical units and processes an attempt has been made for pointing out its most essential characteristics, namely dynamics and visualization. The illustrative and evidential empirical material is excerpted from different mass media sources.

Key words: Bulgarian language, lexicon, mass media

Увод

Настоящата работа има за цел да даде представа за метаморфозите на думите, попаднали в мрежите на масмедиите в широкия контекст на универсалните процеси и тенденции, в стихията на които попадат обществото и езикът през последното десетилетие на ХХ в. и началото на ХХІ в. Поставят се на обсъждане въпроси, отнасящи се лексикалната категоризация в домейна на масмедийния език, която се осъществява в термините както на наивната картина на ежедневието, така и на виртуалната наивна картина на света на носителя на езика, доколкото съвременният човек осмисля непознатото чрез опита си не само в реалния, а и във виртуалния свят. Концептите на тези два паралелни междинни свята са представени съответно главно чрез банализми и чрез технократизми. Във фокуса на изследователското внимание обаче попадат не толкова тези езикови единици сами по себе си, колкото причините за появата им, своеобразното им функциониране, както и способността им да се разпространяват извънредно бързо и да завладяват мрежата.

Същевременно масмедийният лексикон е анализиран и в светлината на лингвистиката в мрежата, като при това се имат предвид не толкова нормативните речници, образователните сайтове, интерактивните online-учебници и др. под., а по-скоро любителската лингвистика, в която са включени като автори самите потребители.

Динамиката на процесите в лексикона на българския език от края на ХХ и началото на ХХІ в. вече е била обект на множество сериозни проучвания от страна на българските лингвисти – Благоева (2006; 2011), Добрева (2001; 2004), Зидарова (2006), Йорданова (1994), Колковска (2008; 2012; 2015), Лилова (2010), Попова (2011), Попов (2011; 2016) и др.). Тя ще бъде разчетена и през призмата на два интернет-речника – **Neolog** (<http://neolog.eenk.com/>) и **ВГжаргон** (www.bgjargon.com).

Като се отчитат досегашните приноси, в настоящата работа ще бъде направен опит българският масмедийен лексикон да бъде представен в реалния си режим на употреба. Така на примера на наблюдението и анализа на отделни лексикални единици и процеси ще бъде направен опит да се извлекат неговите най-съществени характеристики. Във фокус ще попаднат също така и лексикални феномени, които досега са били или слабо проучвани, или изобщо не са били разглеждани. Специално място ще бъде отделено на езиковите средства, чрез които се постига визуализация в масмедийните текстове, и в частност – на когнитивните метафори, чиято сложна природа ги определя и като средства за категоризация и за манипулация (срв. Карасик 2015; Попов 2016).

Изследването се базира на наблюдение на речев материал от различни масмедийни източници, като напр. издания на българоезични медии, интернет-форуми, речници, блогове, социални мрежи, филми и др., в които е отразено актуалното функциониране на съвременния

български език. Привличането им в качеството на източници на доказателствен материал ще бъде на случаен признак чрез функцията търсене по ключова дума или израз в Google, което би осигурило надеждност и обективност на получените резултати. На същия принцип ще бъде подчинен и изборът на илюстративни примери в хода на дефинирането на един или друг лексикален феномен.

Кратък екскурс

На границата на двете хилядолетия съвременният свят преживява глобално обществено-политическо преобразяване, което е съпътствано от интензивен подем на научно-техническия прогрес. Съвременните езици на свой ред попадат в стихията на универсалните тенденции към демократизация, интелектуализация и интернационализация.

Под влиянието на отбелязаните световни тенденции, както и на драматичните промени на обществото във времето на преход към демокрация, в българския език интензивно нахлуват и трайно се установяват множество новосъздадени и новозаети думи, нови значения и устойчиви словосъчетания. Те ежедневно присъстват във вестници и популярни списания, в предаванията по радиото и телевизията, в активното информационно общуване, в сферите на компютърната интеракция, а също така и в бита. Впечатляващо е не само широкото разпространение на новите лексикални единици, а също така и техният брой. В подкрепа на казаното е достатъчно да цитираме регистрираните през 2001г. над 3500 нови думи и нови значения на известни думи и около 500 нови сложни названия, термини и фразеологизми (Пернишка, Благоева, Колковска 2001). Нещо повече, невъзможно е техният брой да бъде строго фиксиран, тъй като от една страна става дума за жив процес, който е изключително продуктивен, а от друга трябва да бъде отчетено и действието на езиковите модни тенденции, които в капризната си изменчивост и многообразие предопределят съдбата на новите единици по скалата *престижност / непрестижност*.

Диктатът на високите технологии и глобалното преобразяване на света налага смяната на старата езикова картина на света с напълно нова. Променени са не само концептите, а също така и тяхното езиково кодиране, като това се осъществява именно в парадигмата на посочените универсални тенденции. Нахлуването на нови думи и нови значения, засиленото присъствие на чужди думи (предимно *англицизми*), както и извънредното специализиране и технологизиране на речника се оказват задължителните компоненти на езиковата компетенция на „модерния” говорещ (Попова 2011).

Необходимостта от „нова компетенция” изисква и „нов тип медии”, тъй като именно в тяхното пространство се „реализира езиковата функция на въздействие (агитация и пропаганда, информационна обработка, манипулация) върху членовете на даден социум” (Попов 2016:134) и именно те имат властта да приведат в действие механизмите на модните тенденции на съответната епоха. Следвайки своята мисия на медиатори между отделните социални групи, в един момент съвременните медии са принудени радикално да променят своите формати за комуникация и да последват своите потребители и в интернет пространството. Поддържането на лидерска позиция в масмедийния свят на свобода и полифония ги постави в зависимост от мрежата, което с оглед на езика най-силно засегна медийния речник.

Лексикална специфика на масмедийния език

Диктатът на модните за епохата на преход към демокрация тенденции (вж. Добрева 2004; Попова 2011) определят облика на българския език като цяло и най-осезаемо засяга масмедийния речник. Неговите лексикални характеристики се реализират по специфичен начин в динамиката на цяла поредица противопоставяния, като например: инфазия на неологизми и неосемантизми – актуализиране на архаизирани единици; засилена терминологизация на речта – детерминологизация на редица ограничени откъм употребата си

до момента лексикални единици; интелектуализация на речта – опростяване на изказа и навлизане на „уличния език” в публичната комуникация; разгръщане на първичната номинация – активизиране на вторичната номинация; заемане на чужди думи – включване на чужди компоненти в процесите на словообразуване. Тези процеси са систематизирани подробно от В. Зидарова (2006), а отделни техни проявления, свързани с навлизането на нови думи по пътя на динамична деривационна активност и на заемане на думи от чужди езици са обект на изследване в работите на редица български лингвисти, като напр. С. Колковска, Д. Благоева, М. Лилова и др.

В настоящата работа масмедийният лексикон се разглежда в един доста по-различен ракурс. Отчита се фактът, че съвременният човек живее в два паралелни свята – реален и виртуален. И доколкото речникът е най-податлив на влияния и промени, може да се очаква, че най-видимите следи на това влияние можем да открием именно в него, като напр. тенденцията към визуализация чрез използването на повече иконични единици, като напр. когнитивни метафори. Същевременно наред с реалното, виртуалното ежедневие на съвременния човек също се утвърждава като източник на нови метафори. Така вече човек осмисля непознатото чрез опита си в реалния и във виртуалния свят и в резултат в масмедийната мрежа се създава паралелна езикова картина на света, чиито концепти, вторично визуализиращи фрагменти от реалния свят, са „записани” чрез технократизми. По този начин лексикалната категоризация в домейна на масмедийния език се осъществява в термините и на наивната картина на ежедневието, базирана на „семейните подобия”, и на виртуалната наивна картина на света на носителя на езика.

По този начин при представянето на категориите са издигнати в ранг на когнитивни метафори, които са названия на обекти от най-близкия свят на човека, като напр.: *каки, баби, лели, батковци, шлифери, чадъри, черги, пици, баницы, бози* В този списък попадат също така и нестандартни единици (сленгизми, жаргонизми, инвективи и др.), което е пряка зависимост от тенденцията към колоквиализация на езика. Експанзията на ежедневието език довежда до доминирането на „ежедневните образи” на политиката и на обществения живот, като например регистрираните в медиите представяния на бюджета като *пица*, на политиката като *блато, дръвник*, на държавата като *юмрук*, на политическото говорене като *дъвчене на дъвка*, на публичните личности като *каки, сираци, батковци, татовци*, партиите като *сестри (сестрински партии)* и т.н.

В някои от случаите, когато например метафората се базира на принципа на синестезията, образите са толкова осезаеми, че се създава усещането за кинематографичност на изказа. Показателен в това отношение е примерът с думата *баница* от речника Neolog (<http://neolog.eenk.com/>), срв.:

Баница – естествено красива жена с пищни форми. Използват се и други две форми – баничка или мазна баница (много красива жена).

Пример: *Ей тая е бати баницата.*

Виж баничката отсреща.

От друга страна, в масмедийния език светът е „видян” и през концептите на виртуалната наивна картина на света, екстраполирани в технократизми. За илюстрация на казаното ще бъдат приведени няколко речникови статии от речника Neolog:

Блогър – прекален ентузиаст в технологичната област. човек, чиято показна страст към технологиите пречи (на личното пространство) на другите.

Пример: *На този купон всеки е хързулнал по един айпод. Сигурно са и блогъри.*

Стига снима бе, блогър.

От [neolog](http://neolog.eenk.com/) на 09-01-2006

Браузвам – обикалям заведения или магазини. Бръмча, мотая се безцелно.

Пример: *Кво става, брато. Идвай с нас да браузваме по главната...*

Ъпгрейдвам се – напивам се, надрусвам се, заяквам, подобрявам се.

Пример: *Оха, добре ме ъпгрейдна тая водка.*

Мале как се бех ъпгрейднал снощи с тая трева.

Яко съм се ъпгрейднал от тея щанги.

От INP на 28-12-2005

По-силна е концентрацията на технократичните когнитивни метафори в младежкия сленг, жаргона, виртуалните общности (геймъри, чатъри, блогъри и т.н.), но на практика такива примери биха могли да бъдат намерени в най-различни масмедийни източници. Еднозначно свидетелство за тяхната активност и функционалност са резултатите от анкетата на електронния вестник Bnews (<http://www.bnews.bg>), публикувани на 13 октомври 2010. Те показват, че при избора на любима нова дума в български език читателите са поставили *ъпгрейдвам се* (в значение 'почивам си') на трето място. Тя печели 10% от гласовете. Посочените примери свидетелстват за това как концепти на ежедневието са екстраполирани в технократизми. Разбира се среща се и обратният случай, което е демонстрирано в следващата речникова статия, извлечена от Neolog:

Асансьорче – поле за хоризонтално (или вертикално) преместване на програмен прозорец. Лента за прелистване. Scroll bar.

Пример: – *Не виждам нищо?*

– *Дръпни дясното асансьорче надолу.*

От eenk на 14-07-2006

Думите в мрежите на масмедията

В динамичната и отворена масмедийна среда се наблюдават лексикални метаморфози, които се асоциират с идеята за виртуализирани в по-малка или по-голяма степен корелати на съответните лексикални единици, фиксирани в речниците на съответния език. Много важни в това отношение се оказват такива средства като когнитивните метафори, прецедентите, известните като *никове / никнейми* online-самоназовавания на потребителите, сленгизмите, своеобразните инфантилизми (стилистично натоварени заемки от детския език) и др., с които избилства масмедийният език и които го правят на практика по-иконичен. Показателно в това отношение е използването на роднинските термини като автосемантични думи, което по принцип е по-характерно за детската реч и просторечието. По този начин в наивната картина на света **ЧОВЕКЪТ** е концептуализиран лексикално като 'някакъв роднина' от ранга на *дядо, баба, леля, чичо*.

В българското публично пространство в подобни случаи роднинските термини имат двойствено поведение, при което съвсем преднамерено синсемантичната им природа не е изведена на преден план. Алюзията с нерагламентирани връзки, предимства, приоритети измества на заден план категориалното значение, свързано с възрастта. Тези думи вече не толкова назовават, колкото оценяват, изразяват емоция, отношение. За илюстрация може да се приведе случаят с „каките” / „двете как”, който беше дълго време преекспониран в българското публичното пространство (Става дума за нашумелия през 2015 г. скандал с изтекли в медиите записи на разговор между двете съдийки от Софийски градски съд – Владимир Янева и Румяна Ченалова). В един следващ момент хората вече няма дори да си спомнят ясно нито случая, нито участниците в скандала, нито даже техните имена, но ще асоциират винаги „двете как” с идеята за мафия, корупция, зависимост, злоупотреба.

Пространството на съвременните български масмедии е изпълнено с единици от този ред (като например *бащи, майки, синове, ..., шлифери, черги, чадъри,...*). Свързаността им с концептите на ежедневието по подразбиране би могло да ги отнесе към средствата за

манипулация по пътя на банализацията. Още с първата си поява в публичните изяви на знакови личности тези лексикални единици успяват да взривят общественото мнение и да отключат невероятен словесен поток от реакции по цялата масмедийна мрежа. Показателен в това отношение е случаят с изказването на премиера на България Бойко Борисов, с което на 2.10.2016 г. той публично обяви кандидата за президент на партия герб г-жа Цецка Цачева: „Отдавна съм се наслушал за бащата на нацията. И в тая нация много бащи се явиха и много претенции за бащи. Крайно време е да имаме и една майка и да се погрижи действително майчински за този народ”. Броени минути след това и в медиите, и в социалните мрежи се появиха множество реакции, в които интерпретациите на идеята за „майка на нацията”, заложили главно на иронията, сарказма, подигравката, отрицанието, бяха реализирани в термините на ежедневно и баналното, срв.:

Как Бащицата подари Майка на нацията! | WEBNOVINAR

<http://webnovinar.com/2016/10/02/%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D0%B1%D0%B0%D1%89%D0%B8%>

Бойко си избра „майка на нацията”, за да има народът кого да си псува

<http://bulgarski.pogled.info/news/77730/Boiko-si-izbra-maika-na-natsiyata-za-da-ima-narodat-kogo-da-psuva>

Кеворк Кеворкян: Честито – осиновени сте! Имате още една майка!

<http://www.budnaera.com/201604f/16040010.html>

Псуването е престъпление, след като Цачева е майка на нацията

https://frognews.bg/news_120024/Psuvaneto-e-prestaplenie-sled-kato-TSacheva-e-maika-na-natsiiata/

Цецка Цачева – майка, ТрайчоТрайков – син, Жоржи – fascindoo

<http://fascindoo.blog.bg/politika/2016/10/03/prezidenski-predizboren-tashak-cecka-cacheva-maika-traichotr.1480295>

Отпреди 1 ден ... Блогът на fascindoo: Президентски предизборен Ташак: Цецка Цачева – **майка**, ТрайчоТрайков – **син**, Жоржи – **дядо** на нацията.

В този ред на мисли определено може да се твърди, че „виждането” на света през призмата на концептите на ежедневието наред с постигането на кинематографичен ефект е натоварено действително и с голяма доза банализация. В противовес на това в лексикона на масмедиите се открояват две разгръщащи се динамично тенденции. От една страна се наблюдава стремеж към дебанализиране на речта чрез използване на думи от най-високия ценностен регистър като *идея* в необичайно ново значение на мярка от реда на *килограм*, *литър*, *метър*, *градус*, ... *определено разстояние*, ... и др., срв. *с една идея по-близо до финала*; *с една идея по-различен ъгъл* ('различна гледна точка'); *природата е с една идея по-дива*; *Европа е една идея по-защитена от криза* ... От друга страна обаче, се регистрира стремеж към използване на единици с подчертано агресивна семантика. Показателен е казусът *хейтър* / *хейтя* / *да хейтим* (от англ. *hate* – мразя, ненавиждам; омраза, ненавист), широко използван в съвременните масмедии, за което недвусмислено свидетелство са 72200-та резултата от търсенето в <https://www.google.bg/> по ключова дума *да хейтим*, срв.

novini.dir.bg/

Ние трябва да хейтим. Имаме малко време да унизим Поли Генова ...

<https://m.offnews.bg/...>

Е малко се уливат с хейтърските си коментари, на нас българите ни е много лесно да псуваме пред телевизора или да хейтим в чата.

www.bgnow.eu/news

Твърде гадно е да хейтим хора, които са изпаднали в беда, дори и мислейки си, че така защитаваме себе си ...

Вместо коментар е достатъчно да се потърси автентичната дефиниция на значението на думата на в online-речници на уличния език ВГжаргон и Neolog:

www.bgjargon.com/word/meaning/хейтя

хейтя: (англ. 'hate' – „мразя”) отнасям с негативизъм или омраза към нещо; мразя, ненавиждам някого.

<http://neolog.eenk.com/search/hate>
хейтва – гледа лошо, мрази и т.н.

От тези две дефиниции на значението на глагола *хейтя* става ясно, че семантичният диапазон на глагола е доста широк, а именно от неутралното нехаресване до ненавистта, което намира отражение и върху разчитането на производната дума *хейтър* като 'враг', 'опонент', 'конкурент', 'съперник', 'скептик', 'асоциален (човек)', срв.:

ВГжаргон

хейтър

Може би се досещате от името... *hater* – мрази всички. Хейтър е човек, който мрази всички около него.
Тоз голям хейтър е...

хейтър

злюбен, човек – асоциален, без личен живот, мрази всичко и само гледа да го показва
Тоя Рашо е голям хейтър, само хейтва във форума, да еба и убитака.

хейтър

Човек, който обичайно е в позицията да се отнася негативно към нещо, което повечето хора одобряват; негативен, враждебно настроен тип. Тук трябва да се обърне внимание, че днес думата „хейтър” често се използва и по адрес на хора с критично мислене, като по този начин им се лепва отрицателен етикет, а мнението им не се взема предвид (дори и да е правилното). В това отношение „хейтър” е близко по смисъл до „критикар”.

– Филма беше мноу як, изкефи ме!

– Мен па хич не ме изкефи...

– Абее ти па си ебати хейтѐра, тебе кво ли па те кефи?!

В компания, в която цари пълно единомислие:

– Значи още веднѐж сме съгласни всички?... Айде бе, няма ли някой хейтѐр, тука станахме като на комсомолска сбирка!

хейтър

Неспособен да постигне сам нещо – плюе по талантливите и способните с повод и без повод! И понеже няма смелост публично да се изкаже/особено при липса на достоверни аргументи/ – в повечето случаи е анонимен!

„Я не сакам да съм добре, ама много ми е арно – кога Вуте е зле!!!”

хейтър

Вечно несъгласен, недоволен, скептик. Човек, чието единствено призвание е да мрази всички и всичко. Хейтърът намира недостатъци във всичко, което не е негово, не притежава или не може да прави.

От английски „to hate” – мразя.

– Аре ве глупости ся, каква е тая кола Корвет-а, хем скѐпа хем не изглежда толкоз добре. Аз ши си карам Голфа пѐк нека ми е зле.

– Абе Гошо ти си ебаси хейтѐра, глей кѐв самолет е тая кола ти пак реवेश.

Neolog

Хейтър – враг, опонент, конкурент, съперник. Такъв, който ти е неприятен и ти си му неприятен и изпитва омраза.

Хейтър (2) – скептик. Човек, чието единствено призвание е да мрази всички и всичко. Хейтърът намира недостатъци във всичко, което не е негово, не притежава или не може да прави.

Случаят с глагола *хейтя* се асоциира и с още една тенденция в лексикона на съвременните български масмедии, а именно с използването на думи, които са максимално натоварени с емоция, отношение или оценка, когато за съответния контекст са по-уместни неутралните употреби. В тези случаи изборът на подобни средства вероятно се дължи единствено на стремежа на говорещия към експресивен, цветист изказ. Същевременно трябва да се отбележи, че има ситуации, в които думата *хейтя* би могла да се тълкува единствено като неуместен сленгизъм, като злоупотреба. Това се наблюдава, когато се правят опити тя да се наложи с „неутралното си значение” извън областта на действие на съответния социолект, като напр. случаят по време на спортните новини в началото на август 2016 г. в една от българските национални телевизии. По-сериозен повод за безпокойство във връзка с

този случай дава справката в ВГжаргон, която недвусмислено показва, че глаголът *хейтя* вече се намира в един доста напреднал стадий на приобщаване към българския като език приемник. Доказателство за това е участието на тази дума в словообразователно гнездо (*хейтя, хейтър, хейтърство, хейтъросексуален, Хейтър Пейтър*), което е един от критериите за интеграция на чуждите думи, срв.:

В съвременните масмедии думите са подложени на най-различни експерименти. Много често се цели просто експресивен изказ, но има случаи и на сериозни опити да се легитимира определена чужда дума, някакъв семантичен или деривационен неологизъм и т.н. В този план като прекалено екстремни биха могли да се оценят опитите за неутрализация на каузитивността при глаголи от дихотомията каузативен – некаузативен (*плаша – страхувам се*), с които изобилства публичното пространство, срв.: *Властите страхуват хората*. Този тип ненормативното добавяне на семантичния признак 'транзитивност-каузитивност' към глаголи, които не го притежават, засягат семантичната структура на глагола в общ категориален смисъл. Същевременно в масмедиите се среща често и друго нарушение, свързано с каузитивността, засягащо опозицията причина – следствие, като напр. употребите на глагола *фалирам*, при които семата 'резултат' спекулативно е заменена със семата 'причина': *Кой фалира КТБ! Кой иска да фалира банките! Касите фалираха хората*.

Включванията на подобни единици в масмедийния лексикон, в които явно е преднамерено деформирана семантично-категориалната структура на глагола, биха могли да се интерпретират в известна степен като семантични инфатилизми, тъй като те са характерни за детската реч. Така например в психолингвистиката на разволя подобни грешки се асоциират с идеята за незрялост, а американската изследователка Мелиса Бауерман (1974) даже е склонна да ги отдели като определен етап от езиковото съзряване на детето. Обяснението за появата им в масмедиите би могло да се открие в опит да се имитира детска реч, като при това очакваният ефект е силна експресивност и образност.

Думите в мрежите на съвременните масмедии се оказват в извънредно зависимо положение от ситуацията на общуването. Тяхното функциониране в реално време определя и формалния, и семантичния им статус. Така online се раждат нови синоними, омоними, пароними. Във връзка с това сериозен повод за размисъл дава преводът на субтитрите на филмите. Напр. в руския сериал „Бандитский Петербург” всеки един български зрител остава шокиран от буквалния превод на името на река Мойка като *мивка* в израза „*апартамент с прекрасен изглед към мивката*”.

В компютърно опосредстваното общуване, което все повече завладява територията на формата *face to face* в сферата на масмедиите, в по-голяма и или в по-малка степен речникът на комуникантите, скрити зад маската на анонимността, е застрашен от обезличаване, екстремно огрубяване и вулгаризация, и / или технократизация. Илюстрация на казаното е екстремната ескалация на инвективи и експлетиви в коментарния форум по темата *Бойко Борисов освиркан в Благоевград – обижда хората!*, която е доминираща сред 53-те публикации (вж. <http://spodeli.eu/>). Сред тях е малък дялът на средства като прецедентност и словообразователна трансформация, в които водещ е стремежът към образност, колоритност, експресивност, като напр. своеобразна контаминация на *разбойник* и *Бойко* в *Трябва да му викат „Разбойко”*.

Масмедийен лексикон и онлайн речниците

Както вече беше изтъкнато речникът на съвременния български език е изключително динамичен феномен, в който трудно бихме могли да уловим и опишем прецизно всички единици и процеси. С още по-голяма сила това се отнася за лексикалната система на масмедийния лексикон. Като доказателство за това бихме могли да се обърнем към някои от анализирания в предишните параграфи случаи. При опита да се открие тяхното място в нормативни и ненормативни речници на българския език, публикувани в пространството на интернет, са използвани лексикографските ресурси на БАН, електронни тълковни, синонимни и универсални речници в пространството на интернет, както и речниците на „уличния” език ВГжаргон и Neolog. Във всеки един от тях е спазена добрата лексикографска традиция значението на думата да се представи чрез дефиниция, синоними, примери от реалната употреба в речта.

ВГжаргон и Neolog се отличават от всички останали посочени речници по това, че в тях доминира емоционалният, оценъчният компонент на значението, което до голяма степен се дължи на специфичните сфери на употреба и на съ-участието на потребителите в съставянето на речниковите статии, като при това липсва налагането на общ статичен модел на интерпретация. Така например в по-горе предложените дефиниции на значението на думата *хайтър* в ВГжаргон просто са публикувани няколко речникови статии с автори различни потребители, без да е направен опит те да бъдат обобщени в единен модел. Тази „сурова” необработена презентация дава само идея за определянето на границите на многозначността и омонимията, но не предлага окончателно решение. Това на практика показва, че думата *хайтър* вероятно се намира в напреднал, но все пак „неокончателен” стадий на интеграция. Същевременно подобен динамичен формат на представяне на една лексема дава възможност да се отчете нейната зависимост от ситуацията и неписаните правила на мрежата. В подкрепа на това твърдение би могло да се посочи обособяването на плуралната форма *хайтери* в отделна речникова статия. Тя е съотнесима с *хайтър* в значение 'критикар', към което насочват както дефиницията на значението, така и концептите от рубриката „Етикети” – *всезнайко, хайтър, неприязнен, неприятен, нахален*. В същото време точно под заглавната дума много конкретно се специализират употребите на това название – *интернет кореспонденти, интернет комуникатори, най-долна порода хакери*), срв.:

Не на последно място трябва да се отбележи, че интерактивният интерфейс на речниците ВГжаргон и Neolog ги прави много удобни както за потребителите, така и за изследователите. Създават се максимални възможности за извличане на информация за статуса на лексикалните единици и то в режим на динамика.

Заклучение

В тази малка по обем работа не беше възможно да бъдат разгърнати пълноценно всички проблеми, свързани с трансформациите на думите в пространството на масмедийните. По-скоро беше направен опит да бъдат открити техни отделни характеристики като своеобразна последица от действието на универсалните тенденции, действащи в съвременните езици. На практика това беше осъществено по пътя на наблюдението и анализа на отделни случаи, което даде възможност масмедийният лексикон да бъде представен в реален режим на употреба. Като негови най-съществени специфични характеристики бяха изведени изключителната динамичност и високата степен на визуализация, постигана чрез езикови средства. Същевременно масмедийният лексикон беше анализиран и в светлината на лингвистиката в мрежата и най-вече – на любителската лингвистика, в която са включени

като автори самите потребители, което допълнително допринесе за адекватното представяне на динамиката на процесите в лексикона на българския език от края на XX и началото на XXI в.

Литература

Благоева 2006: Благоева, Д. Неологизмите в съвременния български език. // *Български език и литература*, 2006, № 6, 16 – 25.

Благоева 2011: Благоева, Д. Дефразеологизацията като източник на лексикални и семантични иновации в съвременния български език. // *Езиковедски изследвания в чест на проф. Сийка Спасова-Михайлова*. Под ред. на Стефана Калдиева-Захариева, Радостина Захариева. София: АИ „Проф. Марин Дринов”, 2011, 139 – 151.

Добрева 2001: Добрева, Е. За българския език и някои световни тенденции. // *Отговорността пред езика*. Том 1. Под ред. на К. Вачкова. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски”, 2001, 93 – 103.

Добрева 2004: Добрева, Е. Демократизация, колоквиализация и/или постмодернизация в медийния дискурс. // *Тенденции и процеси в българския език*. Под ред. на К. Вачкова. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски”, 2004, 139 – 174

Зидарова 2006: Зидарова, В. Динамика и актуални тенденции в съвременната българска лексикална система. // *Класика и авангард*. Под ред. на С. Каролев, В. Янев, Л. Малинова. София: ИЦ „Боян Пенев”, 2006, 253 – 259.

Йорданова 1994: Йорданова, Л. *Езикът на промяната*. София: „Буллекс”, 1993.

Карасик 2015: Карасик В. Банализация как манипулятивно действие в медиадискурсе. // *Медиалингвистика, Выпуск 4 Профессиональная речевая коммуникация и массмедиа*, Санкт-Петербург 2015. 6.12.2016 <http://medialing.spbu.ru/upload/files/file_1428343475_2861.pdf>.

Колковска 2008: Колковска, С. Динамика и утвърждаване на новите лексикални значения в български език. // *Български език*, 2008, кн. 1, 15 – 25.

Колковска 2012: Колковска, С. Прояви на интеграция на неологизмите в българския език. // *Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. д.ф.н. Л. Крумова-Цветкова*. Под ред. на Д. Благоева, С. Колковска. София: АИ „Проф. М. Дринов”, 2012, 120 – 128.

Колковска 2015: Колковска, С. Вътрешноезикови фактори за възникването на нови значения в българския език // *Български език*, 2015, кн. 2, 36 – 47.

Лилова 2010: Лилова, М. *Обновяване на българската лексика чрез семантична деривация*. София: „Ролл Къмпани”, 2010.

Пернишка, Благоева, Колковска 2001: Пернишка, Е., Благоева, Д., Колковска, С. *Речник на новите думи и значения в българския език*. София: „Наука и изкуство”, 2001.

Попов 2011: Попов, Д. Когнитивните метафори – митологизатори в медийния дискурс // *Ricerche slavistiche* 2011, 9 (LV), Roma: 169 – 179.

Попов 2016: Попов, Д. *Стилистика*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски”, 2016.

Попова 2003: Попова, М. Термините „адаптация” и „интеграция” при интернационалните заемки. // *Internacionalizmy v nové slovní zásobě*. Praha, UJČ AV ČR, 141 – 148

Попова 2011: Попова, В. Модные слова – слова с „плохой славой” или символы современности. // *Стереотипность и творчество в тексте*. Под ред. М. П. Котуровой. Перм: Пермский государственный национальный исследовательский университет, 2011, 169 – 178.

Баурман 1974: Bowerman, M. Learning the structure of causative verbs: A study in the relationship of cognitive, semantic and syntactic development. // *Papers and reports on child language development*, 1974, 8, 142 – 178.

СЛОВООБРАЗУВАНЕ И ТЕМАТИЧНА СТРУКТУРА

Светлозара Лесева

Институт за български език „Професор Любомир Андрейчин“ – БАН

Svetlozara Leseva

Institute for Bulgarian Language Professor Lyubomir Andreychin – BAS

Abstract

This paper describes correspondences between thematic roles and models of verb-noun derivation, their nature, mechanisms and result. The author demonstrates that the semantics of suffixes coupled with additional semantic information may be employed for (partial) description of predicates' thematic structure. The main semantic features used include the semantic class of the derived noun and the source verb. The author goes on to discuss how the thematic structure may be described more comprehensively using information from a) derivationally related and b) semantically related source predicates. Finally, the author illustrates two main directions of incorporating thematic and derivational information in practical applications.

Key words: thematic roles, thematic structure, morphosemantic relations, derivation, derivational patterns

1. Словообразователни средства и тематична структура

В изследванията върху деривацията в традиционното езикознание се разглежда преди всичко мотивираността на производните думи и се описват словообразователните модели, тяхната семантика, дистрибуция, продуктивност и др. На базата на установените закономерности са идентифицирани класове с общо инвариантно значение като *nomina agentis*, *nomina instrumenti*, *nomina loci* и др. Както имплицитно показват и самите им наименования, производните съществителни от тези класове изразяват прототипни⁷⁹ семантични роли; например *книжар*, *млекоар*, *писател*, *строител* имат обща прототипна семантика „вършител“, която се конкретизира от корена. При много глаголно-именни деривационни модели словообразователно получените имена кореспондират със семантични роли от тематичната структура на еднокоренните глаголи, например *писател* и *читател* са прототипните изразители на семантичната роля Агент на глаголите *пише* и *чета*, съответно.

Тази идея придобива експлицитен вид у лексикалистките подходи в генеративната граматика от 80-те години на миналия век. Именно при тях се извършва осмислянето на

⁷⁹ Понятията „прототипна семантика“ и „прототипна семантична роля“ се използват, за да се разграничи типичното лексикално значение на дадена дума (или клас думи), от семантичната роля, която може да изпълнява в конкретна изреченска структура.

деривационните процеси, свързани с образуването на определени класове съществителни от глаголи, като процедура по приписване на тематични роли от предикатната структура на глагола в рамките на производното съществително. Наставката абсорбира тематичната роля на даден аргумент на глагола, от чиято основа се образува, в резултат от което тази тета-роля не може да се припише на друга дума в изказването извън деривата (Олсън 1986:78, Рандал 1988:143 – 145, Мюлер и др. 2016: 810 – 811). Абсорбираната роля се добавя към тета-решетката на наставката, като по този начин се гарантира, че интерпретацията на производната дума ще е семантично съвместима със съответната роля. Като илюстрация нека разгледаме деривацията на агентивното съществително *строител* от глагола *строя* с агентивната наставка *-тел* (по Мюлер и др. 2016: 810). Тета-решетка на двуместния глагол *строя* включва външен аргумент с ролята Агент и вътрешен аргумент с ролята Тема (лявата част на формулата). В резултат от деривацията тета-ролята на външния аргумент се абсорбира, което, в съответствие с тета-критерия (Чомски 1993: 36), блокира възможността за изразяването му чрез предложна фраза: **строителят на кораба от Джон*. Ролята Агент се добавя към тета-решетката на наставката (дясната част на формулата):

[[строя <E⁸⁰<Агент, Тема>>] -тел <R>]

[[строя <E<0_i, Тема>>] -тел <R⁸¹<Агент_i>>]

Този процес, макар и в голяма степен регулярен, подлежи на различни ограничения и не може да се прилага безизключително. В случая интерес представлява теоретичното обяснение, което подкрепя и мотивира следните наблюдения:

– Словообразователните процеси при глаголно-именното словообразуване в голяма степен се предопределят и са предсказуеми от тематичната структура на предиката (Фелбаум 2009). Образованите по един и същи словообразователен модел съществителни изразяват една и съща или близки семантични роли. Дадена именна наставка абсорбира тематична роля (аргументна или адюнктна) от тематичната структура на предиката, с която е семантично съвместима, и произвежда съществително с инвариантно значение, съотносимо с ролята.

– Съществуването на словообразователна връзка между глагол и съществително с определена семантика (агентивна, пациентна, инструментална и т.н.) сигнализира наличието на съотносима тематична роля (аргумент или адюнкт) в семантичната структура на предиката (Фелбаум 2009; Стоянова, Коева, Лесева 2013; Лакова 2015). В Пример (1) са представени

⁸⁰ <E> – референциален аргумент, който показва, че *строя* обозначава събитие, действие или под.

⁸¹ <R> – референциален аргумент, който показва, че *строител* обозначава същност.

релациите между предикат и аргумент (Агент, Тема, Резултат, Реципиент, Цел) и предикат и адюнкт (Място, Инструмент).

(1а) ковачАГЕНТ – кова – ковачницаМЯСТО

(1б) перачАГЕНТ – пера – пранТЕМА – пералняИНСТРУМЕНТ – перачница/пералняМЯСТО

(1в) пекарАГЕНТ – пека – печивоРЕЗУЛТАТ – пекарнаИНСТРУМЕНТ – пекарница/пекарнаМЯСТО

(1г) адресантАГЕНТ – адресирам – адресатРЕЦИПИЕНТ – адресЦЕЛ

Прототипните семантични роли са неотделими от семантиката на съответните съществителни и независими от контекстовата им реализация, поради което Лакова (2015) ги нарича 'извънизреченски семантични роли'. Прототипната (извънизреченската) роля се запазва независимо от семантичната роля, с която дадено съществително се реализира в рамките на изречението (2):

(2а) КовачЪТАГЕНТ майстори подковирЕРЕЗУЛТАТ за чудо и приказ.

(2б) КрадциАГЕНТ обраха ковачаПАЦИЕНС.

В Таблица 1 са илюстрирани основни общоприети тематични роли, някои от които са детайлизирани в съответствие с класификацията, предложена у Фелбаум (2009)⁸².

Семантична роля	Дефиниция	Примери
Агент	одушевен, съзнателен вършител	<i>пека – пекар, пиша – писател, чета – читател</i>
Ефектор	неодушевен, неволеви вършител, способен самостоятелно да предизвика състояние или събитие	<i>блокирам – блокер, разтворя – разтворител, отрова – отрова, коагулирам – коагулант</i>
Превозно средство	самозадвижващо се устройство или апарат (разновидност на Ефектор)	<i>бомбардирам – бомбардировач, прехващам – прехващач</i>
Експериментатор	одушевена същност, която търпи сетивно, познавателно, мисловно, емоционално или под. преживяване	<i>мисля – мислител, слушам – слушател, мечтая – мечтател</i>
Инструмент	приспособление или устройство под контрола на Агент, с чиято помощ се извършва действието	<i>мета – метла, пера – пералня, гребя – гребло</i>
Част от тялото	разновидност на Инструмент, част от тялото на Агента	<i>жиля – жилище, клепам – клепащ, отвеждам – отвеждач (мускул)</i>

⁸² Ролите Превозно средство, Част от тялото и Средство/Функция са взимани от Фелбаум и др. (2009), като конкретното им тълкуване е допълнено чрез наблюдения върху емпиричния материал. Дефинициите на повечето останали роли са в духа на Ван Валин и ЛаПола (1997) с изключение на Ефектор.

Средство / Функция	материал, вещество, предмет или под., който се използва за осъществяването на ситуацията	<i>червя – червило, мажа – мазилка, вържа – връзка</i>
Цел	крайна точка на действие или движение	<i>адресирам – адрес</i>
Реципиент	лице или квазидушевен обект, който получава, придобива нещо	<i>получа – получател, адресирам – адресат</i>
Място	пространствените координати, в рамките на които протича ситуацията	<i>пека – пекарница, бръсна – бръснарница</i>
Тема	участник, който е засегнат, търпи действие, включително движение	<i>осъдя – осъден, пратя – пратка</i>
Пациент	участник, който е засегнат от действието и в резултат от него променя състоянието си	<i>мутирам – мутант, убия – убит</i>
Резултат	изход, произтекъл от някакво действие, или обект, който възниква в резултат от действието	<i>докладвам – доклад, планирам – план, плета – плетиво</i>

Таблица 1

Обобщенията за съответствията между тематичната структура и деривацията са валидни и в случаите, в които:

а) между глагола и съществителното няма пряка деривационна връзка, образувани са по независими словообразователни пътища от друга мотивираща дума. Това е характерно за наставките *-ист* и *-джия/-чия*, които образуват съществителни с агентивно значение от десубстантивни основи (Радева 1991: 80), а глаголт, когато има такъв, е образуван от същата или от словообразователно свързана основа. Примерите в (3) илюстрират релация между предиката и неговия Агент и предиката и неговия Резултат (3а,б) или Събитие, означаващо действието (3в), като всеки от дериватите е образуван на една стъпка по различни деривационни пътища.

(3а) шантажирам – шантажРЕЗУЛТАТ – шантажистАГЕНТ

(3б) програмирам – програмареЗУЛТАТ – програмистАГЕНТ

(3в) ловувам – ловСЪБИТИЕ – ловджияАГЕНТ

б) между глагола и съществителното няма пряка деривационна връзка, образувани са по независими словообразователни пътища от различни деривационно свързани основи, например от словообразователно свързани глаголи с аналогична тематична структура (4).

(4а) вързоПРЕЗУЛТАТ – вържа => връзвам – връзвачАГЕНТ – връзкаСРЕДСТВО

(4б) отливкаРЕЗУЛТАТ – отливам <= отлея <= лея – леярАГЕНТ – леярнаМЯСТО

(4в) праткаТЕМА – пратя => изпратя => изпращам – изпращачАГЕНТ

в) посоката на деривацията е обратна, т.е. глаголят е образуван от съществителното

(5).

(5а) четкаИНСТРУМЕНТ – четкам

(5б) пилотаАГЕНТ – пилотирам

2. Типология на наставките. Кореспонденция с макроролите

Обикновено, значенията, изразявани от дадена наставка, са близки по семантика, и могат да се обединят около едно най-типично значение (Търпоманова и др. 2014). Тук ще бъде разгледан един тип противопоставяне, което има отношение към тематичната структура и синтактичната реализация на елементите ѝ. Известно е, че семантичните роли образуват континуум по оста агентивност – пациентност, в чиито два края са ролите Агент и Пациент (Ван Валин и ЛаПола 1997). Разположението на ролите в този континуум изразява както близостта в семантиката им, така и съотносимостта на съответстващите им позиции в аргументната структура със синтактичните позиции на субекта и обекта (където Агенсът и Пациенсът са прототипният субект и прототипният обект), като за целта се обединяват в две макроролите – Актор (Actor) и Търпящ (Undergoer). Както ще бъде показано по-долу, опозицията между макроролите, както и самото движение по оста на агентивността, има съответствие и при наставките, които изразяват съответните прототипни значения.

Част от суфиксите се асоциират със семантичната роля на деятеля в най-общ смисъл, която обхваща семантични роли като Агент, Ефектор, Превозно средство, Експериментатор, Инструмент, Част от тялото, и съответстват на макроролята Актор. Роли като Тема, Пациент, Резултат, Реципиент, Цел кореспондират с макроролята Търпящ.

В Таблица 2 и Таблица 3 са обобщени най-често срещаните наставки, изразяващи ролите Агент и Търпящ⁸³ според честотното им представяне в Българския уърднет⁸⁴, където тематичните отношения между глаголно-именни деривационни двойки са представени чрез морфосемантични релации между синонимните множества, съдържащи тези двойки⁸⁵.

Наставка	Брой	Примери
----------	------	---------

⁸³ В Принстънския и в Българския уърднет ролята Търпящ обобщава ролите Тема и Пациент.

⁸⁴ Българският уърднет е достъпен в интернет на адрес: <http://dcl.bas.bg/bulnet/>.

⁸⁵ Данните отразяват продуктивността на глаголно-именното словообразуване.

-тел	163	<i>мъча – мъчител, получа – получател, обвиня – обвинител</i>
-ач/-яч	121	<i>сея – сеяч, шия – шивач, тъка – тъкач</i>
-(н)ик	85	<i>кръстя – кръстник, клеветя – клеветник</i>
-(а/и)тор/ -(а/и)тъор	45	<i>хипнотизирам – хипнотизатор, колонизирам – колонизатор</i>
-ор/-ъор	37	<i>манкирам – манкър, ревизирам – ревизор</i>
-ец	33	<i>ловя – ловец, стрелям – стрелец, лъжа – лъжец</i>
-ист	21	<i>масажирам – масажист, шантажирам – шантажист</i>
-ант/-ент	14	<i>демонстрирам – демонстрант, проектирам – проектант</i>
-ар/-яр	13	<i>жъна – жътвар, печатам – печатар</i>
-джия/-чия	11	<i>стопирам – стопаджия, ловувам – ловджия</i>
-(ов)чик	7	<i>разработя – разработчик, опаковам – опаковчик</i>

Таблица 2

Наставка	Брой	Примери
-не	28	<i>пера – пране, заплатя – заплащане, изкажа – изказване</i>
-ние	23	<i>съобщя – съобщение, удостоверя – удостоверение</i>
-н	11	<i>пристрастя – пристрастен, интервюирам – интервюиран</i>
-ат	9	<i>адресирам – адресат, цитирам – цитат</i>
-ка	8	<i>предпоставя – предпоставка, обвия – обвивка</i>
-ция	8	<i>компенсирам – компенсация, инвестирам – инвестиция</i>
-ба	5	<i>изложя – изложба, наредя – наредба, печеля – печалба</i>
-ник	5	<i>набера – наборник, пратя – пратеник, избира – избраник</i>

Таблица 3

На базата на наблюденията върху Българския уърднет, СРСБКЕ (1999), Радева (1991) могат да се направят следните изводи върху суфиксацията⁸⁶.

Строго агентивни са няколко слабо продуктивни суфикса: *-ан* (*мърморан, забраван*); *-ко* (*преструванко, мърморко*), *-ло* (*врескало, дрънкало*), *-льо* (*лъжльо, ревльо*) и варианта за женски род *-ла* (*лъжла, ревла*) и някои други, както и *-ар/-яр*. Повечето продуктивни наставки, асоциирани с ролята Агент – *-тел, -ач/-яч, -(н)ик, -(а/и)тор/-(а/и)тъор, -ор/-ъор, -ец, -ист, -ант/-ент, -ар/-яр, -джия/-чия, -(ов)чик, -ер/-иер/-ър/-ир* (*командир, батер*) – са

⁸⁶ При изводите не са включени наблюденията върху нулевата суфиксация.

характерни и за една или повече други роли, кореспондиращи с макроролята Актор. По-долу ще бъдат разгледани основните случаи.

Ролята Превозно средство се изразява чрез агентивните наставки *-ач/-яч* (*прехващач*), *-овач* (*бомбардировач*), *-тел* (*разрушител*), *-ер/-иер/-ър/-ир* (*планер*).

Съществителните с ролята Инструмент се образуват с помощта на наставки като: *-ач/-яч* (*държач*) и вариантът за женски род *-ачка/-ячка* (*вършиачка, мелачка*), *-ник* (*приемник, проводник*), *-тел* (*нагревател*), *-(а/и)тор/- (а/и)тъор* (*стабилизатор, култиватор*), *-ер/-иер/-ър/-ир* (*копир, браузър, организер*), *-ор/-ьор* (*проектор, рефлектор*). Дори при някои смятани за строго агентивни наставки като *-овач*, *-(ов)чик* (*регулировчик*) (Радева 1991), означаващи 'лице с дадена професия', се срещат и примери с инструментално значение: *полировач, полировчик* (=машина за полиране). Вариантът за женски род на наставката *-ар/-яр*, която е типична само за ролята Агент, има и инструментално значение (*жътварка – 'машина за жънене'*). Ролята Инструмент се изразява и от специализирани инструментални наставки без агентивно значение: *-(н)ица* (*мелница*), *-алня/-илня* (*пералня*), *-ла* (*метла*), *-ка* (*свирка, дръжка*), *-(а/и/е)лка* (*поилка, горелка*), *-(а/и)ло* (*сметало, клепало*). Единични срещания имат наставките *-ик* (*климатик*), *-ние* (*уплътнение*).

Като словообразователни форманти на съществителни с ролята Ефектор се срещат както наставки като *-(а/и)тор/- (а/и)тъор* (*емулсификатор, интензификатор, дилататор*), *-тел* (*освежител, разделител*), *-ант/-ент* (*коагулант, дезинфектант*), така и типично инструментални наставки *-(а/и)лка* (*синилка, чернилка*), *-(а/и)ло* (*белило, плашило*).

Аналогично, ролята Част от тялото се изразява с помощта на суфикси като: *-ач/-яч* (*клепач*), *(а/и)тор/- (а/и)тъор* (*дилататор, абдуктор*), а в някои случаи и с типично агентивната наставка *-ист* (*синергист, антагонист*). Характерни са и инструментални наставки: *-(а/и)ло* (*рило, жилило*), *-ка* (*щипка*).

Представените изводи за дистрибуцията на наставките, изразяващи макроролята Актор, илюстрират и подкрепят от словообразователна гледна точка континуитета на семантичните роли по оста на агентивността.

Съществителните, съответстващи на макроролята Търпящ, се образуват със следните суфикси: *-не, -ние, -ция, -н, -т, -ат, -ка, -(н)ик, -ба, -ка, -ие* (*известие*), *-иво* (*ядиво, печиво*), *-ък* (*израстък, отпадък*), *-еж* (*строеж, кърпеж*), *-ница* (*плетеница, драсканица*). С най-малък брой срещания са наставките: *-(н)ост/-ест, -ек* (*завършек, пушек*), *-ел* (*плевел*), *-ина* (*издутина*), *-но/-то* (*повръщано, кърпено, повърнато*), *-оч* (*гнилоч, пикоч*), *-тва* (*молитва*), *-иц* (*обучаващ се*), *-аем* (*обвиняем, обучаем*), *-ант/-ент* (*мутант*).

Някои суфикси, с които се формират наименования за лица, образуват съществителни спадащи както към макроролята Актор, така и към макроролята Търпящ. Суфиксът *-ак/-як* има агентивно значение в примери като *прося – просяк, бързам – бързак* и пациенсно значение в *близня – близнак, изтърся – изтърсак, завържа – завързак*. Конкуренция между агентивните и пациенските значения се наблюдава и при наставката *-(н)ик* в примери като *набера – наборник, пратя – пратеник, избира – избраник*. Данните сочат, че това са обикновено глаголи с външен аргумент Агенс и вътрешен аргумент лице (и/или растение или животно) с роля Тема. В тези случаи е необходимо допълнително уточнение на ролята с оглед на конкретния глагол.

Сред разглежданите наставки спадат и форманти за образуване на причастия: сегашно деятелно причастие (*-щ*), сегашно страдателно причастие (*-(u/ae/яe/ye)м*), минало свършено деятелно причастие (*-л* и формата за среден род *-ло*), минало страдателно причастие (*-н/-т* и формата за среден род *-но/-то*). Субстантивираниите деятелни причастия (както сегашното, така и миналото) изразяват ролята Актор или Търпящ в зависимост от макроролята на субекта на изходния глагол. Това явление може да се обясни с факта, че деятелните причастия се асоциират с глаголният субект независимо от ролята му, както показват двойките *обучавам – обучаващ* (Агент, макророля Актор) и *обучавам – обучаващ се* (=обучаем, Тема, макророля Търпящ). Субстантивираниите в мъжки род деятелни причастия на *-щ* и *-л* означават лица. Засвидетелствана е една субстантивирана форма за среден род на миналото свършено деятелно причастие (*останало*).

Семантиката на страдателното причастие по дефиниция е съвместима с макроролята Търпящ, тъй като то изразява резултат от ситуацията, описвана от съответния глагол. С наставките *-(u/ae/яe/ye)м* (*обучаем, обвиняем*), *-н* (*интервюиран, заподозрян*) и *-т* (*убит*) се образуват субстантиви за лица, които са подложени на въздействие (Тема или Пациенс), докато с формантите за среден род *-но* и *-то* се образуват неодушевени същности, най-често Резултат или Тема (*изгорено, скъсано, повърнато, разлято*).

Наставките *-ант* и *-ент*, които по произход са суфикси за образуване на сегашни деятелни причастия в латинския език (ГСБКЕ Т. 2 1982: 54 – 55), типично образуват съществителни, кореспондиращи с макроролята Актор на аргумент на изходния глагол, като най-често означават лица Агенти, но се срещат и нелица с каузиращо действие, каквито са *коагулант* и *оксидант* (Ефектор). Привидно изключение в данните представлява съществителното *мутант*, което макар и субект на глагола *мутирам*, е негов вътрешен аргумент, тъй като изразява същност, която търпи промяна или трансформация, и му се

приписва семантичната роля Пациенс, и съответно макроролята Търпящ. Смятаме, че поради произхода си *-ant/-ent* може да образува причастия независимо от тяхната семантика, аналогично на домашните активни причастни форманти. Наставката *-at*, произхождаща от суфикса за страдателно причастие в латинския, се асоциира с макроролята Търпящ, подобно на домашните наставки, образуващи минало страдателно причастие (*адресат, коагулат, солват*).

Теорията на макроролите представя важно семантико-синтактично обобщение, което има отношение към принципите и правилата за синтактична реализация на аргументите. В акузативни езици, какъвто е българският, при дву- и повече аргументни глаголи, (Ван Валин и ЛаПола 1997) в деятелен залог Акторът се реализира като подлог, а Търпящият – като допълнение. При едноаргументните (лични) глаголи, аргументът се реализира в субектна позиция независимо от това, дали е Актор или Търпящ.

3. Определяне на тематичната роля. Лингвистични обобщения

Както бе демонстрирано по-горе, много от суфиксите изразяват повече от една тематична роля, което представя предизвикателства пред използването на деривационна информация за практически приложения. Същевременно, словообразователният формант в съчетание с допълнителна семантична информация в много случаи позволява „предсказването“ на тематичната роля или свеждането на възможностите до ограничено подмножество от роли. Семантичната информация може да включва (комбинации от) характеристики като: семантичен клас на именния дериват; семантичен клас на предиката; други лексикални и семантични ограничения. Тук е анализирана информацията, кодирана в синонимните множества в Българския уърднет.

3.1. Определяне на тематичната роля на базата на семантичния клас на съществителното и словообразователния формант.

В рамките на макроролята Актор Агентите и Експериенцерите се противопоставят на останалите роли въз основа на семантичния си клас 'лице'. Инструментите изразяват създадени от човека предмети, които принадлежат към семантичния клас 'артефакт' (6), или пригодени като инструменти естествени обекти, спадащи към семантичния клас 'обект'. В (7) са илюстрирани следните семантични закономерности: съществителни с акторен тип наставка, които освен това принадлежат към семантичния клас 'вещество' обикновено имат ролята Ефектор; съществителни с такава наставка и семантичен клас 'част от тялото', имат

ролята Част от тялото, а съществителни с акторен суфикс и семантичен клас 'артефакт' – ролята Инструмент (или Средство/Функция) или Ефектор.

(6а) *изчислител*⁸⁷ – 'експерт, който извършва изчисления, обикновено с помощта на изчислителна машина' – семантичен клас: 'лице' > **Агент, Експериенцер**

(6б) *изчислител* – 'устройство, което извършва изчисления' – семантичен клас: 'артефакт' > **Ефектор, Инструмент**

(7а) *дилататор* – 'медикамент или вещество, което предизвиква разширяване' – семантичен клас: 'вещество' > **Ефектор**

(7б) *дилататор* – 'мускул или нерв, чиято функция е да разтяга или разгъва орган, тъкан или друга анатомична структура' – семантичен клас: 'част от тялото' > **Част от тялото**

(7в) *дилататор* – 'хирургически инструмент, служещ за разтягане, разширяване на отвор, кухина или орган при преглед или операция' – семантичен клас: 'артефакт' > **Ефектор, Инструмент**

3.2. Определяне на тематичната роля на базата на семантичния клас на съществителното, словообразователния формант и семантичния клас на глагола.

Както се вижда от (6) и (7) информацията за наставката и семантичния клас на номиналния дериват невинаги е достатъчно семантично ограничение за определяне на ролята. Така например, наставката *-тел* и семантичното ограничение 'лице', не позволяват да се разграничат ролите Агент и Експериенцер (6а). Съчетаването на тази информация със семантичния клас на изходния предикат в редица случаи позволява правилното разпознаване на ролята Експериенцер (8):

(8а) *мисля* – 'мисловна дейност' <> *мислител* – 'лице') > **Експериенцер**

(8б) *слушам* – 'глагол за възприятие' <> *слушател* – 'лице' > **Експериенцер**

По аналогичен път семантичният клас на глагола в съчетание с наставката и семантичния клас на съществителното би могъл да конкретизира ролята на вътрешния аргумент (9):

(9а) *пека* – 'глагол за създаване' <> *печиво* – 'храна' > **Резултат**

(9б) *ям* – 'глагол за консумация' <> *ядиво* – 'храна' > **Пациенс**

В случая семантичният клас на глагола експлицира основна разлика между ролята Резултат ('обект, който възниква в резултат от действието') и ролите Тема и Пациенс.

3.3. Специални правила за определяне на дадена роля

⁸⁷ Използвани са тълковните значения, предложени в Българския уърднет (<http://dcl.bas.bg/bulnet/>) или в Речника на българския език (<http://ibl.bas.bg/rbe/>).

Тук ще споменем само един случай на приложение на специални правила. По-горе бе посочено, че някои наставки (-ак/-як, -(н)ик, -ант/-ент) могат да селектират както макроролята Актор, така и макроролята Търпящ. Възможно решение е в речника да се специфицира, че за конкретния глагол (*избера, пратя*) производното съществително със съответната наставка изразява ролята Търпящ (*избраник, пратеник*).

4. Разширяване на модела на тематичната структура

В редица случаи различни елементи от тематичната структура са производни не на един предикат, а на деривационно свързани (10) или семантично близки глаголи (11) с аналогична тематична структура. В този смисъл създаването на по-пълнен модел на тематичната структура и деривационните свойства на предикатите може да включва и анализ на системните отношения, в които те участват.

4.1. Словообразователно свързани глаголи, при които се съхранява тематичната структура.

Пример (10) по-долу илюстрира случай, в който две от семантичните роли са производни от непрефигирания глагол *лея* – Агент (аргумент) и Място (адюнкт), а Ролята Резултат, която също е част от тематичната му структура, се лексикализира словообразователно не от същата основа, а от производния глагол *отливам*, получен от изходния *лея* чрез префиксация и вторична имперфективация. Глаголите *лея, отлея, отливам* образуват деривационна верига, в рамките на която основните елементи на тематичната структура се наследяват. Това позволява извършването на по-пълни наблюдения и извличането на инвариантен модел на тематичната структура на лексикално и деривационно свързани и близки по семантика предикати. Аналогичен е случаят и в (10б).

(10а) отливкаРЕЗУЛТАТ – отливам <= отлея <= лея – леяРАГЕНТ – леяРМЯСТО

(10б) праткаТЕМА – пратя => изпратя => изпращам – изпращачАГЕНТ

4.2. Семантично свързани глаголи с аналогична тематична структура

Друг източник за разширяване на наблюденията върху тематичната структура са несвързани деривационно, но семантично близки групи лексеми и деривационните вериги, в които те участват. В (11) са илюстрирани глаголите *развъдя* и *разплодя*, които са синонимни и следователно имат аналогична тематична структура. Този факт позволява обобщения относно тематичната структура въз основа на семантичните и деривационните отношения, в които предикатите влизат помежду си и поотделно. В случая те позволяват да се специфицира тематичната структура в (11в).

(11a) развъдчикАГЕНТ – развъдя – развъдникМЯСТО

(11б) разплодя – разплодРЕЗУЛТАТ

11(в) XАГЕНТ – {развъдя, разплодя} – YРЕЗУЛТАТ – YМЯСТО

Подобен анализ е приложим и за глаголи, свързани чрез други семантични отношения като хиперонимия и хипонимия, които формират естествени семантични класове на базата на наследяването на аспекти от лексикалното значение и тематичната структура.

5. Вместо заключение

В практически план основните приложения на тематичните роли и деривационната семантика включват задачи като разпознаване и автоматично аотиране на тематични роли, извличане на структурирана информация от текст и под. Очертават се две основни насоки за моделиране на деривационното и тематичното знание: а) чрез класифициране на базата на деривационната информация, изводима от свободен текст (12) (Фелбаум и др. 2009); б) въз основа на лингвистична абстракция относно тематичната структура, извършена на базата на процедурите, предложени в т. 4 по-горе, както и на представените в (13) обобщения (Стоянова, Коева, Лесева 2013).

Различните начини на представяне на идентични или близки ситуации представляват основна трудност пред задачата за откриване на свързани фрагменти от информация в рамките на един или повече текстове. Съответно, интегрирането на познанието за съществуващите семантични отношения между словообразователно свързани лексеми, например {изпращам, изпращач, пратка} в (12), е един от механизмите за оптимизация на извличането на значима смислово свързана информация.

(12a) XАГЕНТ изпраща YТЕМА.

(12б) ИзпращачЪТАГЕНТ на YТЕМА е XАГЕНТ.

(12в) ПраткатаТЕМА е подадена от XАГЕНТ.

На базата на описанието на тематичната структура и деривационните модели е възможно да се направи лингвистична абстракция за реалните езикови контексти на реализация на глаголите и техните обкръжения. Обединението на семантичната и деривационната информация води до обогатено лингвистично описание, което включва: (част от) тематичните роли, асоциирани с даден предикат; синтактичната им реализация чрез отнасянето на ролите от дадена тематична структура с подходяща макророля; семантичните ограничения, валидни за същностите, които могат да се реализират в тези роли при конкретен предикат. Например за глагола *пека* такива семантични ограничения са: 'лице' за ролята Агент; 'храна, хранителен продукт' за ролята Резултат, изводима от семантичната

спецификация на *печиво*; 'артифакт' за ролята Инструмент; 'местоположение' за ролята Място. Формулирането на по-детайлни семантични ограничения може да прецизира това описание – например ролята Инструмент за *пека* може да се определи като 'уред за готвене'. Така моделираното описание позволява разпознаването на аналогични езикови контексти (13б) и съотнасянето им с идентична тематична структура (13а).

(13а) пекаРАГЕНТ – пека – печивоРЕЗУЛТАТ – пекарнаИНСТРУМЕНТ – пекарница/
пекарнаМЯСТО

(13б) {Мъжът, момичето, сладкарката}АГЕНТ – пека – {торта, кекс, картофи}РЕЗУЛТАТ –
{във фурната, в микровълновата,}ИНСТРУМЕНТ – {в сладкарницата, в ресторанта, на
поляната, у дома}МЯСТО

Предложените в статията процедури за диагностика и анализ подпомагат откриването на смислови връзки между елементи в свободен текст, което е от ключово значение при създаването на системи за автоматично генериране на отговори на въпроси, за генериране и разбиране на естествения език, за извличане на търсена информация по зададена заявка и много други.

ЛИТЕРАТУРА

Ван Валин, ЛаПола 1997: Van Valin, R. D., LaPolla, R. J. *Syntax: Structure, Meaning, and Function*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Коева и др. 2016: Koeva, S., Leseva, S., Stoyanova, I., Dimitrova, T., Todorova, M. Automatic Prediction of Morphosemantic Relations. // *Proceedings of the Eighth Global Wordnet Conference*. Research Institute for Artificial Intelligence – Romanian Academy, Bucharest, 2016, 168 – 176.

Лакова 2015: Лакова, М. Извънизреченските семантични роли в съвременния български книжовен език. [Lakova, M. Izvanizrechenskite semantichni roli v savremenniya balgarski knizhoven ezik]. // *Съпоставително езикознание*. 2015, No 1, 35 – 59.

Мюлер 2016: Müller, P. O. Rules and Restrictions in Word-Formation I. General Aspects. // *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe*, Müller, P. O., Ohnheiser, I., Olsen, S., Rainer, F. De Gruyter Mouton, 2016, 803 – 821.

Олсен 1986: Olsen, S. *Wortbildung im Deutschen*. Stuttgart: Kröner, 1986.

Радева 1991: Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език*. [Slovoobrazuvaneto v balgarskiya knizhoven ezik]. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1991.

Рандъл 1988: Randall, J. Inheritance. // *Syntax and Semantics 21. Thematic Relations* Wendy Wilkins (ed.). San Diego: Academic Press, 1988, 129 – 146.

Стоянова, Коева, Лесева 2013: Stoyanova, I., Koeva, S., Leseva, S. Wordnet-based Cross-language Identification of Semantic Relations. // *Proceedings of the 4th Biennial International Workshop on Balto-Slavic Natural Language Processing*, Sofia, Bulgaria, 2013, 119 – 128.

Търпоманова и др. 2014: Tarpomanova, E., Leseva, S., Todorova, M., Dimitrova, T., Rizov, B., Barbu Mititelu, V., Irimia, E. Noun-Verb Derivation in the Bulgarian and the Romanian WordNet – A Comparative Approach. // *Proceedings of the First International Conference Computational Linguistics in Bulgaria*, Sofia, Bulgaria, 2014, 23 – 31.

Фелбаум и др. 2009: Fellbaum, C., Osherson, A., Clark, P. E. Putting Semantics into WordNet's "Morphosemantic" Links. // *Responding to Information Society Challenges: New Advances in Human Language Technologies*. Heidelberg: Springer Lecture Notes in Informatics, vol. 5603, 350 – 358.

Чомски 1993: Chomsky, N. Lectures on Government and Binding. The Pisa Lectures. Reprint 7th ed. 1st ed 1981. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 1993.

ГСБКЕ 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология.* София, 1983.

СРСБКЕ 1999: Илиева, К., Михайлова, Г., Карагъзова, С., Пенчев, Й., Тодорова, Е. *Словообразователен речник на съвременния български книжовен език.* [Ilieva, K., Mihaylova, G., Karagyzova, S., Penchev, Y., Todorova, E. Slovoobrazovatelnen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik]. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1999.

ФОРМАЛИЗИРАНИ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ МОДЕЛИ

Стоянка Анастасова

Професионална гимназия по електротехника и електроника - Пловдив

FORMALIZED WORDFORMING MODELS

Stoyanka Anastasova

Vocational School of Electrical Engineering and Electronics – Plovdiv

Formalized models are created on the base of analysis of the derived words from speech-forming groups of “Speech-forming Dictionary of the Contemporary Bulgarian Literary Language”, so that they can be used for automated generating of speech-forming groups.

The study is limited and is directed towards analysis of speech-forming structures of presented four types of groups in the dictionary with peaks: noun, adjective, verb and adverb.

Key words: speech-forming groups, formalized speech-forming models, derived words, speech-forming shape, category affiliation, peak of speech-forming group, speech-forming step

Словообразователните гнезда, като комплексни единици, са една нова възможност за изследване на системната организация на езика. Гнездовият принцип, на който са построени, отразява стъпаловидния характер на българското словообразуване. Словообразователният анализ на производните думи на фона на всички сродни думи дава възможност по-точно да се определят техните словообразователни връзки и словообразователни структури, отколкото при изолираното им разглеждане в словообразователни типове. Откриват се много възможности за изследване на словопорождащите механизми. Формализираните езикови описания са обект на изследване на редица учени – езиковеди и програмисти. Интересът към тях се засилва и във връзка с бурното развитие на информационно-комуникационните технологии.

Задачата на това изследване е да се създадат формализирани словообразователни модели, които могат да се използват за автоматизирано генериране на словообразователни гнезда.

Проучването е направено върху „Словообразователния речник на съвременния български книжовен език“ (СРСБКЕ) с автори Йордан Пенчев, Корнелия Илиева, Гергана Михайлова, Снежина Карагьозова и Елена Тодорова, издаден през 1999 година от академично издателство „Проф. Марин Дринов“. Анализирани са словообразователни гнезда с цел да бъдат представени за компютърна обработка, което наложи създаването на формализирани словообразователни модели. Наблюденията са насочени към анализ на словообразователни структури от представените четири типа гнезда в речника с върхове: съществително име, прилагателно име, глагол и наречие. Изследвана е продуктивността на дериватите на отделните стъпки в словообразователното гнездо, продуктивността на различните типове словообразователни гнезда, словообразователната история на думите, транспозицията и идентификацията на категориалната принадлежност.

Продуктивността на дериватите в словообразователното гнездо зависи от степента на отдалеченост от върха на словообразователното гнездо.

Анализът е насочен към изследване на словообразователни структури на производни думи, получени на втора, трета, четвърта и пета деривационна стъпка, и представяне на техните формализирани словообразователни модели. Създадени са типични структурни формули за образуване на различни части на речта.

С оглед целта на изследването – автоматично извличане на структурни формули на производни думи в съвременния български книжовен език, са направени наблюдения върху словообразователни гнезда от първите три букви /А, Б, В/ на СРСБКЕ от 547 словообразователни гнезда. За да се автоматизира един процес, е необходимо той да се формализира. Този формален подход към лингвистиката я разкрива не само като общонаучна дисциплина, но и с нейното приложно значение. Това открие извличането на типични формални закономерности между производните думи в едно словообразователно гнездо, а също и в различни словообразователни гнезда. Анализът наложи ново описание и систематизация на словообразователните средства:

- произвеждаща база/основа/дума;
- словообразователен формант;
- връх на словообразователното гнездо;
- словообразователна стъпка;
- словообразователна двойка;
- словообразователна парадигма;
- словообразователна верига;
- словообразователна структура;
- словообразователна история.

В изследването с латински букви се означават четирите основни класа части на речта, когато изпълняват ролята на връх на словообразователното гнездо, както следва:

- V – глагол;
- N – съществително име;
- A – прилагателно име;
- Adv – наречие.

С латинска буква R се означават производните думи (деривати), а с арабски цифри принадлежността им към даден клас части на речта, съответно:

- R1 – производен глагол;
- R2 – производно съществително име;
- R3 – производно прилагателно име;
- R4 – производно наречие.

С F (1, 2, 3, 4) са означени формализираните модели и от кой клас части на речта са.

Термините „словообразуване”, „словообразователен” и „деривация”, „деривационен” се използват като синоними в настоящата работа. (Пенчев 1988).

Изследването е извършено чрез метода на синхронния словообразователен анализ, започвайки от края на думата с отделяне на словообразователния формант, намиране на произвеждащата база, която може да бъде основата или цялата дума, и сегментиране на форманта. При сегментирането се отделят най-напред суфиксите, след това префиксите, а където е необходимо се извършва едновременно отделяне на префикси и суфикси:

R2-R3R1R1R1V – приповдигнат-ост

- R3 – приповдигн-ат
- R1 – приповдиг-не
- R1 – при-повдига
- R1 – по-вдига
- V – вдига

Производното абстрактно съществително име *приповдигнатост* е образувано на пета деривационна стъпка чрез префиксно-суфиксен словопорождащ механизъм.

За степента на отдалеченост на производното съществително от върха на словообразователното гнездо от съществено значение са образуваните на предишните

деривационни стъпки производни префиксални глаголи, които се оказват много продуктивни. Характерна закономерност за деривацията на производните съществителни е закрепеността на суфиксите за именуване на абстрактни същности:

- *ост*, *-ство*, *-щина*, *-изъм* към последната деривационна стъпка. Немалък брой производни абстрактни съществителни със суфикс - *ост* се образуват на четвърта деривационна стъпка:

R2-R3R2R1V – съблазнителн-ост

R3 – съблазнител-ен [e]~ [0]¹

R2 – съблазни-тел

R1 – съ-блазни

V – блазни

На четвърта деривационна стъпка със суфикс – *ост* в разгледаната част от СРСБКЕ са образувани: *избуялост*, *издигнатост*, *неизвестност*, *приближеност*, *болезненост* и *невещественост*. На същата словообразователна стъпка са образувани и две производни съществителни имена със суфикс – *ство*: *побойничество* и *безбожничество*. Тяхната словообразователната история е следната:

R2-R2R2V – побойниче-ство

R2 – побой-ник [к]~ [ч]

R2 – по-бой

R2 – бой

V – бие

R2-R3R2N – безбожниче-ство

R2 – безбожн-ик [к]~ [ч]

R3 – безбож-ен [e]~ [0]

R2 – без-бож-ие

N – бог [г]~ [ж]

От илюстрираната деривация на четвърта словообразователна стъпка се наблюдава, че тя се отличава със слаба продуктивност за съществителните имена и за нея не е характерна закрепеност на суфикс – *ост*.

За степента на отдалеченост на производните съществителни имена от върха на словообразователно гнездо отново съществена роля имат префиксите.

Най-продуктивна за образуване на абстрактни съществителни имена със суфикс – *ост*, се оказва трета деривационна стъпка. Разглеждайки нейната деривационна картина, се откриват голям брой абстрактни съществителни имена със суфикс – *ост* и участие на префикси. Броят на образуванията по този начин производни абстрактни съществителни имена е по-голям от тези, които са образувани без префикси: *неблагодарност*, *обремененост*, *набъбналост*, *обърканост*, *разбърканост*, *неизбежност*, *невеселост*, *непревземаемост*, *невидимост*, *непредвиденост*, *предвидливост*, *извитост*, *свиваемост*, *безбожност*, и др. Характерни префикси за образуване на съществителни с най-голяма честота на срещане в СРСБКЕ са: *съ-*, *без-*, *не-*, *на-*, *при-*, *за-*, *из-*, *под-*, *по-*. Пример за този словообразователен модел е производното абстрактно съществително *разбърканост*, образувано чрез префиксно-суфиксен начин на словообразуване:

R2-R3R1V – разбъркан-ост

R3 – разбърк-ан

R1 – раз-бърка

V – бърка

¹В средни скоби са отбелязани морфонологичните редувания.

актьор-ство

N анима-тор R3 – аниматор-ски
R2 – аниматор-ка
аниматор-ство

N анарх-ист R3 – анархист -ки [с]~ [0]
R2 – анархист -ка
анархист-ство

N ав-джия R3 – авджий -ски [я]~ [0]
R2 – авджий-ка
авджий-ство

N аргат-ин R3 – аргат-ски
R2 – аргат-ка
аргат-ство

N агар-янин R3 – агарян-ски
R2 – агарян-ка
агарян-ство

N бригад-ир R3 – бригадир-ски
R2 – бригадир-ка
бригадир-ство

N вагабонт-ин R3 – вагабонт-ски
R2 – вагабонт-лък
вагабонт-ство

N варвар-ин R3 – варвар-ски
R2 – варвар-ка
варвар-ство

N вегетариан-ец R3 – вегетариан-ски
R2 – вегетариан-ка
вегетариан-ство

Формализираният словообразователен модел на тези производни думи е следният:

	I-ва стъпка
2. F2 = -ент	----- R3-ски
-ат	I
-ист R2-ка	
-тор	-ство
-ъор	
-джия	
-ин	

-янин
-ир
-ец

С по-малка честота на срещане в СРСБКЕ на първа деривационна стъпка се появява умалителният суфикс –че:

N ав-джия R2 – авджий-че

N агар-янин R2 – агарян-че

N акт-ьор R2 – актьор-че

В тази деривационна зона производните деминутивни съществителни със суфикс –че имат следния формализиран модел:

	I-ва стъпка	
3. F2 = -джия	-----	R2 – N - че
-янин		
-ьор		

Когато върхът на словообразователното гнездо е съществително собствено име на държава, град, област, планина, то формализираният словообразователен модел е следният:

	I-ва стъпка	II-ра стъпка
4. F2	-----	R3 – N - ски
	R2 – N - ин	----- R2 – N - ка
	- ец (-иец, - анец, - че	
	- -енец, - ианец)	
	- чанин	

При този словопораждащ механизъм на първа деривационна стъпка се образуват едно относително прилагателно име и едно съществително име за назоваване на лице от мъжки пол според неговия произход или неговата принадлежност към определена географска област, а на втора стъпка – две съществителни имена: едно за номиниране на лице от женски пол според неговата принадлежност към дадена народност, страна, географска област и др. и второ с деминутивен характер:

N Англия	R3 – англий-ски	
	R2 – англи-чанин	R2 – англичан-ка
		англичан-че
N Алпи	R3 – алпий-ски	
	R2 – алпи-ец	R2 – алпий-ка
		алпий-че
N Австрия	R3 – австрий-ски	
	R2 – австри-ец	R2 – австрий-ка
		австрий-че
N Алтай	R3 – алтай-ски	
	R2 – алта-ец	R2 – алтай-ка
		алтай-че
N Австралия	R3 – австралий-ски	
	R2 – австрали-ец	R2 – австралий-ка
		австралий-че

Това е словообразователният модел и на гнездата с връх: Абисиния, Абхазия, Анадол, Алжир, Америка, Арабия, Армения, Атина, Афганистан, Африка, Белгия, Бразилия, България.

Анализирайки словообразователното гнездо с връх съществителното собствено име Азия, се установява, че в него липсва производно деминутивно съществително със суфикс –че. В СРСБКЕ то изглежда така:

N Азия	R3 – азиат-ски	
	R2 – азиат-ец	R2 – азиат-ка
		азиат-щина

Създаденият прогностичен формализиран словообразователен модел допуска образуването на производно умалително съществително име със суфикс –че, което в СРСБКЕ не съществува, а при едно бъдещо автоматизирано генериране на словообразователното гнездо тази празнота ще се запълни. Това съществително име ще заеме място на втора деривационна стъпка и генерираното гнездо ще има следния вид:

N Азия	R3 – азиат-ски	
	R2 – азиат-ец	R2 – азиат-ка
		азиат-че*
		азиат-щина

Подобен е случаят със словообразователното гнездо с връх съществителното собствено име Александрия. В СРСБКЕ то изглежда така:

N Александрия	R3 – александрий-ски	
	R2 – александри-ец	R2 – александрий-ка

В него също липсва производно деминутивно съществително име със суфикс –че, което ще се генерира автоматично на втора деривационна стъпка при така създадения прогностичен формализиран словообразователен модел:

N Александрия	R3 – александрий-ски	
	R2 - александри-ец	R2 – александрий-ка
		александрий-че*

Производно умалително съществително име със суфикс –че няма и в словообразователното гнездо с връх съществителното собствено име Византия, но тези деминутивни имена съществуват в говоримия език и не би трябвало да се пренебрегват, защото в други гнезда със същата словообразователна структура, те присъстват. Това потвърждава значението на автоматизираното генериране на словообразователни гнезда, за което трябва да се изведат формализирани закономерности в словообразуването на съвременния български книжовен език.

Производните прилагателни проявяват своята продуктивност на образуване предимно на първа и втора деривационна стъпка, по-рядко на трета и четвърта стъпка, а на пета стъпка се оказва, че няма образувани прилагателни в разглежданата част от СРСБКЕ. На четвърта деривационна стъпка са образувани само три прилагателни: побойнически, безбожнически и непобутнат. На трета деривационна стъпка са образувани 24 производни прилагателни. Характерна за тях е принадлежността им към словообразователни гнезда с връх глагол и

префиксно-суфиксен формант. Словообразователната структура R3-R3R1V е типична за този словопораждащ механизъм:

R3-R3R1V – не-доварен
R3 – до-варен
R1 – до –вари
V – вари

Формализираният модел за тази словообразователна структура има следния вид:

5. F1 ----- R1 - V (до-, пре-, о-, об-, по-, за-)

I
R3 -(е)н-
I
R3 не-;-(е)н-, -т-

Словообразователната структура е характерна за отрицателни форми на производните прилагателни имена.

Трета деривационна стъпка е зоната на образуване на производни прилагателни имена със суфикс *-ски*, които са деривати на производни деятелни съществителни имена за именуване на лица мъже: билкарски, болничарски, броневашки, прабългарски, вложителски, предводителски, валявичерски, воденичарски, и др. Тези прилагателни имат еднаква словообразователна структура. Те са деривати на производни деятелни съществителни имена, които са образувани от производни недеятелни съществителни. Върхове на словообразователните гнезда са непроизводни съществителни:

R3-R2R2N – билкар-ски
R2 – билк-ар
R2 – бил-ка
N – биле

R3-R2R2-N – воденичар-ски
R2 – водени-чар
R2 – воден-ица
N – вода

Суфикс *-ски* е крайно максимален за деривацията на прилагателни имена. Той спира деривацията на прилагателните и след него друго прилагателно име не може да се образува.

На втора деривационна стъпка от общо 140 производни прилагателни, 77 са образувани по един и същ начин, т. е. имат една и съща словообразователна структура. Тяхната словообразователна формула е R3-R2N: производно прилагателно име, образувано от производно съществително име от словообразователно гнездо с връх съществително име. По този начин са образувани: авантаджийски, съавторски, атинянски, байрактарски, балканджийски, бъкличарски, вестителски, винарски, вьдичарски и др. Словообразователната структура на този словопораждащ механизъм има следния вид:

R3-R2N – бъкличар-ски
R2 – бъклич-ар [ц]~ [ч]

N – бъклица

Фомализираният модел за тази словообразователна структура е следният:

6. F2 ----- R2 – N ----- R3 – R2N
 -ист -ски
 -ар

Най-типичната словообразователна структура за производни наречия е R4-R3N – от 258 наречия, 152 са образувани по този начин. Деривацията на наречията се закрепва за втора деривационна стъпка, като преминават през производно прилагателно име:

N – верига R3 – вериж-ен R4 – верижн-о
 [г]~ [ж] [е]~ [0]

Техният формализиран словообразователен модел е:

7. F2 ----- R3 – N ----- R4 – R3 N
верига вериж-ен верижн-о

Деривацията на наречията се измества на по-задна стъпка, когато връх на словообразователното гнездо е съществително име:

R4-R3R2R1N - възбудителн-о
 R3 – възбудител-ен
R2 – възбуди-тел
R1 – възбуд-и
N – възбуда

В деривационната биография на производното наречие *възбудително* се отразяват категориалните следи на всички части на речта:

- R1 -и - категориална следа за производен глагол;
- R2 -тел- категориална следа за производно съществително;
- R3 -н- категориална следа за производно прилагателно;
- R4 -о- формален показател за производно наречие.

Най-голяма словообразователна продуктивност наречията проявяват след прилагателни имена. Позицията на производното наречие в словообразователното гнездо се определя от позицията на прилагателното име. Ако прилагателното е връх на словообразователното гнездо, то наречието се образува на първа деривационна стъпка и има следния формализиран словообразователен модел:

8. F3 = - ав ----- R4-о
- ан I
 - ен R2-ост
 - ов
- ичен
- езникав

Примери за това са словообразователни гнезда с връх прилагателното име:

А автентич-ен R4 – автентичн-о [е]~ [0]

R2 – автентичн-ост

А блудк-ав R4 – блудкав-о
R2 – блудкав-ост

А актив-ен R4 – активн-о [e]~ [0]
R2 – активн-ост

А бомбаст-ичен R4 – бомбастичн-о [e]~ [0]
R2 – бомбастичн-ост

А брутал-ен R4 – бруталн-о [e]~ [0]
R2 – бруталн-ост

А бел-езникав R4 – белезникав-о
R2 – белезникав-ост

В едно словообразователно гнездо могат да се образуват по две производни наречия. Това зависи от броя на прилагателните в гнездото и от стъпката, на която се образувани прилагателните, защото деривацията на наречията следва деривацията на прилагателните в гнездото, например:

N акцент R1 – акцент-ира R3 – акцентира-н **R4 – акцентиран-о**
R2 – акцентиран-ост
акцент-ува акцентува-н **R4 – акцентуван-о**
R2 – акцентуван-ост

N аналогия R3 – аналогиче-н **R4 – аналогичн-о**
R2 – аналогичн-ост
аналогиче-ски **R4 – аналогиче-ск-и**

Деадективните наречия, образувани в словообразователното гнездо с връх съществителното име *акцент* на трета деривационна стъпка имат следната словообразователна история: R4-R3R1N (акцентирано, акцентувано) т. е. те са образувани от девербални прилагателни имена (акцентиран, акцентуван), които са деривати на десубстантивните глаголи (акцентира, акцентува). Деадективните наречия, образувани в словообразователното гнездо с връх съществителното име *аналогия* на втора деривационна стъпка, имат следната словообразователна история: R4-R3N (аналогично, аналогически).

Анализирайки словообразователната структура на производните наречия *вълшебнически* и *вестникарски*, се наблюдава закономерност, при която производните прилагателни със суфикс –ски образуват омонимни наречия:

R4-R3R2A - вълшебниче-ски
R3 – вълшебнич-ески
R2 – вълшебн-ик
A – вълшебен

R4-R3R2R2N - вестникар-ски

R3 – вестникар-ски
R2 – вестник-ар
R2 – вест-ник
N – вест

Формализираният словообразователен модел на този словопораждащ механизъм има следната формула:

9. F4 = R3-ски ----- R4-ски

По този начин са образувани: абаджийски, актьорски, аматьорски, аскетски, баламски, башински, бохемски, братски, варварски, веселяшки, войнишки, вредителски и др.

Производните наречия имат склонност да се образуват на последната стъпка в словообразователното гнездо и да затварят деривацията на гнездото.

Производните глаголи се образуват предимно чрез префигиране – с един префикс на първа деривационна стъпка, с два префикса – на втора деривационна стъпка, с три префикса – на трета стъпка в словообразователни гнезда с връх глагол.

Най-голяма фреквентност на производимост глаголите проявяват в зоната на първа и втора деривационна стъпка и по-слаба – на трета стъпка:

R1-V – про-агитира
V – агитира

R1-R1R1V – из-по-артиса
R1 – по-артиса
V – артиса

R1-R1 R1V – по-за-бави
R1 – за-бави
V – бави

R1-R1R1V – до-из-вади
R1 – из-вади
V – вади

R1-R1R1V – по-о-валя
R1 – о-валя
V – валя

R1-R1R1V – из-по-на-беди
R1 – по -на-беди
R1 – на-беди
V – бедни

Формализираният словообразователен модел за словопораждане на префигираните глаголи има следния вид, като префиксите са изписани на първа деривационна стъпка, но същите се съчетават за деривация и на втора стъпка:

10. F1=R1 R1 – V ----- R1 – V

из-
за-
до-
о-
по-
на-
от-
пре-
про-
раз-

Словообразователните гнезда разкриват различни възможности за изследвания. Анализирането на словообразователната история на производните думи дава възможност за създаване на формални описания на словопораждащите механизми. Формализираните словообразователни модели могат да служат като основа за автоматично генериране на словообразователни гнезда, за приложения в информационно-комуникационните технологии и за създаване на словообразователен корпус на съвременния българския книжовен език.

Литература:

Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: Бояджиев, Т., Куцаров, Ив., Пенчев, Й. *Съвременен български език*. София: ИК „Петър Берон”, 1999.

Пенчев, ред. 1988: *Проблеми на съвременното българско словообразуване*. Ред. Й. Пенчев. София: Изд. на БАН, 1988.

Пенчев, ред. 1999: *Словообразователен речник на съвременния български книжовен език*. Ред. Й. Пенчев. София: АИ „Проф. Марин Дринов”, 1999.

Радева 1991: Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език*. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 1991.

Стоянов, ред. 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология*. Ред. Ст. Стоянов. София: Изд. на БАН, 1983.

Тилков, ред. 1982: *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 1. Фонетика*. Ред. Д. Тилков. София: Изд. на БАН, 1982.

УСТОЙЧИВИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ – ТЕРМИНОЛОГИЧНИ ПРЕПЪНИКАМЪНИ

Мария Тодорова, Институт за български език, БАН

MULTIWORD EXPRESSIONS – A TERMINOLOGICAL PAIN IN THE NECK

Maria Todorova, Institute for Bulgarian Language, BAS

Abstract: The article presents the current state of research on multiword expressions in terms of traditional and formal linguistics. A summary of the Slavonic and English researches on phraseology is presented in order to situate the development of Bulgarian research on MWE in historical context and to offer a terminological crosspoint.

Key words: Multiword expressions; Terminology; Phraseology.

Формирането на различните теории и хипотези, които назовават, описват и анализират устойчивите словосъчетания като специфични съчетания от две или повече графични думи, изразяващи общо значение с разнотипни референции, са свързани с различни направления, в които се развива фразеологията и съответстващия им различен терминологичен апарат. Те са накратко представени в статията, за да се определят принадлежността и спецификата на изследванията на устойчивите словосъчетания за български език. Разглеждат се различни подходи, основни принципи и класификации и се очертават обхватът и пресечните точки в терминологията и типологиите на различните автори.

1. Периоди и направления – исторически преглед

В началото на XX в., докато славистичната традиция теоретично и практически се стреми да еманципира фразеологията като лингвистична дисциплина, в англоезичната лингвистика интензивно се разработват различни теории и рамки за езиково независими описания. В бившия Съветски съюз изследванията на Виноградов (Виноградов 1947) и книгата на френския учен Шарл Бали „Френска стилистика” (Бали 1951) поставят основите на класическата руска фразеологична школа. За пръв път се извеждат признаците на устойчивите словосъчетания и основаната на тях класификация. Изследванията на Запад, фокусирани върху формалните описания на езика, разглеждат фразеологията от друга перспектива – като подниво в общоезиковото описание на различните лингвистични теории. Насоката на изследване в източната традиция изхожда от идеята за готовото, налично и в голяма степен интуитивно познание на носителя на езика за устойчивите словосъчетания. Противоположен подход се предлага от генеративната теория, според която езиковата дейност може да бъде обяснена чрез система от правила с общо приложение, речник с минимални единици и множество от основни принципи за семантична интерпретация. Фокусът на западните теоретични и приложни изследвания се концентрира върху фразеологията през последните двадесет години.

1.1. Класическата руска теория

Класическата руска теория от началото на XX в. с нейните по-късни разширения и модификации има широко приложение в създаването на специализирани фразеологични

речници както в лексикографиите на славянските езици, така и в англоезичната (Коуи и др. 1993а, 1993б), немската (Дормайер 1998) и френската (Сала 2001) лексикография. Проследявайки развитието на руската фразеология, Телия (Телия 1996) посочва няколко направления в последната четвърт на XX в.

Класическият период се характеризира с идеите на структурализма. Школата на Виноградов и нейните последователи класифицират единиците на фразеологията (устойчиво възпроизводими съчетания от думи с установен лексикален и граматичен състав) въз основа на структурните и семантичните прилики и разлика с думите и словосъчетанията. Постига се системно описание на вариативността, полисемията, синонимията и антонимията, както и въвеждането на категорията *свързаност на значението*.

Посткласическият руски период се насочва към описанието на фразеологичната съчетаемост, а представителите му се обособяват в две направления – широко и тясно разбиране за фразеологията. Според тясното разбиране за обхвата на фразеологията (Кунин 1972); (Молотоков 1977); (Жуков 1986) фразеологичността се фокусира единствено върху неизменяемите фразеологизми – идиоми. Категорично се отхвърлят признаци като *свързано значение* или *фразеологичен контекст*. Широкото схващане за фразеологичността, чиито представители са Мелчук и Жолковски (Мелчук и Жолковски 1970) и Апресян (Апресян 1957), включва в обема ѝ различни типове устойчиви съчетания, независимо от степента им на изменяемост. *Свързаното значение* се приема за фразеологичен компонент на устойчивото словосъчетание, независимо от значението на отделните конституенти.

С името на Мелчук се свързват първите опити за формализирано представяне на фразеологията. Той разглежда формалните прояви на признаците *устойчивост* и *идиоматична съчетаемост* на думите (Мелчук 1960). Под *устойчивост* авторът разбира предсказуемостта на реда, в който се появяват елементите на съчетанието по отношение на един от тях. Идиоматичната съчетаемост е свързана с ограничения брой възможни комбинации между конкретни лексеми. Този подход се оказва плодотворен от гледна точка на автоматичното извличане и автоматичния превод на фразеологизми и се развива в теорията Смиъл <=> Текст. Въз основа на нейното практическо приложение са създадени Тълковно-комбинаторни речници за руски (Мелчук и Жолковски, 1984), френски (Мелчук и др. 1984, 1988, 1992, 1999); (Полгер 2000а) и италиански (Рамос 2004); (Боск 2004). Практическата насоченост на теорията и непротиворечивият формален апарат за различаване на групите несвободни фрази я прави една от най-популярните съвременни фразеологични теории. Моделът се прилага при изграждане на многокомпонентна система за машинен превод в Лабораторията по компютърна лингвистика към Руската академия на науките (Лаборатория компьютерной лингвистики⁸⁸), така и във френската компютърна лингвистика (Френската лингвистична лаборатория „Смиъл <=> Текст” в Монреал (Observatoire de linguistique Sens – Texte OLST⁸⁹)).

Търсенето на универсални закономерности за езиково описание през 70-те и 80-те г. на XX век включва във фразеологията методи за представяне на функционално-речевата употреба. Противопоставянето между синхронния и диахронния метод при структурния анализ се замества от стремеж към сливане на методите на описание, прилагани в лексикологията и синтаксиса и фокусиране върху лексикално-граматичната организация на изказването. Това насочва вниманието към конституентния състав на фразеологизмите. Приема се, че нерегулярността не е свързана с образуването на фразеологичните единици, а

88 <http://proling.iitp.ru/>

89 <http://olst.ling.umontreal.ca/>

се проявява закономерно при тяхното функциониране. В концепцията на Амосова (Амосова 1963) фразеологизмите – идиоми са единици на особен тип неизменяем контекст, характерен за съчетаемостта на дадена дума. За осъществяване на фразеологично свързаното значение думата встъпва само в определен минимум от лексемни съчетания. Единиците на такъв постоянен контекст са наречени *фраземи*, а глаголно-именните съчетания са фразеологични начини за синонимно перифразиране – *фразеолити*. Въз основа на единното парадигматично и синтагматично представяне на езиковите единици Кунин (Кунин 1970) извежда идеята за фразеологично езиково равнище като езикова подсистема. Теорията на Шмельов (Шмельов 1973) добавя към парадигматичното и синтагматичното отношение епидигматичното отношение. То функционира чрез асоциациите, които мотивират вторичното значение на думите и е базирано на словообразуването.

1.2. Тенденции в западните фразеологични изследвания

В областта на англоезичните фразеологични изследвания Коуи (Коуи 1998) представя различни теоретични подходи за описание или практическо приложение на фразеологизмите и свързаните с тях дисциплини като компютърен анализ, изучаване на езици, стилистика и лексикография. Наред с културните аспекти на фразеологията, представени от Телия (Телия 1996), Коуи (Коуи 1998) описва и фразеологичните изследвания на фъртанската и неофъртанската школа, представена от Халидей (Халидей 1961, 1966, 1985) и Синклер (Синклер 1991, 1998), и техния анализ в електронен корпус на писмен и устен английски. В тази традиция работят и Муун (Муун 1996, 1998) и Алтенберг (Алтенберг 1993), които изследват фразеологията чрез честотен анализ.

Друг аспект е приложната фразеология и подходът на Гласер (Гласер 1988), който изследва различни текстове чрез речник на несвободните фрази. Грангер (Грангер 1998) и Хауърт (Хауърт 1998) предлагат сравнителен анализ на комбинациите от думи в писмени текстове на носители на английски език и изучаващи го чужденци. Изследванията разглеждат представянето на устойчивите словосъчетания като кодиран запис в речниците, обслужващ различни области на изучаване и прилагане на фразеологичните описания. Постепенно формалните подходи достигат до идеята за локални граматика (Грос 1997); (Рош и Шабес 1995); (Уудс 1970), представящи конкретни особености и групиране на еднотипни по някакъв признак езикови единици.

Голяма част от англоезичните лексикографски изследвания върху устойчивите словосъчетания през 80-те, според Коуи, основават методите и класификациите си на постиженията на руската класическа школа. Пример за това е класификацията на структурните и функционални типове в двутомния Оксфордски речник на съвременния идиоматичен английски (Oxford dictionary of current idiomatic English 1975/1983), първия широкообхванат фразеологичен речник за английски след Втората Световна война, създаден от носители на езика и основан на писмени текстове.

1.3. Тенденции в българските фразеологични изследвания

Открояването на лексикалните и синтактични особености на устойчивите словосъчетания от тези на свободните словосъчетания в българското езикознание и различаването на значенията им от тези на думите отразяват разбиранията на руския класически период. Основополагащите класификации, извеждането на основните признаци, принципите на описание, конкретните граматични и функционални характеристики при описанието на устойчивите словосъчетания се очертават в периода от 60-те до 90-те години на XX век, главно във връзка с практическата дейност по съставяне на речници. Изследвания върху граматичните особености на устойчивите словосъчетания в български разработват

Чолакова (Чолакова 1967), Леонидова (Леонидова 1986), К. Ничева (Ничева 1987). По-късните фразеологичните изследвания за български са ориентирани главно към етимологични и етнолингвистични анализи на фразеологизмите (Кювлиева-Мишайкова 2002); (Калдиева-Захариева 2002), към когнитивистични и културологични изследвания (Карагъзова 2008), както и към изследването на отделни семантични групи.

Активно е съпоставителното изследване на българската и чуждозикова фразеология – за руски (Леонидова 1986); (Георгиева 2008); (Василева 2008); за словашки (Константинова 2008); за сръбски (Недкова 2008); за немски (Филипенко 2008); за френски (Кръстева-Тончева 2008). Особено мащабно в теоретичен и практически аспект е изследването на Калдиева-Захариева върху българската и румънската фразеология (Калдиева-Захариева 2002, 2005).

В изследователските подходи, фокусирани върху фразеологията в българското езикознание, са се наложили термините *фразеологизъм* и *фразеологична единица*. Въпросът за техните граници и обхват са коментирани подробно в българската езиковедска литература при дефинирането на конкретни явления (Чолакова 1968); (Ничева 1974, 1978); (Кювлиева-Мишайкова 1986); (Леонидова и Кошелев 1963); (Дюлгерова 1985 и др.); в концепциите за състава на различни речници (Ничева и др. 1963); (Ничева и др. 1974); (Ничева 2002); (Ничева 1993); (Попов 2002 и др.); в рамките на различни класификации (Ничева 1987); (Вътов 1998); в академичната фразеология (Калдиева-Захариева 2013).

По модела на Мокиенко (Мокиенко 1975) при определяне на границите и обхвата на изследванията си Кювлиева (Кювлиева 1986:9), К. Ничева (Ничева 1987:11) и Калдиева (Калдиева 2013:20) разделят концепциите за характера и същността на фразеологичните единици в широко и тясно схващане. Широкото схващане за обема на фразеологията е свързано с отнасянето към нея на всички възпроизводими устойчиви словосъчетания, независимо от техния строеж, състав и степен на семантична трансформация на конституентите. Негови привърженици са Андрейчин (Андрейчин 1952) и Геннадиева-Мутафчиева (Геннадиева-Мутафчиева 1959) в общи изследвания за български, а в проучвания на фразеологизмите в произведенията на отделни писатели – Попов (Попов 1959) за лексиката и фразеологията на П. Р. Славейков; Попова (Попова 1967) за обществено-политическата лексика и фразеология в публицистиката на Л. Каравелов; Мутафчиев (Мутафчиев 1954) за фразеологизмите в творчеството на Хр. Смирненски; Македонска (Македонска 1967) в изследването си за фразеологизмите при П. Р. Славейков и др.

Модел за най-тясна концепция за характера и същността на устойчивите словосъчетания е класификацията на Виноградов (Виноградов 1947), основана на цялостното фразеологично значение спрямо значенията на фразеологичните конституенти. С нея се налага и въведеният от Виноградов термин *фразеологична единица*. У нас привърженици на тясното схващане за фразеологията са Дуриданов и Георгиев (Дуриданов и Георгиев 1958); Спасова-Михайлова (Спасова-Михайлова 1970); Чолакова (Чолакова 1968); Ничева (Ничева 1987); Кювлиева (Кювлиева 1986).

При по-късното развитие на българската лингвистика в теоретичните рамки на трансформационните, унификационните, функционалните и др. формални граматички фразеологията се отразява частично. В теорията за българския синтаксис от гледна точка на теорията Х-черта, представена от Пенчев (Пенчев 1998), описанието на устойчивите словосъчетания е слабо застъпено. Подобно на останалите изследвания върху синтаксиса на български (Попов 1998); (Стоянов 1983) Пенчев (Пенчев 1998:644) посочва, че отношенията между конституентите в рамките на фразеологичните структури не са предмет на синтаксиса.

Корпусните изследвания на фразеологизми и автоматичният им анализ, обработка и генериране са слабо застъпени у нас. В последните години интересът към автоматичната

обработка на устойчиви словосъчетания за български се засилва. В тази насока са изследванията на Коева (Коева 2006а; 2007; 2010), Коева и др. (Коева и др. 2006а, 2006б), Тодорова (Тодорова 2006, 2010), Тодорова и Обрешков (Тодорова и Обрешков 2008); Тодорова и Стоянова (Тодорова и 2013); Стоянова (Стойнова 2008; 2009; 2010; 2012). Након (Након 2013) използва материал от български, за да илюстрира обобщенията си за автоматичната обработка на съставни именни фрази.

2. Терминологични пресечни точки

В това гъмжило от теории и концепции различните автори определят различни граници и обхват на назоваването от тях понятие. Означените с различни термини понятия в някои случаи напълно съвпадат, в други само частично се припокриват или напълно се изключват. Най-често цитираното определение при изследване на устойчивите словосъчетания, независимо от техния тип и обхват е: *словосъчетание, чието значение не може да бъде изведено от значенията на съставлящите го лексикални единици*. Крус (Крус 1986) посочва, че тази дефиниция е приложима за определяне на даден израз като фразеологичен, само ако говорещият има предварително знание за неговата фразеологичност. Наги (Наги 2005) отхвърля друга популярна формулировка за устойчивото словосъчетание: *фиксиран израз, чийто буквален превод е различен от значението му*. Според него тя изключва значителна част от устойчивите словосъчетания, необходими за доброто владеене на даден език – сравнения, конвенционални изрази, поговорки, заучени фрази, устойчиви именни фрази, които нямат преносно значение.

Определянето на фразеологията като лингвистична дисциплина, както и производните от *фраза* термини – *фразеологизъм, фразеологична единица, фразеологичност*, е тясно свързано с източноевропейската езиковедска традиция, докато използването на термините *идиоматология, идиом, идиоматичен, идиоматичност* са присъщи основно на западноевропейската лингвистична традиция. Назоваването на понятието варира в семантичния кръг на термините *фраза, лексема и единица*, тъй като езиковото ниво на разглежданото явление се приема за междинно между лексемата и фразата: *полилексемен (polylexemic expresion), мултилексемен израз (multylexemic expresion), композитна единица, идиоматичен израз* в западноевропейското езикознание, а в източното – *устойчиво словосъчетание, фразеологичен израз, съставен израз, фразеологична единица*.

Терминът *идиом* в източноевропейската лингвистика се употребява като синонимен на *фразеологична единица* или с по-тясно значение за назоваване на подкласа на неизменяемите устойчиви единици. В западноевропейската традиция той се използва и за назоваване на общия клас. Подобен е и статутът на термина *фразеологизъм* – неговото значение варира от тясно разбиране до назоваване на общата категория. Западната и източната традиции се пресичат и в термина *фразама*, чието значение също варира от общо към частно назоваване на клас и подклас. Пресечните точки на различните термини и дефиниции са илюстрирани в таблица 1.

В рамките на много от изследванията група широко употребявани термини се използват като синоними. Вътон (Вътон 1998:281) посочва, че срещаните в езикознанието термини *фразеологизми, фразеологични единици, фразеологични словосъчетания, устойчиви словесни комплекси* са синонимни на използваното от него название на общия клас – *фраземи*. Бояджиев (Бояджиев 1998) посочва, че използва термините *фразеологизъм, фразема, фразеологическо словосъчетание* като синоними. Амосова (Амосова 1963) използва в своята класификация термина *фраземи* като най-тясното проявление на фразеологичността и посочва, че е синоним на термините *фразеологизъм-идиом, срastване и единство* по терминологията на Виноградов (Виноградов 1947). В описанието на Мелчук (Мелчук 1995)

терминът *фразема* е название на общия клас, но също е посочен като синонимен на общо разпространения термин *идиом*. Попов (Попов 1998) използва като синонимни широк кръг от термини – *устойчиви, фразеологически, фразеологични, идиоматични словосъчетания*, които според него са „неразчленени фразеологични или синтактични цялости”, неподлежащи на анализ.

Автор	Обобщаваща категория	Невъзпроизводим а от компонентите, неизменяща се единица	Частично невъзпроизводима от компонентите, изменяща се единица	Неизменяща се комбинация от възпроизводими компоненти
В. Виноградов	Фразеологични единици	Фразеологично срастване	Фразеологично обединение	Фразеологична комбинация
Ш. Бали	Фразеологични обрати	Фразеологично срастване	Фразеологична серия	Идиом
Н. Амосова	Фразеологични единици	Идиом	Недиференциран идиом	Фразема, фразеолит
А. Коуи	Композити	Чист идиом	Фигуративен идиом	Ограничена колокация
И. Мелчук	Фраземи	Идиом, пълна фразема	Псевдоидиом, полуфразема	Колокация, полуфразема
К. Ничева	Устойчиви съчетания	Фразеологична единица	Фразеологизъм от преходен тип	Аналитично фразеологично съчетание
Ст. Калдиева	Устойчиви словосъчетания	Фразеологизъм, фразема		
В. Въртов	Фраземи	Идиом	Фразеологично словосъчетание	Фразеологическо единство
пример		<i>през куп за грош</i>	<i>подавам ръка</i>	<i>кисело мляко</i>

Таблица 1. Обобщаващи категории – термини

3. Дефиниране на подкатегории - подходи и принципи

Приемливостта и приложимостта на различните интерпретации към езиковото явление се определят от областта на изследване и използваните данни и методологии. Определящи в лингвистичните дефиниции са: а) графичната характеристика – съставеност от две или повече графични думи; б) семантичната характеристика – наличието на уникално и постоянно понятие, към което реферират; в) функционалната характеристика – наличието на определено ниво на морфологична, синтактична, дистрибуционна или семантична нерегулярност. Въз основа на тези характеристики и на различните им прояви са изградени различни теоретични и приложни подходи за класифициране. Многообразието от подкатегории е представено в таблица 2 с оглед на намирането на пресечна гледна точка.

Изследванията, класифициращи типовете устойчиви словосъчетания, могат да се обособят в две групи – теоретични и приложни, в зависимост от подхода и от изходния материал – речникови единици или текстообработка.

Теоретичните изследвания на устойчивите словосъчетания са свързани с организирането на наличния лексикален материал в определени групи, основани на някакви критерии. Класификациите, представени в изследванията на Балтова (Балтова 1971); Бали (Бали 1905); Виноградов (Виноградов 1947); Шмельов (Шмельов 1973); Ничева (Ничева 1987); Кювлиева-Мишайкова (Кювлиева-Мишайкова 1986); Вътв (Вътв 1998); Божилова (Божилова 2002) се основават на специфичната семантика на изследваните единици и изхождат от структурно-семантичния характер на съставността и устойчивостта.

Приложните подходи организират устойчивите словосъчетания в таксономии и категории от гледна точка на формалната лингвистика. Типологията на генеративната граматика, представена във Филмор и др. (Филмор и др. 1988) и Филмор и Кей (Филмор и Кей 1999), подходът на специалистите от IBM (Брундаж и др. 1992) и класификацията на Наги (Наги 2005) в Тезаурус на английските идиоми се основават на различни конструктивни прояви на единиците. Извеждат се формални лексикални и синтактични характеристики, като водеща е еднозначността на категориите и ясното им съдържание.

Теорията на Саг и др. (Саг и др. 2002) е една от най-популярните класификации на несвободните фрази в западната езиковедска литература, използвана при различни компютърни приложения и подходи. Такава например е конструктивната граматика, основана на знака (Sign-Based Construction Grammar), разработена от Боас и Саг (Боас и Саг 2012) и Саг и др. (Саг и др. 2012). За български класификацията е приложена като основа за корпусни изследвания и разработки, докладвани в Стоянова (Стоянова 2012); Стоянова и Тодорова (Стоянова и Тодорова 2014). Основният признак, на който се основава разделението на видове фразови единици, е наличието на ограничения, означени като маркираност на различните езикови нива – лексикална, синтактична, семантична, парадигматична.

Подходът и йерархията на теорията Смиъл <=> Текст (Мелчук 1995) дефинират отделните подкатегории с формалните означения на компонентите на лингвистичния знак: 'X' (означавано); /X/ (означаващо), Syntactix (SX) (синтактика – множеството от всички данни за взаимната поява на лингвистични знаци), SIT (ситуация), ConceptR (концептуална репрезентация) и операцията лингвистично обединение \oplus (Мелчук, 1995: 6-8).

Таблица 2 представя пресичането на различните термини, употребявани в класификациите на разгледаните автори. В някои от случаите един термин назовава различни понятия или има различен обхват в различните изследвания. К. Ничева (Ничева 1987) и Калдиева-Захариева (Калдиева-Захариева 2013) например отделят фразеологизмите и устойчивите словосъчетания в различни класове, без йерархична зависимост помежду им, докато в класификацията на Вътв (Вътв 1998) фразеологизмите са подклас на устойчивите словосъчетания.

Дж. Наги	Ю. Балтова	Ш. Бази	Н. Д. Шмельов	В. Виноградов	А. Саг, Т. Болдуни	Ч. Филмер и др.	К. Ничева	В. Кювлиева	Н. Мелчук
	Слова думи, Класификация								
Свободни словосъчетания/фрази									
Илюзии						Илюзии	Съставни изрази	Устойчиви словосъчетания	Несвободни фрази
Неидеологични колкации					Устойчиви словосъчетания (граматикализация)	Институционализация/Конвенционални фрази			
		Устойчиви сложни изрази	Фразеологични обрати			Лексикализиращи фрази			
Фразеологични глаголи									Прагматика
Идиома-тични колкации			Именни фрази Глаголно-именни фрази	Деривативно свързване	Аналитични фразеологични единства	Разложими фрази	Кодирани съставни лексеми	Глаголно-именни словосъчетания	
		Фразеологични единства			Синтетични фразеологични единства	Идиоматични фрази	Декларативни съставни изрази	Фразеологични	Илюзии
				Парадигматично свързване	Синтетични фразеологични единства	Полуфиксирани фрази		Фразеологични	Полуживни Колкации Полуфрази
				Синтагматично свързване					
Пословици Афоризми Кратки изрази Класификация								Пословици Поговорки Кратки изрази	
							Лексикално свързване	Устойчиви словосъчетания	

Таблица 2. Обхват и пресичане на различните термини, употребявани в класификацията

Заключение

Обхватът на конкретно разглежданото понятие и целите, които изследванията си поставят, определят употребата на широко и тясно дефиниране на даден термин и синонимна употреба на различни термини в стеснен контекст. Границата между широкото и тясното разбиране за фразеологията и принципите за класификация се определят от подхода – описателен или формален, от обекта на описание и от теоретичната рамка, чрез която се представя разглежданото явление. Това ни дава основание да смятаме, че утвърждаването на една или друга концепция за широко и тясно схващане за фразеологията е загубило актуалността си в съвременното езиковедие. Възможностите за съчетаване на подходите на различни дисциплини и стремежът за описание на езиковите явления в неизолирана цялостна система води до нови предизвикателства, свързани с ясно дефиниране на типовете устойчиви словосъчетания.

Представеното в настоящия текст виждане поставя въпроса за обхвата на устойчивите словосъчетания и типологизирането им от гледна точка на формализираното им описание за нуждите на компютърната лингвистика. Приема се, че устойчивите словосъчетания са несвободни фрази по дефиницията на Мелчук (Мелчук 1995). Фразеологичните словосъчетания се разглеждат като подтип на устойчивите словосъчетания, а фразеологичността е вътрешна свързаност, която се проявява в спецификите на формата, значението и функциите на устойчивите словосъчетания.

Литература

Алтенберг 1993: Altenberg, B. Recurrent verb-complement constructions in the London-Lund Corpus. // *English Language Corpora: design, analysis and exploitation*. AARTS, J., P. de Haan, and N. Oostdijk, eds. Editions Rodopi, Amsterdam, 1993, 227-45.

Амосова 1963: Амосова, Н. Н. *Основы английской фразеологии*. Ленинград: ЛГУ, 1963.

- Андрейчин 1952:** Андрейчин, Л. Към въпроса за аналитичния характер на съвременния български език. // *Български език*, 1952, (1-2), 20–35.
- Апресиян 1957:** Апресян, Ю. Д. К вопросу означении фразеологических единиц. // *Иностранные языки в школе*. 1957,(6), 12-22.
- Бали 1951:** Бали, Ш., К. А. Долинина и Р. А. Будаков. *Французская стилистика*. Пер. с франц. и ред. Е. Г. Эдкинд. Москва: Иностранной литературы, 1961.
- Бали 1905:** Bally, C. *Précis de stylistique. Esquisse d'une méthode fondée sur l'étude du français moderne*. Geneva: A. Eggiman, 1905
- Балтова 1971:** Балтова, Ю. За границата между сложна дума и словосъчетание. // *Български език*, 1971,(2–3).
- Боас и Саг 2012:** Boas, H. C., and I. A. Sag, eds. *Sign-based construction grammar*. Stanford: CSLI Publications [Distributed by U. of Chicago Press], 2012.
- Божилова 2002:** Божилова, М. Лексикографско представяне на език на автор (писател, поет, публицист). // *Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография: Българско езикознание. Т. 3*. Състав. В. С. Кювлиева-Мишайкова, ред. С. Жерев и др. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2002, 350-399.
- Боск 2004:** Bosque, I. R. *Diccionario combinatorio del español*. Madrid: SM, 2004.
- Бояджиев 1998:** Лексикология // *Съвременен български език: Фонетика, лексикология, словообразуване, морфология, синтаксис: Учебник за ВУЗ*. Съст. Бояджиев, Т., И. Куцаров и Й. Пенчев. София: ИК "Петър Берон", 1998.
- Василева 2008:** Василева, Св. Съпоставителен анализ на руски и български фразеологизми със значение „лъжа“. // *Изследвания по фразеология, лексикология и лексикография: В памет на проф. д.ф.н. Кети Анкова-Ничева*. ред. и състав. Калдиева-Захариева, Ст. и Л. Крумова-Цветкова, София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2008. 89-98.
- Виноградов 1947:** Виноградов, В. В. Об основных фразеологических единицы в русском языке. // *Сборник статей и материалов 1864-1920. ред. Шахматов, А. А.*, Москва: Наука, 1947. 339-364.
- Вътов 1998:** Вътов, В. *Лексикология на българския език. Лексемика, ономастика. Фразеология. Лексикография*. В. Търново: Абагар, 1998.
- Георгиева 2008:** Георгиева, С. Образ женцим во фразеологии (на материале русского и болгарского языков). // *Изследвания по фразеология, лексикология и лексикография: В памет на проф. д.ф.н. Кети Анкова-Ничева*. ред. и състав. Калдиева-Захариева, Ст. и Л. Крумова-Цветкова, София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2008. 64-71.
- Генадиева-Мутафчиева 1959:** Генадиева-Мутафчиева, З. Към въпроса за фразеологичните словосъчетания в българския език. // *Известия на Института за български език*, 1959, (6), 129-163.
- Гласер 1988:** Glaser, R. The grading of idiomacity as a presupposition for a taxonomy of idioms. // *Understanding the lexicon. Meaning, sense and work knowledge in lexical semantics*. Eds. Werner, H., and R. Schulze, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1988.
- Грангер 1998:** Granger, S. Prefabricated patterns in advanced EFL writing: collocations and formulae. // *Phraseology: theory, analysis, and applications*. ed. Cowie, A.P., Oxford: Oxford University Press, 1998, 145–160.
- Грос 1997:** Gross, M. The construction of local grammars. // *Finite state language processing*. Eds. ROCHE, Emmanuel, and Yves Schabes, Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1997, 329-352.
- Дормайер и др. 1998:** Dormeyer, R., I. Fischer and M. A. Keil. A database for verbal idioms. // *EURALEX Proceedings*. 1998, 99-109.
- Дуриданов и Георгиев 1958:** Дуриданов, И. и Вл. Георгиев. *Увод в езикознанието: учебник за учителските институти*. София: Нар. Просвета, 1958.
- Дюлгерова 1985:** Дюлгерова, Г. Минимални фразеологични единици в съвременния български книжовен език. // *Български език*. 1985, (2), 343-349.
- Жуков 1986:** Жуков, В.П. *Русская фразеология*. Москва, 1986.
- Калдиева-Захариева 2005:** Калдиева-Захариева, Ст. Б. *Проблеми на съпоставителното изследване на българската и румънската фразеология*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2005.
- Калдиева-Захариева 2002:** Калдиева-Захариева, Ст. Б. Библиезмите във фразеологията на българския и румънския език. // *Проблеми на българската лексикология, фразеология и*

- лексикография: *Българско езикознание*. Т. 3. Състав. В. С. Кювлиева-Мишайкова, ред. С. Жерев и др. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2002.
- Коева 2006а:** Коева, S. Inflection morphology of Bulgarian multiword expressions. // *Computer applications in Slavic studies - proceedings of Azbuki@ net, International Conference and Workshop*. Sofia, 2006, 201-216.
- Коева, 2006б:** Коева, Св. Синтактични трансформации. // *Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение*. Състав. Коева, Св., София: СемаРШ, 2006, 106-138.
- Коева 2007:** Коева, Sv. Multi-word term extraction for Bulgarian. // *Proceedings of the Workshop on Balto-Slavonic Natural language processing: information extraction and enabling technologies*. Association for Computational Linguistics, 2007, 59–66.
- Коева 2010а:** Коева, Св. Българският семантично анотиран корпус – теоретични постановки. // *Българският семантично анотиран корпус*. състав. Коева, Св., София: БАН, 2010, 7-42.
- Константинова 2008:** Константинова, Д. За някои иронични фразеологизми в българския и словашкия език. // *Изследвания по фразеология, лексикология и лексикография: В памет на проф. д.ф.н. Кети Анкова-Ничева*. ред. и състав. Калдиева-Захаријева, Ст. и Л. Крумова-Цветкова. София, АИ „Проф. М. Дринов“, 2008, 113-119.
- Карагъзова 2005:** Карагъзова, Сн. Пространството във фразеологизмите за емоции (към проблема за езиковата картина на света). // *Съпоставително езикознание*. 2005, **30**(3), 23-29.
- Коуи 1998:** Cowie, A. P. Introduction. // *Phraseology: theory, analysis and applications*. ed. Cowie A. P., Oxford: OUP, 1998, 1-20.
- Коуи и др. 1993а:** Cowie, A. P., R. Mackin, and I. R. McCaig. *The Oxford Dictionary of current idiomatic English. Vol. 1, Verbs with prepositions and particles*. Oxford: OUP, 1993, 92.
- Коуи и др. 1993б:** Cowie, A. P., R. Mackin, I. R. McCaig. *The Oxford Dictionary of current idiomatic English. Vol. 2, Phrase, clause and sentence idioms*. Oxford: OUP, 1993.
- Кръстева-Тончева 2008:** Кръстева-тончева, Ж. За устойчивостта на устойчивите двусъставни съчетания с прилагателно име за цвят във френски и български език (лексико-семантични и лексикографски проблеми). // *Изследвания по фразеология, лексикология и лексикография*. ред. и състав. Калдиева-Захаријева, Ст. и Л. Крумова-Цветкова, София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2008, 154-168.
- Кунин 1970:** Кунин, А. В. *Английская фразеология: Теоретический курс*. Москва: Высш. шк., 1970, 194 – 212
- Кювлиева-Мишайкова 1986:** Кювлиева-Мишайкова, В. С. *Фразеологизмите в българския език*. София: Народна просвета, 1986.
- Кювлиева-Мишайкова 2002:** Кювлиева-Мишайкова, В. С. Към проучването на българската фразеология от епохата на Възраждането (по материали от ръкописния „Словар българско-гръцки в старите и нови наречия“ от Неофит Рилски). // *Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография: Българско езикознание*. Т. 3. Състав. В. С. Кювлиева-Мишайкова, ред. С. Жерев и др. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2002.
- Леонидова 1986:** Леонидова, М. *Проблеми структурно - семантической типологии болгарский и русских фразеологизмов*. 1986.
- Леонидова и Кошелев 1963:** Леонидова, М., и А. Кошелев. Категорията вид във фразеологичните единици. // *Български език*. 1963, **13**(4-5), 378.
- Македонска 1967:** Македонска, Ц. Народно-разговорна лексика и фразеология в творчеството на П. Р. Славейков. // *Известия на ИБЕ*. 1967, (3).
- Мелчук 1995:** Mel'čuk, I. Phrasemes in language and phraseology in linguistics. // *Idioms: structural and psychological perspectives*. Chap. 8. Lawrence Erlbaum Associates, 1995, 167-232.
- Мелчук 1960а:** Мельчук, И. А. К вопросу о „грамматическом“ в языке-посреднике. // *Машиный перевод и прикладная лингвистика*, 1960, (4), 25-45.
- Мелчук и Жолковски 1970:** Mel'čuk, I., and A. Zolkovskij. Towards a functioning meaning-text model of language. // *Linguistics*. 1970, **8** (57), 10-47.
- Мелчук и Жолковски 1984:** Mel'čuk, I., and A. Žolkovskij. *Explanatory Combinatorial Dictionary of Modern Russian*. Vienna: Wiener Slavistischer Almanach, 1984.

Мелчук и др. 1984: Mel'čuk, I., N. Arbatchewsky-Jumarie, L. Elnitsky, L. Iordanskaja, et A. Lessard. *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain: Recherches lexico-sémantiques I*, Montréal: Presses de l'Université de Montréal, 1984.

Мелчук и др. 1988: Mel'čuk, I., N. et al. *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain. Recherches lexico-sémantiques II*. Montréal: Les Presses de l'Université de Montréal, 1988.

Мелчук и др. 1992. Mel'čuk, I., N. Arbatchewsky-Jumarie, L. Iordanskaja, et S. Mantha. *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain. Recherches lexico-sémantiques III*. Montréal: Les Presses de l'Université de Montréal, 1992.

Мелчук и др. 1999: Mel'čuk, I., N. Arbatchewsky-Jumarie, L. Iordanskaja, et S. Mantha. *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain. Recherches lexico-sémantiques IV*. Montréal: Les Presses de l'Université de Montréal, 1999.

Молтоков 1977: Молтоков, А. И. Основы фразеологии русского языка. Ленинград: Наука, 1977, 283.

Мокиенко 1975: Мокиенко, В. М. Искажение фразеологического образа и семантическая динамика фразем. // *Проблемы русской фразеологии. Семантика фразеологических единиц*. Тула, 1975.

Мутафчиев 1954: Мутафчиев, Р. Лексика и типични фразеологични словосъчетания в творчеството на Христо Смирненски с оглед на идеологията му. // *Известия на ИБЕ*. 1954, (3), 61-100.

Муун 1996: Moon, R. Data description and idioms in Corpus Lexicography. // *Euralex'96 Proceedings*. 1996, 245-256.

Муун 1998: Moon, R. Frequencies and forms of phrasal lexemes in English. // *Phraseology: theory, analysis, and applications*. ed. Cowie, A. P., OUP, 1998. pp. 79-100. (Oxford studies in lexicography and lexicology).

Наги 2005: Nagy, G. L. *Thesaurus of English idioms*. Budapest: Tinta. 2005.

Наков 2013: Nakov, P. On the interpretation of noun compounds: syntax, semantics, entailment. // *Natural language engineering*. 2013, 1(1), 1-40.

Недкова 2008: Недкова, Е. Фразеологизми с компоненти названия на цветове в български и сръбски език. // *Изследвания по фразеология, лексикология и лексикография: В памет на проф. д.ф.н. Кети Анкова-Ничева*. ред. и състав. Калдиева-Захариева, Ст. и Л. Крумова-Цветкова, София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2008, 119-126.

Ничева 1973: Ничева, К. Наблюдения върху лексикалния състав на фразеологизмите в българския език. // *Български език*. 1973, 27(5).

Ничева 1974: Ничева, К. Същност и характер на фразеологичната единица. // *Фразеологичен речник на българския книжовен език*. София: БАН, 1974.

Ничева 1987: Ничева, К. *Българска фразеология*. София: Наука и изкуство, 1987.

Ничева и др. 1963: Ничева, К., С. Спасова и Кр. Чолакова. Някои въпроси във връзка с изработването на фразеологичен речник на българския език. // *Български език*. 1963, (4-5).

Ничева и др. 1974: Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език. Т. I*. София: Изд. БАН, 1974.

Пенчев и др., 1998: Пенчев, Й., Т. Бояджиев, Ив. Куцаров. *Съвременен български език: Фонетика, лексикология, словообразуване, морфология, синтаксис*. София: ИК "Петър Берон", 1998.

Полгер 2000а: Polguère, A. Towards a theoretically-motivated general public dictionary of semantic derivations and collocations for French. // *Proceedings of EURALEX 2000*. 2000.

Попов 2002: Попов, Д. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство, 2002.

Попов 1959: Попов, К. Лексика и фразеология на П. Р. Славейков. // *Годишник на Софийския университет, Фил. Ф-т*, 1959, 3(2), 139-233.

Попов 1998: Попов, К. *Синтаксис на българския книжовен език*. В. Търново: Абагар, 1998.

Попова 1967: Попова, В. Обществено-политическа лексика и фразеология в публицистиката на Л. Каравелов. // *Годишник на Софийския университет, Ф-т слав. фил.*, 1967, 11(2), 257-340.

Рамос 2004: Ramos, A. M. Elaboración del Diccionario de colocaciones del español y sus aplicaciones. // *De Lexicografía. Actes del I Simposium internacional de Lexicografía*. Eds. Bataner y J. de Cesaris, P., Barcelona: IULA y Edicions Petició, 149-162.

- Рош и Шабес 1995:** Roche, E. and Y. Schabes. Deterministic part-of-speech tagging with finite-state transducers. // *Computational linguistics*, 1995, 21 (2) (June), 227-253. <<http://bit.ly/1xZ0jgu>>
- Саг и др. 2002:** Sag, I., et al. Multiword expressions: a pain in the neck for NLP // *Proceedings of the 3rd International Conference on intelligent text processing and computational linguistics (CICLing-2002)*. Berlin, Heidelberg: Springer, 2002, 1-15. <http://bit.ly/1KJc6ou>.
- Сала 2007:** Salah, M. French phraseology. // *Phraseology. An international handbook of contemporary research*. Eds. Burger, H.; D. Dobrovolskij, P. Kühn, N. P. Norrick. Walter de Gruyter, 2007, 682-691.
- Синклер 1991:** Sinclair, J. *Corpus, concordance, collocation*. OUP, 1991.
- Синклер 1998:** Sinclair, J. The lexical item. // *Contrastive lexical semantics*. ed. Weigand, E., John Benjamins, 1998.
- Спасова-Михайлова 1970:** Спасова-Михайлова, С. Към въпроса за семантичната същност на фразеологичната единица. // *Известия на ИБЕ*. 1970, (19), 381-390.
- Стоянов 1993:** Стоянов, С., състав. *Граматика на съвременния български книжовен език: В 3 тома. Т. 3, Синтаксис*. 1993.
- Стоянова, 2008:** Стоянова, И. Основни теоретични проблеми, свързани с разпознаването на съставни лексикални единици в българския език. // *Български език*. 2008, (4).
- Стоянова 2009:** Стоянова, И. Някои методи за автоматично разпознаване на съставни лексикални единици за български език. // *Български език*. 2009, (3).
- Стоянова 2010:** Stoyanova, I. Factors influencing the performance of some methods for automatic identification of multiword expressions in Bulgarian. // *Proceedings of the Seventh International conference: formal approaches to South Slavic and Balkan languages (FASSBL), Dubrovnic, Croatia*. Едя. М. Tadic, М. Dimitrova-Vulchanova, and С. Коева. Croatia, 2010, 103–108. <<http://bit.ly/1Iw7DUd>>
- Стоянова 2012:** Стоянова, И. *Автоматично разпознаване и тагиране на съставни лексикални единици в българския език*. Дисертация за присъждане на образователната степен „доктор“. Науч. рък. Св. Коева. София: БАН, Институт за български език. Секция по компютърна лингвистика, 2012. <<http://bit.ly/17Nh6L8>>
- Стоянова и Тодорова 2013:** Стоянова, И. и М. Тодорова. Разработване на речници от съставни единици за български. // *Езикови ресурси и технологии за български език*. състав. и науч. Ред. КОЕВА, Св. и Д. Благоева, София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2013.
- Телия 1996:** Телия, В. Н. *Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Языки русской культуры, 1996.
- Тодорова 2006:** Todorova, M. On the classification of Bulgarian non-free phrases. // *Proceedings of the Fifth International Conference: Formal approaches to South Slavic and Balkan Languages*. 2006, 251-256.
- Тодорова 2010:** Тодорова, М. Съставни единици в Българския семантично аотиран корпус. // *Българският семантично аотиран корпус*. Състав. Коева, Св., София: БАН, 2010, 166–185.
- Уудс 1970:** Woods, W. A. Transition network grammars for natural language. // *CACM*. 1970, 13(10), 591-606. <<http://bit.ly/1VpjS2M>>
- Филипенко 2008:** Филипенко, Т. Корпуснолингвистический подход к анализу семантики идиом (по материалe немецкого и русского языков). // *Изследования по фразеология, лексикология и лексикография*., ред. и състав. Калдиева-Захариева, Ст. и Л. Крумова-Цветкова, София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2008, 59-64.
- Филмор и др. 1988:** Fillmore, Ch. J., P. Kay, and M. K. O'Connor. Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: the case of let alone // *Language*. 1988, 64(3), 501–538.
- Филмор и Кей 1999:** Fillmore, Ch. J., and Paul Kay. Grammatical constructions and linguistic generalizations: the what's X doing Y? Construction. // *Language*. 1999, 75(1), 1–33.
- Халидей 1961:** Halliday, M. A. K. Categories of the theory of grammar. // *Word*. 1961, (3), 241-292.
- Халидей 1966:** Halliday, M. A. K. Lexis as linguistic level. // *In memory of J.R. Firth*. eds. Bazell, C., J. Catford, M. A. K. Halliday, and R. Robins, London: Longman, 1966, 148.
- Халидей, 1985:** Halliday, M. A. K.. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold. 1985.
- Хауърт 1998:** Howarth, P. The phraseology of learners' academic writing. // *Phraseology: theory, analysis, and applications*. ed. Cowie, A. P., Oxford: OUP, 1998, 161-186.
- Чолакова 1967:** Чолакова, К. Към въпроса за формата на фразеологичната единица. // *Известия на ИБЕ*. 1967, (15), 183 – 217.

Чолакова 1968: Чолакова, К. За лексико-граматичната еквивалентност на фразеологичната единица с думата. // *Славистичен сборник: По случай VI Международен конгрес на славистите в Прага*. Отг. ред. Любомир Андрейчин и Ст. Стойков. Т. 6. София: БАН, 1968, 209.

Шмельов 1973: Шмельёв, Н. Д. *Проблемы семантического анализа лексики: На материале русского языка*. Москва: Наука, 1973.

Интонационни контури

В ТЪРСЕНЕ НА РИТМО-МЕЛОДИЧНИ ПАРАМЕТРИ В БЪЛГАРСКОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Петя Бъркалова, ПУ „Паисий Хилендарски“

Petya Barkalova, Paisiy Hilendarski University of Plovdiv

Abstract: The article presents the results of a study of the order of clitics in the Bulgarian copulative sentence in parallel with the constructions with a personal verb. "Out of syntax" explanations are sought, the idea being to bring out a rhythm-melodic parameter alongside the rules of construction of the Bulgarian sentence, known from the generative phrase-structural descriptions. Experimental data proves the hypothesis that the rhythm-melodic "wave", as a prosodic and intonational fact, interferes with the surface level organization of phrases, and some visible regularities are manifested through the order of the clitics. The study was conducted on the background of another outlined scale project for future research – parallel linguistic and musical phrase structures with identical syntactic and rhythm-melodic organization.

Keywords: *syntax of musical and sentence structure, formal description of clitics in the Bulgarian copulative sentence, rhythm-melodic parameter*

Въведение

Насочването на изследователското внимание към ритмо-мелодичните параметри на българското изречение е свързано със завещаната от проф. Йордан Пенчев идея, че явленията „темпо и ритъм на изказването“ остават непроучени, споделена през 1980 г. в монографията му „Основни интонационни контури на българското изречение“ (Пенчев 1980:6). За непроучена изследователска ниша свидетелстват и твърденията на Ст. Джуджев, че в българската народна песен „мелодията възниква естествено и се развива от ритъма и интонацията на думите⁹⁰“ (Джуджев 1975:244). Ако мелодията възниква от ритъма и интонацията на думите, не е ли задача на синтаксиса да изведе наяве ритмо-мелодичен параметър наравно с правилата за строеж на българското изречение? Подобно изследване не е било замисляно и провеждано у нас, но се оказва сериозно предизвикателство. Успоредяването на данни от песенното народно творчество, в което има единство на слово и музика, и на данни от корпуси с български изречения, би захранило археологията на българския езиков и музикален гений. Уникалното в българския музикален казус са неравноделните „народни“ размери. За българския език е всеобщо прието определението на Св. Иванчев – „класически и екзотичен“ (Иванчев 1988). В процеса на успоредяване на данни от българската словесна и музикална култура става интересен интердисциплинарният въпрос за същността на универсалните и национално идентифициращите характеристики на езика и музиката. Интересно би било и търсенето на връзката между неравноделната ритмо-мелодична фолклорна структура и някои типологични черти на българския език. Тази насока се подкрепя от данни в лингвистичната литература, които позволяват догадки, че „словоредът зависи от културологични фактори, а не се определя от принципите на Универсалната граматика“ (вж. критика и контрааргументи в Чинкуе 2013: 46 – 47). Осъзнавайки, че на етапа не са възможни генерализации, както и че научната евристика би отворила нова научна

⁹⁰ В теорията на стихосложението ритъмът е периодично повторение на ударени и неударени срички. Твърди се, че използването на различните размери се определя до известна степен *от особеностите на съответния език* (курсивът е мой, ПБ), макар че зависи и от избора на поета (вж езиковедски модел за проучване на стиховия ритъм в Янакиев 1948).

област, в настоящата статия споделяме проучвания, наблюдения и решения, които очертават ниша, заслужаваща разработване.

Състояние на изследванията по проблема и някои нови възможности

Откриването на общи модели, на тяхното съществуване като форма, съдържание и функция чрез строежа на българската изреченска структура и чрез ритмиката и мелодиката на българската народна музика би захранило две идеи: 1. идеята за интегриращата природата на познавателния процес – неговото свойство да излива съдържания във форми и конструкции; 2. Идеята за специфично български/ареални/културологични проявления на ритмо-мелодичното многообразие и пластична еквивалентност на звука. Търсят се нови обяснения за напасване на звуковата и изреченската/фразовата структура, метрума и смисъла върху материал от българския език.

Някои интердисциплинарни изследвания свидетелстват за количествени натрупвания на теоретичен и аналитичен материал по темата (Бауер 2004, Драбкин, Бент 1987, Лердал, Джакендоф (ред.) 1996; Маер 1997).

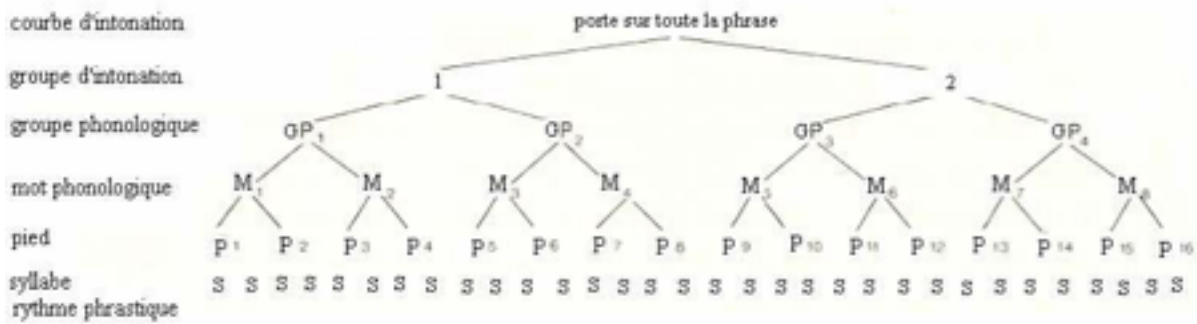
Връзките между езика и музиката са предмет на научни изследвания в други страни от известно време насам. В чуждоезикови източници се натъкваме на повече информация по темата. Тук представяме накратко наблюдения на френски изследователи в тази област. Надин Мак Кери и Аманда Зарновски представят съпоставителна таблица с общите структурни прилики между явленията в музиката и в езика⁹¹ (МакКери и Зарновски 2007):

	Лингвистика	Музика
Структура по продължителност (единица, мярка за продължителност, времетраене)	Сричка	Такт
Групиране (прозодична йерархия)	Срички, думи и т.н. (стъпки)	Такт, тактова черта, която се поставя според ритъма 2/4; 3/4
Ударение (според силата)	Силно и слабо	Времетраене на (нота) и позиция
Метрична скала	Правила, които определят ударението	Правила, които определят ударението
Контур	Интонационна крива	Напрежение и отпускане
Дължина на тембъра	Лингвистична фраза	Музикална фраза

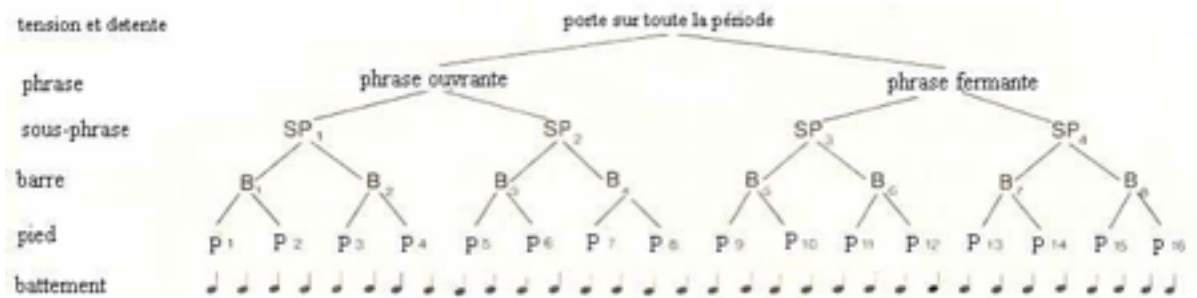
Таблица 1 Обща структура на явленията в езика и музиката

Те представят и две дървовидни структури, лингвистична и музикална, при които вътрешна организация изглежда абсолютно еднаква (МакКери и Зарновски 2007).

⁹¹ Преводът и данните са от предварително проучване на литературата съвместно с Милена Найденова.

Фигура 1. Езикова дървовидна структура

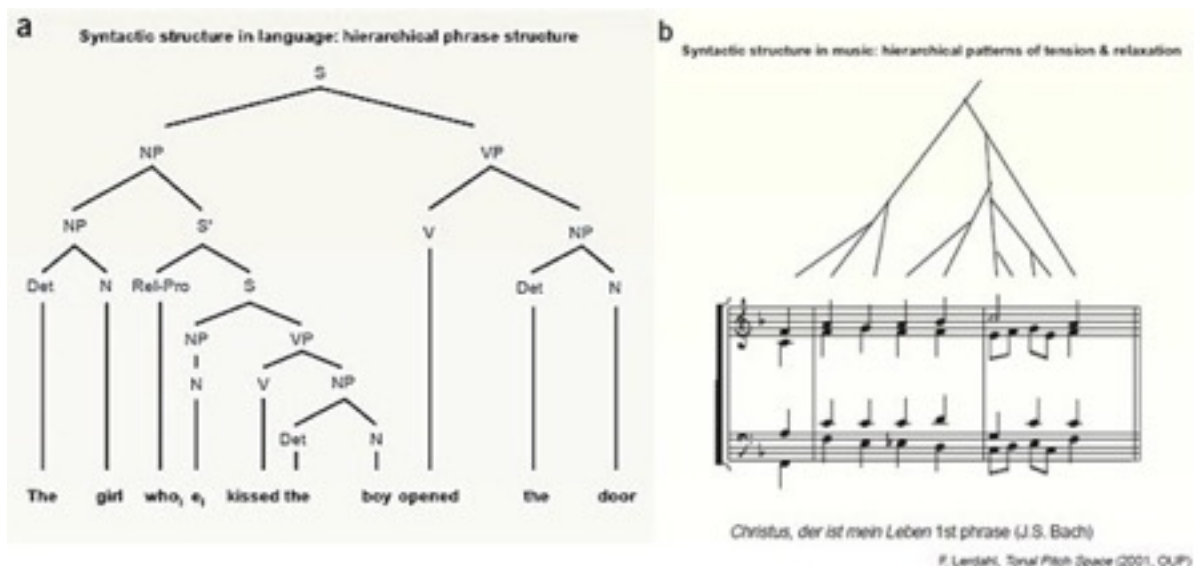

Фигура 2. Музикална дървовидна структура

Очевидният общ щрих към природата на музиката и езика е, че това са сложни йерархично устроени системи, изградени на различни равнища по синтактични правила. Тези правила позволяват комбинирането на основни музикални и езикови явления като сричката и нотата, които на свой ред образуват по-сложни единици като акорди и думи, които пък образуват музикални и езикови изречения.

В англоезичната литература също има редица изследвания, които прокарват паралели между езика и музиката (вж. напр. Лердал и Джакендоф 1996, Пател 2003, Ребушат и др. 2011, Слевк и др. 2013)⁹². И двете системи се разглеждат като йерархии „над“ линейно подредените елементи, които възприемаме. Значението в езика се разглежда като концептуална структура на конкретното събитие (кой какво на кого е направил), докато значението в музиката се предава от специфичния процес на напрежение и освобождаване (обтегнатост и отпускане в таблица 1), протичащ във времето. Сходството между йерархичните структури в езика и музиката е илюстрирано в фигури 3а и 3b (Пател 2003):

⁹² Данните са от предварително проучване на литературата съвместно с Росица Декова.

Фигура 3. Йерархични структури в езика (а) и в музиката (б)

Както в повечето фразови граматика, и тук идеята е, че човек възприема думите не просто в тяхната линейна подредба, а чрез организирането им във фрази и изречения (показано на фиг. 3а). По подобен начин се възприема и моделът на напрежение и освобождаване в музиката, който е представен йерархично на фиг. 3б.

Менталните репрезентации в езика и музиката, разбира се, са различни (напр. езиците имат съществителни и глаголи, граматични категории, които нямат аналог в музиката), но възприемането и обработването на синтактични структури в езика и музиката става до голяма степен по един и същи начин. Това според някои автори (Пател 2003) се дължи на интегрираните ресурси, които мозъкът използва, за да обработи езика и музиката.

Хипотеза

Успоредените езикови и музикални данни силно напъргат езиковата интуиция на лингвистите в посока на хипотезата, че общ когнитивен механизъм задвижва изреченската и музикалната структура. Общото между музикалния и изреченския синтаксис вероятно може да обясни фундаментално човешкия интелект, неговата универсална природа.

По отношение на синтаксиса хипотезата е, че ритмо-мелодичната „вълна“ може да се намеси във фразовата организация на повърхнинно равнище. Някои видими закономерности се проявяват чрез словоредата на клитиките.

Още данни за синтаксиса на клитиките

В настоящия доклад синтактичната цел е ограничена до формализирано представяне на словоредните явления в българското копулативно изречение, тъй като повечето изследвания са правени върху изречения с лична глаголна форма. В перспектива идеята е да се потърси обяснение „извън изолацията на синтаксиса“, което да се свързва с наличието на ритмо-мелодичен параметър. Тази цел, разбира се, е по-далечна. Окуражаващото е, че там, където се прилагат нови подходи, наблюдаваме засилено внимание върху проектирането на метричната структура (foot structure), върху прозодичната цялост на съставките и клъстерите (напр. групи от клитики) в интонационната фраза, както и върху факта, че „синтаксисът предлага структури, а PF (Phonetic Form, фонетичната форма, бел моя, ПБ) се опитва да ги

оформи прозодично и да филтрира тези, които не могат да бъдат анализирани прозодично (Франкс 2013: 125).

В българското изречение специфичният словоред на клитиките е типологична черта, която показва свързаност с няколко други съществени типологични характеристики на българския език: SVO базов словореден тип (подлог-сказуемо-пряко допълнение), относително свободен словоред, нулев субект, удвояване на допълненията. В някои по-нови изследвания по генеративен синтаксис се съдържат нови доказателства за фиксиран словоред при определени условия, като споровете дали фиксацията зависи от синтактични или от прозодични причини, продължават (Риверо 2013, Тишева 2001, Франкс, 2013, Чинкуе 2013).

Словоредните явления в копулативното изречение ще разгледаме на базата на конституентното правило за строеж на статален предикат с копулативен глагол съм и предикативни имена, с възможни непрякообектни предложни разширения (вж повече за теоретичния модел на статалния предикат в съвременния български език в Бъркалова 1995).

VP → съм	$\left\{ \begin{array}{l} (NP) \\ (PP) \\ (AP) \end{array} \right\}$	(PP)
Аз съм ученик.	N	cop N
Аз съм ученик на Иван.	N	cop N p N
Аз съм от плът.	N	cop p N
Ти си сърдит.	N	cop A
Ти си сърдит на Иван.	N	cop A p N

Възможно е непрекият обект да се изрази с кратка клитична форма на личното местоимение в Дателен падеж и да се придвижи напред – като енклитика или като проклитика в различните форми от парадигмата на копулата съм. В конструкции с копула не се срещат винителни клитики, затова клитичният комплекс от т.нар. „парадигматични“ (Франкс 2013), „предикативни“ (Тишева 2001) или „специални“ (Цвики 1977) клитики е „свит“ в сравнение с комплекса в изречения с *verbum finitum*.

$\text{Pr}_{\text{Nom}} \text{cop Cl}_{\text{Dat}} \text{Pr}_{\text{PN}} \rightarrow$ Аз съм **му** ученик.

$\text{Pr}_{\text{Nom}} \text{cop Cl}_{\text{Dat}} \text{Pr}_{\text{PPP}} \rightarrow$ Аз съм **му** за утеха.

$\text{Pr}_{\text{Nom}} \text{cop Cl}_{\text{Dat}} \text{Pr}_{\text{PA}} \rightarrow$ Аз съм **му** благодарен.

Проблем при тълкуването на дателната клитика в копулативни изречения е възможността за двусмислено разчитане на предложната фраза като обектна и като посесивна в рамките на самия предикатив: 1. [Аз [съм [ученик]] на Иван]] – [подлог [копула[предикатив]] непряко допълнение]]]; 2. [Аз [съм [ученик на Иван]]] – [подлог [копула [предикатив с несъгласувано определение]]]. Тук се придържаме към първото тълкуване.

Копулативните прости изречения съдържат данни за фиксиран словоред на дателната местоименна клитика. Фиксацията на пръв поглед се определя от категориите лице и време на глагола съм. Следват списъци с възможните конструкции.

Словоред, прозодия и структурни схеми

**на копулативен тип изречения с предикатив съществително име
и дателна клитика**

(1) <i>Аз</i> <i>съм</i> <i>ти</i> / приятел.	Pron _{Nom} cop Cl _{Dat} PrP
(1A) Приятел <i>съм</i> <i>ти</i> .	pro PrP cop Cl _{Dat}
(2) <i>Тй</i> <i>си</i> <i>ми</i> / приятел.	Pron _{Nom} cop Cl _{Dat} PrP
(2A) Приятел <i>си</i> <i>ми</i> .	pro PrP cop Cl _{Dat}
(3) <i>Той</i> <i>ми</i> <i>е</i> / приятел.	Pron _{Nom} Cl _{Dat} cop PrP
(3A) Приятел <i>ми</i> <i>е</i> .	pro PrP Cl _{Dat} cop

Въпросът защо в изреченията с третоличната форма (3), (3A) клистиката изпреварва глагола *съм*, не е намерил задоволително обяснение в литературата. Тук допускаме, че акцентно-ритмичните и синтактичните закони се преплитат и могат да бъдат едновременно наблюдавани. Аористът и имперфектът на глагола *съм* споделят изцяло синтаксиса на (3) и (3A). Този факт изключва категорията лице като фактор в подредбата.

(4) <i>Аз</i> <i>ти</i> / бях / приятел.	Pron _{Nom} Cl _{Dat} cop PrP
(5) <i>Тй</i> <i>ми</i> / беше / приятел.	Pron _{Nom} Cl _{Dat} cop PrP
(6) <i>Той</i> <i>ми</i> / беше / приятел.	Pron _{Nom} Cl _{Dat} cop PrP
(6A) Приятел <i>ми</i> / беше.	pro PrP Cl _{Dat} cop

За сравнение можем да проследим същата промяна на словоредата в перфектни форми във функция на просто глаголно сказуемо с различна комбинаторика на винителните и дателните клитики:

С винителна клитика

(7) <i>Аз</i> <i>съм</i> <i>го</i> / покáнил.	Pron _{Nom} cop Cl _{Acc} – л
(8) <i>Тй</i> <i>си</i> <i>го</i> / покáнил.	Pron _{Nom} cop Cl _{Acc} – л
(9) <i>Той</i> <i>го</i> <i>е</i> / покáнил.	Pron _{Nom} Cl _{Acc} е – л

В плусквамперфект се следва моделът (9) независимо от лицето:

(10) <i>Аз</i> <i>го</i> / бях / покáнил.	Pron _{Nom} Cl _{Acc} е – л
(11) <i>Тй</i> <i>го</i> / беше / покáнил.	Pron _{Nom} Cl _{Acc} е – л
(12) <i>Той</i> <i>го</i> / беше / покáнил.	Pron _{Nom} Cl _{Acc} е – л

С дателна клитика

(13) <i>Аз</i> <i>съм</i> <i>му</i> / простъл.	Pron _{Nom} cop Cl _{Dat} – л
(14) <i>Тй</i> <i>си</i> <i>му</i> / простъл.	Pron _{Nom} cop Cl _{Dat} – л
(15) <i>Той</i> <i>му</i> <i>е</i> / простъл	Pron _{Nom} Cl _{Dat} е – л

В плусквамперфект се следва моделът (15) независимо от лицето:

(17) <i>Аз</i> <i>му</i> / бях / простъл	Pron _{Nom} Cl _{Dat} е – л

(18) Тѝ_му / бѣше / прѣстѣл Pron_{Nom} Cl_{Dat} e – л

(19) Тѡѝ_му / бѣше / прѣстѣл Pron_{Nom} Cl_{Dat} e – л

С винителна и дателна клитика

(20) А́з_сѣм_ти_го / д́ал Pron_{Nom} cop Cl_{Dat} Cl_{Acc} – л

(21) Д́ал_сѣм_ти_го. pro – л cop Cl_{Dat} Cl_{Acc}

(22) Тѝ_си_ми_го / /д́ал. Pron_{Nom} – л cop Cl_{Dat} Cl_{Acc}

(23) Д́ал_си_ми_го. pro – л cop Cl_{Dat} Cl_{Acc}

(24) Тѡѝ_ми_го_е / дал. ron_{Nom} Cl_{Dat} Cl_{Acc} e – л

(25) Д́ал_ми_го_е. pro – л Cl_{Dat} Cl_{Acc} e

Явлението се запазва във въпросителни конструкции с к-въпроси, ли-въпроси, също и при негация в изречението. При комбиниране на негиращи и въпросителни клитики е в сила правилото на Й. Пенчев за разпределение на частиците „не“ и „ли“: X ли не V, не V X ли (Пенчев 1984:157). Цялостната комбинаторика обаче засега не е разгръщана чрез формални описания. Направените проверки показват запазване на тенденцията „клитика пред третолично е“ и в конструкции с негация и въпрос. За сравнение: Аз ли не съм ти приятел (X ли не V_{cop} Cl_{Dat} PrPN), но Той ли не ми е приятел (X ли не Cl_{Dat} V_{cop} PrPN).⁹³

Неизяснен теоретично остава въпросът защо глаголят *сѣм* и като копула, и като спомагателен глагол, когато е в аорист и имперфект, се подрежа заедно с клитиките в цялата си парадигма за лице по модела на максимално немаркирания третоличен глагол *сѣм*. в ед. ч., сег. време. Данните сочат, че правилата за подреждане са „слепи“ за границите между морфологична форма и синтактична конструкция. От една страна аз – сѣм, ти – си, ние – сме, вие – сте, те – са разполагат със силна морфо-синтактична връзка помежду си, маркирана и в глаголната форма с морфемите за време и лице. По силата на тази връзка и заради енклитичната природа на *сѣм* в сегашно време глаголят се изтегля във втора позиция и не позволява вмъкването на структурния елемент с обектно значение. Между третоличните местоимения (той, тя, то) и третоличното „е“ връзката е много по-слаба, отношенията са немаркирани. От друга страна, разположението на „е“ в (3) допуска, спазвайки Закона на Вакернагел, да тълкуваме акцентно-ритмичната организация като: Тѡѝ / ми_е / приятел, тоест в (3) с ъ м е енклитика и проклитика едновременно или нещо средно между клитика и акцентогенна дума.

Наблюденията върху словоредните трансформации в конструкциите с копулативен и спомагателен глагол *сѣм* убеждават, че на повърхнинно синтактично равнище освен мрежата от граматически универсални: определеност, темпоралност, персоналност, действава и се проявява и законът за акцентно- ритмична организация на изречението. Той е другият път, по който се „каналлизират“ дълбочинните структури до превръщането им във фонетично изразени, граматически оформени и интонационно завършени изречения.

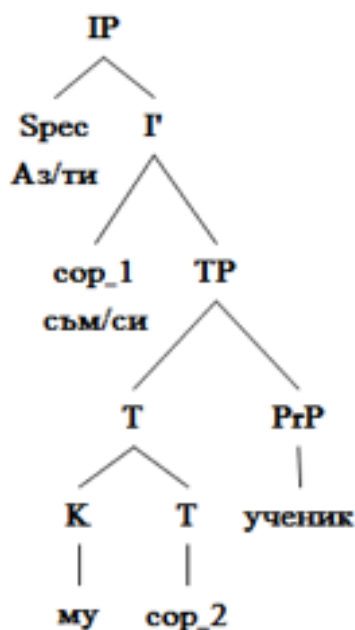
Възможността от двойко тълкуване на „е“ в акцентно-ритмичен план се съгласува с факта, че синтактичната парадигма на аориста и имперфекта на копулата *сѣм* споделя изцяло синтаксиса на (3). С други думи, синтаксисът на формите „бях“, „беше“ в морфологични форми за перфект и плусквамперфект, както и в копулативни изречения с дателни непрякообектни клитики е идентичен със синтаксиса на „е“ в сегашно време: както е в (4) и (6) А́з_ти / б́ях / приятел, Тѡѝ_ми / бѣше / приятел.

⁹³ В структурната схема означаваме предикатива съществително със записа с PrPN .

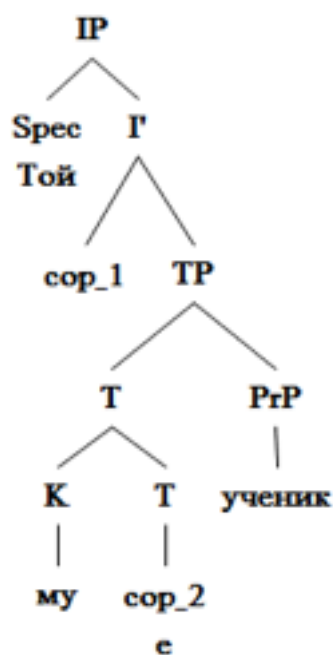
Структурните схеми (3), (4) и (5) изглеждат идентични, с тази разлика, че акцентните единици в (4) и (5) са три и са ясно разграничени, докато случай (3) е хибриден.

Обвързването на синтактичния анализ с изреченската ритмика би било толкова по-сигурно, колкото за по-широк комплекс от форми се отнася. Тук само разширяваме описанията и формализираме записа на явлението, като проправяме пътя на изследването към началната задача: да се направи точно и пълно описание на успоредени български изречения и български музикални структури, което да помогне за създаване на теоретичния модел на ритмо-мелодичния параметър.

Преходът към нови параметри може да се окаже подготвен от някои плодотворни решения, взети с апарата на фразово-структурната граматика и теорията управление и свързване. Такова решение се съдържа в хипотезата на Стивън Франк, че българските личноместоименни клитики са падежни опори – К (Case) – опори. Те се присъединяват към темпоралния възел в йерархията -TP (Tense). Според Франк клитичните форми на спомагателния глагол са съгласувателни опори Agr – опори над TP (Tense) (Франк 2013:122). Пренесена върху копулативните изречения, тази принципна съгласувателна трактовка може да остане в сила, но ще се адаптира към два вида копулативно съм – вляво горе сор_1: съм в сегашно време във форми за 1 л. ед. ч., 2 л. ед. ч., 1,2,3 л. мн. ч., а по-долу, под Т, като „сестра“ на дателната клитика, сор_2: третоличното „е“ и всички форми на съм за аорист и имперфект. Винителен падеж не се приписва. Вместо VP можем да дадем лексикален пълнеж с възможните предикативи PrP → NP, PrP → AP, PrP → PP. Във фразата както копулата, така и дателната клитика са носители единствено на граматична и функционална информация, бидейки лексикално празни. Допускаме съществуването на следните две структури:

Фигура 4. Копула във втора позиция

Фигура 5. Копула в трета позиция

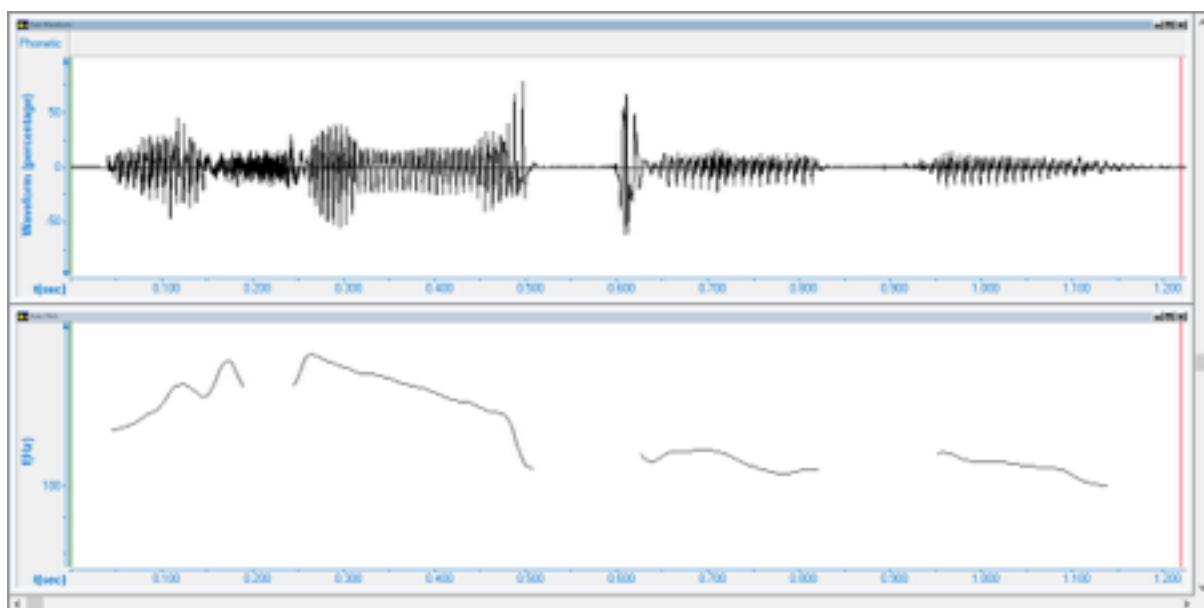
Къде акцентно-ритмичните и синтактичните закони се преплитат и как могат да бъдат едновременно наблюдавани? Този факт подлежи на експериментална проверка. За целта е нужен фокус върху синтактичните интонационни признаци: пауза, височина, ударение. В представените от Й. Пенчев сонаграми и интонограми за българския език са изведени 5 основни и 5 модални интонационни контури, където „интонацията най-често се представя като мелодика – определени съотношения между височинните върхове във фразата“ (Пенчев

1980:178). Системата на описание се обляга на „фразови“ думи, или думи с фонологични признаци, които са налични само в процеса на свързване с цел изграждане на фразата. Важно е и понятието „граница“, за да бъде дефинирана самата фраза в термините на ритмо-мелодичните характеристики. Тук се придържаме към дефиницията на Й. Пенчев: „Фразата се определя като редица от фразови думи в структурата на изречението с едно ударение (фразово или емфатично) върху една фразова дума или върху цялото изречение (емфатично изречение)“ (Пенчев 1980:178).

С помощта на програмата Speech Analyzer в днешно време могат да се проучват някои параметри на изказаното изречение, свързани с ритмиката и мелодиката. Ето възможностите на програмата: изчисляване на прозодичните параметри основен тон, интензивност и дължина; представяне на данните в числов и в графичен вид; прослушване с различна скорост; мелодична крива в реално време и съпоставяне с еталонен модел.

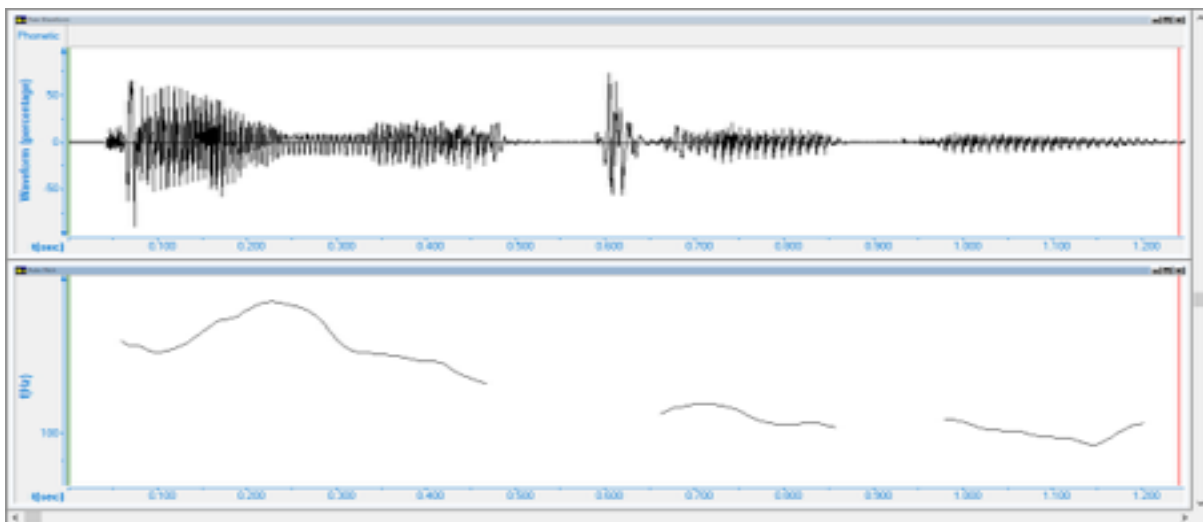
Накратко тук представяме някои първични резултати от обработката с програмата на шест класа изречения от наблюдавания корпус. Графиките са за дължина и интензивност на основния тон (отгоре в прозореца) и за мелодична крива (отдолу). Главните букви означават фразови думи в структурата на изречението, с емфатично ударение.⁹⁴

Аз съм му приятел.

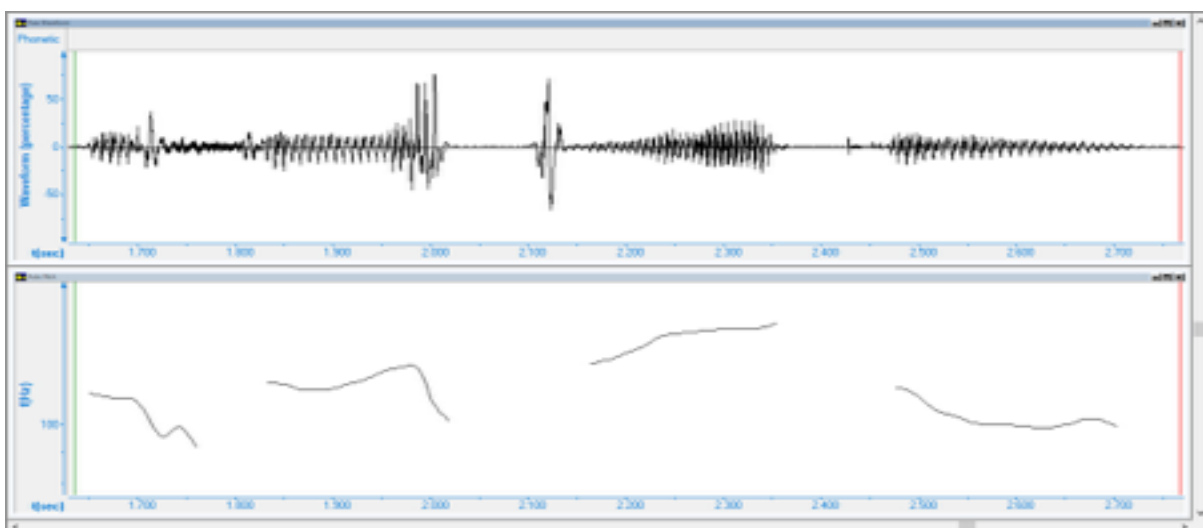

ТОЙ му е приятел.

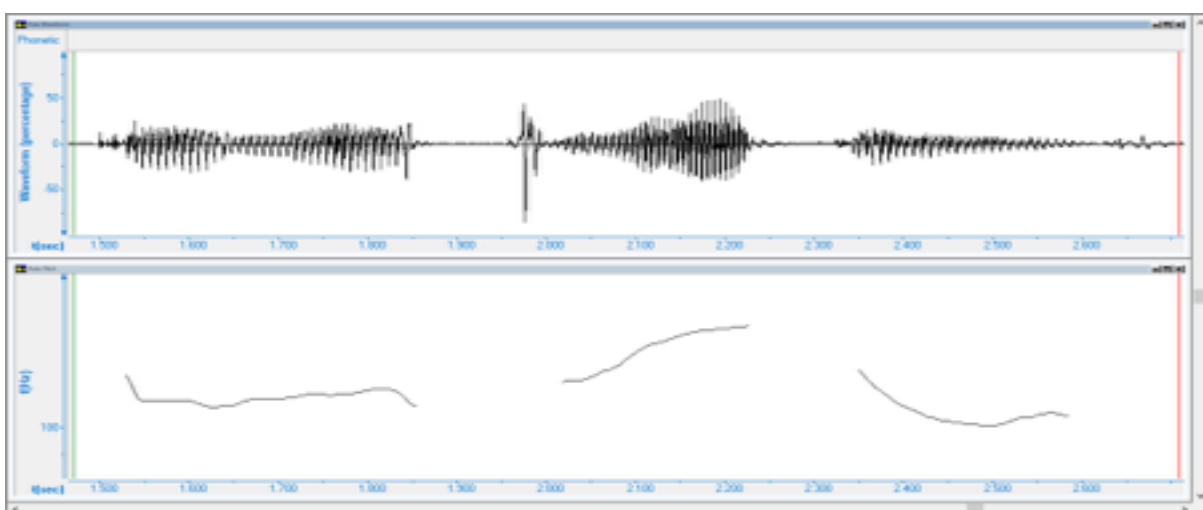
⁹⁴ Изказвам благодарност на доц. д-р Руси Николов за техническото и експертното подпомагане на наблюденията.

Аз съм му ПРИЯТЕЛ.

Той му е ПРИЯТЕЛ.

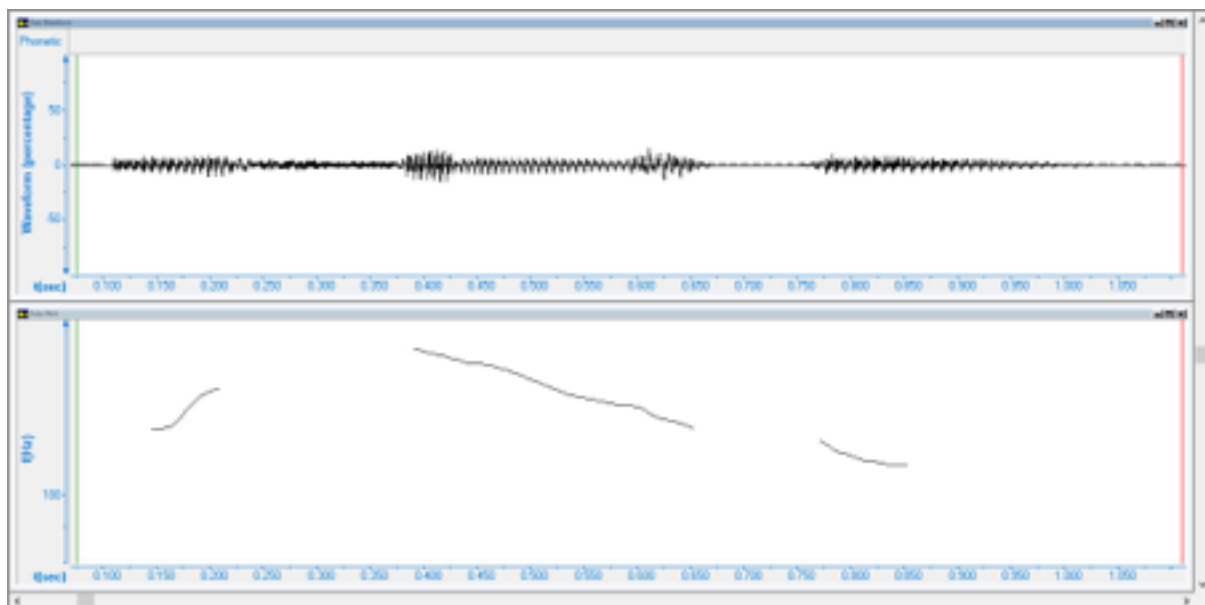

В хода на наблюденията се открояват няколко закономерности. Първо, степента на удареност на фразовите думи не се отразява на сегментацията на мелодичния контур. Второ,

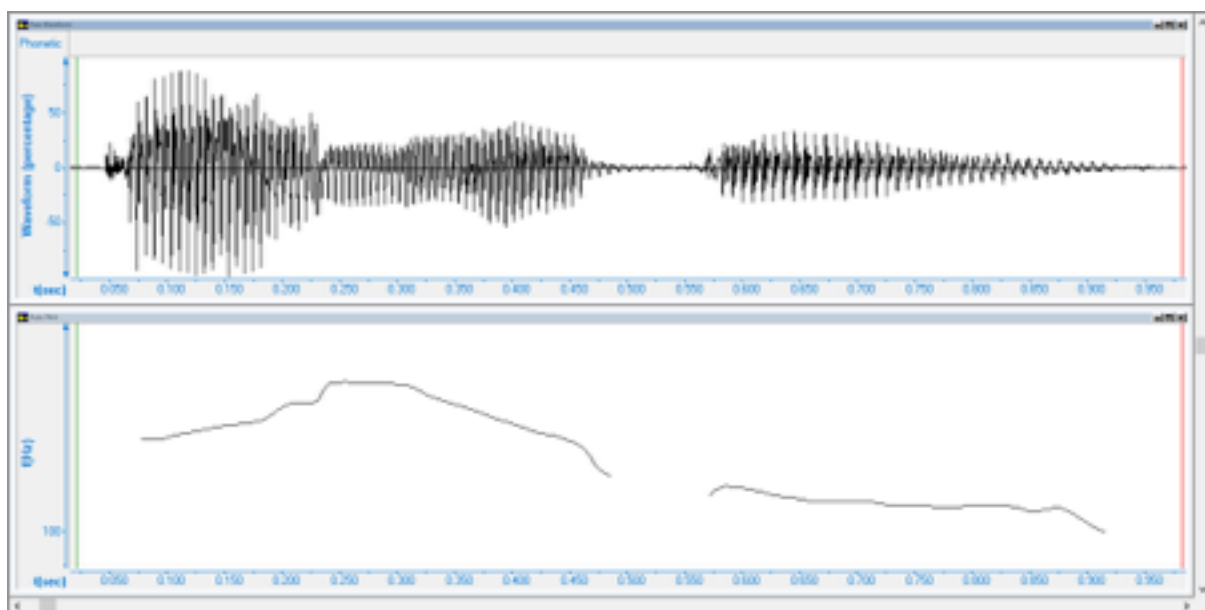
в конструкциите с сор_1 мелодичната крива е от четири сегмента, а в конструкциите с сор_2 се наблюдава трисегментен контур. На тази тенденция даваме работно название „минус един сегмент в мелодичния контур при сор_2“.

За сравнение – във формите за перфект на личен глагол се запазва същата закономерност „минус един сегмент при сор_2“, но тук става въпрос за спомагателен, а не за копулативен глагол с ъ м.

Аз съм му дал.

Той ми е дал.

Тъй като проучванията продължават, тук само ще открянем вратата към втория компонент на търсения параметър – ритъма. Приемаме, че резултатите от изследването на мелодичната крива в копулативните конструкции надграждат знанията за интонационните

контури на българското изречение. Мелодика и интонация се свеждат до видими графично очертаните криви, чието изследване е започнато от Йордан Пенчев, но днес съществуват прецизни компютърни програми, които са на разположение за по-нататъшно разгърнато проучване на ритмо-мелодичните свойства на съвременния български език. Ритъмът засега само е загатнат чрез организираното редуване на сегменти и паузи (отмерено мълчание) при изграждането на фразите и мелодичните контури, както и чрез времетраенето на сегментите. Ритмичните езикови фигури – броят времена в една фигура, са изследвани в българското стихознание, но не са били прилагани в синтактични изследвания. Ритъмът става интересен обект и като пресечна точка на човешката физиология, психика и съзнание заради базовото му присъствие като даденост в живота на човека: ритъм на сърцето, ритъм на дишането, ритъм на ходенето, ритъм на говорене – интонационно оформени езикови сегменти, редуващи се с отмерено мълчание.

Нашето проучване продължава със систематични експериментални проверки. Получените дотук резултати са в начална фаза, споделена тук. Вероятно ще се изискват години работа, и то в сътрудничество с музиколози, етномузиколози и фонетици (експериментални). Ако си послужим с представите на Томас Кун за парадигми и научни общности, които споделят дадени парадигми (Кун 2016), можем да заключим, че темата „не е за сам човек“, че научната общност, обединена около очертаня обект на изследване, все още не съществува, затова заключителният етикет на представената идея е „търси се!“.

Заклучение

Общото и различното в изреченския и музикалния материал вероятно ще ни насочат към метамодели, които могат да се тълкуват в когнитивен план като модели на връзката съзнание – изказ. Търси се универсалната и „родната“ специфика на тези модели. Техните първични очертания са видими в предложените тук структурни схеми, синтактични дървета и мелодични контури на копулативния тип прости изречения в съвременния български език.

На следващ етап предвиждаме синтактичните теории и теориите за музикалния строеж да се прилагат в паралелни анализи на изреченски и музикални фрази. Езиковите и музикалните обекти се представят както във вид на сонаграми, чрез програмата Speech Analyzer, така и във вид на дървета. От музикалната теория се взема понятието за метрума – пулсацията на метрични групи, редуването на метрични времена, и се прилага върху изреченските модели.

Литература

- Бауер 2004:** Bauer, A. „Tone–color, movement, changing harmonic planes“: Cognition, Constraints, and Conceptual Blends in Modernist Music. Rochester: // *The pleasure of Modernism: Meaning, and the Compositional Avant-Garde*. Rochester: University of Rochester Press, 2004. <<https://escholarship.org/uc/item/3s27h884>>
- Бъркалова 1995:** Бъркалова, П. Блок от модели на простите изречения със с ъ м в съвременния български език. // *Съпоставително езикознание*. 1995, № 6, 24 – 37.
- Джуджев 1975:** Джуджев, С. *Българска народна музика, т. 2*. София: Издателство „Музика“, 1975.
- Драбкин, Бент 1987:** Drabkin, W., I. Bent, *Analysis (New Grove Handbook in Music)*. London: Macmillan, 1987

- Иванчев 1988:** Иванчев, С. *Българският език – класически и екзотичен*. София: Народна просвета, 1988.
- Кун 2016:** Структура на научните революции. София: Издателство Изток – Запад, 2016.
- Лердал, Джакендоф (ред.) 1996:** Ledahl, F. and R. S. Jackendoff (eds). *A Generative Theory of Tonal Music*. Massachusetts: The MIT Press, 1996
<<https://mitpress.mit.edu/books/generative-theory-tonal-music>>
- Маер 1997:** Meyer, L. *Emotion and Meaning in Music*. Chicago: University Of Chicago Press, 1961.
<<http://rhythmcoglab.coursepress.yale.edu/wp-content/uploads/sites/5/2014/10/Emotion-and-Meaning-in-Music.pdf>>
- МакКери, Зарновски 2007:** McCarry, N. et A Zarnowski. La prosodie linguistique et la syntaxe musicale // *Actes du XIe Colloque des étudiants en sciences du langage*, 66 –81, 2007.
<http://phonetique.uqam.ca/upload/files/McCarry_Zarnowski_2007.pdf>
- Пател 2003:** Patel, A. Language, music, syntax and the brain // *Nature Neuroscience* 6, 674 –681 (2003) <<http://www.nature.com/neuro/journal/v6/n7/abs/nn1082.html>, <http://www.ccs.fau.edu/~bressler/EDU/AdvCogNeuro/pdf/silverdagger.pdf>>
- Пенчев 1980:** Пенчев, Й. *Основни интонационни контури в българското изречение*. София: Издателство на БАН, 1980.
- Пенчев 1984:** Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение*. София: Наука и изкуство. 1984.
- Ребушат и др. 2011:** Rebuschat, P., M. Rohmeier, J. A. Hawkins, and I. Cross (eds) *Language and Music as Cognitive Systems*, OUP, 2011.
- Риверо 2013:** Риверо, МЛ. Избрани проблеми от българската морфология и синтаксис: анализ от гледна точка на Минималистката програма. // *Нови изследвания по генеративен синтаксис на български език*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013, 67 – 111.
- Слевк и др. 2013:** Slevc, L.R., Reitman, J., & Okada, B.M. Syntax in music and language: The role of cognitive control // *Proceedings of the 35th Annual Conference of the Cognitive Science Society* (pp. 3414 – 3419). Austin, TX: Cognitive Science Society (2013). <<https://mindmodeling.org/cogsci2013/papers/0607/paper0607.pdf>>
- Тишева 2001:** Тишева, Й. Свободен или фиксиран е словоредът на клитиките? // *Българският език през XX век*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2001, 64 – 71.
- Франкс 2013:** Франкс, С. Кратко описание и анализ на парадигматичните клитики в българския език. // *Нови изследвания по генеративен синтаксис на български език*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013, 111 – 137.
- Цвики 1977:** Zwicky, A. *On clitics*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club. 1997.
- Чинкуе 2013:** Чинкуе, Г. Нови доказателства за Универсалната граматика. // *Нови изследвания по генеративен синтаксис на българския език*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013.
- Янакиев 1948:** Янакиев, М. Стиховият ритъм на Никола Йонков Вапцаров // *Език и литература*. 1948, № 3, 93 –109.

УТВЪРДИТЕЛНО „ДА БЕ, ДА”? ДА БЕ, ДА!

Росица Декова, ПУ „Паисий Хилендарски“
Хетил Ро Хауге, Университет в Осло, Норвегия

AFFIRMATIVE “DA BE, DA”? YEAH, YEAH!
Rositsa Dekova, Paisii Hilendarski University of Plovdiv
Kjetil Rå Hauge, Oslo University, Norway

Abstract: This paper discusses the hypothesis that the Bulgarian expression *da be, da* may express either affirmation or negation (expressed by irony), depending on the context and the intonational contour of the phrase. An experiment was carried out in which the informants were recorded reading out short exchanges of both types, and the intonational contours of the phrase have been analysed.

Keywords: Bulgarian, spoken language, negation, irony, pragmatics, intonation.

Въведение

Много често интонационният контур на изречението, а не самата синтактична структура, определят както значението на изказването, така и отношението на говорещия. В некролог на професора по философия С. Моргънбесър в Колумбийския университет на Ню Йорк (Райърсън 2004) е разказан един от многото анекдоти за този остроумен професор: на гост-лекция по философия на езика в Ню Йорк Оксфордският професор Остин казва, че докато двойна негация е равна на положително съждение [напр. *той не е неопитен* = *той е опитен*], двойна положителност никога не е равна на негация, в следствие на което от аудиторията се чуло мърморенето на Моргънбесър: “Yeah, yeah”. Варианти на тази тема се разпространяват и като вицове в англоезичния свят (понякога с фрази като “Yeah, right”, “Yeah, sure”, и т.н.). Трудно се определя кой е първоизточникът, но е ясно, че анекдотът лесно се превежда на български език и с финал “да бе, да” и че употребата на фразата е иронична.

Идеята за настоящото изследване се зароди в дискусия относно записи, направени през 2006 г. от Ванина Сумрова (ИБЕ-БАН), която твърди, че фразата *да бе, да* има както положително, така и отрицателно значение, които се различават по своята интонация. Тя е направила шест записа (частен архив) на изолирана фраза, без контекст, четири от които коректно разпознахме.

Цели на изследването

Статията представя изследване, чиято цел е да се тества хипотезата, че изразът *да бе, да* може да има значение на съгласие (положително) или на несъгласие (отрицателно / негативно / иронично), и интонацията при двете значения е различна.

Езиков материал

Анализираният езиков материал се състои от 213 примера. Таблица 1 показва източниците, брой примери, и разпределяне по положително и отрицателно значение.

Източник

Общо
положителни
отрицателни
неопределени

Български национален корпус (<http://search.dcl.bas.bg>)

	46
	54
	2
BGSpeech (bgspeech.net)	10
	9
	0
	1
Туитър (twitter.com)	91
	8
	71
	12
	213
	63
	125
	15

Таблица 1. Анализ на ексцерпираните примери по източник и значение

Всички примери от Българския национален корпус са от художествена литература, като голяма част от тях са превод предимно от английски и руски. Примерите от BGSpeech са от разговори между младежи или в семейството, записани и транскрибирани от студенти по българска филология в Софийския университет. Примерите от Туитър са събрани с търсене, обхващащо периода от февруари 2015 г. до февруари 2017 г. включително. Отстранени са туйтове с контекст на македонски език и туйтове, за които не е било възможно да се установи контекст, т.е. туйтове, състоящи се само от думите „да бе да”, без възможност да се установи предходният контекст през търсене на акаунта, даден след текста “In reply to”.

Примери на типично положителна употреба:

*Участник 2: да плюс това двайсе лева за цяла година фитнес плюс това
Участник 1: да бе да то си е готино далавера ... (BGSpeech)*

1. — *А, дете играеше и в „Девет дни и половина” и „Вторичен инстинкт”. Той ли? - Да бе, да. Как се казваше? Роджър... (БНК)*

2. — *Очите ми срещнаха червените очи на Черното куче, аз разперих ръце, вдигнах рамене и измърморих: — Да бе, да. Знам, знам — и последвах Мийна. (БНК)*

3. — *Не че ми е работа, просто искам... — Да бе, да, информация. (БНК)*

Примери на типично отрицателна употреба:

@АхххМххх · 27 Jul 2015 Старата любов ръжда не хващала... Да бе да, пълни глупости...Ха-ха-ха — feeling amused (Twitter)

— *Ти ли си, Тиа? Виж какво, адски съжалявам. — Да, бе, да. — Сериозно ти казвам. (БНК)*

Ейб ме зяпна изненадан. — Да бе, да — изсумтя той. — На друг ги разправяй тия. (БНК)

Викам си "да, бе да, точно Слави е седнал и е написал такава песен" (БНК)

Формално представяне

На базата на анализ на контекстите, в които се среща изразът *да бе, да*, се прави опит за формално представяне на логическата структура на различните контексти: такива, в които изразът означава **съгласие**; и такива, в които изразът означава **несъгласие** (формално съгласие + ирония):

Контекст на съгласие:

казва (говорещ А, X)

съгласява се (говорещ В, X)

X: {споделен модел на ситуацията}

Контекст на несъгласие:

казва (говорещ А, X)

съгласява се (говорещ В, X)

X: {споделен модел на ситуацията} & X: {ирония}

Иронията може да съществува в едно изказване, само защото съществува споделен модел на ситуацията (common ground), който прави възможен контраста с действителността (Кларк, Грегер 1984: 124–125).

Изследване с информанти

Въз основа на анализирания езиков материал и формалните презентации на двата типа контекст бяха изработени тестови изречения, в които контекстът ясно да показва дали изразът е употребен с положително или отрицателно значение, т.е. със значение на съгласие или несъгласие на говорещия с предходното изказване. Предварителните очакванията бяха за разлики в интонацията, които да съответстват по значение на контекста.

Тест

Тестът включва 30 текста от типа разговор между двама души (А и Б), като първият изказва някакво твърдение или задава въпрос, а вторият отговаря. Отговорите винаги съдържат фразата *да бе да* (или фраза-дистрактор за отвличане на вниманието), както и допълнителен контекст, който еднозначно да насочва за конкретната употреба на *да бе да* – положителна (утвърдителна) или отрицателна (иронична). Всеки контекст беше съставен на базата на анализирания материал. Текстовете с „положителен“ и „отрицателен“ контекст, както и тези със съдържание за „отвличане на вниманието“ (по 10 от всеки вид) бяха подредени и номерирани от 1 до 30 на случаен принцип. За да се провери доколко контекстът е „правилно разбран“ от информатора, т.е. до колко оценката му на ситуацията съвпада с първоначалното намерение, заложено чрез контекста, към всеки един от текстовете беше добавен въпрос от типа *Според Вас Б съгласява ли се с А?* или *Според Вас Б вярва ли на А?* с възможни отговори *да* или *не*.

Примери за положителен контекст и съгласие:

А: Харесаха ли ти прасковите?

Б: **Да бе, да**, много са сладки. Купихме 10 килограма.

А: Този хляб домашен ли е?

Б: **Да бе, да**. Баба ми го прави. Не е като боклуците в магазина.

А: Искаш ли да гледаме новия филм?

Б: **Да бе, да**. И аз това щях да предложа. Четеш ми мислите.

Примери за отрицателен контекст и несъгласие:

А: Сам си написах домашното.

Б: **Да бе, да**, аз пък съм трамвай.

А: Трябва да тръгвам, ще ти се обадя.

Б: **Да бе, да**. Колкото се обади и вчера.

А: Чета тук, че хората спонтанно се събрали на протест...

Б: Да бе, да, автобус спонтанно ги разтовари.

Примерни текстове за „отвлечане на вниманието“:

А: Тате ще ми купиш ли колело?

Б: Ще ти купя... ама друг път.

А: Твой ред е да изхвърлиш боклука.

Б: Стига де, вчера пак бях аз.

А: Ще ми направиш ли кафе?

Б: Аха... И аз това си мислех. Ти какво? Ръце ли нямаш?

Информанти

Информаторите бяха десет човека, на възраст от 17 до 52 години, мъже и жени, от различни населени места: Асеновград, Благоевград, Варна, Пловдив, София,... От тях с роден език български са девет човека, а един – с руски/казахски.

Провеждане

Всеки информатор прави теста без наличието на други присъстващи, освен тестващия. Следват се предварително зададени инструкции: 1) прочетете текста от лявата колонка и отговорете на въпроса към него, 2) прочетете текста на глас, 3) преминете към следващия текст.

Методика на анализ

Аудио откъсите с *да бе, да* се изваждат с помощта на програмата Audacity, след което с програмата Praat се прави сонаграма и от нея се изважда интонационният контур (*pitch*). След това се правят прегледи от положителните и отрицателните употреби в записите. Фиг. 1 показва по един от двата типа интонационни контури, от един и същ информант:

Положително

Отрицателно

Фиг. 1 Примерни интонационни контури от един информатор

Резултати

След обработване на повече от половината на записите се вижда тенденция към високи честоти на звука към края на положителните примери, а равен тон в завършека на отрицателните. Таблица 2 показва разпространението на повишаването на тона при положителните примери:

Информатор

Брой (от 10)

Недоразбрани примери

коментари

Информатор 1

6

Информатор 2

8

Информатор 3

6

1

Информатор 4

9

1

Информатор 5

0

2

2 с възходяща интонация на *бе*

Информатор 6

2

3

Информатор 7

7

1

техническа грешка

Информатор 8

9

Информатор 9

7

1

Информатор 10

7

1

Таблица 2. *Положителни примери с възходяща интонация на края*

Тенденцията в общи линии съвпада с изолираните примери на Ванина Сумрова. Във фиг. 2 привеждаме интонационните профили от един от нейните примери:

*Положително
Отярицателно*

Фиг. 2 *Примерни интонационни контури от запис на Ванина Сумрова*

Анализ на резултатите и дискусия

Анализът на ексцерпираните примери показва, че отрицателната /иронична/ употреба е много по-често срещана в разговорната реч. В голяма част от случаите фразата се употребява самостоятелно – интонацията /иронията/ е маркирана чрез възклицание, емотикон или многоточие.

Случаите на положителна употреба са много по-редки и значително по-трудно се разпознават. Фразата обикновено е последвана от контекст, допълващ изказването (поясняващ и утвърждаващ съгласието), което донякъде обяснява възходящата интонация, която не е характерна в самия край на изказването (както при негативните употреби или при възклицание), но пък е очаквана, ако изказването продължава.

Съществуват редица изследвания на иронична интонация в много езици, и правени с много повече параметри и по-голяма точност от нашето изследване. Например, студията на де Мораес и Стейн (2006) върху бразилската разновидност на португалски език освен ирония обхваща още седем отношения към изказването (неутрално, уважение, отчаяност, разочарование, оправдание, очевидност, несигурност). Иронията се характеризира със слабо възходяща интонация на последната ударена сричка плюс удължение на гласните.

В подхода на Брайънт и Фокс Три (2005) върху английски не се използват доброволци или актьори за записване на тестовите изречения, а те се събират от програми по радиото от жанра „ток шоу” и се предлагат на информатори-слушатели. Авторите заключават, че информаторите не могат да разпознават разликата между неутрални изказвания и прояви на „суха ирония”, а само между неутрални и “свирепа ирония” и в последния случай има възможност разпознаването да не се дължи на интонационни контури, а на ритъма на изказването (2005: 270).

В немска иронична реч според Шарер и Кристман (2011) няма съществена разлика в интонационните контури, но по-ниска обща тоналност, по-голяма сила на гласа и удължение на гласните.

Интонационните контури на различните видове изказвания – въпросителни, възклицателни и т.н. – не са универсални и не е неочаквано да има междуезикови разлики, напр. между немски и португалски. Интересната находка в нашия материал е защо положителните, т.е. неироничните *да бе да*, се отличават с възходяща интонация, иначе типична за някои въпросителни изречения (Стойков 1961: 146; Бояджиев 1999: 79) – тези, които не са с въпросителна дума.

От гледна точка на фонетичната организация на сегментните и супрасегментните единици Тилков (1974) определя съществуването най-общо на два основни произносителни стила – маркиран и немаркиран. В нашия случай смятаме ироничната (отрицателната) употреба на *да бе, да* за маркирана на ниво суперсегментна единица. Според Пенчев (1982: 257) интонационната система на езика се осъществява като определено съотношение между тоналните характеристики преди всичко на ударените срички на думите в изказването, т.е. смятаме, че маркирането на израза се получава не само чрез интонация, а и чрез акцент. В случаите на маркирана употреба този акцент пада върху първото *да*. По своята низходяща интонация този израз прилича на българските въпросителни изречения с въпросителни *к*-думи. Ето защо, следвайки Пенчев (1980: 21), който отделя основните интонационни контури на българското изречение чрез установяване на противопоставяния в т. нар. синтактико-рематична структура на изказването, смятаме, че тук случаят е точно такъв. При отрицателна употреба акцентът (ремата) е в началото, върху първото *да*, което носи и ироничната интонация, а с това и смисъла на целия израз (на отрицание); докато при положителната употреба акцентът пада върху второто *да*, което всъщност носи значението на съгласие и потвърждава предходното изказване. Оттам и двата интонационни контура – с възходяща интонация върху ремата (подобно на различните въпросителни изречения).

Заклучение и бъдещи насоки

Направеното корпусно изследване и тестове с информатори потвърдиха възможността за употреба на израза *да бе, да* с положително и отрицателно (иронично) значение. Анализът на получените резултати съответства изцяло на твърдението на Пенчев (1980: 21) за възможностите за противопоставяне в рамките на синтактично-рематичната структура на изказването, споделян и от Цонев (2007: 266), който също твърди, че *синтактичната форма определя мелодичния контур не пряко, а чрез рематичната форма*. Това може да се сметне и за един от случаите, за които Пенчев (1966: 12) смята, че „синтактически несвързани с изречението думи и съчетания от думи, ... изразяват отношението на говорещия към това, за което говори, общата оценка на съобщението, ...” (вж. Тишева 2013).

Планираме продължение на изследването, което да тества хипотезата за доловимото различие в интонационните модели, като изрежем аудиозаписите на фразата «да бе, да» от контекста и тестваме други информатори да разпознаят без контекст дали фразата е използвана в случай на съгласие или несъгласие.

Резултатите от изследването могат да бъдат използвани за:

- теоретични изследвания, свързани с анализ на контекста и интонационните контури на фрази, които могат да има различно значение в зависимост от интонацията;
- целите на компютърната обработка на езика и по специално за автоматично определяне на отношението на говорещия (sentiment analysis).

Литература

- Бояджиев 1983:** Бояджиев, Т., Ив. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език (фонетика, лексикология, морфология, синтаксис)*. София: Петър Берон 1998.
- Брайънт, Фокс Три 2005:** Bryant, G.A, Fox Tree, J. E. Is there an ironic tone of voice? // *Language and Speech* 48 № 3, 257–277.
- Кларк, Гериг 1984:** Clark, H.H., Gerrig, R.J. On the pretense theory of irony. *Journal of Experimental Psychology: General* 113 № 1, 121–126. 5 април 2017. <http://web.stanford.edu/~clark/1980s/Clark,%20H.H.%20_%20Gerrig,%20R.J.%20_On%20the%20pretense%20theory%20of%20irony_%201984.pdf>
- де Мораес, Стейн 2006:** de Moraes, J. A., Stein, C. C. Attitudinal patterns in Brazilian Portuguese intonation: Analysis and synthesis. http://www.isca-speech.org/archive/sp2006/papers/sp06_223.pdf
- Пенчев 1966:** Й. Пенчев. *Въвеждащи и вметнати думи и изрази в съвременния български книжовен език*. София: Издателство на БАН 1966.
- Пенчев, Й. 1980:** Й. Пенчев. *Основни интонационни контури в българското изречение*. София: Издателство на БАН 1980.
- Райърсън 2004:** Ryerson, J. Sidewalk Socrates. // *The New York Times Magazine* 26.XII. 25 март 2017 < http://www.nytimes.com/2004/12/26/magazine/sidewalk-socrates.html?_r=0>.
- Стойков 1961:** Стойков, Ст. *Увод в българската фонетика*. [Stoykov, St. Uvod v balgarskata fonetika.] София: Наука и изкуство 1961.
- Тилков, Бояджиев 1977:** Тилков, Д., Бояджиев, Т. *Българска фонетика*. [Tilkov, D., Boyadzhiev, T. Balgarska fonetika.] София: Наука и изкуство 1977.
- Тилков 1974:** Тилков, Д. Правоговорната норма в телевизионните предавания. – В: Проблеми на българската книжовна реч. София, 1974.
- Тишева 2013:** Тишева, Й. Прагматични аспекти на устната реч. *Littera et Lingua Series Dissertationes* 3. ISSN: 1314-3352 Издател: Факултет по славянски филологии, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, 2013.

Цонев 2007: Цонев, П. Интонацията – израз и реализация на значение. // *Годишник на Филологическия факултет на ЮЗУ "Неофит Рилски"*, т. 5, 259-281, Благоевград 2007

Шарер, Кристиан 2011: Sharrer, L., Christmann, U. Voice modulations in German ironic speech. // *Language and Speech* 54 № 4, 435–465.

Корпусна и компютърна лингвистика

СТРАДАТЕЛНИТЕ ПОДЛОЗИ

Петя Осенова (СУ „Св. Кл. Охридски”)

THE PASSIVE SUBJECTS

Petya Osenova (Sofia University “St. Kl. Ohridski”)

Abstract

The paper discusses the distribution of the passive subjects in syntactically analyzed sentences of Bulgarian. Two types of passive subjects are considered: nominal and sentential. In the presented analysis the semantics of the predicate and its subject has been taken into account. The semantic typology of the predicates follow the semantic lexicographic classes in WordNet⁹⁵ (verb.cognition, verb.competition, etc.) while the semantics of the subject reflects the semantic roles (Agent, Patient, Experiencer, etc.) as well as the semantic ontological constraints, associated with the predicates (person, object, artefacts, etc.)

Key Words: syntax, Bulgarian, passive constructions, nominal passive subjects, sentential passive subjects

1. Увод

Въпросите за същността на категорията *залог* и явлението *диатеза* – най-вече от гледна точка на синтаксиса – са предмет на изследване на редица български граматисти. Подробен преглед в това отношение може да се намери в Димитрова (2009). Там се посочва, че „Й. Пенчев разглежда залогa като синтактична категория и като вид диатезно отношение между семантични роли и синтактични функции, тъй като пасивната трансформация е свързана с промяна на синтактичната функция на съществителните без промяна на семантичните им роли” (стр. 4– 5).

В тази своя работа следвам горните разбирания на Й. Пенчев, като приемам и неговата дефиниция за страдателна конструкция, дадена в Пенчев (1984: 99): „страдателна конструкция е тая, която е резултат от придвижването на допълнението в позицията на подлога с промяна на синтактичната му функция от обектна в подложна, но без промяна на лексикални единици или на семантични роли”.

Подобно на Димитрова (2009: 13) приемам, че пасивните конструкции са производна диатеза, тъй като при тях има аргумент, който е повдигнат/понижен синтактично и/или изключен от изказването.

Настоящата статия обаче няма за цел да разгледа връзката между изходна и производна диатеза, нито теоретичните въпроси, свързани с видовете залози/диатези. Предмет на емпиричното изследване са изречения, в които сказуемото е в страдателен залог и има свой подлог. Страдателен залог в случая означава, че глаголната форма е изразена чрез причастнострадателно спрежение или чрез форманта ‘се’. Подлозите в изречения с глаголи в страдателен залог наричам накратко „страдателни подлози”. Това означава, че става дума за ‘дълбоки’ преки обекти (търпители на действието в най-общ смисъл). Наблюденията са направени от корпусна гледна точка и затова показват дистрибуцията на определени типове страдателни подлози в рамките на ексцерпиран материал от печатни медии. Страдателните форми на глаголите, изразени с причастнострадателно спрежение, се разпознават с голяма

⁹⁵ <https://wordnet.princeton.edu/>

точност и автоматично, чрез правила (*Книгата беше прочетена*), но страдателните форми със ‘се’ трябва да се преглеждат ръчно поради високата степен на многозначност (*Книгата се чете лесно* – страдателен залог; *Тук се чете лесно* – безличен залог; *Вратата се отваря* – страдателен залог или интранзитивация и т.н.).

От една страна, се изследват подлозите, изразени с номинална група. От друга страна, се обръща внимание и на подлозите, изразени с подчинени изречения.

2. Характеристика на използвания корпус

За наблюденията в тази статия е използван корпусът със синтактично анализирани изречения Бултрибанк във формата на инициативата за Универсалните зависимости⁹⁶. Тази инициатива представя синтактично анализирани корпуси за различни езици спрямо обща анотационна схема, която има за цел да постигне: по-обективна сравнимост на обучаваните синтактични анализатори за различни езици; по-голямо покритие и прецизност на синтактичните анализатори за различни езици; коректност на езиковите анализи с оглед на особеностите на съответния естествен език; по-информативна езикова типология.

Инициативата за Универсални зависимости има като теоретична основа депendentната граматика, тъй като през последните години тя се оказва по-успешна при разработването на автоматични синтактични анализатори в сравнение с конституентната. Разбира се, в рамките на депendentните теории (или още – граматиките на зависимостите⁹⁷) има различни направления, но основната идея е една – отбелязват се отношения между думи, а не между фрази. Идеологията на Универсалните зависимости възприема по-скоро семантичен и семантично-синтактичен подход, отколкото чисто граматически. Това означава, че опора е винаги пълнозначната дума (с много малки изключения), а функционалните думи (предлози, спомагателни глаголи и др.) са зависими елементи. По този начин се увеличава степента на сравнимост между езиците, защото представянето е насочено към дълбинното равнище (ако боравим с термините на теориите с две или повече равнища на представяне като тези на Н. Чомски). Разбира се, универсалната рамка предвижда място и за добавяне на характеристики, специфични както за групи езици, така и за отделни езици. По-подробна информация за анализите на българския синтактичен ресурс Бултрибанк в рамките на Универсалните зависимости може да се намери в Осенова (2016) и Осенова и Симов (2015).

На Фиг. 1 е дадена йерархията на подлозите като основни депendentни на предикатите. Според начина си на изразяване подлозите могат да бъдат съответно номинални (изразени чрез именна фраза) и предикатни (изразени чрез подчинено изречение). В статията се разглеждат номиналните пасивни и предикатните пасивни подлози (т.е. подлози към предикат в страдателен залог).

⁹⁶ <http://universaldependencies.org/#bg>

⁹⁷ Повече информация за тези граматиките може да се намери в Осенова (2016).

Фиг. 1: Видове подлози като зависими на предикатите.

3. Корпусни наблюдения

Общият брой изречения, от които е направена ексцерпцията, е 11 138. От тях 1158 изречения са с номинални подлози (т.е. 10 %) и 74 изречения са със сентенциални подлози (т.е. 0,7 %). При изреченията с номинални подлози в 66 % от случаите подлогът предхожда своя предикат-опора, а разстоянието между подлога и опората е средно около 3 думи. Това означава, че макар и превес да има словоредният модел подлог-опора (*Книгата беше прочетена*), в немалко случаи се среща и обратната реализация, т.е. опора-подлог (*Прочетена беше книгата*). Разстоянието между тях не е голямо. На Фиг. 2 е представено изречение с номинален страдателен подлог (*ВУЗ-овете*). Чрез релацията *nsubjpass* той е свързан със своята опора – пълнозначната част в глаголната форма *са поставени*.

Фиг. 2: Изречение с номинален страдателен подлог.

При сентенциалните подлози в 92 % от случаите предикатът-опора предхожда своя сентенциален подлог (*Чува се, че ще вали*). Това означава, че преобладават случаите, в които главното изречение предхожда подчиненото подложно. В случаите, когато сентенциалният подлог предхожда своята опора, се предпочитат релативни връзки (срв. *Че ще вали, се чува* и *Който иска, нека каже*). Разстоянието между подлог и предикат средно е 6 думи.

На Фиг. 3 е представено изречение със сентенциален подлог (*Който търси съвършенство*). Чрез релацията *csubjpass* глаголната опора на подчиненото изречение *търси* е подчинена на пълнозначната част в глаголната форма *осъден е*.

Фиг. 3: Изречение със сентенциален страдателен подлог.

В това изследване като параметри се използват семантиката на глагола и семантиката на подлога.

Като начало се прави класификация на глаголите, към които се отнасят подлозите.

При първоначалния преглед на глаголи с номинални подлози прави впечатление, че семантичното покритие е голямо, но има преобладаване на глаголи за комуникация, мисловна дейност, движение, положение. Вътре в рамките на страдателните се-конструкции се срещат предимно глаголи за комуникация (*Все по-често се споменават идеи за промяна*), за мисловна или емоционална дейност (*По лицето му се четат недоволствие*), за перцепция (*Чу се весело прихване*). При страдателнопричастните глаголни форми семантичното разнообразие е още по-голямо, като се появяват например и глаголите за движение (*За тази годишнина ще бъде връчено бойното знаме*), за промяна (*В него се подготвят пилоти; Очакваме да бъдат намалени митата*), за положение (*Всички уреди бяха разположени в стената*).

При първоначалния преглед на предикати с подложни изречения без изненада става ясно, че най-честите съюзи за въвеждане на такива изречения са *че* и *да*, по-рядко е релативна дума. Също така преобладават страдателните се-глаголи с когнитивно значение или значение за съществуване: *Предполага се, че подпалвачите са крадци; Оказа се, че там имало живот; Очаква се цар Симеон да благослови обединението на монархистите; Вече се чува, че ще се извади отново темата за досиетата; Предвижда се тръбопроводът да доставя газ от Ямалския полуостров; Не се разбира за какво ще отиват месечните лепти на занаятчиите*.

При причастнострадателните глаголни форми се срещат основно глаголи с когнитивни значения, както и със значения за комуникация: *Казано е, че вярата ще ни спаси; Установено е, че умъртвяването е извършено четири дни преди откриването на тялото*.

Следователно, очаквано, при предикатите, които взимат изреченски подлози, не се среща такова семантично разнообразие, каквото се наблюдава при предикатите с номинални подлози.

Като следваща стъпка се прави класификация на самите подлози като аргументи на предикатите. Ясно е, че семантиката на предикатите предопределя и семантичните особености на синтактичните подлози. При номиналните подлози като семантични ограничения преобладават хора, обекти (физически и артефакти), абстрактни съществителни за мисловна дейност и комуникация. Преобладаващите семантични роли включват обичайните типове за страдателна конструкция с оглед на предиката – *Тема, Пациент, Резултат*. Тъй като семантичните роли не дават достатъчно детайлна информация за семантиката на подлозите, се налага използването на по-информативната класификация на лексикографическите класове, на които се разчита в лексикалния ресурс WordNet.

Семантичните класове са общо 15 на брой. Те са следните, като в скоби е дадена и честотата им в синтактичния корпус Бултрибанк: глаголи за комуникация (*verb.communication* 283); глаголи за социална дейност (*verb.social* 222); глаголи за статично състояние (*verb.stative* 219); глаголи за движение (*verb.motion* 204); глаголи за когнитивна дейност (*verb.cognition* 203); глаголи за промяна (*verb.change* 184); глаголи за притежание (*verb.possession* 130); глаголи за контакт (*verb.contact* 97); глаголи за създаване (*verb.creation* 95); глаголи за

перцепция (*verb.perception* 86); глаголи за състезание и конкуренция (*verb.competition* 63); глаголи за емоция (*verb.emotion* 53); глаголи за човешкото тяло (*verb.body* 41); глаголи за астрономическото време (*verb.weather* 14); глаголи за консумация (*verb.consumption* 13). Общият брой на аотираниите класове до момента е 1907. Поради спецификата на синтактичния корпус, който съдържа предимно текстове от вестници, по-честите класове са за комуникация, социална дейност, за статично състояние и движение. Най-редки класове са съответно глаголите за човешкото тяло, астрономическото време и консумацията.

Ценното при добавянето на семантичните класове е регулирането на семантичните роли и привнасянето на допълнителен семантичен компонент от предиката. Следват примери, при които семантичната роля е дадена в квадратни скоби, а семантичният клас – съответно в кръгли скоби:

Хората [Пациенс] обаче лесно могат да се заразят (verb.body) от месо и мляко [Източник]

Алуминият [Пациенс] е включен (verb.change) и в окачването [Цел]

Тази позиция [Тема] се възприема (verb.cognition) с по-голяма охота от американците [Експериментер]

Левицата на Илиеску [Пациенс] бе победена (verb.competition) на изборите през 1996 г. от управляващата досега десноцентристка коалиция [Агенс]

При подложните изречения се изразяват предимно събития, дейности, състояния, процеси. Тук по-интересни за наблюдение остават самите предикати, на които подчинените изречения са подлози, но интересна би била и типологията на номинализираните събития, които имат подложна роля към тези предикати. Срв. напр. *Предвижда се тръбопроводът да доставя газ от Ямалския полуостров* и варианта с номинализирано събитие *Предвижда се доставянето на газ чрез тръбопровода от Ямалския полуостров*. Тези задачи остават за бъдеща работа.

4. Заключение

В това кратко изследване беше поставен въпросът за дистрибуцията на номинални и сентенциални подлози при предикати в страдателен залог, като се взеха предвид семантичните роли на тези подлози и семантичните класове на предикатите. Подобно проучване е интересно от гледна точка на честотата на издигане на допълнението в подлог в различни тематични области. В тематичната област на медийните текстове номиналните подлози при предикати в страдателен залог се оказаха около 10 %, докато сентенциалните – под 1 %.

Като насока за бъдеща работа остават още редица въпроси, сред които: обобщаване на честотата на реализация на семантичните роли при подлозите на страдателни конструкции; детайлизиране на наблюденията върху сентенциалните типове страдателни подлози и тяхното адекватно типологизиране; сравняване на реализациите на семантичните роли при подлозите на страдателни конструкции в причастнострадателно спрежение и се-спрежение.

Литература

Димитрова 2009: Димитрова, М. Залог и диатеза: функциониране на залогови форми в текст. В: *Проблеми на граматичната система на българския език – глагол. Българско езикознание*. Т. 5. АИ „Проф. М. Дринов”, София, 2009, 278– 304.

Осенова и Симов 2015: Osenova, P. and Simov, K. Universalizing BulTreeBank: a Linguistic Tale about Glocalization. In: *Proceedings of BSNLP 2015*, Hissar, Bulgaria, pp. 81–89.

Осенова 2016: Осенова, П. *Грамматическо моделиране на българския език (с оглед на обработката на естествен език)*. Изд. „Парадигма”, София.

Пенчев 1984: Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение*. Наука и изкуство, София.

АВТОМАТИЧНО РАЗПОЗНАВАНЕ НА ПРОСТИ ИЗРЕЧЕНИЯ В СЪСТАВА НА СЛОЖНОТО В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Ивелина Стоянова, Светлозара Лесева

Институт за български език „Професор Любомир Андрейчин“, Българска
академия на науките

Ivelina Stoyanova, Svetlozara Leseva

Institute for Bulgarian Language *Professor Lyubomir Andreychin*

Abstract

The paper presents a module for identification of clauses within the sentence as well as the relations of coordination or subordination between them. The method requires as input a POS tagged corpus and relies on: (a) recognition of clause predicates using syntactic patterns, (b) recognition of linking elements (conjunctions, pronouns, adverbs, linking phrases, punctuation), and (c) a set of syntactic rules for identifying clause borders which include clause opening and clause closing elements. The method reaches an F_1 score of 0.900 on recognition of full clauses and 0.942 on single boundaries. It is relatively language independent and performs well on English (F_1 score of 0.734 on full clauses).

Key words: automatic clause segmentation, pattern matching, corpus, syntactic annotation

1. Въведение

Разделянето на сложното изречение на прости изречения е важна стъпка при обработката на текст, анализа на структурата му и на семантичните отношения между компонентите му. Автоматичното разпознаване на простите изречения в състава на сложното може да се сведе до решаването на две основни подзадачи: (а) идентифициране на границите на простите изречения; и (б) реконструиране на структурата на сложното изречение чрез отразяване на зависимостите между отделните прости изречения. В настоящата разработка фокусът е върху първата задача, но се установяват и маркират и съчинителните и подчинителните отношения между двойките прости изречения, което представлява подготвителна работа към решаването на втората. Предложеният метод включва следните компоненти:

(1) Система от шаблони за идентифициране на компонентите от изречението, необходими за изпълнението на задачата: прости и аналитични форми на глаголите, глаголна част на именните сказуеми, сказуеми, включващи фазови и модални глаголи) и свързващите елементи между простите изречения (дума, съставна дума или фраза, която синтактично и семантично изразява връзката между две прости изречения).

(2) Алгоритъм за разпознаване на границите на простите изречения: отварящи елементи (ОЕ) и затварящи елементи (ЗЕ), както и типа на свързването: съчинително или подчинително.

2. Автоматичното разпознаване на прости изречения в състава на сложното в контекста на световните изследвания

Автоматичното разпознаване на прости изречения в състава на сложното подпомага работата на системи за редица други задачи, сред които преобразуване на текст в реч (Ейерхед 1988), съотнасяне на паралелни корпуси (Папагеоргиу 1997), автоматичен превод (Лефа 1998), разрешаване на анафората и автоматично резюмиране на текстове (Митков, Орасан, Еванс 1999), частичен синтактичен анализ (Карерас и др. 2002). В предишни изследвания разпознаването на простите изречения е използвано за: идентифицирането на релевантен синтактичен контекст с цел автоматично откриване на семантични релации (Стоянова, Коева, Лесева 2013), преобразуването и опростяването на текст с цел подобряване на разбираемостта му от хора със слухови проблеми (Лозанова и др. 2013), определяне на

синтактичната област за откриване на антецедентите на анафорите (Лесева, Стоянова 2017) и др.

Първите разработки, свързани с разпознаването на простите изречения, използват ръчно формулирани правила (Ейерхед 1988; Папагеоргиу 1997), често в съчетание с езикови ресурси (Лефа 1998). В по-ново време се предлагат и методи, използващи машинно обучение (Тжонг, Санг, Дежан 2001; Дежан 2001; Карерас и др. 2002; Карерас, Маркез 2005; Нгуен, Нгуен, Шимазу 2009), както и хибридни подходи (Орасан 2000; Пускасу 2004). Различни изследвания демонстрират приложимостта на подходи, базирани на правила, към типологично различни езици като чешки (Кубон и др. 2007) и естонски (Каалеп, Муисчнек 2012).

Методът, описан в настоящата статия, е близък до подходите за разпознаване на прости изречения с помощта на правила. Фокусът на изследването е върху българския език, за който до момента не е разработвана друга специална система за разпознаване на простите изречения. Предложеният подход се основава на езикови правила и малък обем от лингвистични ресурси. Методът може лесно да бъде адаптиран за други езици.

3. Простите изречения в състава на сложното

От синтактична гледна точка простото изречение в състава на сложното най-общо се дефинира като комплекс от думи, в които се включват субект и сказуемо (и евентуално комплементите на предиката) (Аликзандър 1988). Тази дефиниция определя минималните задължителни синтактични компоненти на двусъставните прости изречения, докато в действителност картината е значително по-разнообразна. Простото изречение може да е едносъставно; в българския език подлогът може да е изпуснат; може да включва разнообразни незадължителни според горната дефиниция елементи, като обстоятелствени пояснения, комплементизатори и др. Допълнително предизвикателство представлява фактът, че свързващи елементи, които са конституенти на простото изречение, могат да участват в разширени въвеждащи фрази (Пример 4 по-долу). В тези случаи често е трудно да се определи началната граница на простото изречение, която стои вляво от целия израз.

Водени от горните съображения, за целите на изследването приемаме следната формална дефиниция за просто изречение в състава на сложното: поредица от думи между две граници на просто изречение, в която се съдържа точно едно сказуемо. Простите изречения в рамките на сложното могат да са свързани с различни типове връзки – съчинителни и подчинителни.

Елементите, свързващи простите изречения, сигнализират наличието на граница между тях и функционират като маркери за начало и край. Те включват: съюзи (например *и, или, че, в случай че*), въпросителни или относителни местоимения (например *кой, какво, който*), наречия (например *когато, където*), пунктуация. Съчинителните връзки могат да бъдат съюзни (съчинителни съюзи, например *и, или, а, но*) или безсъюзни (пунктуационни). Повечето съчинителни съюзи в българския език имат двойка функция – да свързват както прости изречения, така и фрази или конституенти на фрази, което изисква допълнителни правила за определяне на функцията им.

Подчинителните връзки могат да бъдат изразени от прости или сложни подчинителни съюзи (например *защото, че, тъй като, въпреки че*), наречия (например *когато, където*), въпросителни и относителни местоимения (например *кой, която*), както и от цели свързващи фрази (Пример 4). Подчинителните съюзи обикновено въвеждат единствено подчинени изречения, но пък някои от тях формално съвпадат с предлози, частици или наречия, което също затруднява коректното автоматично разпознаване (например *като*).

Докато съчинително свързаните изречения са последователно подредени (Пример 1), то подчинено изречение може да заема различна позиция спрямо изречението, което пояснява – да го следва (Пример 2а), да го предхожда (Пример 2б) или да го разкъсва (Пример 2в).

Пример 1.

*Той посегна към нея,
отпусна ръка
и поклати глава.*

Пример 2.

(а) *Той посегна към масата,
където стоеше чашата му.*

(б) *Ако го беше видял,
направо щеше да го съжалиш.*

(в) *Според закона,
за да влезе в парламента,
партията трябва да спечели поне 10% от гласовете.*

Ако простото изречение започва с последователност от два съюза, първият от тях (лявостоящият) може да бъде или съчинителен, или подчинителен, а вторият – само подчинителен. В подобни конфигурации, вторият съюз въвежда непосредствено идващото след него просто изречение (*когато* в Пример 3), което разкъсва изречението, въведено с *че* в Пример 3.

Пример 3.

*Решил съм,
че
когато навърши 30,
ще се откажа от Формула 1
и ще съм просто съпруг и баща.*

Свързващият елемент може да представлява фраза, включваща относително или въпросително местоимение или местоименно наречие, която е конституент на подчиненото изречение (Пример 4). Тези случаи затрудняват правилното разпознаване на началната граница на простото изречение:

Пример 4.

- (а) *Срещата протече в приятна обстановка,
за която се грижеше известна рок група.*
- (б) *SEEMO подкрепя журналисти,
личната безопасност на които е застрашена.*
- (в) *Той се съгласил да се предаде
едва след като му дали гаранция за имунитет.*

Съчинителните и подчинителните въвеждащи елементи, разпознавани като съюзи от тагера, както и съставните съюзи, неразпознавани от него, се описват в правилата чрез лексикални шаблони, включени в специален речник. Свързващите елементи с по-сложна структура (Пример 4) се описват като шаблони с последователности от етикети за част на речта (Пример 5), като някои от единиците са от специални списъци с допълнителни

характеристики (например уточняващи наречия **D_spec**, относителни местоимения, изискващи предходна запетая **PRO_comma** и др.).

Пример 5.

(1) **R PQO | PRO** (предлог и въпросително или относително местоимение)

При идентифициране на свързващ елемент (въпросително или относително местоимение), предхождан от предлог, предлогът образува с него свързваща фраза.

(2) **D_spec C | D_conj** (уточняващо наречие със съюз или наречие със съюзна функция)

При идентифициране на свързващ елемент (съюз или наречие), предхождан от уточняващо наречие (например *само, тъкмо, дори* - **D_spec**), уточняващото наречие се включва в свързващата фраза.

(3) , **[0-5] PQO_comma | PRO_comma**

При идентифициране на свързващ елемент (въпросително или относително местоимение), което изисква запетая (**PQO_comma | PRO_comma**), цялата фраза назад до предходната запетая (с наложен максимум брой думи, например 5) се включва в свързващата фраза.

4. Метод за разпознаване на прости изречения в състава на сложното

Разделянето на сложните изречения на прости се състои в установяване на границите на простите изречения и, в зависимост от мощността на метода – означаване на синтактичните зависимости между простите изречения. Изхождаме от виждането, че простото изречение (било самостоятелно, или като част от сложно съчинено, сложно съставно или сложно смесено изречение) кореспондира на реализацията на точно една предикатно-аргументна структура.

Предложеният метод се прилага върху аотиран текст, в който на всяка дума са приписани еднозначно част на речта, граматични характеристики и основна форма. Приложението на методи включва две последователни фази:

(1) Метод, използващ шаблони, който служи за идентифициране на ключови за задачата компоненти – сказуемото (глаголната част на сказуемото, включително аналитичните глаголни форми) и свързващите компоненти (съюзи, съюзни думи и изрази, пунктуация);

(2) Алгоритъм за разпознаване на границите на простото изречение, който идентифицира отварящите (OE) и затварящите елементи (ZE) на простите изречения и типа на връзката – съчинителна или подчинителна – между двойките прости изречения.

Алгоритъмът използва стек, в който се добавят и изваждат двойки от отварящи и затварящи елементи, и осем правила, които обхващат различните позиции в сложното изречение (позиция преди първото сказуемо, позиция между 2 сказуеми или позиция след последното сказуемо).

Предложеният метод за разделяне на простите изречения в рамките на сложното включва няколко фази, които се прилагат в дадената по-долу последователност:

Фаза 1. Предварителна обработка. Включва анотация на текстовете с помощта на Българската многокомпонентна система за първична обработка и лингвистична анотация на текстове (Коева и Генов 2011): разделяне на текстовете на изречения, токънизация, тагиране с части на речта и граматически характеристики, лематизация. В резултат от нея е приписана минималната граматична информация, нужна за прилагането на правилата. В Пример 6 е представен тагиран вариант на изречението от Пример 3.

Пример 6.

Решил/VLPTxsto съм/VLINr1s ,/U че/С когато/D навърши/VLPTr1s 30/BCAbo ,/U ще/Т се/Т откажа/VLPNr1s от/R Формула/NCFsof 1/BCAbo и/С ще/Т съм/VLINr1s просто/D съпруг/NCMsom и/С баща/NCMsom ./U

Фаза 2. (Частично) разпознаване на сказуемите. Включва разпознаване на глаголните форми и комплексите, съдържащи модален и/или фазов глагол и глаголна форма, които представляват част или цяло сказуемо. Разпознаването се извършва на базата на изхода от тагера и множество от езиково специфични шаблони.

Фаза 3. Разпознаване на свързващи елементи. Включва разпознаване на елементите, свързващи простите изречения, с помощта на речник от лексикални шаблони и множество от шаблони, основаващи се на последователности от етикети за части на речта (Пример 5 по-горе).

Фаза 4. Разпознаване на границите на простите изречения. Включва идентифициране на границите на простите изречения в рамките на дадено сложно изречение. Границите на простото изречение се поставят върху токъни от изречението – думи или пунктуация. Означават се два вида елементи – отварящ елемент (първият токън) и затварящ елемент (последният токън от простото изречение).

4.1. (Частично) разпознаване на сказуемите

Правилното разпознаване на сказуемите в сложното изречение е предпоставка за коректното идентифициране на броя на простите изречения, които го съставят. Предложеният метод е фокусиран върху пълното и коректно разпознаване на възможните глаголни сказуеми и глаголната част на именните сказуеми.

Методът за разпознаване на сказуемите се основава на по-ранни разработки (Стоянова, Коева, Лесева 2013; Лозанова и др. 2013). Алгоритъмът използва множество от синтактични шаблони, използващи приписаните етикети за част на речта. Отдава се приоритет на подългите съвпадения, като така се гарантира, че няма да се получи изкуствено разделяне на сказуеми, например вместо *щяха да са дошли* да се разпознаят две потенциални сказуеми – *щяха да са* и *дошли*.

От гледна точка на разпознаването формално различаваме сказуеми, изразени от: (i) проста глаголна форма (*пише, чете*); (ii) сложна глаголна форма (*щеше да чете, беше писал*); (iii) копулативен глагол (проста или сложна форма) и предикатив (*е добър, бил е добър студент, студено е, ясно е*); (iv) възможни комбинации от модален и/или фазов глагол (свързани с *да*) + *да* + глаголна форма (която може да е проста форма за сегашно време или сложна форма за перфект – *можех да започна да говоря, трябва да е писал*), съответстващи на съставно глаголно сказуемо, сложно съставно глаголно сказуемо или на сложно съставно именно сказуемо.

Сложните глаголни форми включват всички финитни форми с изключение на утвърдителните индикативни свидетелски форми в деятелен залог на сегашно време, минало несвършено и минало свършено време, синтетичните императивни утвърдителни форми и преизказните форми за сегашно/имперфект и аорист в трето лице деятелен залог. Формите за страдателен залог, формите за условно и повелително наклонение (пренебрегваме синтетичните условни форми от рода на *ядвам*, тъй като употребата им е много малка) и всички несвидетелски форми без посочените по-горе се образуват аналитично (съдържанието на категориите ‘евиденциалност’, ‘наклонение’ и ‘време’ следват предложените в теорията на Герджиков (2003)). Към повелителните форми са включени (и се разпознават) и формите с

нека и недей. В най-обобщен вид може да се каже, че сложните форми се състоят от основен глагол, един или повече спомагателни глагола и/или частици и/или да.

Така например в Пример 7 има 4 сказуеми и четири прости изречения. Първото сказуемо *беше* *вглъбен* е съставно именно сказуемо. Както бе казано по-горе, при именните сказуеми се маркира само глаголната част, тъй като разпознаването на глаголната част е напълно достатъчно за целта и елиминира възможността от грешки при разпознаване на дясната граница на предикатива. Второто и третото просто изречение имат прости глаголни сказуеми, изразени съответно с проста глаголна форма (*установи*) и със сложна глаголна форма (*са изминали*). Четвъртото просто изречение има съставно глаголно сказуемо (*беше започнал да пише*).

Пример 7.

Беше *толкова вглъбен,*

че по едно време с удивление установи,

че са изминали цели пет часа,

откакто беше започнал да пише.

На разпознатите глаголни форми или комплекси са приписани съответните граматични характеристики като време, наклонение, залог и др. Създадените шаблони разпознават различните словоредни варианти: спомагателен глагол – основен глагол (*съм чел*); основен глагол – спомагателен глагол (*чел съм*); отрицателна частица – спомагателен глагол – основен глагол (*не съм чел*). Предвидено е разпознаването на класове от външни елементи, които могат да заемат позиция между компонентите на формата (местоименни клитики и др.). Външните елементи са разпознати като такива и не се включват в глаголната форма. Последователността им не е строго фиксирана в шаблоните, като по този начин е възможно разпознаването на по-редки, не книжовни или остарели варианти. В момента са създадени 834 шаблона, съответстващи на 84 уникални комбинации от граматични характеристики (Пример 8).

Пример 8.

(а) Сегашно време, деятелен залог, отрицателна форма

не (4, {ли, се, си, P}) Vr

(б) Сегашно време, страдателен залог, отрицателна форма

не (4, {ли, се, си, P}) съм: Vr Vqo

(в) Бъдеще предварително в миналото

ща: Vd (n, {-V, -U, -C}) да съм: Vr (3, {се, си, P}) Vxo

Компонентите, които се разпознават от шаблоните, могат да са дефинирани в шаблона чрез: (i) лемата си (например частиците *не*, *ще*); (ii) лемата в съчетание с граматични ограничения (например ограничение по време и/или лице (а имплицитно и по други характеристики): *съм: Vr3* – сегашно време, индикатив, 3 лице на глагола *съм*); (iii) частта на речта със или без допълнителни граматични ограничения (например нечленувана форма на произволно страдателно причастие – *Vqo*); (iv) списък с изключени категории, например {-V, -U, -C} – всяка част на речта (или означение) освен глагол, пунктуационен знак или съюз (Пример 8).

Възможните външни, но незадължителни елементи са означени чрез заграждане в скоби, като в началото е посочен максималният, теоретично или прагматично определен брой от токъни, до който се ограничава разпознаването (например: *не (4, {се, си, P, ли}) съм: Vr3 Vqo*);

означена е позицията на външните елементи спрямо компонентите на глаголната форма, както и възможните части на речта, от които може да са незадължителните елементи, със или без допълнителни граматични ограничения.

Някои глаголни форми са граматически многозначни, което означава, че им съответства повече от един шаблон, например преизказните форми за аорист в 1 л. и 2 л. съвпадат с формите за перфект в индикатив. В тези случаи към дадената форма се посочват всички възможни комбинации от граматични характеристики.

4.2. Разпознаване на свързващите елементи

Разпознаването на свързващите елементи се извършва с помощта на речник с лексикални шаблони, който включва 251 съюзи и съюзни думи, в това число 192 съставни; 194 от тях са за подчинително свързване и 57 – за съчинително. Всеки съюз се описва чрез две свойства, чиято стойност е лъжа/истина: (i) дали винаги въвежда просто изречение; (ii) дали изисква пред него да се постави запетая.

Свързващите елементи с по-сложна структура (фрази) се разпознават чрез синтактични шаблони с последователности от етикети за част на речта. Обикновено такива свързващи елементи включват относително или въпросително местоимение, образуват фраза с други компоненти (например предлог + относително местоимение), при което цялата фраза функционира както като свързващ елемент, така и като конституент на подчиненото изречение. Наред със синтактичните шаблони се прилагат и пунктуационни правила, които подобряват точността на шаблоните. Такива правила включват например задължителното използване на запетая пред дадени съюзи при наличието на определени условия (например откриване на предхождащо уточняващо наречие). При по-сложни или по-дълги свързващи елементи търсенето на запетая до няколко токъна вляво от местоимението (съюза) подпомага съществено откриването на началото на свързващия елемент (Пример 9).

Пример 9.

Ние изпълняваме мисията,

***в името на която** е създадена нашата организация.*

Както и при сказуемите, се отдава предпочитание на по-дългите разпознати шаблони, като по този начин се намалява многозначността и с по-голяма точност се разпознават съставните съюзи и целите въвеждащи фрази.

Пунктуационните знаци – запетая, точка и запетая и други – също представляват потенциални граници на просто изречение и при определени условия им се приписва маркер за граница (вж. по-долу правилата).

4.3. Алгоритъм за разпознаване на прости изречения в рамките на сложното

На този етап се прилага алгоритъм, който на базата на разпознатите сказуеми и потенциалните свързващи елементи, определя автоматично границите на простите изречения. За всяко просто изречение се определя двойка от отварящ (ОЕ) и затварящ (ЗЕ) елемент, маркиращи съответно началото и края му.

Според вида на простото изречение – самостоятелно изречение в рамките на сложно съчинено или подчинено изречение в рамките на сложно съставно или сложно смесено – отварящите елементи са координиращи или субординиращи. Координиращ ОЕ се поставя и в началото на цялото изречение. Координиращи елементи са съчинителните съюзи и пунктуацията между съчинени изречения. Подчинителните ОЕ включват подчинителните свързващи елементи (съюзи, съюзни думи и изрази), пунктуационните знаци, които се поставят в края на (просто) изречение, включително абсолютен край на изречение, запетая,

двоеточие, точка и запетая, тире. В случаите, когато няма експлицитен маркер за край на просто изречение, като такъв служи отварящ елемент на следходно просто изречение (например *и* в Пример 10). Приемаме, че между две поредни сказуеми в сложно изречение има поне една граница на изречение (отварящ и/или затварящ елемент), като е възможно той да не е изразен лексикално и/или пунктуационно. Краят на изречението представлява ЗЕ за всички незатворени прости изречения.

Пример 10. Пример за ОЕ и ЗЕ.

*Ако сега дойдеха
и го помолеха,
щеше да се съгласи.*

Съчинителните съюзи се смятат за потенциални отварящи елементи само когато се намират между две сказуеми. По този начин изключваме неправилното идентифициране на съчинителни, въвеждащи координирани части в рамките на фразата, като потенциална граница на простото изречение, например *и* в Пример 11.

Пример 11.

Той обича сладолед и шоколад.

Разпознаването на границите на простите изречения става чрез последователно разглеждане на поредицата от токъни отляво надясно. Определянето на границите на простите изречения се осъществява чрез осем основни правила, имплементирани с помощта на стек (структура от данни, при която елементите се поставят в паметта един по един, като последният въведен елемент напуска паметта пръв). По този начин се гарантира, че всеки отварящ елемент има съответстващ затварящ елемент, тъй като на маркирането на ОЕ кореспондира на поставянето на елемента в стека, а на всеки ЗЕ – изваждането му от стека. Всяко просто изречение получава таг ‘съчинено’ или ‘подчинено’ въз основа на вида на отварящия елемент.

Правило 1. В началото на изречението се поставя начало на главно просто изречение (в стека се поставя отварящ елемент). При наличие на специална пунктуация (точка и запетая, двоеточие и др.) се затварят всички отворени прости изречения и се добавя нов ОЕ.

Правило 2. Ако има наличен силен подчинителен елемент, т.е. такъв, който винаги сигнализира начало на подчинено изречение (например *че*, *защото*), се отваря подчинено изречение и съответно в стека се поставя отварящ подчинителен елемент. Правилото се прилага независимо от позицията в изречението.

Правила 3 – 7 се прилагат в областта между две последователни сказуеми.

Правило 3. Ако последно в стека е поставен отварящ елемент за подчинено изречение и следва запетая, тя се приема за затварящ елемент на съответното изречение (и този най-горен (отварящ) елемент се вади от стека). Това правило е особено важно при подчинени изречения, разпокъсващи друго просто изречение (Пример 2в), тъй като запетаята дава информация за края на ‘вмъкнатото’ изречение. При наличие на два или повече разделителя (пунктуационни знака) между двойка последователни сказуеми като ЗЕ се приема поблизкостоящият до второто сказуемо.

Правило 4. Ако последно в стека е поставен отварящ елемент за подчинено изречение и между двете поредни сказуеми бъде намерен съчинителен съюз, се приема, че този съюз

въвежда съподчинено изречение (и съответно в стека се добавя отварящ съчинителен елемент).

Правило 5. Ако последно в стека има отварящ съчинителен елемент и между двете поредни сказуеми бъде намерен съчинителен съюз, отвореното просто изречение се затваря и се отваря ново (най-горният съчинителен елемент се отстранява от стека и се добавя нов отварящ съчинителен елемент).

Правило 6. Ако последно в стека е поставен отварящ съчинителен елемент, между двете поредни сказуеми не е намерен съчинителен съюз, но има запетая (или друг потенциално координиращ пунктуационен елемент), то тя се приема за граница на предходното съчинено изречение, съответното изречение се затваря и се отваря ново (най-горният координиращ елемент се отстранява и се добавя нов съчинителен елемент). В случай че между две сказуеми се открият два или повече потенциални разделителя, се избира най-близкият до второто сказуемо.

Правило 7. Ако между две сказуеми не сме идентифицирали граница, слагаме границата непосредствено преди второто сказуемо, както се предлага у Пускасу (2004).

Правило 8. В края на изречението се затварят всички отворени прости изречения (докато се изпразни стекът).

Пример 12.

[Решил съм,]

[че

[когато навърша 30,]

ще се откажа от Формула 1]

[и ще съм просто съпруг и баща.]

5. Оценка на метода

Методът е приложен върху българската част на Българско-английския паралелен корпус със съотнесени прости изречения (Коева и др. 2012), която се състои от 176 397 токъна, 14 667 изречения и 24 409 прости изречения. Оценка е извършена в съпоставка на резултатите от автоматичната и ръчната анотация. При разработването на правилата не са използвани части от корпуса.

	Точност	Покритие	F ₁
Разпознаване на ОЕ	0.949	0.942	0.945
Разпознаване на ЗЕ	0.942	0.936	0.939
Разпознаване на цели прости изречения	0.900	0.900	0.900
Разпознаване на двойки свързани прости изречения и връзката между тях	0.751	0.811	0.780

Таблица 1. Резултати от прилагане на метода по отношение на неговата точност, покритие и F₁. Приложените критерии са стандартните за тази задача: (а) разпознаване на ОЕ, (б) разпознаване на ЗЕ, (в) разпознаване на цели прости изречения, (г) разпознаване на двойките свързани прости изречения и отношението между тях.

Резултатите са представени в Таблица 1. Резултатите са по-високи спрямо докладваните от Орасан (2000) и Пускасу (2004), които използват машинно обучение като допълнение към приложението на правила, както и повечето от използващите машинно обучение методи, представени в състезанието на CONLL 2001 (Дежан 2001) по отношение на разпознаването на цели прости изречения от гледна точка както на точността, така и на покритието.

Предложеният тук метод не използва резултати от синтактично парсиране. Правилата за разделяне на прости изречения са формулирани максимално езиково независимо и са независими от езиково специфичните компоненти. Това позволява лесното адаптиране на метода към много други езици, стига да се разработят езиково зависими ресурси, което е относително проста задача.

6. Анализ на грешките

В резултат от анализ на грешките от приложението на предходните версии на метода (Стойнова, Коева, Лесева 2013; Лозанова и др. 2013), методът бе усъвършенстван, а резултатите – значително подобрени.

Основните типове грешки са свързани с:

(1) Проблеми с точното определяне на броя на сказуемите в изречението - шаблоните за разпознаване на сказуемите бяха подобрени и обогатени с нови, така че да се постигне максимална изчерпателност на моделите. В шаблоните бяха включени и няколко обобщаващи етикета за глагол, които тагерът използва, когато не може да припише по-конкретна информация, както и по-рядко срещани модални и фазови глаголи. Правилното разпознаване на съставни единици, които произлизат от глаголна фраза и са тагирани като комбинация от глагол и друга част на речта, но са загубили глаголно си значение (например *разбира се, както и да е*), позволи те да не се отделят неправилно като сказуеми, а оттам и да се допуска грешка при определянето на броя на простите изречения. За целта бе създаден специален списък от лексикални шаблони за изключване.

(2) Проблеми с неправилно идентифициране на границите на простите изречения – тези грешки възникват, когато правилата не покриват дадена синтактична структура, най-често когато такава структура може да бъде многозначна (Пример 13).

Пример 13.

(а) [*Няма начин*]

[*да изпълни всички задачи.*]

(б) [*Няма ли веднага да изпълни всички задачи?*]

В някои случаи е възможно използването на евристики за разрешаване на конкретни проблеми, например идентифициране на подлог преди съюза *да* (Пример 14а със съществително, членувано с пълен член, и 14б с лично местоимение в именителен падеж), но тези правила имат ограничена функция, тъй като не покриват всички случаи – например съществително от женски род в същата позиция, които могат да са или да не подлог в подчиненото изречение (Пример 14в и 14г).

Пример 14.

(а) [*Има вероятност*]

[*видът да се превърне в застрашен.*]

- (б) [Предложих]
[той **да** оглави комисията.]
- (в) [Наложително е]
[майката **да** вземе спешни мерки.]
- (г) [Наложително е според майката]
[**да** вземе спешни мерки.]

(3) Проблеми, дължащи се на правописни и пунктуационни грешки в оригиналните текстове (Пример 15) – отстранени са само някои основни грешки, но в бъдеще ще се работи върху устойчиви методи, които да се влияят по-слабо от наличието на грешки в данните.

Пример 15.

- (а) [Незнам/НН за/Р какво/РQUsn **говорите/VLITr2p ./U]**
- (б) [Цял живот търси това съкровище, само,]
[**за да** получи уважението на историците.]

В някои случаи е нужен по-дълбок синтактичен анализ – например правилното установяване дали именна или адвербиална фраза принадлежи към предходното или следходното от две съседни изречения, когато няма експлицитна граница.

7. Заключение

Макар предложеният метод да използва езикови ресурси за български език, както и някои езиково зависими правила, той може лесно да бъде адаптиран за други езици. Приложението на общия метод върху английски език (с шаблони за английските глаголни форми, списъци с модални и фазови глаголи и свързващи думи) даде точност от 0.734 (за сравнение резултатът за български е 0.900). При въвеждане на езиково зависими правила този резултат може да бъде подобрен значително.

В бъдеще се планира разпознаването на границите на простите изречения може да се интегрира в комплексна система за синтактичен анализ.

ЛИТЕРАТУРА

Аликсандър 1988: Alexander, L. *Longman English Grammar*. Longman, 1988.

Герджиков 2003: Герджиков, Г. [1984], *Преизказването на глаголното действие в българския език*. [Gerdzhikov, G. Preizkazvaneto na glagolното deystvie v balgarskiya ezik]. Св. Климент Охридски, София, 2003.

Дежан 2001: Dejean, H. Using allis for clausing. // *Proceedings of the 5th Conference on Natural Language Learning, CoNLL-2001*, Daelemans, W., Zajac, R. (eds.), Toulouse, France, 2001, 64 – 66.

Ейерхед 1988: Ejerhed, E. Finding clauses in unrestricted text by finitary and stochastic methods. // *Proceedings of the 2nd Conference on Applied Natural Language Processing*, Austin, Texas, 1988, 219 – 227.

Каалеп, Муисчнек 2012: Kaalep H.-J., Muischnek, K. Robust clause boundary identification for corpus annotation. // *Proceedings of the Eighth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'12)*, 23-25 May 2012, Istanbul, Turkey. ELRA, 2012, 1632 – 1636.

Карерас и др. 2002: Carreras, X., Marquez, L., Punyakanok, V., Roth, D. Learning and inference for a clause identification. // *Proceedings of the 14th European Conference on Machine Learning (ECML 2002)*, Finland, 2002, 35 – 47.

Карерас, Маркез 2005: Carreras, X., Marquez, L. Filtering-ranking perceptron learning for partial parsing. // *Machine Learning*, 60, 2005, 41 – 71.

Коева и др. 2012: Koeva, S., Rizov, B., Tarpomanova, E., Dimitrova, T., Dekova, R., Stoyanova, I., Leseva, S., Kukova, H., Genov, A. Bulgarian-English Sentence- and Clause-Aligned Corpus. // *Proceedings of the Second Workshop on Annotation of Corpora for Research in the Humanities (ACRH-2)*, 29 November 2012, Lisbon, Portugal. Lisbon: Colibri, 2012, 51 – 62.

Коева, Генов 2011: Koeva, S., Genov, A. Bulgarian language processing chain. // *Proceeding to The Integration of Multilingual Resources and Tools in Web Applications Workshop in conjunction with GSCL 2011*. University of Hamburg, 2011.

Кубон и др. 2007: Kubon, V., Lopatkova, M., Platek, M., Pognan, P. A linguistically-based segmentation of complex sentences. // *Proceedings of the Twentieth International Florida Artificial Intelligence Research Society Conference*, May 7-9, 2007, Key West, Florida, USA. AAAI Press, 2007, 368 – 373.

Лесева, Стоянова 2017: Лесева, С., Стоянова, И. Разрешаване на анафора в българския език. [Leseva, S., Stoyanova, I. Razreshavane na anafora v balgarskiya ezik]. *Български език*. 2016, No 4 (под печат).

Лефа 1998: Leffa, V. J. Clause processing in complex sentences. // *Proceedings of the First International Conference on Language Resource and Evaluation*, vol. 2, 1998, 937 – 943.

Лозанова и др. 2013: Lozanova, S., Stoyanova, I., Leseva, S., Koeva, S., Savtchev, B. Text modification for Bulgarian Sign Language users. // *Proceedings of the 2nd Workshop on Predicting and Improving Text Readability for Target Reader Populations, ACL 2013*, Sofia, Bulgaria, August 4 – 9, 2013. ACL, 2013, vol. 2, 39 – 48.

Митков, Орасан, Еванс 1999: Mitkov, R., Orasan, C., Evans, R. The importance of annotated corpora for NLP: the cases of anaphora resolution and clause splitting. // *Proceeding of Corpora and NLP: Reflecting on Methodology Workshop, TALN'99*, 1999.

Нгуен, Нгуен, Шимазу 2009: Nguyen, V. V., Nguyen, M. L., Shimazu, A. Clause splitting with conditional random fields. // *Information and Media Technologies*, 2009, No 4, 57 – 75. Reprinted from: *Journal of Natural Language Processing* 16(1): 47 – 65.

Орасан 2000: Orasan, C. A hybrid method for clause splitting in unrestricted English texts. // *Proceedings of ACIDCA 2000*, Monastir, Tunisia, 2000.

Папагеоргиу 1997: Papageorgiou, H. Clause recognition in the framework of alignment. // *Recent Advances in Natural Language Processing*. John Benjamins Publishing Company, 1997, 417 – 425.

Пускасу 2004: Puscasu, G. A multilingual method for clause splitting. // *Proceedings of the 7th Annual Colloquium for the UK Special Interest Group for Computational Linguistics*, Birmingham, UK, 2004.

Стоянова, Коева, Лесева 2013: Stoyanova, I., Koeva, S., Leseva, S. Wordnet-based cross-language identification of semantic relations. // *Proceedings of the 4th Biennial International Workshop on Balto-Slavic Natural Language Processing, ACL 2013*, Sofia, Bulgaria, August 8 – 9, 2013. ACL, 2013, 19–128.

Тжонг, Санг, Дежан 2001: Tjong, E. F., Sang, K., Dejean, H. Introduction to the CoNLL 2001 shared task: clause identification. // *Proceedings of the 5th Conference on Natural Language Learning, CoNLL-2001*, Daelemans, W., Zajac, R. (eds.), Toulouse, France, 2001, 53 – 57.

Обща теория на езика

ОНТОЛОГИЧНА СПЕЦИФИКА НА ФОРМАЛИЗИРАНОТО ОПИСАНИЕ В СЪВРЕМЕННАТА ЛИНГВИСТИКА

Светлана Питкевич, Институт за български език, БАН

ONTOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE FORMAL- IZED DESCRIPTION IN CONTEMPORARY LINGUISTICS

Svetlana Pitkevich, Bulgarian Language Institute, BAS

This article aims at the understanding of the differences between the formalism in the Standard Theory and Biolinguistics in terms of the opposition between nominalism and realism as seen in mathematics and philosophy. The opposition is shown in the context of logical semantics and the theory of semantic frames.

Keywords: formalism, ontology, biolinguistics, semantics, philosophy.

За да конкретизираме заглавието на статията, както и да снемем опасението на читателя, че в нея ще става въпрос за неясна помпозна материя, нека да започнем директно с анализ на следната формализирана „конструкция“:

1. *Подлог – сказуемо – обстоятелство.

Естествено е да се предположи, че тя е продукт на неуспешен опит да се обобщи синтактичният анализ на ред изречения от типа на:

- a. *Петър влезе в стаята;*
- b. *Топката падна по средата* и т.н.

Какъв обаче би бил смисълът на подобно обобщение? По какво би се различавал от простото описание на подлога, сказуемото и обстоятелството в духа на традиционната граматика? Каква нова информация би носил, с други думи?

Никаква, освен ако не преследваме целта да го включим в честотен речник на възможните синтактични конструкции в български например, като е очевидно, че изреченията с пряко допълнение ще са по-разпространени. Но отново: а защо?

В предходния параграф, между другото, поставихме в напълно обосновани синонимни отношения *конструкция* и *изречение*, а това би трябвало да е невъзможно в случай на обект и неговото описание (формализация). С други думи, всичко казано дотук може да се сведе до твърдението, че 1. няма област на интерпретация, т.е. не може да бъде съотнесено с някаква онтология. Напълно работещите понятия *подлог*, *сказуемо* и т.н. обаче също не могат да онтологизират, те не се отнасят до някакви стабилни множества в логически смисъл, а в граматически термини не са пълноценни категории, съответно.

Ненапрасно Сосюр отнася синтаксиса към речта, т.е. до областта на еднократното, преходното, несистемното, *не-езиковото*. И, действително, ако разглеждаме

езика като знаци, като значения, като отражения, синтаксисът се оказва проблематичен, тъй като действително е трудно да се определи какво означава, какво отразява?

Да разгледаме сега следната формализация на а.:

2. $\exists x (Rx \& Px \& pWx)^{98}$

Тя се чете приблизително така „съществува x , което е стая (R) и което е място (P) и Петър влезе (W) в x “ и е напълно смислена и осмислена за разлика от 1.. Нейната цел е да формализира семантиката на изречението а. в истинностно-функционални категории, т.е. в неговото отношение към действителността. б. съответно би изглеждало горедолу като:

3. $\exists x \exists y (Vx \& Py \& My \& xHy)$

Както се вижда логическата структура на 3. е много по-сложна от тази на 2. защото подлогът на б. не е собствено име, което е синтактично ирелевантно и примерът идва да покаже само това, че онтологията на 2. и 3. е различна от потенциалната онтология на 1., като онтологията в този случай е тъждествена със семантиката, разбираана като директна референциалност или истинностна функционалност, формулирано технически. По този начин изреченската семантика се приравнява към лексикалната семантика, разглеждана като денотативна, а не компонентна.

По друг начин можем да обобщим, че въобще 2. и 3. оперират с категориите⁹⁹ съществително име, предикат¹⁰⁰, собствено име и квантор, за да моделират конкретни изречения с оглед семантиката, а не синтаксиса им, т.е. без особено внимание към езиковата им оформеност. За сметка на това те са категориално безупречни за разлика от 1.. От лингвистична гледна точка това е единственото достойнство на 2. и 3., защото те се отнасят до познавателния потенциал на езика, но не дават никакво разбиране за възможните езикови структури и обобщаването им.

Да разгледаме сега напълно легитимната и от езиковедска гледна точка¹⁰¹ по-многообещаваща конструкция:

4. Агенс – предикат – локус¹⁰².

На пръв поглед, тя е изцяло тъждествена с 1., ако я тълкуваме като съотносима с някакво конкретно изречение от типа на приведените а. и б. Макар че, ако разглеждаме предиката (на изречението или образуващ фразата¹⁰³), като разлаган на семантични черти, корелируеми със семантичните черти на локуса, т.е. като:

4.1. влезе (,движение навътре⁴) + в (пространствен предлог) стаята;

⁹⁸ Сrv. например предложенията за формализиране в (Копи 1973).

⁹⁹ Морфологичните категории от езиковедска гледна точка. Или пък множества от логическа гледна точка.

¹⁰⁰ В логически, а не в езиковедски смисъл, т.е. приблизително глагол.

¹⁰¹ Защото позволява езикови обобщения.

¹⁰² Сrv. (Филмор 1972).

¹⁰³ *Средата* е предикат в логически смисъл.

4.2. падна („движение“) по (неутрален пространствено предлог) средата („пространствено значение“)

числото на формализациите се удвоява.

Ако не беше така, в нашата собствена логика формализацията 4. би трябвало да е свършено безсмислена. Но не само заради това, главната причина да не е така е онтологията, свеждаща се до отговора на въпроса, върху какво се интерпретира фреймът 4.? Върху отделно изречение? Върху множества от изречения? Или пък той се отличава с някакъв друг вид семантична насоченост, различна от 2. или 3.? Т.е. 1. се отнася до значенията на някакви синтактични категории, а 4. все пак – до типовете значения на конкретни изречения? Хаос на границата на безсмислицата или пък граматическия догматизъм.

Естествено, 4. всъщност изрежда три тематични роли, а не синтактични функции и затова не е тъждествено по интерпретацията си с 1.. Едновременно самото това понятие *тематична роля* има отчетлива онтологична релевантност. То се отнася не към множества обекти от действителността, а към определени когнитивни конструкции, т.е. действително отличава 4. и от групата на 2. и 3. То всъщност се отнася до начина, по който езикът интерпретира, разбира действителността. Т.е. се отнася не до отражението (както е при 2. и 3.), а до начина, по който даден обект (езикът) позволява и едновременно осъществява процеса на познанието.

Още по-ясно, онтологичната специфика на 4. са определени функции, тематичните роли, чрез които се подреждат еднократните събития. Това е един начин, съответно, изречението може да бъде мислено като системно и езиково, т.е. отнасящо се до инструмента, а не до системата, както е при Сосюр. Т.е. подобно разбиране започва да изисква да се търси друго разбиране на самия език, не заради празното философстване, а по действена необходимост.

Най-добре казаното може да се разбере на базата на сравнението на понятието *локус* със записа $\exists x(\text{Място}(x) \ \& \ \text{Стая}(x))$ от 2., в който се „разлага“ по необичаен за езиковеда начин значението на *стая*. В 4. има функцията *локус*, която може да се заеме от лексеми като *стая*, които имат момент на пространственост в значението си. Разликата е в крайна сметка в насочеността на описанието, а не е в неговата *самоценност*. В 2. е съществена референциалната онтологичност, докато в 4. се онтологизира върху когнитивни обекти, което по-конкретно означава, че обектът на изследването във 2. е референциалната семантика на изказването, а в 4. – спецификата на когнитивните механизми, вплътени в естествения език. В частност това означава определено преместване на фокуса към прагматиката на съответните изказвания, разбираана като специфика (на мисловните процеси) на говорещия и слушащия. От методологична гледна точка пък означава подвижност на обекта на описание, а не неговата централност и неподвижност в позитивистки ключ¹⁰⁴.

Казаното по-горе ни позволява да започнем да конкретизираме квалификацията „съвременна лингвистика“ в заглавието на текста ни и първата ѝ характеристика би била нейната „не-позитивистичност“, т.е. откъсването от стриктната обреченост на плоското описание. Ненапразно използвахме фрейм на Филмор, а не

¹⁰⁴ Затова и казахме преди малко, че описанието не може да бъде самоцел на дадена наука.

формализация в духа на генеративната граматика на Чомски, за да покажем, че този не-позитивистки дух е общ за всяко построение на съвременността, а не на скучното повторение на едно и също.

Казаното по-горе ни позволява също така да поставим въпроса за това, какво е всъщност формализация? Очевидно е, че това понятие може да бъде тълкувано като ,по-добро, по-пълно описание, освободено от ненужна конкретика‘, но как например да тълкуваме 2. или 3.? Нима те наистина са по-добро описание? Крайно съмнително – тромаво, неинтуитивно и в края на краищата и неинформативно. Но идеологически издържано като семантична удовлетворителност. 4., сравнено с 1., съответно, както вече намекнахме, позволява да видим в друга перспектива инструмента на познанието на действителността, т.е. езика. И все пак защо формализираме?

Ако погледнем от една страна еталонната наука, оперираща само с формализми, и общото разбиране за формализъм в културата на 20 век, ще видим, че това, което парадоксално ги сближава е **свободата** от всякаква онтология, т.е. свободата на изследването на дадени процеси, извън обвързаността им с някаква веднъж завинаги определена област на осмисляне, обяснение, описание. Най-простият пример е първата кубистична рисунка, която би могла да дойде наум на читателя – тя би могла да бъде оценявана по всякакъв начин, но не и по приликата си с обекта си, т.е. по своята референциалност.

Във философията на математиката в момента картината е много по-сложна и по-провокативна¹⁰⁵ и може да бъде сведена до идеята за свобода на формализма от каквато и да било интерпретация в действителността. Тук ще разгледаме две позиции, които не само отразяват последните развития на втората половина на 20 век и началото на 21, но и могат да хвърлят определена светлина върху нашите примери 2., 3., както и да подпомогнат разбирането на смисъла на формализма в генеративната граматика.

В т.нар. номинално направление (срв. Къри 1951) например се приема идеята, че проблемната материя на математиката са синтактичните операции, а истината е доказуемостта в рамките на някакъв синтактично коректен формализъм. Нашите примери от групата 5. (5., 5.1., 5.2., 5.3., 5.4.) са всъщност напълно съзвучни на подобно разбиране. Ако пък бихме искали да се върнем към 2. и 3., топките и Петровците са с толкова елементарна референция, че не създават проблем с интерпретацията си върху обекти. Много подобна е и позицията на теорията на игрите, която разглежда математически формализъм като игра, подчиняваща се на определени правила.

Развитията в противоположното т.нар. Хилбертово направление на математическите формализми се отнасят до съмнения във възможността за реалистична интерпретация на висшите множества. И, което е значително по-интересно, изразяват скепсис относно Фрегеанското разбиране на езика като, грубо казано, референциален и индексален. Т.е. скепсис, скепсис и отново скепсис относно възможността за реалистична (т.е. контекстуализирана в действителността) интерпретация (срв. Коливан 2012: 9-85).

Т.е. формализмът в съвременното разбиране не се съотнася с някаква определена онтология, видяна като някаква версия на „действителността“. Онтологията е в правилата на формализма, в неговия синтаксис.

¹⁰⁵ Естествено, тук ще излагам само чужди аргументи.

Нека в тази перспектива да разгледаме пример на формализация от фазата на стандартната теория на генеративната граматика:

5. $s_{[NP][VP[V][PP]]}$,

[

което може да бъде съотнесено с :

5.1. $s_{[NP\text{Петър}][VP[V\text{влезе}][PP\text{ в стаята}]]}$, т.е. някакъв „аналог“ на а. и 2. и

[

5.2. $s_{[NP\text{Топката}][VP[V\text{падна}][PP\text{ по средата}]]}$, т.е. „аналог“ на б. и 3..

[

Централен за нашата тема е въпросът, какво е отношението между 5. и 5.1. и 5.2. съответно. Ако отношението е интерпретация, тогава 5.1. например е тъждествено по смисъла си с 2., но по-интуитивно; същото се отнася и до 5.2. и 3. Или отношението е някакво друго и би налагало съответно други изводи. Отношението в дадения контекст, разбира се, се определя от онтологията.

За да можем да получим отговор на въпросите, ще сравним процеса на образуване на 5.1. и 2. и 5.2. и 3. 5.1. се образува съответно по следния начин:

5.3. $S \rightarrow NP \cap VP$

$NP \rightarrow \text{Петър}$

$VP \rightarrow V \cap PP$

$V \rightarrow \text{влезе}$

$PP \rightarrow \text{в стаята}$

5.2. се образува всъщност по съвършено идентичен начин, т.е. чрез прилагането на т.нар. преписващи правила (Re-write rules):

5.4. $S \rightarrow NP \cap VP$

$NP \rightarrow \text{Def} \cap N$

$N \rightarrow \text{топката}$

$VP \rightarrow V \cap PP$

$V \rightarrow \text{падна}$

$PP \rightarrow \text{по средата}$

Разликата между 5.3. и 5.4. е само в спецификата на собственото и нарицателното име, т.е. те са напълно еднотипни и, което е по-съществено, преобръщат разбирането за изреченията, ако ги сравним с 2. и 3. особено, „с главата надолу“.

Семантичните записи (2., 3.) се опитват да формализират значенията на съответните изречения (a., b.), докато в 5.3. и 5.4. изреченията се „сглобяват“ от изходния си символ. Цялото това азбучно построение в дадения случай ни е необходимо, за да покажем, че по този начин интерпретация, онтология на 5.3. и 5.4. не са изреченията a. и b., а **фразовият маркер 5.** (срв. Лъдлоу 2006)! Пак подчертаваме, не 5.3. и 5.4. са онтология на 5., а то е тяхна онтология, като същото се отнася до 5.1. и 5.2. и до a.b., колкото и парадоксално да звучи.

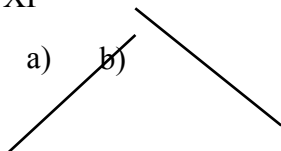
Ако се върнем за малко към мотива на свободата на формализацията, ще видим, че построенията от групата 5. не се отличават особено от поставянето на носа върху бузата на рисувания персонаж при кубистите. Целта на тази свобода е да се приближи лингвистичното описание до стандартите за научност на точните науки, като се отдалечи от стриктно определения обект, т.е. езика, който може да се преосмисля по всевъзможни начини (например като I-language и E-language¹⁰⁶)¹⁰⁷.

От друга гледна точка, това разбиране на формализма като онтологизиран в самия себе си, т.е. в създаването на синтактично правилни последователности от символи, е напълно в духа на разбирането на съвременната математика върху обекта и формализма.

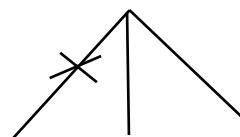
Ако генеративизмът би спрял своето развитие в тази точка, той би бил една много смела и творческа хипотеза за природата на синтаксиса, но, слава Богу, отивайки подалеч той ни дава един много интересен и истински революционен поглед върху природата на езика и смисъла на езиковедското изследване.

Да разгледаме в тази перспектива схемата:

6. XP XP

X, което изключва например X

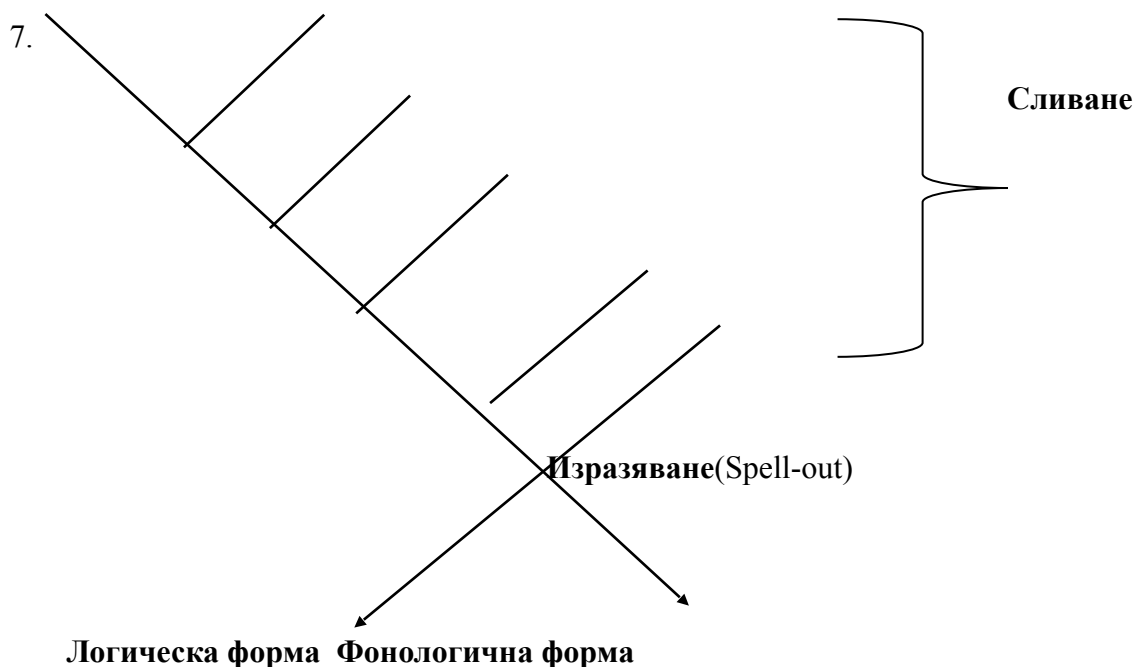
или конструкция, съставена от три компонента. Това е идеята за минималната конструкция, която задължително трябва да е бинарна и на която трябва да съответства всяко минималистично построение. Това изискване не изключва конструкциите 5.3., 5.4. и техните поделементи, но е своеобразно надредно правило, максимално стриктно правило, което диктува единообразие на всички синтактични построения. Така се осъществява единствената синтактична операция сливането (Merge). Или с думите на самия Чомски:

[...] *най-елементарното свойство на езика [което е] едновременно необичайно в биологическия свят е, че той е дискретно безкрайна система, състояща се от йерархично организирани обекти. Най-простата система се базира на операция, която взема вече оформени синтактични обекти (SO) и образува от тях нов SO. Тази операция се нарича сливане. Неограниченото сливане [...] е неизбежна в йерархизирана дискретна система...*“ (Чомски 2008: 137).

¹⁰⁶ Срв (Чомски 1986).

¹⁰⁷ По-подробно моята интерпретация на този комплекс от проблеми в (Питкевич 2016).

Неговият уникален статус в синтаксиса, може да се види в по-общата картина на функционирането на езика, представена в 7. Сливането създава синтактични конструкции, които намират израз във фонологичната и логическата форми (т.е. звуковата и смисловата интерпретации):

(Бекс 2006: 80).

И така, спрямо нашата тема е релевантен въпросът, какво означава сливането? Тъждествено ли е то по смисъла си с преписващите правила, за които констатирахме, че са номинални, т.е. имат за обект правилно образуваният фразов маркер от типа на 5.? И ето тук се случва най-интересното, т.е. онтологизирането на сливането в процесите на езиковия модул на мозъка. Така продуктите на сливането съставляват универсалния вроден компонент на граматиката. И отново с думите на автора на идеята:

[Преди около 60 000 – 100 000 години някъде в Африка е настъпила някаква малка мутация, която, очевидно е предполагала някакво селекционно преимущество и която е довела до появата на езика.] *И каква е била тя [мутацията]? Най-простото допускане, което нямаме никакви основания да поставяме под съмнение, е, че това, което се е случило, е било Сливането (The Merge). Получавате операция, която дава възможност да вземете някакви вече съществуващи ментални обекти (или понятия от някакъв вид) и да ги превърнете в по-големи ментални обекти. Това е Сливане.* (Чомски 2012: 30-42)

Т.е. сливането е, по-близко от изходното предположение, резултат на мутация, която преобръща еволюцията на човека, давайки му езика и мисленето като

резултат. Или, в нашите термини, онтологията на сливането е продукт на еволюцията, както и главен елемент на езиковия модул.

Тази онтологизация се отличава съответно от 2. и 3., които са в съответствие с Фрегеанския формализъм и се интерпретират върху обектите о действителността, по това, че онтологизира върху структури в мозъка.

Във философски смисъл това означава, че в биолингвистиката **формализмът от номинален¹⁰⁸ става реалистичен**, т.е. „закотвен“ в действителността чрез отъждествяването на сливането с биологическите процеси в мозъка. Оттук обаче той не престава да бъде инструмент на приравняването на критериите на лингвистичното описание към критериите на точните науки. Формализмът е последователно когнитивно ориентиран, както е например във фреймовото описание¹⁰⁹ и, което е по-важно, усещането за близост към това, което Чомски, определя като Картезианска лингвистика, и въобще към идеите на Декарт, се превръща в интегриран елемент на теорията. Променя се също така, което е очевидно, самото разбиране за език¹¹⁰ - факт е, че Чомски отдавна говори за това, че езиковата способност е вродена, но сега това става легитимен елемент от теорията, чиято конструкция не само се изчиства, но се и обогатява с реалии.

И така, какво ни дава тази екскурзия във функционирането на формализма в съвременната лингвистика? Главното е осъзнаването на творческия потенциал на формалното описание, което поради своята висока степен на свобода от обектна обвързаност, позволява да се осъществяват мащабни интелектуални движения в посока на преосмислянето на най-мащабните проблеми на лингвистиката, отнасящи се до природата на самия език, както и до неговата организация и, което е особено революционно, до връзката му с разбирането на природата на човека и дори на неговата свобода, обвързаност и т.н. Като всичко това може да се осъществява при спазването на критериите на точните науки.

ЛИТЕРАТУРА

Бекс 2006: Boeckx, C. *Linguistic Minimalism. Origins, Concepts, Methods, and Aims*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Коливан 2012: Colyvan, M. *An Introduction to the Philosophy of Mathematics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Копи 1973: Copi, I. *Symbolic Logic*. London: Macmillan Publishers, 1973.

Къри 1951: Curry, H. *Outlines of Formalist Philosophy of Mathematics*, Amsterdam: North Holland, 1951.

Лъдлоу 2006: Ludlow, P. Noam Chomsky.// *The Philosophy of Science. An Encyclopedia*. Sarkar, S. (ed.). London: Routledge, 2006, 106 - 114.

Питкевич 2016: Питкевич, С. *Език или граматика*. София: Артграф, 2016.

¹⁰⁸ Във фазата на стандартната теория, представена тук чрез формализациите от група 5.

¹⁰⁹ Нашият пример 4.

¹¹⁰ Както бегло скицирахме в графика 7.

Филмор 1972: Fillmore, C. Subjects, Speakers, and Roles.//*Semantics of Natural Language*. Davidson, D. & Harman, G. (eds.). Dordrecht: Reidel Publishing Company, 1972, 1 – 25.

Чомски 1986: Chomsky, N. *Knowledge of Language: Its nature, origin, and use*. Westport, Con: Praeger, 1986.

Чомски 2008: Chomsky, N. On Phases.// *Foundational Issues in Linguistic Theory. Essays in Honor of Jean-Roger Vergnaud*. Freidin, R.O. (ed.) (стр. 133 - 166). Cambridge, Mass: MIT Press, 2008.

Чомски 2012: Chomsky, N. & McGilvray, J. *The Science of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

ДЕМИТОЛОГИЗАЦИЯ НА „ЧОМСКИАНСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ“ В БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВЕДСКА СРЕДА

Цветомира Венкова, Софийски университет “Св. Климент Охридски“

DEMITOLOGIZATION OF THE „CHOMSKYAN REVOLUTION“ IN BULGARIAN LINGUISTICS

Tzvetomira Venkova, Sofia Univeristy “St. Kliment Ohridski“

In the USA, *Chomskyan revolution* denotes the importance of Noam Chomsky’s Transformational-Generative Grammar, advanced since mid-1950s. The popularity of this interpretation in the public sphere has become so wide that it has turned into a mythologeme, being perceived as a fact, the authenticity of which need not be discussed. The present study draws a line between the transfer of the theoretical model itself and the mythologeme of it in the reception process from American to Bulgarian linguistics. Criticism on Chomsky’s grammar written by Bulgarian linguists since 1980s has been sieved to identify their attitudes. Generally, Chomsky’s work is seen in Bulgaria as innovation, rather than revolution.

Key words: Chomskyan revolution, reception of Generative-Transformational Grammar, post-Saussurean structuralism, Bulgarian linguistic historiography

Названието *Chomskyan revolution* (*Чомскианска революция*)¹¹¹, широко разпространено в САЩ, се отнася за трансформационно-генеративната граматика (ТГГ) на американския езиковед Ноам Чомски (Чомски 1957, 1965 и следващи). Тази граматика се възприема в българското езикознание скоро след появата ѝ, но без революционен ореол. В нашата среда усещането за революционен скок е по-умерено и се вписва в скептичната част от спектъра на европейските интерпретации на ТГГ. Тъй като това различие е важно за осмислянето и развитието на ТГГ на българска почва, тук се спираме на неговите особености, изразено в трудовете на последователите ѝ у нас.

1. Чомскианската революция като митологема

В САЩ и на много места мнението, че приносят на Н. Чомски в езикознанието е революционен, т.е. че води по изцяло нов път познанието за езика, е добило толкова широка популярност, че *Чомскианска революция* се наложила като *митологема* – знак за обществен мит, чиято автентичност дори не се поставя под въпрос, вж. Фиг. 1.

Фиг.1. Употреби на *Чомскианска революция*¹¹²

¹¹¹ Всички преводи на английските изрази и цитати са мои – Цв. В.

¹¹² Фиг. 1 е извлечена от (Сърл 1972), (Нюмайер 1986), (Макгилврей 2009) и (Харис 2010).

Noam Chomsky, in full **Avram Noam Chomsky** (born Dec. 7, 1928, [Philadelphia](#), Pa., U.S.), American theoretical linguist whose work from the 1950s **revolutionized** the field of [linguistics](#) by treating [language](#) as a uniquely human, biologically based

Randy Allen Harris | Department of English, University of Waterloo

Noam Chomsky is closely associated with the eponymous **Chomskyan Revolution** a

Революцията може да се перифразира и с глагол като *revolutionize linguistics* (*революционизирам лингвистиката*). Основната митологема се допълва от определения за създателя ѝ Ноам Чомски – *the father of modern linguistics* (*бащата на съвременното езикознание*), приемана буквално, а даже и *messiah* (*месия*), използвано с ирония от (Харис 1993: 37). *Революцията* и *бащата* могат да се появят дори и в един текст.

Фиг. 2. Употреби на *бащата на съвременното езикознание*¹¹³

Noam Chomsky

From Wikipedia, the free encyclopedia

American [linguist](#), [philosopher](#), [cognitive scientist](#), [historian](#), [social critic](#), and [political activist](#).

Sometimes described as **the father of modern linguistics**, Chomsky is also a major figure in

Quora Search for questions, people, and topics

Why is Chomsky called **the father of modern linguistics?**

What's so radical about his theory?

Henry Brice, PhD candidate in psycholinguistics, language learning

Chomsky is **the father of modern linguistics** not only because of the

Noam Chomsky - His Contribution to Linguistics

Dec 2, 2010 5:11:42 AM / by [Lilia Mouma](#)

Noam Chomsky is **the father of modern Linguistics**. Back in 1957, Chomsky with his **revolutionary** book *Syntactic Structures* laid the foundation of his non-empiricist theory of language. Two years later, with his

Метафоричните образи излизат от специализираните езиковедски кръгове, където те са аргументирани, и се налагат в по-общата културно-познавателна сфера, където се разрастват като подразбиращи се *митологеми*. Там фигурата на Чомски се въздига дотолкова разделно-революционно, че става патриархална в картината на „новото съвременно езикознание“.

2. Зараждане на митологемата *Чомскианска революция*

Чомскианската революция е пряко свързана с *дигиталната, научната и когнитивната революции* – все активни обществени митологеми, които се основават на теорията за научните революции на Т. Кун: „необичайни епизоди, при които се появява промяна в професионалните насочености“ и „разтърсвания на традицията“ (Кун 1962: 6). Най-обективно забележима е *дигиталната революция*, свързана с развитието на компютърната техника. Произтичаща от нея е *когнитивната революция* – преориентация на хуманитаристиката за нуждите на компютърната техника и появата на области като изкуствен

¹¹³ Фиг. е извлечена от (Википедия 2017), (Брайс 2016) и (Мума 2010).

интелект, кибернетика, роботика, машинен превод, компютърна лингвистика, и др. Докато обаче „когнитивистите вярват в революцията, защото тя ги снабдява с генезисен мит, който конституира ново начало, спомагащо за легитимацията на тяхната наука“ (Лейхи 1991: 362), то езикознанието няма нужда от това. *Чомскианската революция* е по-скоро опит за монополизиране на компютризацията на езикознанието с център САЩ, т.е. вид „американизация“ на граматиката, изразена в логико-алгоритмични средства за езиково описание. Създаването на единна рамка на метаезиково описание е неин белег, който, разбира се, има и своите чисто езиковедски методологически измерения.

(Чомски 1957) не заявява пряко революционни намерения. Такива не са отбелязани и в първата рецензия на (Лийз 1957), но се появяват скоро при (Фьогелин 1958: 229), който съзира „фундаментално предизвикателство“. Израза *Чомскианска революция* първи използват (Торн 1965), (Склар 1968), вж. (Нюмайер 1980: 7, 229), а написаната от Дж. Лайънс монография за Н. Чомски (Лайънс 1970: 9) твърди, че той „революционизира научното изследване на езика“. *Чомскианската революция* се подема от (Сърл 1972), (Йерджин 1972), (Нюмайер 1980, 1986: 17-19) и др.

Прави впечатление, че първите отзиви за Чомски са в престижни езиковедски списания като *Language* и *International Journal of American Linguistics*, както и в многотиражни масови списания като *The New York Times*, *The Nation*, *The New York Review of Books*, а *Чомскианска революция* е в самите заглавия, така че веднага се набива на очи. Нещо повече, популяризирането тръгва паралелно и във Великобритания.

3. Развенчаване на *Чомскианската революция*

Първоначалната „революционност“ започва да се подлага на съмнение към края на 70-те години, когато се търсят пътища към предишното синтактично знание. Това става в самите генеративни анализи, които се връщат към фразово-структурните правила, или в критическите прегледи на Чомски.

(Газдар 1979a,b) е сред първите генеративисти, които чрез анализите си реабилитират фразово-структурните правила, изместени „революционно“ от трансформациите на Чомски. „Никой от аргументите“ за неадекватността на утвърдените преди Чомски *фразово-структурни* (известни още като *непосредствено съставлящи*) граматика не е валиден“¹¹⁴, заявява (Газдар, 1983: 556). Един от първите цялостни опити за връщане е *Генерализираната фразово-структурна граматика* (Газдар, Клайн, Пулъм, Саг 1985). Другият известен нетрансформационен модел, *Лексикално-функционалната граматика* (Каплан и Брезнан 1982), цели включването в общата рамка на лексикалната семантика и на частите на изречението. Обект на внимание стават и други модели.

Оценъчната критика е остра. Връзката между „правителственото субсидиране на изследователската работа“ и „засилването на вероятността от научни революции“ е иронизирана от (Маколи 1976: 25). (Мъри 1980: 73) пише за „широко разпространените фолклорни истории за конфронтацията между установеното необлумфилдианско поколение и революционния напредък на трансформационните граматикаци“. Според (Кьорнер 1994: 3, 6), който определя ТГГ като „пост-Сосюров структурализъм“, става въпрос по-скоро за „модата“ и „духът на едно бунтовно поколение“, отколкото за „революция“. (Пулъм 2011: 4) намира самата същност на *Чомскианската революцията* за преувеличена, показвайки, че логическата ориентация на граматиката е извършено преди това от (Пост 1943, 1944) въз основа на логиката на А. Уайтхед и Б. Ръсел. Възраженията обаче остават без последствие за митологемата, която не се поддава на разумни доводи. Това се вижда ясно от илюстрациите по-горе, избрани от множеството нейни употреби. „Лавината на когнитивната

¹¹⁴ Курсив на Дж. Газдар.

революция“ (вж. Лайтфут 2002: v) е предизвикала лавина в общественото пространство, която го засипва и до днес.

4. Пренасяне на митологемата *Чомскианската революция* в България

В България чомскианските идеи се разглеждат по отношение на традиционната граматика и на структурализма, който има солидни корени у нас. Редките ѝ употреби са след 1989, вж. Фиг. 3.

Фиг. 3 Употреба на *Чомскианска революция* в България¹¹⁵

4.1. *Чомскианска революция* и българската граматическа традиция

Когато говорим за българска граматическа традиция, не бива да забравяме, че тя е една от сравнително младите в Европа и е преминала през драматични обрати. Генеративизмът в САЩ се появява у нас при „традицията“ на 60-те и 70-те години, резултат от рязко сменен курс от средата на 40-те години. ТГГ влиза в една наложена задължителна идеологическа парадигма, която създава подвеждащо впечатление за установеност. Генеративизмът кореспондира с редица тези, получили популярност в нашата граматика преди 1944 – на Ст. Младенов, А. Т.-Балан и др., и неслучайно първото изречение в първата генеративна монография за българския език „Строеж на българското изречение“ (Пенчев 1984) е цитат на А. Т.-Балан.

Стремежът към интегриране на американската ТГГ в българската синтактична традиция е характерен за (Пенчев 1984). Той вижда Чомски като продължител на това, което „граматиците открай време търсят“ – „правилата, законите на употреба на една или друга категория на изречението“ (цит. съч: 5). Пенчев обвързва генеративни постулати на Чомски с тези на български езиковеди: включва дефинициите за изречение на А. Т. – Балан, Л. Андрейчин и К. Попов (с. 7-9), посочва връзката между генеративното понятие „семантична роля“ и Балановите „падежни отношения“ (с. 44), както и между пораждащите правила за глаголните форми при Чомски и правилата на Л. Андрейчин за преизказните форми (с. 52), цитира К. Илиева и М. Лакова относно структурата на въпросителните изречения (с. 61). За революционност не говори – значимостта на ТГГ е оценена много умерено, като „пригодна“ за „по-точното описание на строежа на изречението“ (пак там), а положителната ѝ оценка се балансира с критичност в смисъл на „недостатъчността“ на ТГГ за „представяне на всички значителни аспекти на изречението“ (с. 5). Този внимателен подход показва очакване за традиционализъм и подозрителност към американския модел в приемната езиковедска среда.

(Пенчев 1993) продължава интеграционната тенденция, като цитира български езиковеди по ключови въпроси. Този път в първия параграф на увода е включен цитат от Л. Андрейчин относно ролята на синтаксиса (с. 9). Негови тези са посочени и във връзка с предикацията (с. 9) и с глаголните морфофонетични правила (с. 34). Редица постановки на А. Т.-Балан, кореспондиращи с генеративизма, също са отразени – за предикацията (с. 9), за абстрактния падеж – вече разгледана е детайли (с. 72), за предикативния характер на

¹¹⁵ Фиг. 3 се основава на (Кръпова 2012).

приложението (с. 46). Въпреки че моделът на Чомски¹¹⁶ е представен подробно (с. 9-26), негова оценка не е направена¹¹⁷.

Тезата за приемственост спрямо европейската граматическа традиция е застъпена и при (Стамболиева и Дошков 1991: 16). Те подчертават, че „заслугите на традиционното езикознание не бива да се подценяват“ и достигат до твърдението, че „трансформационната граматика не е нищо друго освен формализирана традиционна граматика“. Те посочват, че в т. нар. „традиционното езикознание“ е събран „огромен фактически материал и са направени много дълбоки и верни наблюдения“. Изтъкват се обаче и недостатъци, като погледа към езика през „схемите на латинската граматика“ (цит. съч.: 6). Интересна при тях е целенасочената съпоставка на генеративни термини „с термини и понятия на традиционната граматика“ (цит. съч.: 6-8).

Позицията към интегриране на ТГГ в нашата граматическа традиция се следва и от (Бъркалова 1997), според която „не бива да се изтриват пресечните точки между старите и новите теоретични парадигми“, и трябва да се „удържат едновременно“ „банализираната стара практика“ с „неузнаваемото ново“, въпреки „състоянието на раздвояване и дискомфорт“ (с. 157). Много използвана при нея е образността на новото и промяната, но не се стига до *революция*: „ново вглеждане в организацията на лингвистичната материя“, „радикална промяна на лингвистичната картина“, „нова задача на лингвистиката, разлика, която преобръща инструментариума на класическата езиковедска анализаторска практика“, „нуждата от нова нагласа“, „вглеждането в неузнаваемото ново“, „новото време провокира днешните езиковеди с нови въпроси“, „да се погледне с нови очи и на езика и на човека“ (с. 5-6)¹¹⁸. Насочеността на труда като академичен учебник определя подробната мотивация на значимостта на модела, която е сред най убедителните в нашето езикознание. Бъркалова описва процеса на интеграция на ТГГ в нашето езикознание: „методът на генеративно-трансформационния анализ се приема като теоретичен и практически път за откъсване от традицията, а след това за повторно връщане към нея“ (с. 6-7).

4.2. Чомскианска революция и структурализъм

По същество Чомски се разграничава не само от американския, но и от европейския структурализъм и постструктурализъм. Докато Л. Блумфийлд прави подробен обзор и се позовава последователно на европейските постижения (Блумфилд 1933), то Чомски прави само отделни връзки, най-вече с идеи на Р. Декарт, А. фон Хумболт, Ф. де Сосюр и др. Както посочихме по-горе, това е начин чрез революцията, като вид прекъсване, да се легитмира ново, американско начало на езикознанието. В българското езикознание от 60-те години насам привържениците на структурализма (чието приемане също минава през сито) са привърженици и на ТГГ. Нещо повече, структурализмът има основи у нас и преди 1944 г., които не могат да бъдат така бързо забравени.

Преди 1989 Ж. Молхова посочва ролята на предшестващите структуралистични течения в американско езикознание – антропологията, емпиризма, бихевиоризма, дескриптивизма и влиянието им върху възгледите на Н. Чомски (Молхова 1975: 6). Тя подчертава, че „в началото на своята научна кариера [Чомски] следва принципите на блумфилдианската школа“ и вижда ролята на неговата ГТГ като „огромен тласък на

¹¹⁶ (Пенчев 1993) се основава на по-късните версии на ТГГ при Чомски – *Теория на управлението и свързането* от 1981 и последвалите промени до 1993, включително *Минималистката програма*.

¹¹⁷ Защитата на ТГГ е направена по-рано – (Пенчев 1977), като там също не се говори за революция, а вместо ТГГ се използват *структурна лингвистика* и *генеративна граматика*.

¹¹⁸ Курсивът е мой – Цв. В.

езиковедската мисъл“ (Молхова 1999: 6). Можем да смятаме нейната употреба на *огромен тласък* като евфемистичен синоним на *революция*.

Много подробна аргументация на онтологическите сходства между структурализъм и генеративизъм е развита при (Данчев 2001: 28-29), който твърди, че генеративизмът е едно от разклоненията на структурализма, което е „динамично, трансформационно и главно теоретично“ за разлика от фразово-структурното, което е „таксономично (статично, дистрибутивно и предимно методологично)“. Данчев открива четири общи черти между двете течения: „строгостта и точността на анализа“; „идеализацията на езиковите модели“; „основната роля на понятието *структура*“ и „разкриването на уникалните за структурата на всеки език характеристики“.

Връзката със структурализма по отношение на езиковата компетентност и езиковите универсалии отбелязва (Райнов 2000: 115-116). По-късно, (Райнов 2011: 4) прави задълбочен паралел между силогистиката на Аристотел и „онова, което в модерността Чомски ще нарече „краен брой правила в безкраен брой комбинации“. Райнов пише за „напористи и безпардонни американски и канадски автори, почти без изключения непознаващи европейските насоки, както и друг език освен английския“ и отбелязва им подкрепата им от „американската индустрия и специалните военни разработки, финансирани от грантовата система“, като вижда мястото на източноевропейските учени като „бедните роднини“ (Райнов 2011: 1).

5. Изводи

Митологемата за революционността на генеративизма не намира почва в България – това силно контрастира с описаната по-горе ситуация в САЩ. От самото начало генеративизмът се разглежда като продължение на структурализма и на съществуващата езиковедска традиция. Структурализмът има силни корени в България още преди 1944 г поради силната връзка с немското и френското езикознание, която през 60-те години се продължава отново у нас.

В общ план, неприемането на митологемата идва и от това, че *Чомскианската революция* е израз на „американизацията“ като ново начало в науката – а в българската наука до 1989 има „съветизация“. Оказва се, че точно стратегическата причина, поради която митологемата се насърчава в САЩ, води до отхвърлянето ѝ у нас. Идеята за американска революция не може да допадне на просъветското ни езикознание, защото според политическите идеологеми е абсурдно да се осъществява *революция в империалистическа буржоазна държава*. Проблемът обаче е, че Н. Чомски, е направил силно изпреварващ ход, докато в СССР и в Източния блок, тоталитарната система в езикознанието е дала своето отражение в значително изоставане. Така е и в електрониката с производството на компютрите, от които се очаква да обработват езика. Поради това трудовете на Чомски и съмишлениците му се превеждат на руски език и се следват резултатите им по същество – съветският блок няма как да не се съобрази с тях, ако иска да бъде в крак с времето. Линията на СССР, съответно и на Източна Европа, по това време е към собствена когнитивна революция, която се подкрепя също от правителствата, но се използват термините *структурна и приложна лингвистика, математизация на лингвистиката* и др. Тази линия може да се обобщи като: собствен структурализъм и компютризация в граматиката – да, „Чомскианска революция“ – не. Развитието на „собствения структурализъм“ се насърчава, но и следи и направлява, за да не излезе от контрол. А критическото отношение към него е много внимателно, за да се избегнат пируетите в рецепцията на Маризма у нас.

Парадоксално е, че понеже Чомски също е с леви, близки до марксизма убеждения, в идеологически план той е близък с наложения по това време в нашата наука марксизъм, вж. (Андрейчин 1975/1986: 69): „В някои области на научно-теоретическата терминология [в

НРБ] се извършиха характерни промени, свързани с новата политическа обстановка и с марксистко-ленинската теория, методология и идеология.“ Тази близост може да се разглежда като една от причините за неговото по-лесно приемане у нас, за разлика от структурализма в литературната теория.

Както се вижда от коментираните съчинения на български генеративисти, осмислянето на ТГГ като цялостна рамка и концепция става след 1989. Тогава обаче нейната революционност вече не е на мода дори и в американското езикознание. Все пак, по-силно се подчертава новаторството, източниците се цитират в оригинал, а техният брой и разнообразие нараства. Вече се обръща поглед към пост-чомскианските нетрансформационни модели, както и към западноевропейския генеративизъм.

Чомскианската революция като назоваваща митологема не се възприема у нас, въпреки че генеративизмът като изследователска практика и методология се утвърждава и обогатява родната традиция.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин 1975/ 1986: Андрейчин, Л. *Из историята на нашето езиково строителство*. [Andejchin, Ljubomir. *Iz istorijata na nasheto ezikovo stroitelstvo*] София: Народна просвета, 1986.

Блумфилд 1933: Bloomfield, L. *Language*. London: Allen and Unwin Ltd, 1933.

Брайс 2016: Brice, H. Answer to *Quora*: Why is Chomsky called the father of modern linguistics? <<https://www.quora.com/Why-is-Chomsky-called-the-father-of-modern-linguistics-Whats-so-radical-about-his-theory>>

Бъркалова 1997: Бъркалова, П. *Българският синтаксис – познат и непознат*. [Barkalova, P. *Balgarskiat sintaksis – poznat i nepoznat*] Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 1997.

Википедия 2017: Wikipedia 30.06.2017, Noam Chomsky <https://en.wikipedia.org/wiki/Noam_Chomsky>

Газдар 1979а: Gazdar, G. Constituent structures (unpublished manuscript).

Газдар 1979б: Gazdar, G. English as a context-free language (unpublished manuscript).

Газдар 1983: Gazdar, G. Phrase structure grammars and natural languages. // *Proc. of the 8th International Joint Conference on Artificial Intelligence*, 8-12.08.1983, Karlsruhe, 556 – 565.

Газдар, Клайн, Пулъм, Саг 1985: Gazdar, G., Klein, E., Pullum, G., Sag, I. *Generalized Phrase-Structure Grammar*. Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press. 1985.

Данчев 2001: Данчев, А. *Съпоставително езикознание*. [Danchev, A. *Sapostavitelno ezikoznanie*] София: УИ “Св. Климент Охридски”, 2001.

Йерджин 1972: Yergin, D. The Chomskyan revolution. // *The New York Times*, 03.XII. 1972, 42 – 43, 112 – 127.

Каплан и Брезнан 1982: Kaplan, R., and Bresnan, J. Lexical-Functional Grammar: A Formal System for Grammatical Representation. // *The Mental Representation of Grammatical Relations*. Bresnan, Joan, ed. Cambridge: MIT Press, 173 – 281.

Кръпова 2012: Кръпова, И. Ноам Чомски или как се прави революция в науката за езика. // *Култура*, № 27, 13.VII.2012, <<http://www.kultura.bg/bg/article/view/19982?>>

Кун 1962: Kuhn, T. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1962.

Кърорнер 1994: Koerner, K. The Anatomy of a Revolution in the Social Sciences: Chomsky in 1962. // *Dhumbadji!* Vol. 1 No. 4, 1994, 3 – 17.

Лайтфут 2002: Lightfoot, D. Introduction. // Chomsky, N. 2002, *Syntactic Structures* (2nd ed.), Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 2002, v – xviii.

- Лайънс 1970:** Lyons, J. *Noam Chomsky*. New York: Viking Press, 1970.
- Лейхи 1991:** Leahey, T. *A History of Modern Psychology*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1991.
- Лийз 1957:** Lees, R., Review of Chomsky's "Syntactic Structures". // *Language*, Vol.33, 1957, 375 – 408.
- Маколи 1976:** McCawley, J. Madison Avenue, si, Pennsylvania Avenue, no! // *Peter Reich (ed.) The Second LACUS Forum*, Columbia: Hornbeam Press, 1976, 17 – 28.
- Молхова 1975:** Молхова, Ж. Методически корени на генеративно-трансформационната граматика на Ноам Чомски. [Molhova, Zh. Metodicheski koreni na generativno-transformacionnata gramatika. // *Руски и западни езици*, 1975, № 5-6, 4 – 19.
- Молхова 1999:** Молхова, Ж. От генеративната граматика на идеалния език до прагматиката на говоримия език и по-нататък. [Molhova, Zh. Ot generativnata gramatika na idealnata ezik do pragmatikata na govorimiq ezik i po-natatyk] // *Чуждоезиково обучение*. 1999, № 2, 6 – 10.
- Мума 2010:** Mouma, L. Noam Chomsky – His Contribution to Linguistics. <<http://blog-mangolanguages.com/noam-chomsky-his-contribution-to-linguistics/>>
- Макгилврей 2009:** 20.X.2016 McGilvray, J. Noam Chomsky, *American Linguist*. // *Encyclopedia Britannica Online* <<https://www.britannica.com/biography/Noam-Chomsky#toc283811>>.
- Мъри 1980:** Murray, S. Gatekeepers and the "Chomskian revolution". // *Journal of the History of Behavioral Sciences*, 16, 73 – 88.
- Нюмайер 1980:** Newmeyer, F. *Linguistic Theory in America*. New York: Academic Press, 1980.
- Нюмайер 1986:** Newmeyer, F. Has There Been a 'Chomskyan Revolution' in Linguistics? // *Language*, 62, 1986, 1–18. <https://www.jstor.org/stable/415597?seq=1#page_scan_tab_contents>
- Пенчев 1977:** Пенчев, Й. За една философска критика на структурната лингвистика. [Penčev, J., Za edna filosofska kritika na strukturnata lingvistika] // *Български език*. 1977. № 1, 44-49.
- Пенчев 1984:** Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение*, [Penčev, J., Stroezh na balgarskoto izrechenie.] София: Наука и изкуство, 1984.
- Пенчев 1993:** Пенчев, Й. *Български синтаксис. Управление и свързване*. [Penčev, J. *Balgarski sintaksis. Upravlenie i svarzvane*] Пловдив: Пловдивски университетско издателство, 1993.
- Пост 1943:** Post, E. Formal Reductions of the General Combinatory Decision Problem. // *American Journal of Mathematics* Vol. 65, 1943, 197 – 215.
- Пост 1944:** Post, E. Recursively Enumerable Sets of Positive Integers and Their Decision Problems. // *Bulletin of the American Mathematical Society*. No. 50, 284 – 316.
- Пулъм 2011:** Pullum, G. On The Mathematical Foundations of *Syntactic Structures*. // *Journal of Logic, Language and Information*, Vol. 20, 2011, 277 – 296.
- Райнов 2000:** Райнов, В. *Постструктурализъмът и езиковата теория*, [Raynov, V. *Poststrukturalizmat i ezikovata teoria*] София: Книгоизд. къща „Труд“.
- Райнов 2011:** Райнов, В. Когнитивните измерения в науките за езика. [Raynov, V. Kognitivnite izmerenija v naukite za ezika] // *Lettera et Lingua*, 2011, № 8.
- Склар 1968:** Sklar, Robert. 1968. Chomsky's Revolution in Linguistics. // *The Nation*, September 9, 213 – 17.
- Стамболиева и Дошков 1991:** Стамболиева, М., Дошков, П. *Три етапа в развитието на трансформационната граматика* [Stambolieva, M. and Doshkov, P. *Tri etapa v razvitiето na transformacionnata gramatika*] Благоевград: ЮЗУ "Н. Рилски", 1991.

Сърл 1972: Searle, J. Chomsky's Revolution in Linguistics. // *The New York Review of Books*, XVII, 29.06.1972, 16 – 24. <<http://www.nybooks.com/articles/1972/06/29/a-special-supplement-chomskys-revolution-in-lingui/>>

Торн 1965 Thorne, J. Review of *Constituent structure* by Paul Postal. // *Journal of Linguistics* Vol. 1, 73 – 76.

Фьогелин 1958: Voegelin, C. Review of “Noam Chomsky, Syntactic Structures”. // *International Journal of American Linguistics* 24. 229 – 231.

Харис 2010: Harris, R. Chomsky's other Revolution. // Kibbee, D. (ed.) *Chomskian (R)evolutions*. Amsetrdam/Philadelphia: John Benjamins, 2010, 237–264, <<https://benjamins.com/#catalog/books/z.154.08har/details>>.

Чомски 1957: Chomsky, N. *Syntactic Structures*. The Hague-Paris: Mouton, 1957.

Чомски 1965: Chomsky, N. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press, 1965.

СИНТАКСИС И/ИЛИ СЕМАНТИКА – КОЙ ОТ КОГО ЗАВИСИ В ГРАМАТИКАТА НА ЗАВИСИМОСТИТЕ?

Максим Стаменов
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

SYNTAX AND/OR SEMANTICS – WHO DEPENDS ON WHOM IN DEPENDENCY GRAMMAR?

Maxim Stamenov
Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin”

Abstract: In contemporary grammatical theory the two main paradigms of research in syntax are the ones that model grammatical relations in terms of constituent vs. dependency structure. The two are supposed to offer complementary vision of the nature of those relations. Both are also supposed to provide alternative perspective on the nature of the association between syntactic and semantic structure. In the present article the dependency structure relationships will be discussed from semantic and syntactic point of view in the context of the grammatical theory proposed by the French linguist Lucien Tesnière (1988). His contribution will be compared to what we currently know about cognition, meaning and linguistic form. The challenge is to revive a tradition that evolved independently before the current status quo on the subject established itself on the basis of the so called ‘linguistic wars’ between generative and cognitive grammar.

Keywords: syntax and semantics, syntactic dependency, semantic dependency, grammar-meaning interface

1. Увод: Защо Тениер, защо зависимости?

На френския езиковед Люсиен Тениер (1893 – 1954), който се смята за „баща“ на депendentната граматика (вж. Тениер 1988), дължим постулирането на:

- всеобщия характер и ориентацията в една посока на синтактичната връзка (което имплицира в широк мащаб асиметрия на граматичните отношения);
- наличието в изречението на един граматичен център (глагола), съчетаемостта на който детерминира структурата му;
- неединствения начин на реализация на структурната йерархия на изречението в линейната последователност от синтактични единици;
- разграничаването между участници в ситуацията (актанти) и нейните „обстоятелства“ (сирконстанти).

В резултат на доминацията през последните десетилетия на англоезичното езикознание въобще и на американското в частност с неговите „лингвистични войни“ между генеративната граматика и когнитивната лингвистика, алтернативите за съотнасяне между

синтактична и семантична структура бяха ограничени в рамките на представите по въпроса на тези две главни воюващи парадигми, а алтернативни възможности или не бяха изследвани въобще, или бяха силно маргинализирани. Една от тях е депendentната граматика и в частност идеите, съдържащи се в трудовете на нейния родоначалник, към които ще се обърнем, за да се опитаме да преосмислим възможностите за съотнасяне между значение и форма на равнище фраза и изречение.

2. Отношенията на зависимост в синтактичен и семантичен план

Според Тениер определянето на характера на синтактичния план на езика не може да се направи въз основа единствено на формални критерии, присъщи на този план, взет сам за себе, а това трябва да бъде сторено като се има предвид характера на интерфейса на синтаксис и семантика на езиковите единици:

Структурният синтаксис се занимава със структурата на изречението – това е неговият непосредствен обект. Но при изследването му е невъзможно да се подмине с мълчание семантичният план, тъй като всяка синтактична структура съществува в крайна сметка заради това да предаде определен смисъл. Поради тази причина смисълът представлява интерес, макар и опосредстван, за структурния синтаксис (20.2–3).¹¹⁹

Противопоставянето на структурен и семантичен план (равнище) е изключително важно с оглед правилното разбиране на структурния синтаксис. [...]

Структурният план се отнася до начините на формиране на езиковия израз на дадена мисъл. Той принадлежи на граматиката на съответния език. [...]

Семантичният план, обратно, принадлежи на царството на мисълта, която се абстрахира напълно от своя езиков израз. Той е извън граматиката и има отношение единствено към психологията и логиката (20.4–6).

Но какво можем да направим, ако, както се оказва, синтаксисът и семантиката изглеждат несъотносими по линията на противопоставяне на граматика спрямо психология и логика? Тениер ни предлага изход в следната посока:

Умствената дейност, която се проявява на структурно равнище, е субективна и безсъзнателна. Тя представлява дълбинно, елементарно и необходимо явление. Тя по никакъв начин не се контролира от човешката воля. Това е животът на езика *par excellence*. Тя подлежи на анализ единствено с помощта на интуитивната интроспекция, а това съвсем не е толкова просто и очевидно нещо. Поради тази причина носителят на езика, който е готов охотно на англо да изказва съждения по отношение на граматиката, обикновено притежава за нея твърде превратни и/или погрешни представи (20.13).

Както виждаме, Тениер постулира реализацията на умствена дейност при човека на две равнища – безсъзнателно и съзнателно. Носителят на езика, както и специалистът

¹¹⁹ В статията отпратките към Тениер (1988) ще бъдат с оглед на номерацията, възприета от него по параграфи, а не по страници. Всички приведени цитати са в мой превод от руското издание на „Основы структурного синтаксиса“.

лингвист, нямам директен достъп до начина на протичане на безсъзнателната умствена дейност. За характера ѝ можем да добием представа единствено с помощта на това, което той нарича „интуитивна интроспекция“:

И много добре, че е така. Рефлексията (вглеждането в самия себе си) убива живота. Болният, който се вслушва прекалено внимателно какво става в него, си причинява повече вреда, отколкото полза. Денят, в който говорещите разберат по какъв начин говорят, ще бъде последният за изкуството на красноречието и беседата. Самите езиковеди, които не са бърбиви по природа, биха се лишили напълно от дарбата за реч, ако не успяваха в качеството си на говорещи да забравят за своята лингвистика (20.14).

Ние нямаме проблем с достъпа на езиковото съзнание до семантичното равнище. Само дето Тениер я смята за „обективна“ и, което изглежда по-смущаващо, за „повърхнинно и чисто случайно явление“. Трудно е от контекста на този цитат да се изтълкува какво по-точно има той предвид като квалифицира по този начин протичането на умствената дейност, която подлежи на мониторинг, контрол и планиране от страна на съзнанието:

Умствената дейност, която се проявява в семантичен план, е напротив обективна и съзнателна. Тя представлява повърхнинно и чисто случайно явление. Говорещият сам избира онези мисли, които иска да изрази. Ако той притежава макар и минимално равнище на култура, той е в състояние да контролира своя начин на изразяване и да отдава предпочитание на тази или онази дума (20.15).

[...]

От теоретична гледна точка структурният и семантичният план са свършено независими един от друг. Дадено изречение може да бъде напълно изрядно в синтактично отношение и едновременно с това абсурдно по своя смисъл. Така например изречението

Le signal vert indique la voie libre.

‘Зеленият сигнал показва, че пътят е свободен’

очевидно притежава смисъл. Ако заменим всички пълнозначни думи в него с други от същата категория, тъй както те са разположени в речника непосредствено след току-що използваните, ще получим изречението

Le silence vertebral indispose la voile licite.

‘Гръбначното мълчание предизвиква неразположение у законното платно’

което съхранява структурната схема на предишното, но е напълно безсмислено (20.17).

Така се оказва, че единствената възможност за тяхно съотнасяне, колкото и да изглежда наглед парадоксално, стъпва върху независимостта им един от друг:

От независимостта на структурния и семантичния план произтича, че синтаксисът е свършено независим от логиката и психологията. Него го интересува формата, в която намира израз мисълта, а не самата мисъл, която се явява нейно съдържание (20.18).

Несводим нито към логиката, нито към психологията, синтаксисът трябва да намери своя собствен закон в самия себе си. Синтаксисът е автономен (20.21).

Казусът за отношенията по същество между синтаксис и семантика се решава от Тениер по следния начин – езикът се приравнява към синтаксиса, а мисленето към семантиката:

Категориите на мисленето са в обсега на психологията и логиката. Доколкото в основата на мисленето лежат едни и същи психологически и логически операции, те са характерни за всички хора, независимо от това на какъв език те говорят.

Категориите на граматиката, напротив, се отнасят към плана на езика и поради тази причина могат силно да варират между езиците (24.6–7).

Подобна теза днес може да изглежда опростенческа, но ние по един или друг начин трябва да дадем обяснение на какво се дължи фактът, че граматичните категории не могат да бъдат приравнени към категории на психологията (например към категориите на мисленето) и на логиката (с оглед например на разминаването на структурите на естествения с който и да е формален език, измислен от човека).

3. Къде е предизвикателството според Тениер при установяването на начина на съотнасяне на синтаксис със семантика?

Взаимно допълващи се или несъотнесими са синтаксис и семантика на равнище описание на езиковата структура и/или на равнище реализация в психиката на човека? Тениер ни праща противоречиви сигнали по въпроса – от една страна достъпът е за сметка на психическа функция – интуитивната интроспекция, но от друга страна той е против привнасянето на психологическа мотивация в синтаксиса. Тениер намира за възможно да твърди от определена гледна точка, че структурният и семантичният планове не зависят един от друг. Но тази независимост е теза на теоретично равнище. На практика двата плана от друга гледна точка се тълкуват като паралелни, тъй като структурният план няма друго предназначение освен да направи възможно изразяването на мисли, които са обектите на семантичния план (21.1.). Посоченият паралелизъм намира конкретна проява във връзките между словоформите, тъй като едновременно със структурните връзки налице са и връзки на семантична основа, които се съотнасят с тях по регулярен начин. Например:

petits ruisseaux
'малки ручейчета'

Това, че думата *petits* 'малки' е синтактично свързана с думата *ruisseaux* 'ручейчета', значи, че между тези думи е налице и връзка на семантична основа, а именно че идеята за 'малък' се свързва с тази за 'ручей' (21.2.). С други думи, обектите на структурно равнище реализират обектите на семантично равнище.

Изразяването на семантичното равнище на структурно ниво се осъществява по следния начин: смисълът на подчинения елемент се налага върху смисъла на подчиняващия. Така в изречението *Les petits ruisseaux font les grandes rivières* 'Малките ручейчета образуват големи реки' думата *petits* 'малки' зависи от *ruisseaux* 'ручейчета' (което проличава от съгласуването). Следователно, смисълът *petits* се налага върху смисъла на *ruisseaux*, и ние разбираме, че неголемият размер характеризира именно ручейците, а не реките (21.4). По

аналогичен начин в същото изречение думата *grandes* ‘големи’ зависи от *rivières* ‘реки’ (което проличава също от съгласуването). Следователно смисълът *grandes* се налага на смисъла *rivières* и ние разбираме, че големият размер характеризира именно реките, а не ручейте (21.4).

Според така разгърнатата теза се оказва, че синтактичните и семантичните връзки могат да бъдат насочени в противоположни посоки. Това обстоятелство идва да потвърди споменатата идея за разминаването в характера на синтактичния и семантичния план на езика (21.7):

petits – *ruisseaux* връзка

petits ← *ruisseaux* синтактична връзка

petits → *ruisseaux* семантична връзка

От казаното дотук следва, че скалата на синтактичен статус на думите се намира в обратно отношение спрямо скалата за семантичен статус. Колкото по-надолу е разположена дадена дума в синтактичната йерархия от връзки, толкова повече нарастват нейните шансове да се окаже съществена за смисъла на изречението. Започва да изглежда, че подчиняващата дума е необходима изключително за това да послужи един вид като семантична точка на опора за подчинената (21.8). Като се има предвид семантичната връзка между подчиняващия и подчинявания елемент, често се казва, че подчиненият определя (*détermine*) подчиняващия. Подчиненият елемент се именува определение (*le déterminant*), а подчиняващият – определяемо (*le déterminé*). Така в цитираното изречение определението *vert* се отнася до *signal* (21.9).

Понякога също се казва, че подчинената дума допълва (*complète*) подчиняващата. В такъв случай първата наричат допълнение (*le complément*) на втората. Така в цитираното по-горе изречение *voie* допълва глагола *indique* (21.10). Макар че и в двата случая става въпрос за едно и също в структурно отношение явление, традиционната граматика използва за целта два различни термина. За едни структури тя използва терминът допълнение, а за другите – определение. Това привично разпределение на термините е чисто традиционно и не намира основание в какъвто и да е последователно прокаран принцип. Думата *rouge* ‘червен’ се смята за определение на думата *signal* ‘сигнал’, *voie* ‘път’ – за допълнение на глагола *indique* ‘показва’, а в същото това време *signal* не се явява нито определение, нито допълнение на глагола *indique*, а негов подлог (21.11).

Изречението *Le signal vert indique la voie libre* ‘Зеленият сигнал показва, че пътят е свободен’ има смисъл по същество благодарение на думите *vert* ‘зелен’ и *libre* ‘свободен’, които се локализируют на най-долния етаж на стемата. И наистина, ако ги премахнем от изречението, то губи своя смисъл: *Le signal indique la voie* ‘Сигналът показва пътя’. Ако ли пък заменим посочените думи с други, смисълът на изречението съществено ще се промени: *Le signal rouge indique la voie fermée* ‘Червеният сигнал показва, че пътят затворен’ (21.8). Нещо повече, в съчетанието *le livre d’Alfred* ‘книгата на Алфред’ *Alfred* се смята едновременно за определение и допълнение на думата *livre* и традиционно се квалифицира като определително допълнение (*complément déterminatif*), като че ли всяко допълнение не се явява *ipso facto* определение (21.11).

В крайна сметка при Тениер като че ли надделява мнението, че синтактична връзка без наличието на семантична не съществува. Обратното твърдение обаче е невярно. В това можем да се уверим, ако анализираме например особеностите на анафората, при която съществуват семантични по своя характер връзки, които нямат опора в синтактични (22.14).

4. Последно семантика или все пак синтаксис?

Не е лесно да се отговори на какво по същество се дължи проблематичното в сподялбата на отговорностите между синтаксис и семантика. В случая идеализацията не помага, тъй като разпределението на ролите от гледна точка на синтаксиса, разглеждан като самостоятелна когнитивна способност от Беруик и Чомски (2016, 89–108) в рамките на генеративната граматика, маркира с оглед на постулата за *logical necessity* „логическа необходимост“ наличието на не повече от два други модула – на понятийно-интенционален (C-I: semantic/conceptual-intentional) и на възприятийно-учленителен (SM: sensor-motor) – както в диахронен, така и в синхронен план. Тази идеализация изглежда приемлива дотогава, докато се заема синтактоцентрична позиция в чистия ѝ вид.

Не дава еднозначен отговор за характера на взаимодействието между синтаксис и семантика и най-популярната алтернатива на генеративната парадигма в облика на когнитивната граматика. Най-радикална в това отношение и до днес остава постулираната от Роналд Ланакър (1986) теза за *grammar as image* „граматиката като представа“, от която той се отмята частично в публикация през следващата година (Ланакър 1987: 3), като я заменя с доста по неопределената теза за континуум от структури на интерфейса между морфология, ментален лексикон и синтаксис, а не тяхно противопоставяне. Тази постановка остава оттогава по същество непроменена в тази парадигма при моделиране на граматичните структури.

Проблемът е многолик, а това трябва да означава, че докато синтаксисът имплицира един и същ самостоен когнитивен механизъм, това едва ли може да се твърди за начините на формиране и съотнасяне на значението с езиковата форма, с което се занимава езиковедската семантика. Именно в това отношение днес трябва да се търсят алтернативни възможности, както това е правил преди повече от 60 години Тениер (1988). Можем да илюстрираме тази теза с помощта на следната блок схема:

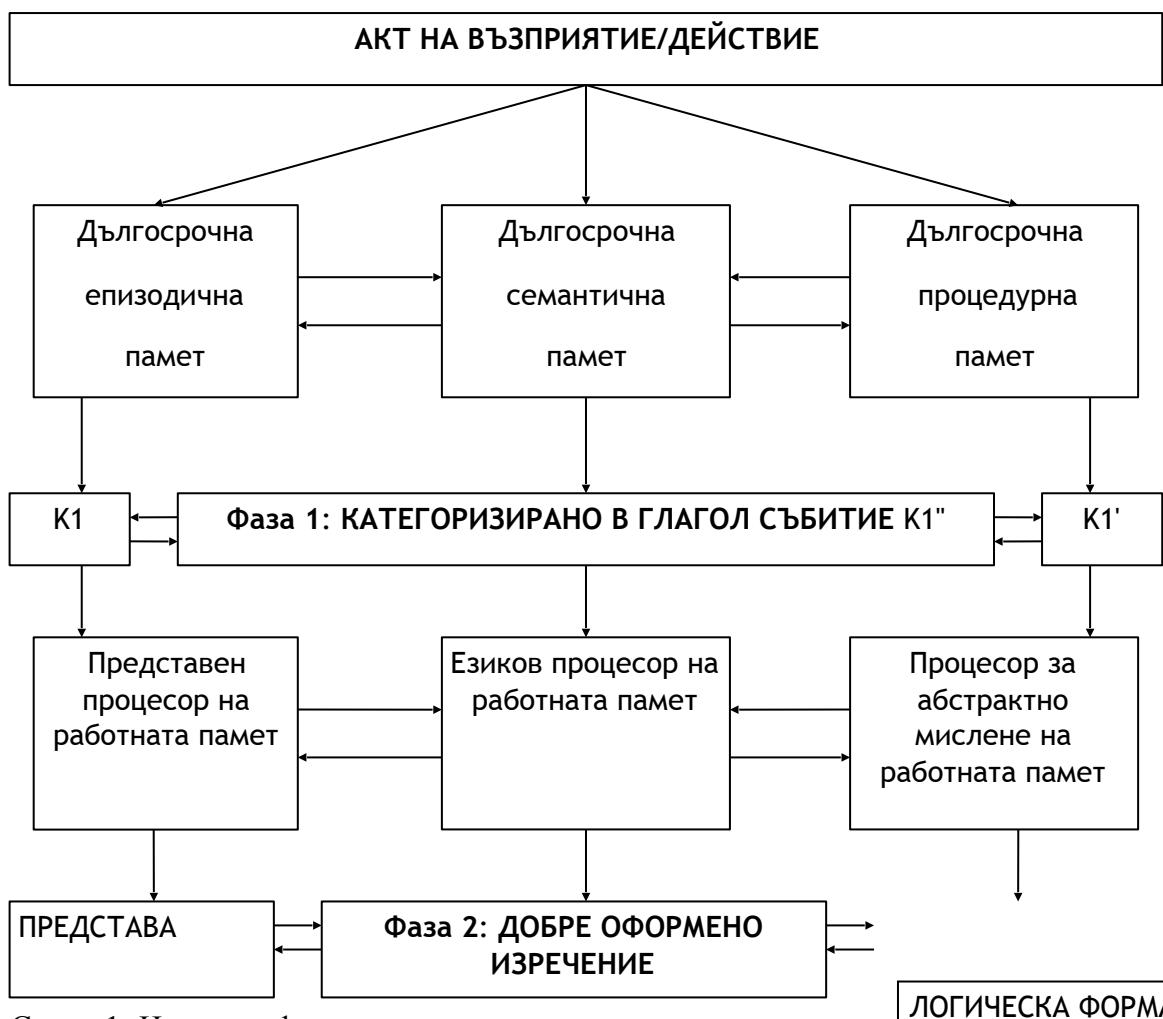

Схема 1: Начин на функциониране на концептуално-интенционален когнитивен апарат на човека с интегрирания в него механизъм на езиковата обработка на добре оформено изречение (Стаменов 2007б: 63).

В предлаганата блок схема са описани основните компоненти на мисловния процес от възприятие/действие през категоризация на събитие от обективния свят (фаза 1) към неговото изразяване във вид на добре оформено изречение (фаза 2). Стъпва се на теза, съотнесима с теорията на Тениер за основополагащата роля на глагола при съчленяването на добре формена мисъл, която намира езиков израз в облика на просто изречение. Глагол и конструкция (в смисъла, в който този термин се употребява в граматиката на конструкциите; вж. Стаменов 2006; 2007а; 2007б) се съотнасят помежду си по време на Фаза 1 на съчленяването на добре оформеното изречение. Това, което се нарича „конструкция” при този начин на моделиране, представлява в действителност общия знаменател (резултатът от съчетаването) на структури от трите типа дългосрочна памет – епизодична (в облика на К1), семантична (К1'') и процедурна (в облика на К1'). Обогатяването на глаголната конструкция до равнището на добре оформено изречение става при взаимодействие на трите основни процесора на работната памет – представен, езиков и на абстрактното мислене. В схемата с обикновен шрифт са изписани процесорите на дългосрочната и работната памет, с главни букви са маркирани когнитивните репрезентации, които представляват резултат от работата на съответните процесори, а с получен шрифт са дадени двете фази на пораждане на изречението.

Наличието на три вида дългосрочна памет, наречени тук в съответствие с традицията в когнитивната психология епизодична, семантична и процедурна, и възможността всяка от

тях да намери специфична реализация в рамките на работната памет на човека, тъй както се актуализира в реално време, ни дава ориентацията, че езиковият процесор на работната памет, в който се формират изреченските контури онлайн, трябва да синхронизира своята работа не с един „концептуално-интенционален“ модул, тъй както това е в блок схемата на Чомски, а най-малко с два, които са маркирани като процесор за представно мислене и процесор за абстрактно мислене. Следва да се отбележи, че връзката между езиковия процесор и този за представно мислене се изследва и моделира в рамките на когнитивната лингвистика. Същото е валидно за интерфейса между езиковия процесор и процесора за абстрактно мислене в контекста на генеративната тръдиция, където той се идентифицира като интерфейс на т. нар. логическа форма на езика.

Чрез осъществяването на взаимодействие онлайн на трите споменати процесора на работната памет ние достигаем до реализацията на три корелативни ментални репрезентации в тях – на добре оформено изречение, на представа, и на логическа форма. Следва специално да се отбележи в тази връзка, че директен съзнателен достъп ние имаме единствено до представите, а ориентация как изглежда добре оформеното изречение и неговата логическа форма можем да имаме само индиректно. Именно в този контекст става по-ясна и тезата на Тениер за необходимостта от страна на лингвиста да използва своята езикова интуиция, за да изведе характера на езиковата форма с оглед на нейното съдържание.

В различните формати на представяне на синтактичната структура „видимостта“ ѝ може да се окаже различна. Очевидно е, както пролича от примерите, дадени от Тениер, че насоката на зависимост на семантично равнище може да не съвпада с тази, която имплицираме на синтактично равнище. В случая констатираме една от възможностите за реализация на асиметрия на структурно равнище между синтаксис и семантика. Конституентните граматика създават алтернативни възможности за моделиране на синтактично-специфичното в структурата на фразата и изречението на базата на съпоставка на конституентна структура, словоред и значение на фразата и изречението.

Както се вижда от представеното късо изложение, има все още много да се направи по отношение на изследването на интерфейса между синтаксис и семантика, за да достигне до равнището на минимално правдоподобно моделиране на процесите, които се реализират при езиковоспецифично мислене в психиката и мозъка на човека. Приносът в това отношение на Люсиен Тениер заслужава да бъде (пре)осмислян отново и отново, за да не изглежда синтаксисът „тъп“, както ни провокираше проф. Йордан Пенчев, за да се замислим върху своите предразсъдъци по въпроса. Добре е, че времето на осъзнаване може да дойде и години по-късно. И в това няма нищо учудващо, тъй като интерфейсът синтаксис-семантика е значително по-проблематичен, отколкото това се полага и в генеративната граматика, и в когнитивната лингвистика. Повечето езиковеди и психолози днес се обединяват около възгледа, че е възможно мислене без език, но обратната страна на медала е, че семантика в два (или повече) координирани формата без езиковоспецифичен синтаксис, както по всичко изглежда, не може да има. Така че мисленето във вида, в който го познаваме, все пак е невъзможен без синтаксис от подобен тип. Това обстоятелство задава пък от своя страна функционалната мотивация той да е „на свой собствен крак“, а да не е произведен от единия или другия формати семантика, тъй като в противен случай той не би могъл да бъде на равна нога медиатор между тях. И отново се оказваме пред поредна алтернативна перспектива за преосмисляне на интерфейса синтаксис-семантика, над която си заслужава сериозно да се поработи в бъдеще.

Литература

- Беруик и Чомски 2016:** Berwick, R. C. and N. Chomsky. *Why Only Us? Language and Evolution*. Cambridge, MA: MIT Press, 2016.
- Ланакър 1986:** Langacker, Ronald. 1986. An introduction to cognitive grammar. // *Cognitive Science*. 10, 1 – 40.
- Ланакър 1987:** Langacker, R. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1. *Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press, 1987.
- Стаменов 2006:** Стаменов, М. Граматиката на конструкциите като алтернатива за описание на отношенията между синтаксис и семантика в граматиката и в лексикона. Част I: Основни идеи. // *Български език*. 2006, LIII, № 4, 81 – 93.
- Стаменов 2007а:** Стаменов, М. Граматиката на конструкциите като алтернатива за описание на отношенията между синтаксис и семантика в граматиката и в лексикона. Част II: Глаголи и конструкции. // *Български език*. 2007, LIV, № 1, 50 – 62.
- Стаменов 2007б:** Стаменов, М. Граматиката на конструкциите като алтернатива за описание на отношенията между синтаксис и семантика в граматиката и в лексикона. Част III: Конструкции и речева дейност. // *Български език*. 2007, LIV, № 4, 59 – 69.
- Тениер 1988:** Тенъер, Л. *Основы структурного синтаксиса*. Пер. с франц. вступ. ст. и общ. ред. В. Г. Гака. Москва: Прогресс, 1988 (1959).

Социолінгвістика и езикова култура

Михаил Виденов

СОЦИОЛИНГВИСТИКАТА И ЕЗИКОВАТА КУЛТУРА

Вол се върже за рогата, а на челяк за езика.

П.Р. Славейков

Mihail Videnov

SOCIOLINGUISTICS AND LANGUAGE CULTURE

Abstract

In this brief report a critique is first made of the university practice of teaching language culture. Then it is pointed out that true language culture can be taught only if it is based on modern sociolinguistics which is centered around the theory of literary languages developed by the Prague linguistic circle. In this country stylistics is taught which refers only to literary text. Students are not acquainted with the basics of functional stylistics. Their training is inadequate.

Key words and expressions: *language culture, stylistics, practical grammar, jargonisms, regionalisms.*

За българските езиковеди представата за *езикова култура* е различна: най-често се мисли, че става въпрос за правилно изписване и изговаряне на думите, т.е. за безупречно спазване на кодификационните изисквания в ортографията и ортоепията. Преди години като синоним на понятието *езикова култура* бе използвано красноречивото съчетание *писане по правилата*. И ако в случая сме изправени пред често срещаната замяна цялото да се представя чрез част от него, то редица други факти ни подсказват, че българският учен не гледа на въпросите, свързани с езиковата (речевата) култура, като на нещо цялостно. Това за него не е теоретична материя, а чисто практическа работа, в която няма научна проблематика. Тези изводи проличават и от духа на университетските програми. В Софийския университет „Св. Климент Охридски“ например десетилетия наред подготвяните специалисти българисти имаха предмет *Практическа граматика*, в който се изучаваше... правописът на думите и пунктуацията. В това няма нищо лошо, но се смяташе, че по този начин на студентите се преподава езикова култура. Ще прибавим още нещо. Тези преподавания се възлагаха на токущо постъпили млади асистенти, за да попълват своя хорариум, което ще рече, че са смятани за „лека кавалерия“.

Не бива да виним администрациите на филологическите факултети, че така недалновидно се отнасяха към една толкова същностна страна на филологическото обучение, защото нещата са много по-дълбоки: става въпрос за степен и състояние на езиковедската ни наука. И тогава, а и сега ние не разполагаме с разработки по *функционална стилистика*, която би следвало да лежи в основата на явлениято. Ако се задълбочим в съдържанието на курсовете по стилистика, които се преподават във всички наши филологическите факултети,

ще установим едностранчивост. Преподава се само стилистика на *художествения* текст, т.е. прави се преглед на майсторството текстът от обикновен комуникат да се превърне в художествено средство. И в това няма нищо лошо, но пак сме изправени пред посоченото вече явление: частта да заменя цялото. Функционалната стилистика, както е известно, се интересува от *целия спектър* на човешката реч, т.е. от характеристиките ѝ във *всички* житейски сфери.

И докато в нашето езикознание след М. Янакиев (Янакиев 1965 и 1977) се появиха автори на трудове по художествена стилистика, които до голяма степен повтарят въпросите, с които се занимават нашите теоретици литературоведи, в света още през 30-те години на ХХ в. се работи в областта на функционалната стилистика (Навѓанек 1932 и 1963). Изоставането ни е голямо, защото през 50-те години на ХХ в. в света тази научна дисциплина се насочи към постиженията на новото направление, което днес ни е познато като *социолингвистика*, т.е. функционалната стилистика стана неотменна съставна част от социалната лингвистика. Тази крачка е напълно закономерна, защото характерът и комуникативните нужди на жизнените сфери, в които функционира езикът, са централни именно за социолингвистическия подход. В света вече няколко десетилетия шества *теорията на книжовните езици*, която е клон на социолингвистиката, но у нас на нея се гледа като на нещо странично, без което си можем. По създадена традиция авторите на приноси в областта на езиковата култура боравят с прескриптивни езикови бележки, както това е било още при Ал.Т.-Балан, Ст. Младенов и най-вече при Л. Андрейчин и кръга около него. Бележките си приличат по едно: бранят официалната кодификация, т.е. кодификаторът за тях е непогрешим, началата и принципите на неговата дейност не се коментират и не се критикуват. Основният недостатък на бележките е, че те се интересуват едва ли не само от структурната страна на езиковите конструкции. Изводите се свеждат до това дали думата е правилна, или е неправилна от гледище на съществуващата кодификация.

Тук ще дадем една работна дефиниция на понятието *езикова култура*: съобразяване с нормите на езиково поведение в сферата, в която говорещото лице попада или за която пише. За целта в разсъжденията си задължително трябва да въведем понятието *езиково (речево) поведение*. Още при първите стъпки на личностната социализация започват уроците по езиково поведение: по-възрастните (баби, майки, а после – учителите) непрекъснато повтарят какво и как може да се каже и кое е неприлично да се говори. Напомнят, че това, което се говори вкъщи, не винаги следва да се казва по такъв начин вън. Интимната сфера има свои норми на допустимост, които не са валидни за външното обкръжение. И обратно: възможното във външната група твърде често е крайно неподходящо вкъщи.

Социолингвистиката подчертава, че социалните сфери са *N* броя, т.е. те са толкова много и са така разнообразни, че всъщност лицето цял живот се сблъсква с различни нормативни изисквания. И все пак съществуват някои общи правила. Никой обаче не може да каже, че е овладял всички тънкости на нормата на речево поведение, т.е. винаги има опасност в дадени обстоятелства речта му да е неадекватна.

Нека пак да се върнем тезисно на постулатите на стилистиката. Още от Аристотел в древността ни е известно учението за тристилиято: *висок стил, неутрален стил и нисък стил* (Янакиев 1965: 5). През XIX-XX в. с развитието на публичното слово вече се заговори за т.

нар. публични стилове: *научен, публицистичен, художествен, канцеларски (право-административен) и битово-разговорен*. Нашата стилистика не разработи по-нататък това вярно по своята същност учение. Да вземем за пример *научния* стил. В него можем да наблюдаваме огромно множество от специфични организации на изказа: по един начин едно твърдение ще звучи в математиката, по друг – в етнографията, по трети – в историята и т.н. Социолингвистиката поставя нещата по техните места с постановката, че всяка житейска сфера има своя специфична норма и свои изисквания за подбор и организация на изразните средства. Езикова култура има това лице, което познава и спазва тези установени от традицията норми и изисквания, ако му се налага да говори или да пише в дадената област.

И сега пред нас изниква въпросът за **описанието** на тези норми и изисквания във вид на правила. Това е трудоемка задача, но тя е важна и необходима за обществото. Важна, за да може нормативните постановки да бъдат експлицирани, а след това – операционализирани и преподавани. В днешния свят *не можем да чакаме* всяка личност сама да стига чрез собствения си практически опит до постулатите на адекватното речево поведение в дадената сфера. В такъв случай с какво сме занимавали подрастващите в училище в часовете по български език?! Там следва да се преподава преди всичко езикова култура. Съвременното общество иска от училището да го подготви и езиково за пълноценен живот: ние обаче сме длъжници най-напред на учителите, че не сме ги въоръжили с теоретични знания и практически умения, а след това и пред подрастващите, защото не сме свършили своята работа. Оставили сме ги те да правят анализи и сами да търсят образци за подражание.

Първата ни задача е да проучим и опишем *стилистичните норми* в най-често срещаните житейски и професионални сфери. Теоретичното описание трябва да е придружено с поднасяне на практически образци, които да са на разположение на обучаемите. Сега образец са електронните медии, но там лицата не са подбирани по езикови (речеви) умения, а и самите те не са минали такава школовка. Слушаме например известния спортист, а речта му е пълна с вулгаризми: авторитетен е за младите, защото е силен в спорта, но като говорител е неподготвен и не може да бъде пример за подражание. За широката публика обаче той става образец на речево поведение, тя неусетно започва да му подражава, защото е получил право да застане пред камерите и му е предоставен медийният микрофон.

Трябва дебело да се подчертае, че една реч може да бъде абсолютно неприемлива за обществения вкус дори и тогава, когато **в нея няма нито едно отклонение** от структурната кодификация: фонетично думите са безупречни, морфологичните зависимости са в пълен унисон с граматиката на езика ни, изреченията са построени съобразно със синтактичните изисквания. Какво би ни подразнило в такъв случай? Липсата на правилен подбор на езиковите елементи, недопустимостта на тематиката, учленението на думите и т.н. Ще приведем един често срещан пример: получаваме някаква болка и отиваме при семейния ни лекар. Той ни преглежда и ни дава указания какъв режим да спазваме. Речта му е изпъстрена с латинска терминология, която на обикновения човек му е непонятна. Всъщност ние нищо не разбираме, защото лекарят няма езикова култура, т.е. не се е съобразил с речевата норма на нашата немедицинска среда. Същото се получава и в училище да речем с учителя по математика: той така обяснява алгоритъма, по който се решават определени задачи, че учениците не могат да проумеят терминологията му. Една голяма част от утвърдените учени

нямат дарбата да говорят за научните си занимания на достъпен за по-широка аудитория език. Никой не ги е учил на това! Тук не става дума за снобите, които се забавляват, че не разбираме професиолекта им: за тях колкото е по-неразбрано, толкова е по-научно! Това обаче е друга тема.

Понятието *езикова култура* на практика става видно чрез *речевата култура*, т.е. по този начин се реализира дихотомията *език~реч*: езиковата култура става достъпна за анализ чрез речевата култура. Поради тази причина трябва да обърнем по-голямо внимание на говорещия човек, т.е. на явлението *човешка реч*, която е едно много по-широко понятие, отколкото филологическата традиция е приела да го разглежда като *устно* или *писмено слово*. Първото, което ще изтъкнем, се отнася до разбиване на мита, че човек говори само чрез слово. Пак сме изправени пред вече посочената слабост чрез частта да подменяме цялото. Словото е основна съставна част на речта, но не е единствена (Пийз 2012: 7-8). Говорещият човек излъчва множество семиотични знаци, чрез които изразява нюансите на мисълта си. На първо място ще поставим словесния език, но веднага трябва да добавим и *паралингвистичните средства* – фонацията и кинемите (мимиката, жестовете, телодвижението и т.н.) (Виденев 1982: 3). Понякога интонацията на изречението ще ни каже повече в сравнение със словесната част (Пенчев 1980: 8). Нашият учен Й. Пенчев например установява в езика ни освен известните на граматиката синтактични интонационни контури още и огромно множество емоционално-атитудииални интонеме за предаване на емоциите на говорещия (Пенчев 1982: 258). Добрите режисьори и актьори знаят тази зависимост и изпъстрят театралните постановки и филмите с паралингвистичния език. Един красноречив поглед например казва повече от цял абзац слово.

Изреченската интонация в непринудената устна реч (т.нар. неутрална интонема) също носи огромна информация за слушателя, защото може да изразява десетки допълнителни значения – убеденост, съмнение, молба, заповед, притеснение и т.н. В писмената реч в такива случаи използваме препинателни знаци (удивителна, въпросителна, комбинация от двете, точка, многоточие и т.н.), но те са твърде недостатъчни да изразят целия спектър от допълнителни нюанси и авторите ги описват с цели пояснителни изречения. Наблюденията на медийната реч ни показва, че все по-често ставаме свидетели на небългарски интонационни контури на изреченията.

Част от речевата култура е умението да се съобразяваме с изискването кога да говорим и кога да мълчим. Типично за невъзпитания човек е да прекъсва събеседника, да се надвиква с него и да не го изслушва. Не е случайно, че в нашите народни сентенции важно място заема указанието *Мълчанието е злато* (Славейков 1972: 121): то ни внушава идеята, че ще кажем повече, ако замълчим. Българските сентенции не са проучени от лингвистите, а именно в това отношение са много поучителни: те съдържат мъдрост и указание за речево поведение и култура на речта, документират многовековния опит на народа ни. Може би си заслужава да се направи специално изследване, защото в тях може да се наблюдава известно противоречие: от една страна *Добрата дума желязна врата отваря* (Славейков 1972:180), а от друга – *Дума дупка не прави* (Славейков 1972: 189), с която ни се внушава, че можем да бъдем арогантни.

В края на това кратко съобщение трябва да кажем, че българската лингвистика трябва да се ориентира към разработки в областта на речевата култура, т.е. в областта на конкретните изяви. Достатъчно е да погледнем нашите парламентарни дискусии, за да се убедим, че на народните ни представители не им е присъщо това качество – устната им реч не носи белега на някаква култура. В училище е липсвал компетентен строг контрол, липсвали са образци на изискано речево поведение. През последните години властва една мода на арогантното да се гледа като на горещ темперамент, а не на въпиющ признак на ниска речева култура.

Речевата култура е същностна част от *общата култура* на човека. Тук само ще посочим една очевидна зависимост: изключително лошо впечатление прави дисонансът между модерното облекло – от една страна, и ниската култура на речево поведение – от друга. Например една дама, облечена, фризирана и гримирана по последните изисквания на модата, може веднага да стигне до обратен от преследвания ефект, ако не умее да разговаря, т.е. ако не е усвоила правилата на речевата култура: говори заядливо, прекъсва своя опонент, използва цинизми, дори псува, прекалява с жаргонна лексика, допуска диалектизми, прекалено е словоохотлива или пък е прекалено мълчалива и т.н., и т.н. Сериозни изисквания има и към мъжа с претенции за възпитание и положение в обществото: ще видим културата му още при първите му реплики: дебелашки комплименти към дамите, разказване на неподходящи за средата анекдоти и вицове, нетърпимост към аргументите на събеседника, вулгаризми и цинизми, пристрастеност към жаргонизмите, допускане на регионализми и диалектизми и т.н.

Ще се спрем само на още два въпроса:

1. Употребата на *жаргонизми* винаги ли говори за ниско речево възпитание? Отговорът е лесен: ако се използват в неподходяща среда, жаргонизмите говорят за ниска речева култура. В младежка приятелска среда обаче те с нищо не нарушават речевото равновесие и дори допринасят за разведряване на атмосферата. Нашата култура ще проличи в това дали умеем да се ориентираме в каква среда се намираме. Българското училище в миналото бе подведено, че това буржоазен остатък и наказваше подрастващите за „тарикатския“ им език.

2. Неволното вмъкване на *диалектизми* в публичната ни реч не е ли белег за уважение към народната реч? Не, не е. Това е белег, че не сме се справили с едно от основните ни задължения като интелигентни граждани на страната – да овладеем структурните норми на стандартния държавен език. Със стилистична цел можем да вмъкнем диалектизъм, но на слушащия ни трябва да му става ясно, че това го правим нарочно, за да шаржираме и релаксираме обстановката. Неволните диалектизми говорят за ниска култура на речта. Спор би породил един разговор за фонетичния облик на словото, автоматизиран в детските години в средата, в която е протекла първоначалната социализацията на лицето. Това се отнася повече за хората от източните предели на България, за които редуциите и полуредуциите наред с омекчаването на съгласните пред предните гласни [e] и [и] минава през целия им лингвopotок. Има какво да се каже и за хората от Западна България, които екат или свръхякат, а от друга страна затвърдяват съгласните в известните случаи на членуване (при съществителните имена

от м. род, ед. число, произведени словообразователно със суфиксите *-ар* и *-тел*) и при предфлексийната съгласна на глаголите в 1 л., ед. число и 3 л., множ. число, II спрежение, срв. *спъ-спът*, *вървѣ- вървѣт* и под.

И така, с какво да започнем? Необходимо е да проучим нормите на речевото поведение на различните социални групи в различните житейски сфери. Да уточним кои са представителните образци и да въоръжим с тях преподавателите в различните училищни степени: без активното участие на учителите по български език обаче нищо не може да се постигне. Не може да стане и без солидна подготовка по социолингвистика: за да работим в полето на речевата култура, задължително са ни необходими знания по социолингвистика. Трябва да се освободим от мита, че всеки езиковед може веднага да се изказва по въпросите на речевата култура: това е същото като при болки в очите да се доверим на предписания, дадени ни от коремен хирург.

Въпросите, свързани с подобряване на езиковата (речевата) култура не търпят отлагане.

Литература

- Виденев 1982*: М. Виденев, *Към българската паралингвистика*. – Год. н Соф. универ., Фак. по слав. фил., т. 72, с. 5-92, С., 1982.
- Виденев 1995*: М. Виденев, *Езиковата култура на българина*, С., 1995, Наука и изкуство.
- Пенчев 1980*: Й. Пенчев, *Основни интонационни контури в българското изречение*. С., БАН, 1980.
- Пийз 2012*: Ал. и Б. Пийз, *Най-новата книга за езика на тялото*. С., Сиела, 2012.
- Славейков 1972*: П.Р. Славейков, *Български притчи или пословици и характерни думи*. С., Наука и изкуство, 1972.
- Янакиев 1965*: М. Янакиев, *Записки по стилистика*, С., 1965.
- Янакиев 1977*: М. Янакиев, *Стилистиката и езиковото обучение*. С., Наука и изкуство, 1977.
- Havránek 1932*: В. Havránek, *Ůkoly spisovného jazyka a jeho kultura*. – Spisovná čeština a jazyková kultura, Praha 1932.
- Havránek 1963*: В. Havránek, *Studie o spisovném jazyce*. Praha SPN, 1963.

КОГНИТИВНИЯТ ПОДХОД КЪМ СОЦИОЛИНГВИСТИЧНАТА ВАРИАНТНОСТ¹²⁰

Красимира Алексова, СУ „Св. Климент Охридски“

COGNITIVE APPROACHE TO SOCIOLINGUISTIC VARIRATION

Krasimira Aleksova, Sofia University St. Kliment Ohridski

Abstract. The paper studies the cognitive approach towards sociolinguistic variation in reference with the perception of the socially determined speech differences. The concept of salience is linked with the speech perception, and the Exemplar Theory is viewed in the light of the cognitive sociolinguistics.

Key words: perception, cognitive approach, salience, sociolinguistic variation, sociolinguistic variable, Exemplar Theory

1. Въведение

Основният корпус от социолингвистични изследвания у нас включва трудове, в които фокусът е върху социално-демографски детерминираната вариантност на речевата продукция. Макар и плодотворен, този изследователски интерес не изчерпва въпроса за социалното измерение на езиковата вариантност, защото при него се взема предвид само един от участниците в комуникативната интеракция – говорещият. В настоящата работа се акцентира върху необходимостта социолингвистичната вариантност да се изучава и от гледна точка на слушащия. Основанията за това се съдържат във факта, че речевото общуване е двустранен процес, в който има две страни – говорещ и слушащ, следователно втората страна – слушащият, не трябва да бъде отстранявана от обектите на социолингвистиката. Слушащият възприема слухово речта (а тя е част от комплекса вербални и невербални средства за комуникация), оценява я въз основа на собствения си езиков опит, идентифицира чрез нея различни социални и демографски признаци на говорещия, формира нагласи към личностни характеристики на говорещия човек и пр.

Макар и не така многобройни, проучванията, засягащи въпроси, обвързани с речевата перцепция, напр. идентификацията по езика, езиковите нагласи и общественото мнение по езикови въпроси, у нас вече имат свой дял (напр. Абазова 2014, Алексова 2002, 2005, 2009, 2016, Виденов 1997, 2007). Някои от тях засягат аспекти, които съществуват в т.нар. когнитивна социолингвистика

В обсега от обекти и теми в тези трудове не е обхванат проблемът как индивидът възприема социалните структури като категории или когнитивни модели, като прототипи или социално-психологически стереотипи, напр. образован, приятел, шеф, софиянец, близък и пр. (вж. Pütz, Robinson, Reif 2014: 9-10), и как вариантите на езикови променливи се възприемат като социални маркери и функционират като лингвистични стереотипи. А това са само малка част от въпросите, които си задават изследвания, обединени от когнитивната социолингвистика, област, в която когнитивната лингвистика и социолингвистиката обединяват научния си интерес (вж. напр. Pütz, Robinson, Reif 2014).

В настоящата работа няма да бъдат обсъждани основните теми в когнитивната социолингвистика. Концентрирам вниманието си само върху някои когнитивни подходи към социолингвистичната вариантност, които са обвързани с проблема за социолингвистичната

¹²⁰ Докладът се реализира по проект № 206/2016 г., финансиран от ФНИ на СУ „Св. Климент Охридски“. Изказвам благодарност за финансовата подкрепа.

перцепция на звучащата реч. А това означава да се разгледа когнитивният процес, чрез който при перцепция слушащият установява наличието на речеви елементи, които изпъкват сред другите, тъй като се различават от собствения му езиков опит или собствения му речев репертоар. И още – каква е когнитивната интерпретация на процеса на обвързване на речеви особености от идиолекта на говорещия със социални и демографски признаци.

2. Перцепцията и когнитивният подход към социолингвистичната вариантност

Нека да вземем един пример, който да даде възможност за разгръщане на разсъжденията за връзката между перцептивния и когнитивния подход към социолингвистичните променливи. След преселването през шестдесетте години на XX в. на семейство от стара русенска фамилия от Русе в София дъщерята бива записана в началните класове на централно столично училище. Малко след началото на учебната година русенското момиче започва да рецитира с желание и изразителност Вапцаровото стихотворение „Песен“, произнасяйки един стих по следния начин: *Дай вуд`ъ! Вуд`ъ ми дай!* Учителката кара рецитиращата да повтори няколко пъти стиха, учениците се смеят, а момичето не разбира къде е проблемът и каква грешка има. Неудобството и смущението са останали в спомените и до сега¹²¹.

Това, което момичето не е успяло да „разчете“ като причина за реакцията на учителката и учениците, е, че речевото му поведение се различава от това на новата среда, в която е попаднало. Формата *вуд`ъ* е вариант на езикова променлива, чийто книжовен вариант е *водà*, а именно той е част от речевия репертоар на столичния клас. За учениците формата *вуд`ъ* се оказва контрастираща с езиковия им опит и изпъкваща като различна. Лингвистът би открил причината за този контраст в наличието на един фонетичен и един морфологичен некнижовен вариант: редукция на неудареното *о* в *у* и генерализираната акузативна форма на съществително от ж.р. с ударение върху флексията. За рецитиращата ученичка формата *вуд`ъ* не представлява вариант, който се отличава от някакъв друг възможен вариант, т.е. *вуд`ъ* не е езикова променлива (още по-малко пък социолингвистична), тъй като езиковият опит на момичето се е формирал в русенска среда, в която обликът *вуд`ъ* е доминиращият, т.е. част е от речевата норма на семейството, близките, съседи, приятели, а и се среща в речта на градската интелигенция в този период.

Примерът е показателен за това, че в общия случай слушащият (в случая учениците) при перцепция на речевия поток (рецитирането на стихотворението) може да установи наличието на елементи, които изпъкват сред другите, тъй като се различават от собствения му езиков опит или собствения му речев репертоар.

От когнитивна гледна точка изпъкването на един (езиков) елемент сред останалите е резултативно положение – елементът контрастира, но от гледна точка на фона, на останалите обкръжаващи елементи. Сред черните топчета едно бяло ще изпъква като различно, защото няма признакът черен цвят, който е общ за другите. И обратното, при общ признак бял цвят, черното топче ще се отличава, ще изпъква сред другите, не притежавайки този

¹²¹ Примерът е реален и благодаря на Р. Алтимирска, че ми го предостави.

диференциален признак¹²². В случая редукцията на неударено *o* в *u* и генерализираната винителна *vm.* именителна форма се отличават от приетата в общността (софийския клас от столичния център) норма, а и от книжовния стандарт, затова и при перцепция за учениците и учителката тези два варианта, застъпени в една дума, са контрастиращи, изпъкващи, открояващи се.

От гледна точка на когнитивната психология за учениците тези некодифицирани варианти се отличават с *когнитивна изпъкналост (cognitive salience)* (вж. напр. Rácz 2013). Може да се дискутира по въпроса дали е по-подходящо да не се превежда терминът ‘*salience*’, тъй като *изпъкналост* се асоциира по-скоро с физически параметри (напр. по-висок релеф), а да се адаптира заемка, напр. *салиентност* (вж. и мнението на Колева-Златева 1998: 90).-

За дефинирането на понятието ‘изпъкналост’ от съществено значение е именно фонът, средата, непосредственото обкръжение, спрямо което даден елемент се отличава чрез своя признак. Ако при одитивното възприемане на реч слушащият от собствената си гледна точка отличава даден езиков елемент като контрастиращ, като изпъкнал, то възниква въпросът как това може да се разгледа от когнитивна гледна точка. Péter Rácz приема, че когнитивната изпъкналост произтича от изненадващия характер на елемента в дадена среда, обозначено с термина ‘*surprisal*’ (неочакваност). Названото с този термин понятие може да бъде коментирано във връзка с т.нар. ‘*surprisal analysis*’, обвързващ принципа на максималната ентропия и принципи на термодинамиката. Чрез него се анализират и характеризират всички състояния на една система, които се отклоняват от нейното балансирано състояние (състояние на максимална ентропия или термодинамично равновесие). Тези девиации са причинени от ограничения, които възпрепятстват достигането до максимална ентропия, като се извеждат формули, чрез които се изчислява вероятността от някакво събитие, което се явява именно такова ограничение. В този случай т.нар. ‘*surprisal*’ се равнява на сумата от ограниченията и е мярка за отклонение от балансираното състояние („The surprisal equals the sum over the constraints and is a measure of the deviation from the balanced state.“ (https://en.wikipedia.org/wiki/Surprisal_analysis#cite_ref-Levine1979_2-0)¹²³

В социолингвистиката терминът ‘*surprisal*’ навлиза именно въз основа на разбирането за отклоняване от едно състояние, а това отклоняване е събитие с някаква степен

¹²² Тук няма да бъде разгъртан по-широко въпросът за признака, по който се различават елементите. Но тъй като в работата става въпрос за салиентност на езиков елемент, при това най-вече на елементи от фонетичното и морфологичното равнище с акцент върху проблема кой от вариантите на езикови променливи е салиентен за даден индивид или общност, то ми се струва подходящо да бъде обърнато внимание на теорията на маркираността и на разработките на Г. Герджиков, към които принадлежи и курсът му по българска морфология, който екипът по проект № 206/2016 г., финансиран от ФНИ на СУ „Св. Климент Охридски“, се опитва да транскрибира по аудиозаписи. Учението за граматическите опозиции и най-вече виждането на Герджиков за отношенията между двата члена на опозицията може да бъде дълбинен изходен пункт за разглеждането на салиентността като базираща се на противопоставянето на два елемента по релевантен диференциален признак. Напр. вариантите *спъ* и *сп’* могат да се разгледат като базирани на бинарна опозиция по признака мекост – маркиран се оказва на системно равнище вариантът с мека съгласна, тъй като тя е маркирана с признака мекост. От социолингвистична гледна точка, свързана с езиковата нормативност, социално-демографски маркиран се оказва вариантът с твърда съгласна, доколкото той е некодифицираният. Трябва да се има предвид обаче, че в една общност, напр. на лица от Западна България, некодифицираният вариант няма да е салиентен, докато за индивиди от Източна България (според ятовата изоглосна зона) може да бъде изпъкващ, ярък, отличаващ се на фона на източнобългарската им по тип произносителна норма. Когнитивната изпъкналост на един от противопоставящите се варианти на социолингвистичните променливи се базира на признак, чиято маркираност може да бъде разглеждана както от гледна точка на езиковата система, така и от гледна точка на социално-демографската маркираност във връзка с нормите на една макро- или микрообщност.

¹²³ Позволявам си да цитирам Wikipedia, тъй като популярно представя „*surprisal analysis*“, а това е напълно достатъчно за целите на настоящия текст.

на вероятност. От гледна точка на теория на информацията колкото по-непредсказуем, по-малко вероятен е един елемент в сравнение със средата си, толкова по-ярък, по-изпъкващ е той и толкова повече привлича вниманието на наблюдаващите/слушащите (Rácz 2013: 33). Затова и Rácz акцентира върху факта, че варианти на социолингвистични променливи се отличават за слушащия с когнитивна изпъкналост (салиентност), ако техните реализации са изненадващи, неочаквани, т.е. имат ниска условна вероятност.

В социолингвистиката някои автори тръгват именно от понятието ‘перцептивна изпъкналост’ на информацията, която попада във фокуса на вниманието на възприемащия в сравнение с единиците от близкия контекст, за да разгърнат вижданията, че между перцептивната изпъкналост и лингвистичната изпъкналост съществува взаимобвързаност, която играе важна роля по отношение и на езиковата перцепция, и на езиковата продукция, обуславяйки предпочитанието между алтернативи, които имат различна значимост (Kecskes 2013).

Ако се върнем към примера и приложим гледната точка на Rácz, ще видим, че учениците от централното столично училище, възприемащи стихотворението, разпознават в процеса на слухова перцепция *вуд`ъ* като контрастиращ елемент (перцептивно изпъкнал). Той е когнитивно изпъкващ вариант, защото се отличава с ниска степен на условна вероятност да се яви в тяхното общуване и поради това е изненадващ, неочакван, т.е. когнитивно изпъкнал. Върху когнитивната изпъкналост се надстроява оценката, която получава от учениците контрастиращият вариант *вуд`ъ*, при това тя е изразена чрез смях, показващ, че вариантът е възприет и оценен най-малкото като развален език, а оттам и смешен. Ако се приеме определението, че под ‘saliency’ (изпъкналост, очебийност) се разбира *perceptual and cognitive prominence* (перцептуална и когнитивна очебийност, изпъкналост) което е близко до това на Kerswill и Williams (Kerswill, Williams 2002) (вж. Rácz 2013: 28), ще видим, че формата *вуд`ъ* отговаря на тези понятия, тя е конкретен случай на реализацията им в дадената ситуация. Трябва да се подчертае, че когнитивната изпъкналост не е вътрешно присъща черта на елементите, вкл. и на езиковите променливи. Един вариант изпъква благодарение на сравнение, което сочи наличие на различие, на контраст въз основа на признак, който не се притежава от друг/другите елементи.

За учителката по български език вариантът *вуд`ъ* също се отличава с перцептивна и когнитивна изпъкналост, но на базата на натрупания социален опит (в сравнение с учениците от началния курс) и на филологическото образование този вариант за нея е носител и на социално-демографска информация: локална/диалектна ограниченост, некнижовност, неправилност, а също и на стилова информация – неуместност на варианта в комуникативната ситуация (часа по български език). Следователно за преподавателката вариантът *вуд`ъ* е случай на т.нар. *социолингвистична изпъкналост* (салиентност, очебийност, откроеност). Rácz с основание подчертава, че социолингвистичната салиентност предполага и когнитивна салиентност, но обратното не е вярно (вж. Rácz 2013: 37).

Ако се обърнем към въпроса за причините, обуславящи перцептивната изпъкналост, можем да открием разнообразие от гледни точки в научната литература, които могат да се обобщят чрез разликата в класификационния критерий: езикови (свързани с формата: специфика на графемите, артикулационна трудност, особености на интонацията или прозодията, на фразовото ударение, честотата на дадена дума, словосъчетание или синтактична конструкция, спецификата на словоредата и мн. др., или свързани със значението: специфична рядкост на диференциалния фонетичен признак или на семантичния признак в значението на думата, рядкост или ограничена поява на граматикализиран семантичен признак, разлика в значимостта на тематичните роли, разлики между елементите,

изграждащи семантиката на изречението и мн. др.) и съответно неезикови – от когнитивен характер, свързани с когнитивния статус на индивида.

От гледна точка на социолингвистиката е значима тезата, че за изпъкналостта като специфичен признак на даден елемент съществена роля играят социодемографските и други екстралингвистични фактори, а не само вътрешноезикови причини. В бележка под черта № 2 беше обърнато внимание именно на възможността салиентността да се разглежда от две гледни точки.

Освен за перцептивна, когнитивна и социолингвистична изпъкналост, в изследванията по въпроса могат да се открият и други конкретизации на понятието ‘салиентност’ (изпъкналост, очебийност) въз основа на избрани от авторите критерии: инхерентна салиентност, близка до когнитивния статус на индивида, колективна салиентност, споделяна от членовете на една речева общност, и ситуационна салиентност, обвързана с контекста на езиковата продукция и с разбирането (Kecskes 2013: 72). Самият Kecskes посочва, че неговите изследвания са в рамките на т.нар. социокогнитивен подход, предложен в няколко работи (Kecskes 2008, 2010). Този подход акцентира върху социалните и индивидуалните признаци на комуникацията като динамичен процес, в който от значимост е не само ограничеността на индивидите от социалните условия, но и индивидуалното знание като основа за салиентността в интеракцията (Kecskes 2013: 74).

3. Екземплярната теория в рамките на когнитивния подход към социолингвистичната вариантност

Примерът по-горе дава възможност да се дискутират още въпроси, свързани с перцепцията на социолингвистичната вариантност, с т.нар. осведоменост за нея, с контролираните и неконтролираните когнитивни процеси, с вниманието при перцепция и с прогнозирането на речевото поведение.

Според Katie Drager и Joelle Kirtley за речевата перцепция и речевата продукция от значение при когнитивния подход са осведомеността (awareness) и вниманието (attention). Тъй като става дума за социолингвистично изследване, осведомеността се отнася за връзката между езиковия вариант и социалните категории (Drager, Kirtley 2016: 1). Авторите приемат следната дефиниция за осведомеността: „Awareness is one’s consciousness of events or experiences“ (Drager, Kirtley 2016: 2), а освен това в основата на осмислянето на същността на екземплярната теория са т.нар. неконтролирани (автоматични) когнитивни процеси, които не включват комбинацията между усилие, намерение или осведоменост.

Според екземплярната теория, както подчертават в студията си Katie Drager и Joelle Kirtley (Drager, Kirtley 2016), в съзнанието на индивида се оформя колекция от когнитивни модели – екземпляри, в които са кодирани преживяванията на индивида като епизодични спомени. Моделите представляват ментални репрезентации на социални категории с богата информация за тях. При интеракцията между индивидите се активизират различни екземпляри, най-вече онзи, който е най-близък до обекта на перцепцията. Конкретизацията спрямо интересите на социолингвистиката разглежда екземплярите като кодирани с детайлна информация за фонетичния облик на думите, която се индексира с богата социално значима информация. Индексирването е автоматичен процес, който не изисква съзнателни усилия от наблюдаващия субект. Именно индексирването на социалната информация към езиковата информация оформя специфичен вид осведоменост (awareness), която не е задължително да бъде осъзната. Авторите дават пример с думата *pizza*, произнесена от различни хора в рамките на личния опит на един индивид. В съзнанието на индивида различните екземпляри с кодирана информация за фонетичния облик и индексираната към него социална информация за говорещия са обхванати в един „облак“. Това важи не само за фонетични

облици, но и за елементи от други езикови равнища. В процеса на интеракцията между индивидите т.нар. входяща реч активизира репрезентациите на съхранени в съзнанието екземпляри. Колкото по-близка е реализацията на даден елемент от входящата реч (речта, която чува индивидът) до някой екземпляр, толкова по-вероятно е този екземпляр да бъде активиран, а това означава да бъде активирана и социалната информация. Затова и ако някой произнесе зад гърба на слушащия фразата „eatin’ pizza“, то той (слушащият) би могъл да си направи някакви заключения за говорещия на базата на хората, които преди е срещал, или нещата, които е чувал за някои хора и за начина, по който говорят (Drager, Kirtley 2016: 6). Този пример служи на авторите да дадат чрез екземплярната теория когнитивна интерпретация на факта, че на говорещия се приписват характеристики на базата на неговата реч.

Figure 1.1 Exemplar Cloud of the Word *Pizza* (Drager, Kirtley 2016: 4)

Екземплярната теория дава свое решение на един доста дискутиран в

социолингвистичните изследвания въпрос – автоматично (несъзнателно, неконтролирано) или съзнателно (волево, целенасочено, контролирано) се реализира връзката между езиковата вариантност и социалните категории. Според едно от противопоставящите се виждания за постигането на определени социални цели в процеса на комуникацията (напр. при необходимост от по-официална, по-стандартна/книжовна реч), говорещият съзнателно използва определени езикови средства. Противоположното мнение си служи с данни, които свидетелстват, че макар и изследваните лица да нямат съзнателни познания за същността и спецификата на социолингвистичните променливи, в речта им може да се наблюдава промяна, превключване на варианти в зависимост от социалните цели. Някои аспекти на тази дискусия може да бъдат открити напр. у Campbell-Kibler 2010, Eckert 2000, Labov 2002 и др.

4. Заключение думи

Въпросът как езиковата вариантност се оказва носител на социални значения води учените до изследване на перцепцията чрез множество методи и техники, които да проучат как говорещият инкорпорира социалната информация в даден вариант на социолингвистична променлива. В изходната теоретична база се съдържа и виждането, че езиковата вариантност не само отразява социалната диференциация, но също така тя бива използвана от говорещия, за да позиционира себе си в социалния свят и чрез това позициониране да изгради и преизгради този свят (напр. у Campbell-Kibler 2009). Това се реализира, тъй като говорещият/слушащият, съзнателно или не, ментално обвързва речевото поведение и социалните

структури. В тази теоретична перспектива т.нар. социални значения се дефинират като „социалното съдържание, свързано в съзнанието на даден говорещ / слушащ с отделен елемент от езиковото поведение“ (Campbell-Kibler 2009). Невъзможно е да не се съгласим с виждането на Campbell-Kibler, че за да разберем как езикът е свързан със социума, трябва да разберем не само как говорят хората, но и как „чуват“ езика (Campbell-Kibler 2010: 377).

Литература

Абазова 2014: Абазова, Стефанка. *Езикови нагласи към жаргонизми, вулгаризми и професионална лексика*. (Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ – ръкопис), София, 2014.

Алексова 2002: Алексова, Красимира. Езикови атитюди, нормативни статуси и социолингвистични маркери. // *Проблеми на социолингвистиката. Билингвизъм и диглосия – съвременни проблеми*. Т. 7. София, Международно социолингвистическо дружество, 2002, 127 – 135.

Алексова 2005: Алексова, Красимира. Йерархията на социолингвистичните променливи според стратифициращата им сила. // *Езиковедски приноси в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Михаил Виденов*. Велико Търново: Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий“, 2005, 299 – 324.

Алексова 2009: Алексова, Красимира. За прилаганите в българската социолингвистика методи за анализ на речевата вариантност и за необходимостта от съчетаване на количествени и оценъчни подходи при изследването ѝ. // *Език и литература*, 2009, кн. 1 – 2, 79 – 106.

Алексова 2016: Алексова, Красимира. *Социолингвистична перцепция, езикови нагласи и социална идентификация по речта*. София: Парадигма, 2016.

Виденов 1997: Виденов, Михаил. *Езикът и общественото мнение*. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 1997.

Виденов 2007: Виденов, Михаил. *Идентификация по езика*. София: Фенея, 2007.

Каневска-Николова 2009: Каневска-Николова, Елена. *Тройното членуване в родопските говори – диахронен, синхронен и футурологичен аспект*. (Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „доктор на филологическите науки“), 2009.

Колева-Златева 1998: Колева-Златева, Живка. *Семантична реконструкция. Методологични аспекти*. Велико Търново: ИК „Знак’94“, 1998.

Campbell-Kibler 2009: Campbell-Kibler, Kathryn. The Nature of Sociolinguistic Perception. // *Language Variation and Change*, 21, 2009, pp. 135 – 156.

Campbell-Kibler 2010: Campbell-Kibler, Kathryn. Sociolinguistics and Perception. // *Language and Linguistics Compass* 4/6, 2010, pp. 377 – 389.

Drager, Kirtley 2016: Drager, Katie, M. Joelle Kirtley. Awareness, salience, and stereotypes in exemplar-based models of speech production and perception. // Babel, Anna (ed.). *Awareness and Control in Sociolinguistic Research*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016, pp. 1 – 24.

Eckert 2000: Eckert, Penelope. *Linguistic Variation As Social Practice: The Linguistic Construction of Identity in Belten High*. (Language in Society, volume 27). New York: Blackwell, 2000.

Kecskes 2008: Kecskes, Istvan. Dueling context: a dynamic model of meaning. // *Journal of Pragmatics* 40 (3), 2008, pp. 385 – 406.

Kecskes 2010: Kecskes, Istvan. The paradox of communication: a socio-cognitive approach. // *Pragmatics and Society* 1 (1), 2010, pp. 50 – 73.

Kecskes 2013: Kecskes, Istvan. Why do we say what we say the way we say it? // *Journal of Pragmatics* 48, 2013, pp. 71 – 83.

Kerswill, Williams 2002: Kerswill, Paul, Ann Williams. ‘Salience’ as an Explanatory Factor in Language Change: Evidence from Dialect Levelling in Urban England. // *Contributions to the Sociology of Language* 86, 2002, pp. 81 – 110.

Labov 2002: Labov, William. Review. Penelope Eckert, Linguistic variation as social practice. Oxford: Blackwell, 2000. // *Language in Society* 31 (2), 2002, pp. 277 – 384.

Pütz, Robinson, Reif 2014: Martin Pütz, Justyna A. Robinson and Monika Reif (eds.). *Cognitive Sociolinguistics. Social and cultural variation in cognition and language*. Benjamins Current Topics 59, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2012.

Rácz 2013: Rácz, Péter. *Salience in Sociolinguistics. A Quantitative Approach*. (Topics in English Linguistics. Eds. Elizabeth Closs Traugott and Bernd Kortmann. Vol. 84). Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2013.

Учтивост, приемливост и „политически“ коректно изразяване

Борислав Георгиев, Нов български университет

Politeness, acceptability, and “political” correct manner of speaking

Borislav Gueorguiev, New Bulgarian University

Abstract: The paper presents an analytical description of the political correct manner of speaking in Bulgaria through the notions of politeness and acceptable, non-offensive manner of speaking, and other pragmatic categories. The main problem seems to be how to discover which words and phrases may be considered as “political incorrect” in the future. The solution is to discover which of them are the basis for offensive idioms, proverbs, and metaphors. Cases like “romi” vs. “tsigani”, “homoseksualist” vs. “homoseksualen” are analyzed.

Key words: pragmatics, politeness, acceptability, political correctness, minorities, Turks, Pomaks, homosexuals.

Професор д.ф.н. Йордан Пенчев беше известен най-вече със своите занимания по генеративно-трансформационен синтаксис. Това обаче не го правеше сляп и глух за останалите бурно развиващи се дялове на лингвистиката като социолингвистиката – при това не онази, която схващаше връзката „език-общество“ твърде механистично и опростено, а онази, която породила впоследствие езиковата прагматика и езиковата антропология като реакция на твърдия структурален или на грубия историкоматериалистичен подход в описанието и изследването на естествения език.

Всъщност, в своето изложение ще се занимавам с някои приложни аспекти на езиковата прагматика и на някои нейни основни категории.

Категории на прагматиката

Изглежда, че първата оформила се категория на прагматиката е категорията „казано/подразбиращо се“. Какво да кажем и какво да премълчим, когато общуваме с конкретен човек/хора, е основният проблем, който прагматиката се наема да реши¹²⁴. Този избор зависи от социалната и културната идентичност на общуващите, от обема и качеството на техните фонове знания, от контекста (или ситуацията), в който общуваме. Това разбиране за прагматиката отваря път най-малко за три съвременни направления в лингвистиката: социолингвистика, когнитивна лингвистика и езикова антропология.

1. Комитативност/Кооперативност

По своя произход тези два категории, образуващи двучленна привативна опозиция, не са изобретени от прагматиката. Комитативността идва от прословутото изследване на Чарлз Филмор (Филмор 1968), а кооперативността – от теорията на Хърбърт Пол Грайс (Грайс 1975). Маркираният член е кооперативността, защото и до днес тя прави впечатление, нова е (в сравнение с комитативността), необходими са специални усилия да бъдем кооперативни в комуникацията, докато естествената човешка нагласа предполага да бъдем комитативни спрямо събеседника си, тоест – да упражняваме еднопосочна власт спрямо него или да изискваме безпрекословно подчинение от негова страна. Така всъщност въпросът опира до това как да упражняваме власт чрез езика, как да манипулираме в процеса на комуникация, защото словото по своята е агресивно (както и информацията) и конативната функция на езика – водеща, понеже е основата на социалното неравенство.

Комитативността и кооперативността се проявят както в разговора, така и в нарративни конструкции:

В разговор:

А: *Колко е часът?* – Б: *Дванайсет и половина.* (кооперативност)

¹²⁴ Вж. например у Стивън Левинсън (Levinson, 1983).

А: Заповядавам ти веднага да направиш еди-какво си! – Б: Слушам! (комитативност и експлицитна конативна функция).

При описание/разказ

Той и жена му влязоха. (кооперативност, два подлога, двама субекти на действието, двама актанти).

Той влезе със съпругата си. (комитативност: един подлог и едно непряко допълнение).

2. Успешност/Неуспешност

Категорията е напълно прагматична, дело на Джон Лангшоу Остин (Austin, 1975). Става въпрос за успешните и неуспешните изказвания в комуникацията. Когато замисълът и целта на едно изказване постигат своето предназначение, те са успешни. В обратния случай те са неуспешни. За целта Остин описва поредица от условия за успешност (*felicity conditions*) на перформатива и респективно – на изказването, чието неизпълнение води до сринове в комуникацията (*communication failures*).

3. Учтивост

Тази категория *par excellence* е прагматична и е най-добре изследвана досега, благодарение на лингвисти като Джефри Лийч (Leech, 1983; Leech, 2014) Стивън Левинсън и Пенелопи Браун (Levinson & Brown, 1987). Джефри Лийч (Leech, 1983) дори формулира „Принцип на учтивостта“, като изключително важно допълнение към Принципа за кооперативността на Хърбърт Пол Грайс (Грайс 1975).

4.Подходящ(ост), уместност/приемливост¹²⁵

Нека най-напред видим как общите български тълковни речници тълкуват прилагателните *приемлив*, *подходящ* и *уместен*¹²⁶.

Подходящ –Който подхожда, удобен е, отговаря на определени изисквания, за определена цел.

Приемлив – Който може да бъде приет, с който човек може да се съгласи.

Уместен – Който приляга за даден момент, място или случай; удобен, подходящ.

„Подходящ“ и „уместен“ в речника изглеждат по-скоро като съвсем близки синоними; „приемлив“ – по-скоро като елемент, който не принадлежи към това семантично гнездо. Когато обаче става въпрос да оценяваме думите и изразите, използвани в словесната комуникация, можем да допуснем, че трите прилагателни реферират към практически една и съща оценка за словесната дейност на някого, като същевременно трите прилагателни съдържат различна емпатия¹²⁷ в семантиката си, което ги и различава и интуитивно предпазва от грешки в употребата им: в израза „подходящо изразяване“ – върху отправителя (1 лице); в израза „приемливо изразяване“ – върху получателя (2 лице); в израза „уместно изразяване“ – върху контекста (ситуацията; 3 лице).

Приемливостта (или „социалната приемливост“) на изказването е „нулевата степен“ (*degré zero*, използвайки израза на Ролан Барт 1972) на успешното изказване – равнището на нито успешната, или на нито неуспешната езикова изява. Това равнище създава у хората представата за социолингвистична норма, по отношение на която се отчита дали

¹²⁵ По-ранен вариант на тези разсъждения: Георгиев, 2001.

¹²⁶ Дефинициите се цитират от най-популярния тълковен речник на българския език – БТР'94.

¹²⁷ За основоположник на теорията на езиковата емпатия се сочи харвардският лингвист от японски произход Сусумо Куно (Куно 1987). Разпространител на неговата теория в България са Корнелия Илиева и Светла Коева (2001), които я прилагат върху български езиков материал: „Според него [С. Куно] емпатията е това, което в литературната критика наричат „гледна точка“ <...> говорещият може да има различно отношение към участниците в събитието, което описва, а също в различна степен да се идентифицира с тях. Именно тази възможност, говорещият да представя описваното събитие от своя гледна точка или от гледна точка на някой от участниците в него, С. Куно означава с термина *емпатия*“. (Илиева и Коева 2001: 84).

дадена езикова изява е била успешна/неуспешна. Знак, че една езикова изява е приемлива – без непременно и да е успешна, е случаят, в който тя не поражда възражения или „първосигнална“ реакция на отричане/отхвърляне. Така например прословутият израз „Бай Х*й“, употребен от лидера на ДСБ Радан Кънев по отношение на министър-председателя Бойко Борисов в телевизионно интервю се оказа неприемлив и елиминира всякакви разсъждения по въпроса дали интервюто е било успешно. Ако дадена езикова изява изпълни и предназначението си – тогава тя е не само приемлива, но и успешна.

По традиция приемливостта се свързва преди всичко с граматичността на изказването. Само Стивън Левинсън и Пенелопи Браун въвеждат понятието „приемане“ (*acceptance*), противопоставяйки го на „отхвърляне“ (*rejection*) по отношение на редица социални речеви актове: извинения, комплименти, поздравления, задължавания (*debts*), извинения, предложения, молби и благодарности. В настоящата работа приемам, че граматичността на изказването („приемливостта на изказването“ – в традиционния чисто лингвистичен смисъл) е *conditio sine qua non* за социалната (комуникативната) приемливост на изказването.

Опираме до проблемите на приемливостта най-често тогава, когато трябва да кажем на събеседника си нещо неприятно за него, да извършим това, което в езиковата прагматика след Зино Вендлер (Вендлер, 1976) се нарича „иллокутивно¹²⁸ самоубийство (*illocutive suicide*)“. Например, че негов близък е починал или го е измамил. Или че той самият в нашите очи се е провалил. Или че повече не желаем да живеем с него. Търсим най-подходящите за него думи, за да му го кажем така, че да не го нараним повече, отколкото би го наранила поднесената му информация, (интуитивно) отчитайки факта, че така или иначе всяка информация първоначално внася хаос в когнитивната система, докато не стане елемент от фоновото знание на човека¹²⁹. Словото е агресивно по своята природа¹³⁰ и това е видно в някои крайни прояви на словесната агресия като клеветата и обидата¹³¹. Затова с течение на времето комуникацията престава да бъде просто „комуникация“ и се превръща в институция – в институцията на комуникацията¹³². Когато нещо вече е институционализирано, когато е създадена процедура как да бъде изпълнявано, то става по-малко агресивно. Затова например институцията на съдебния процес винаги е за предпочитане пред саморазправата (вид наказание, най-често – смъртно, без да се спазва никаква процедура), в която се проявява максималната (справедлива) агресивност на наранения човек.

¹²⁸ Възприел съм този правопис, за да е ясна и на български словообразователната логика „локуция (*locution*) – ил-локуция (*illocution*) – пер-локуция (*perlocution*)“.

¹²⁹ Вж. у Юрий Апресян (Апресян, 1966).

¹³⁰ От друга страна, съобщаващият информация в момента, в който извършва съобщаване, е във властническа позиция по отношение на този, за когото е предназначена, и това е кодирано в граматиките на езиците: *казвам/съобщавам на някого срещу говоря с някого* (вж. подробно у Георгиев, 2009). Обикновено получателят няма възможност в момента, когато приема информацията да провери нейната истинност/лъжливост и може само да вярва или да не вярва, че му казват истината: Отело по презумпция вярва в почтеността на Яго и възприема като истина твърдението, че Дездемона му изневерява с Касио, без да направи каквото и да е бегъл опит да провери истинността на това, което Яго твърди. В случая Яго, подчинен в социално отношение на Отело, упражнява словесна власт и агресия върху Отело, които довеждат до убийството на Дездемона и самоубийството на Отело.

¹³¹ Вж. Георгиев, 1998.

¹³² Вж. Георгиев, 2008.

Приемливо за лекаря трябва да разкажем какво според нас не ни е наред и от какво се оплакваме. Приемливо трябва да ухажваме сексуалния или брачния си партньор¹³³ дори когато ухажването е сведено до „свалка“¹³⁴.

Ако сме политици или личности, към които има силно изявен обществен интерес, трябва приемливо да се изразяваме за тези, които ни слушат и от които очакваме да направят нещо за нас – например да ни упълномощят за определен период с власт.

Трябва да се изразяваме приемливо по отношение и в присъствието на представители на всякаквите видове малцинства и да забравим за думи като *негър*, *чернилка*, *черньо*, *циганин*, *чифут(ин)*, *хомосексуалист*¹³⁵, *швестер* и за изрази от вида на *рязан турчин*, *стиснат като евреин*, *чувствам се като бял човек* и *лъжееш като брадат циганин*. С други думи – да бъдем „политически коректни“ в изразяването си.

„Политически“ коректно изразяване

Политически коректното изразяване според мен е хиперболизирана публична учтивост (*public politeness*) спрямо представителите на различни малцинства в едно общество, осъществяваща се чрез силна степен на евфемизация. Целта на изобретяването на нови, евфемистични названия, израз на „политическа“ коректност, е да се раздели по този начин проблемът от неговото наименование, да се отдели формата на думата от нейното съдържание, да се лишат от наименованието идеологическите ѝ противници. В този смисъл политически коректното изразяване наистина е частен случай на прагматическата категория „учтивост“.

Критерии за определяне на „политически“ некоректни думи

Обикновено проблемите с политическата коректност се свеждат до въздържане от употреба или дори до забраната за употреба на определени думи и изрази, които дадено малцинство се предполага, че оценява като обидни – емпатията в думата „обида“ е върху перлокуционния ефект от употребата на едни или други думи и изрази. Христоматиен пример е случаят със социалното табу върху думата „негър“ в Северна Америка. Както остроумно беше отбелязал един участник в социалната мрежа *Facebook*: „Ако негрите в Америка са „афроамериканци“, негрите в Африка „афроафриканци“ ли са?“ Табуто върху тази дума се разпростря твърде широко – стигна се дори до политически коректно редактиране на „Том Сойер“ и „Хъкълбери Фин“ на Марк Твен.

Според мен идеята да се изразяваме не толкова грубо и стряскащо в публичната сфера, започва по-отрано. Едни от първите регистрирани подобни случаи в съвременния свят са в областта на въздухоплаването: самолетът „не е катастрофирал“, а е „осъществил неконтролиран контакт с земята“. Но тъй като в случая не става въпрос за каквото и да е било вид малцинства, тази „мода“ скоро беше забравена и медиите отново спокойно говорят за „самолетна катастрофа“, а и често ни показват останки както от разбили се самолет, така и (макар и доста рядко) човешки останки.

В България още преди срутването на тоталитарната система са наблюдаваха подобни явления, но при преименуването обаче на определени професии с цел да ги направят по-привлекателни и по-желани: чистачката стана „хигиенистка“, доячката – „оператор на биологична единица“. Тази тенденция продължава и до днес: секретарката стана „офис

¹³³ Интересно е например да се наблюдава как протича чатът в сайтовете за запознанства с цел секс и колко хора откликват положително на първа реплика от вида на *Хайде да се ебеме/да си духаме*.

¹³⁴ Вж. Георгиев, 2010.

¹³⁵ Българското ЛБГТ движение е предприело пуническа война срещу употребата и присъствието в речниците на думата „хомосексуалист“ с мотива, че дума „хетеросексуалист“ не се употребява и присъства неубедително само в един български тълковен речник. Повече подробности – по-нататък в основния текст.

мениджър“ – вероятно поради негативната конотация (която няма да коментирам), съдържаща се в наименованието „секретарка“. Проституиращите мъже вече отдавна не са „мъжки проститутки“ (възприема се като оксиморон), а „ескорт“. Същото важи и за т. нар. „елитни проститутки“, наричани вече „ескорт“, които искат и на словесно равнище да се разграничат от „магистралките“.

Редовият потребител на езика обаче не може да се справи с проблема и трудно проумява защо „незрящ“, „нечуващ“ и „хора с увреден слух“ се възприемат като по-малко унижителни от „сляп“ и „глух“- още повече, че първите две политически коректни названия започват с отрицание; защо „хора в неравностойно положение“ – като по-малко обидно и унижаващо от „инвалиди“; защо „хомосексуалист“ е обидно, а „хомосексуален“ – не; политически коректни ли са „педерас(т)“ и „гей“; защо „ром/роми“ е политически коректно, а „циганин/цигани“¹³⁶ – не; интересно е да се отбележи, че подобни „терзания“ не съществуват по отношение на „циганин“ срещу „мангал“- думата „мангал“ си се възприема като дума с изконна отрицателна конотация по отношение на „индобългарите“ – както остроумно, „политкоректно“ и с жестока ирония друг активен потребител на *Facebook* започна да назовава ромите/циганите в своите публикации в дневника си.

Критерият е дали дадена дума започва да се фолклоризира, или не. Фолклоризацията може да се извърши най-малко по два начина:

1. Дали думата става елемент от устойчиви словосъчетания (фразеологизми, пословици и поговорки). Така например към днешна дата думата „ром/роми“ не генерира никаква фолклоризация за разлика от думата „циганин“:

Лъжа като брадат (стар, влашки) циганин, Черен като циганин, Циганска му работа, Циганска любов (печка на твърдо гориво, който бързо се разпалва и бързо угасва – като циганската любов); *Дрипав като циганин; Циганска му работа*; глаголи като „циганя се“, думи като „цигания“.

Всички тези изрази и думи съдържат негативна конотация и изразяват отрицателно отношение към „индобългарския“ етнос. В никой от посочените изрази думата „циганин“ не може да бъде заменена и не се заменя от думата „ром/роми“ и производните ѝ: **Лъжа като брадат (стар, влашки) ром, *Черен като ром, *Ромска му работа, *Ромска любов; *Дрипав като ром; *Ромска му работа.*

Интересен от тази гледна точка е етнонимът „турчин“. Въпреки песенния фолклор, Христо Ботев и Иван Вазов, този етноним не подлежи на фолклоризация, аналогична на фолклоризацията на етнонима „циганин“, в българската езиковата действителност и която да съдържа отрицателна конотация: *Ако ще турско да стане* (= ‘ще направя нещо на всяка цена’); *Минавам като през турски гробища* (= ‘минавам, без да поздравявам никого’). Съществуват устойчиви изрази, които косвено сочат към етнонима „турчин“: *азиатски нрави, азиатски разкош, азиатска жестокост, азиатско търпение* (израз с по-скоро положителна конотация). Затова не беше „изкована“ и политическа коректна дума, която да замени етнонима „турчин“.

Това обаче породило проблем дали наименованието „турско робство“ е политически коректно: едни възразяват срещу „турско“, други – срещу „робство“. Проблемът беше решен доста бързо, като въпросното политически некоректно наименование на този период от българската история беше заменено от „османско владичество (господство, управление) на Балканите (в частност – и в България)“. Досега обаче не съм се натъквал на цялостно изследване кога турското робство в българската езикова действителност става „турско“; за

¹³⁶ Отделен е въпросът как да постъпваме с класически музикални произведения като „Цигански барон“ от Йохан Щраус (син), „Цигански напеви“ от Пабло де Сарасате и др.

„робство“ е ясно, че е метафора с библейска основа (българите са като робите евреи, които Мойсей освобождава от властта на фараона и ги извежда от Египет, за да търсят Обетованата земя).

Очевидно е, че следният откъс от Първа глава „Гост“ на „Под игото“ на Иван Вазов звучи достоверно, но доколко всъщност е автентичен като реплики¹³⁷, само Иван Вазов знае, като се има предвид отсъстващата фолклоризация на етнонима „турчин“ в българската словесна действителност:

Сега най-малкото човече, което спеше на ръцете на баба Иваница, разбудено от шума, изплака.

Спи, бабината, спи, че турците ще дойдат да те грабнат - казваше му баба Иваница, като го люшкаше на коленете си.

Марко се навъси.

- Мале - каза той, - стига си плашила с тия турци децата! Ще им оживей страхът на сърцето.

- Ех, така зная аз - отговори баба Иваница, - и нази са с турци плашили... та и не са ли за плашене, да ги порази Господ! Седемдесетгодишна жена съм и ще умра, дете го рекли, с отворени очи: нема да дойде благочестивото!

- Бабо, аз, кога пораста, и бачо Васил, и бачо Георги, ще вземем нашата калъчка и ще изколим всички турци - извика Петърчо.

- Оставете баре един жив, бабината!

Въпреки опитите да се разгори и спор дали са политически коректни наименованията „помак“ и „българо-мохамеданин“, през 2007 г. една статия в електронната преса на Петър Добрев (Добрев 2007) като че ли сложи точка на този спор. Младите ислямски българи обаче намират и „помак“, и „българо-мохамеданин“ за обидни (на въпроса ми „Като какви се самоопределяте“ повечето от тях отговарят: „Като *euroman*“¹³⁸, докато родителите им и най-вече – бабите и дядовците им се самоопределят като „помаци“. Ето откъс от чат във *Facebook* със български студент, изповядващ исляма и учещ в Пловдивския университет:

Борислав Л. Георгиев

на линия ли си?

Рахим

II:53

Рахим

da

Борислав Л. Георгиев

II:54

Борислав Л. Георгиев

имам съвсем теоретичен въпрос

ПОМАК или БЪЛГАРО-МОХАМЕДАНИН звучи по-обидно?

и как самите вие назовавате себе си?

Рахим

II:56

Рахим

Ротасі [звучи по-обидно]

Борислав Л. Георгиев

II:57

Рахим

az nai-obicham da se naricham euroman

Борислав Л. Георгиев

II:57

¹³⁷ Обикновено бабите плашат внуците си било с митични същества като караконджули, сенки и духове на починали; било с горски зверове като вълци, мечки, лисици и т.н. Затова ми се струва, че плашенето на децата с „турците“ не е автентично, но за съжаление не мога да го докажа.

¹³⁸ Този въпрос, разбира се, съм го задавал на свои студенти, така че отговорите му по-скоро нямат представителна валидност.

Борислав Л. Георгиев

ок

а възрастните хора около теб?

пиша статия за политическата коректност - затова те питам

Рахим

II:58

Рахим

i te kazvat potasi

II:58

Борислав Л. Георгиев

ясно

благодаря ти

За мен обаче си остава валиден проблемът доколко наименованието „българо-мохамедани“ е изобщо коректен, защото става въпрос за българи, изповядващи исляма, а така също защо все още се предпочита да се използва думата потурчване“ вместо термина „ислямизация“ (на българското население) в сериозни научни трудове.

По отношение на останалите етноси, населяващи България, (гърци, евреи и арменци), фолклоризацията е пренебрежимо малка: *Оглеждам се като обран евреин; Оплачи се на арменския поп!*; както и твърде съмнителното *Гърците са по турци от турците*.

2. Дали дадена дума подлежи на метафоризация с цел да се изрази отрицателно отношение към някого.

Действителен случай, разиграл се пред очите ми: внуче пита баба си: „Бабо, защо татко като шофира, по улицата е пълно с педераси, а когато дядо шофира – няма нито един?“

Забележителното в случая е, че в шофьорската ругатня участва най-често думата „педераст(т)“, но не и *обратен, мека китка, хомосексуалист, с обратна резба, педал, хюмне, швестер* и др. Повечето от изброените думи и изрази са предназначени само да обиждат, като по-неутрални се възприемат само „обратен“ и „хомосексуалист“. Но българската ЛБГТ (лесбийки, бисексуални, гейове и трансполови) общност в България скокна най-вече срещу употребата на думата „хомосексуалист“. Мотивите им са, че думата „хетеросексуалист“ макар и формално възможна, няма реална употреба (и аз не можах да открия нито една реална употреба), а вместо нея се използва само субстантивизираното прилагателно „хетеросексуален“. Затова – смятат те – думата „хомосексуалиСТ“ е обидна квалификация, аналогична на „рецидивист“ например (но забравят, че има също така и дума „пацифист“, която обаче е натоварена с политически конотации като „комунист“, „социалист“, „капиталист“ и др.). Като политически коректни назовавания те възприемат само „хомосексуален“ и „гей“ (препоръчвано да се употребява в по-неформална обстановка). Пледират за това думата „педерастия“ (и производната ѝ „педераст“) да се използва само с оригиналното си значение: интимна връзка между възрастен мъж и юноша (най-често – между учител и ученик), недопускаща обаче пенетрация и фелацио между свободно родени юноши и възрастни.

Като политически некоректно те възприемат и квалифицирането на хомосексуалната ориентация като „извратена“, „нестандартна“, „нетрадиционна“, „различна“ и т.н. Според тях, сексуалната ориентация изобщо не подлежи на квалификация, след като Световната здравна организация през 1990 г. заличи хомосексуалността като психично разстройство от Десетата актуализация на Международната класификация на болестите (МКБ-10).

Често употребяваните изрази *Да го духаш!* и *Да ти го начукам!!!* най-често се употребяват в непринудена обстановка, аналогични са на това да покажеш среден пръст на някого и адресатът обикновено не е хомосексуално ориентиран човек. В този смисъл те са аналогични на ругатнята (*Ей*) *педерас!!!*

Типични шеги между „мачовците“ е да се правят, най-вече в словесните си изяви, на хомосексуални, ясно съзнавайки, че никой от околните не би могъл да ги „заподозре“ в такава ориентация.

Очевидно на политически некоректни словесни атаки в момента са подложени представителите на ромското и на хомосексуалното малцинство у нас – най-вече мъжкото¹³⁹. Сам по себе си този факт е също доста притеснителен, тъй като се изравняват в отричането им едно етническо и част от едно сексуално малцинство. Дори нещо повече – всеки метросексуално изглеждащ мъж е „заподозрян“ в това, че е скрит хомосексуален човек. Типичен пример в това отношение са подмятанятията за сексуалността на президента Росен Плевнелиев в най-долнопробната жълта преса и на какво всъщност се дължи факта, че той не живее заедно със съпругата си (което не е ясно дали е истина). Затова в голямото си интервю във вестник „24 часа“ от 16 януари 2017 г. той сметна за необходимо да даде разяснения по този въпрос:

Абсолютно целенасочено не живях със семейството си във вила „Калина“, защото децата ми щяха да отраснат в средата на бодигардове. Това беше едно много правилно решение, мое и на съпругата ми.

(Копирано от <https://www.24chasa.bg/mnenia/article/5996634>; © www.24chasa.bg)

ЛИТЕРАТУРА

Апресян 1966: Апресян, Ю. Д. *Идеи и методы современной структурной лингвистики (краткий очерк)*. Москва: „Просвещение“ 1966.[Apresyan, Yu. *Idei i metody sovremennoj strukturnoj lingvistiki*].

Барт 1972: Barthes, R. *Le Degré zéro de l'écriture*. Paris: Seuil.

БТР'94: Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Български тълковен речник (допълнен от Димитър Попов)* [Bulgarski tulkoven rechnik]. София, „Наука и изкуство“, 1994.

Вендлер 1976: Vendler, Z. Illocutionary suicide. // *Issues in the Philosophy of language*, Yale UP, 1976, 135-145;

Георгиев 2001: Георгиев Б. Приемливото изразяване. [Gueorguiev, B. Priemlivoto izrazjavane]. // *Българският език през XX век*. В. Радева (съст.). София.: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, изд. „Пенсофт“, 2001,83 – 89; също с някои промени в *Антропологични изследвания, т. II*. Цвете Лазова (съст.). София, Нов български университет, Департамент „Антропология“, 2001, 66–76.

Георгиев 2008: Георгиев, Б. Комуникацията чрез езика като институция: езиковоантропологичен подход. [Gueorguiev, B. Komunikacijata chrez ezika kato institucija: ezikovoantropologichen podhod]. // Гарнизов В. и Цв. Лазова (съст.), *Ловци на умове III* (Лекции по антропология), София, Издателство на Нов български университет, 2008, 91-107.

Георгиев 2009: Георгиев, Б.. Значение и употреба на глаголи и имена за описание на общуването. [Gueorguiev, B. Znachenie i upotreba na glagoli i imena za opisanie na obshtuvaneto]. // *Проблеми на граматичната система на българския език – глагол* (Българско

¹³⁹ Интересно е да се отбележи, че на подобна социална и словесна стигматизация не са подложени хомосексуалните жени и че дори се смята, че е в реда на нещата жени да си разменят любовни ласки особено когато в любовната игра е включен и мъж. Понякога думата „лесбийка“ придобива отрицателна отсянка, но по-скоро се употребява по отношение на късо подстригана и екстравагантно облечена „кифла“, държаща се агресивно и понякога – арогантно.

езикознание, Том 5), В. Станков (съст.); София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2009, 348-418.

Георгиев 2010: Георгиев, Б. *Интелектуалната свалка*. [Gueorguiev, B. *Intelektualnata svalka*] 13 June, 2010. Нов български университет, 17 January, 2017 < <http://bogeo.net/2010/06/13/svalka/>>

Грайс 1975: Grice, H.P. *Logic and Conversation*, // P. Cole and J. Morgan (eds.), *Syntax and Semantics*, Bd. 3, 1975, pp. 41-58.

Добрев 2007: Добрев, П. Обидна дума ли е помаци? // Електронен вестник. 17 January 1017. < <http://e-vestnik.bg/1561/>>

Илиева и Коева 2001: Илиева, К., Св. Коева. Емпатия, изречение и текст. [Ilieva, K. & Koeva, Sv. *Empatija, izrechenie i tekst*] // *Прагматика на текста (Българско езикознание, Том 2)*. Съст. и ред. Стефана Димитрова, София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2001, 83-158.

Куно 1987: Kuno, S. *Functional Syntax. Anaphora, Discourse and Empathy*. The University of Chicago Press, 1987.

Левинсън 1983: Levinson, St. C. *Pragmatics*. Cambridge University Press (Textbooks in Linguistics), 1983.

Левинсън и Браун 1987: Levinson, St. C., P. Brown, *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press, 1987

Лийч 1983: Leech, G. N., *Principles of Pragmatics*, Longman: London, New York, 1983.

Leech 2014: Leech, G. *Pragmatics of politeness*. Oxford University Press (Series: Oxford Studies in Sociolinguistics).

Остин 1975 1975: Austin, J. L. *How to Do Things with Words*. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955 (ed. by J. O. Urmson and Marina Sbisa). Harvard University Press, 1975.

Филмор, Ч. 1968: Fillmore, C.J. The Case for Case // Bach and Harms (Ed.): *Universals in Linguistic Theory*. New York: Holt, Rinehart, and Winston, 19681-88.

Интердисциплинарни изследвания

КОНСТИТУЕНТНИ ПРАВИЛА И СИНТАГМАТИКИ НА БИБЛИОГРАФСКОТО ОПИСАНИЕ

Георги Цонев, Нов български университет

CONSTITUENT RULES AND SYNTAGMATICS OF BIBLIOGRAPHIC DESCRIPTION

George Tsonev, New Bulgarian University

Анотация: Докладът представя аналитичен модел за боравене с библиографски източници, който модел е базиран на похвати, предложени от генеративната граматика, които са пренесени върху тесни регистрови речеве употреби на естествения език, които употреби са със силно формализиран и стандартизиран характер.

Ключови думи: библиографско описание, библиографски категории, конституентни правила, синтагматика, синтагматика на библиографското описание

Abstract: The paper presents an analytical model for handling sources, which model is based on the approaches proposed by the generative grammar which are transferred to the specialized speech register uses of natural language that uses are of highly formalized and standardized nature.

Key Words: bibliographic description, bibliographic categories, constituent rules, syntagmatics, syntagmatics of bibliographic description

Увод

След падането на Берлинската стена, и особено осезаемо след приемането на България в ЕС, активно у нас протича процес на явна демократизация на висшето образование – както в осигуряване на повсеместен достъп до него, така и в промяна на учебните програми в опит да отговарят повече на идеята за практически ориентирано и пазарно полезно образование.

Различните висши училища в България намериха различни подходи – от промяна в начина на прием (последни до този инструмент прибягнаха от СУ – през 2017 г., след като вече ВТУ, ШУ, ПУ, ЮЗУ и ШУ бяха преминали през него), през премахване на собствените изпити като условия за прием (от 2007 г., като вече почти няма университет, който да не приема студенти само с резултати от държавни зрелостни изпити) до преосмисляне на учебни планове и създаване на несъществуващи до момента в страната специалности (от появата на маркетинг в УНСС, през експериментите на всички хуманитарни университети с „хибридни специалности“, подготвящи само учители (територия, запазена пред 1989 г. за т.нар. „учителски институти“) и променливия успех на приложната лингвистика и един неин твърде адекватен вариант – приложна лингвистика с два чужди езика и информационни технологии). Появата на частни висши училища допълнително подклажда процеса – Американският университет „внесе“ бизнес специалности, а Нов български университет приема за своя образователна стратегия демократичния принцип на свободните изкуства, който осигурява възможност на всеки да открие своята желана специалност чрез излагане на цялата палитра от възможни дялове на съвременната наука и впрягане на хуманитарното знание като опора за развитие на критическо мислене.

Проблем

Този процес постепенно промени нагласите на академичните лица за същността на оценяването, на което се подлагат съвременните студенти – вече се клони все повече към активно производство на собствени аргументирани и основаващи се на достоверни

източници писмени текстове от студентите, вместо все още доволно широко разпространеното *възпроизвеждане* на „теорията“.

Затова от чисто методологическа, и най-вече практична гледна точка, все по-ясно стои въпросът как точно се очаква от студентите, които идват с твърде различна образователна опитност, да се справят с уместното позоваване и най-вече с правилното описване на източниците, които използват – умение, което не се тренира и развива в средното българско училище.

Въпреки че съществуват множество детайлни и скрупулъзно изчерпателни стандарти и описания как се прави библиографско описание и как се позовават източници, то всяко едно подобно описание си е по същество именно описание – или както бихме го нарекли от лингвистична гледна точка: „описателно и предписващо“.

Използването на описателни модели не може да бъде използвано напълно адекватно в обучителен процес, обоснован на критично мислене и активно разбиране, а не на възпроизвеждане на заучени максими, най-вече, защото представлява един обемист списък с предписващи правила, чието спазване по същество не носи награда, а чието не-спазване обаче носи санкции.

Теза

Именно затова се наложи да разработя аналитичен модел, който може да служи не само с цел по-лесно (и най-вече логично мотивирано и *обосновано*) преподаване, но и като активно средство за бърза проверка на правилното описване на източници, като и двете утилитарни цели, на които служи да не го сковават само в рамките на един-единствен стандарт.

Допълнително се цели този аналитичен модел да е в състояние да бъде възприеман самостоятелно, но и в същото време да бъде допълващ на вече установената описателна практика без по никакъв начин да се опитва да я замести или измести.

Основно преимущество на такъв тип модел е именно *възможността му да развива алгоритмични умения за боравене с езика* – твърде недоразвивано умение в средното училище.

Този текст се занимава именно с представяне на този аналитичен модел, който – поради липсата на по-уместно наименование – нарекох „**конституентни правила и синтагматики на библиографското описание**“.

Методология

С цел теоретична и терминологична чистота трябва да бъде уточнено, че става дума за едно относително широко разбиране на термина *синтагматика* – такова каквото може да се очаква да се види и използва в семиотиката.

Употребата именно на генеративната граматика за целите на този модел се обосновава с факта, че всъщност става дума за *тесни регистрови речеви употреби на естествения език*, които употреби са със силно формализиран и стандартизиран характер.

По същество става дума за формални правила за *подредждане на речеви изяви* на естествен език, като допълнително тези правила се използват, за да служат за *успешна* (писмено) опосредствана *комуникация между хора*, носители на езика в определен *field* (в обема на дефиницията на Halliday & Hasan 1976), и адекватната употреба на тези правила представляват формален показател, сигнализиращ определения *mode* и *tenor* (пак в обема на понятията, очертан от Halliday & Hasan 1976).

Използвани са теоретичните модели, поднесени на български от Й. Пенчев (1984, 1993) и П. Бъркалова (1991, 1997a, 1997b, 2007).

Предлаганият аналитичен модел прави нагласяне и *shifting* между регистрите на езика, така че *моделът да служи на носители, които може да имат дефицити в специализирания регистър*, за да са в състояние носителите активно и уместно да си служат със специфичния езиков регистър на научната реч.

Описателни правила и категории на библиографското описание

От описателните и предписващи правила за библиографското описание са изведени всички възможни инварианти категории на библиографското описание:

1. Автор

- a. **Автор** - първо се изписва фамилията като след нея се изписва личното име, което се допуска да бъде съкратено.
- b. **Автори (до трима)** - първо се изписва фамилията на първия автор, след нея - личното му име, а след това личното име на следващия автор, последвано от фамилията му.
- c. **Автори (над трима)** - оформя се като трима автори като след третия се поставя "и др."
- d. **Автор в социална медия** – изписва се името и се посочва и името на потребителя в скоби

2. **Заглавие** - заглавие на цитирания документ. Поставя се без кавички след името на автора (може да бъде в курсив). При цитиране на съдържание от социалните медии (FB, Twitter, etc.) под заглавие се разбира самият статус/туит или под.

3. **Подзаглавие** - оформя се като заглавието.

4. **Носител** – огражда се в квадратни скоби:

- a. **Тип на цитирания документ** - само за специфични документи. Напр. Дисертация, Игрален филм, Tweet и т.н.
- b. **Медия** – за картини и графични обекти. Напр.: Литография, Масло на платно, Видео, Игрален филм и т.н.

5. **Издание** - поредност на изданието. Първо издание не се отбелязва.

6. **Поредност** - за периодични или многотомни издания.

7. **Съставителство/Под редакция** - отбелязва се името на съставител и/или редактор - при цитиране на цяло издание с множество автори.

8. **Превод** - отбелязва се името на преводача/ите. Оформя се като името на автора.

9. **Място на издаване/защита** - отбелязва се града на издаване. Допуска се големите издателски центрове да се съкращават (Напр. С. вместо София), но не е препоръчително. При дисертации и дипломни работи те отбелязва мястото, където е защитена – обикновено е написано на заглавната страница.

10. **Издателство/Продуцент** – вкл. и място на съхранение на картини

11. **Година на издаване/публикуване/защитаване**

12. **Референти на цитирания документ**

- a. **Ръководител** - само за дисертации, дипломни работи. Оформя се като името на автора.
- b. **Рецензент** - само за дисертации, дипломни работи и монографии. Оформя се като името на автора.
- c. **Режисьор** – само за филми и видео материали. Оформя се като името на автора.
- d. **Сценарист** – само за филми и видео материали. Оформя се като името на автора.
- e. **Композитор** – само за музикални материали. Оформя се като името на автора.
- f. **Текстописец** – само за музикални материали. Оформя се като името на автора.

13. **URL** - само за електронни източници с отдалечен достъп (интернет източници)

14. **Посещение** - отбелязва се кога последно е посетен електронния източник с отдалечен достъп, кога е видна картината и т.н.

15. Обем

a. **Обем на цитирания източник.** Напр. 189 с., 120 min и т.н.

b. **Формат/Размер** – за музикални произведения, картини, филми, видеоклипове.
Напр.: 44.9 x 56.2 cm

16. ISBN/ISSN/Каталожен номер

17. **Цитиран откъс** - отбелязва се цитирания откъс от източника. При работа с източници, публикувани в състава на други издания се отбелязва къде е разположен цитирания отрязък в рамките на изданието.

За всеки един тип документ следва да бъде изведена отделна формула, по която да се оформя описанието, срв.:

1. Книги

1.1.Еднотомно издание

1.1.1. Индивидуален автор

Автор, Заглавие, Подзаглавие, Издание, Място на издаване, Издателство, Година на издаване, Обем, ISBN, Цит. откъс

1.1.2. Колектив автори - до трима

Автори, Заглавие, Подзаглавие, Издание, Място на издаване, Издателство, Година на издаване, Обем, ISBN, Цит. откъс

1.1.3. Колектив автори - съставителство и под редакция

Заглавие, Съставител, Подзаглавие, Издание, Място на издаване, Издателство, Година на издаване, Обем, ISBN, Цит. откъс

1.2.Еднотомно издание в превод

Автор, Заглавие, Подзаглавие, Издание, Превод, Място на издаване, Издателство, Година на издаване, Обем, ISBN, Цит. откъс

1.3.Многотомно издание

Автор, Заглавие, Подзаглавие, Поредност, Издание, Място на издаване, Издателство, Година на издаване, Обем, ISBN, Цит. откъс

1.4.Електронни книги

Автор, Заглавие, Подзаглавие, Издание, Място на издаване, Издателство, Година на издаване, Обем, ISBN, Цит. откъс

1.5.Статии и части от книги и непериодични издания

Автор, Заглавие, Подзаглавие, В: Автор, Заглавие, Подзаглавие, Поредност, Издание, Място на издаване, Издателство, Година на издаване, Обем, ISBN, Цит. откъс

2. Електронни издания

2.1.Издания с локален достъп

Автор, Заглавие, Подзаглавие, Носител, Издание, Място на издаване, Издателство, Година на издаване, Обем, ISBN, Цит. откъс

a.2. Издания с отдалечен достъп

Автор, Заглавие, Подзаглавие, URL, Посещение, Обем, ISSN, Цит. откъс

2. Периодични издания

2.1.Публикации от периодични издания

Автор, Заглавие, Подзаглавие, В: Автор, Заглавие, Подзаглавие, Поредност, Издание, Място на издаване, Издателство, Година на издаване, Обем, ISBN, Цит. откъс

3. Дисертации и дипломни работи

Автор, Заглавие, Подзаглавие, Институтция, Носител, Дата на защита, Ръководител, Рецензент, Място на защита, Обем

Библиографски категории

Описателните и предписващи правила за библиографското описание могат да бъдат сведени до следните *библиографски категории* (по модела на лексикалните категории):

Име, Заглавие, Издание, Поредност, Носител, Място, Издателство, Дата, URL, ISBN, x, y, z

Библиографски фрази

Комбинацията на библиографските категории дава следните библиографски фрази:

Автор, АЗИП, Съставителство, Превод, Ръководител, Рецензент, Режисьор, Сценарист, Композитор, Текстописец, Референти, Обем, Дата на издаване, Посетено, Цит. откъс

Посочените *библиографски категории* могат да бъдат основа и да управляват следните *библиографски фрази*:

<i>Библиографска категория</i>	<i>Библиографски фрази</i>
<i>Име</i>	Автор АЗИП Съставителство Превод Ръководител Рецензент Режисьор Сценарист Композитор Текстописец Референти
<i>Заглавие</i>	Заглавие АЗИП
<i>Издание</i>	АЗИП
<i>Поредност</i>	АЗИП
<i>Дата</i>	Дата на издаване Посетено
<i>x</i>	Поредност Обем Дата Цит. Откъс
<i>y</i>	Обем Дата
<i>z</i>	Дата

Всяка библиографска фраза може да се състои и да се управлява

- само от библиографска категория,
- от библиографска категория и библиографска фраза или
- от библиографски фрази.

Конституентни правила на библиографското описание

От изведените всички възможни инварианти на библиографското описание, описани в *библиографски категории* (по модела на лексикалните категории) и *библиографски фрази*, се извеждат следните конституентните правила.

Конституентните правила могат да бъдат разчетени при следните условия:

() – сигнализира факултативност
{ – сигнализира избор на една от предложените категории
; – сигнализира избор на едно от предложените в категорията
∅ – сигнализира празна категория
курсив – сигнализира въвеждане на текст
подчертаване – сигнализира библиографска категория/фраза
„“ – сигнализира задължителен служебен елемент

Автор → Име

Име → { ∅
Фамилия „“ Лично име, (Лично име „“ Фамилия)² и („др.“)

Заглавие → Заглавие („“Подзаглавие)

Издание → { (∅)
(Поредност на издание)

Поредност → { („кн.“ x); („т.“ y)...
(„бр.“ x/y)

АЗИП → Автор . Заглавие . (Издание) . (Поредност)

(CD-ROM; DVD; Blu-Ray, ...)

Носител → { ([Грамофонна плоча]; [Портрет]; [Игрален филм], ...)
([Дисертация]; [Дипломна работа])
([Tweet]; [Facebook status update], ...)

Съставителство → { („Съст.“ Име)

ИЗДАТЕЛСТВО } („Под ред. на:“ Име)

Превод → Име

Място → *Местоиздаване*

Издателство →

{ *Издателство*
Продуцент

(„с“ *x*)

Обем → { *y* „*min*“
x x y „*ст*“

Ръководител → Име

Рецензент → Име

Режисьор → Име

Сценарист → Име

Композитор → Име

Текстописец → Име

Референти → (Ръководител) , (Рецензент) , (Режисьор) , (Сценарист) , (Композитор) ,
(Текстописец)

Дата → (*x*), „(*y*), „(*z*)

Дата на издаване → Дата

URL → („Достъпно на:“ *http://...*)

Посетено → { „Посетено на:“ Дата
„Видяно на:“ Дата

ISBN → { *ISBN*
Каталожен номер
ISSNN

Цит. Откъс → („с.“ *x-y*)

x → *число с дължина до 10 цифри*

y → *число с дължина до 10 цифри*

z → *число с дължина до 10 цифри*

Синтагматика на библиографското описание

На базата на *библиографските категории, библиографските фрази и конституентните правила* е направена *структурна схема на синтагматичния ред на конституентната граматика* на библиографското описание и представям прилагането на тази граматика със стандарта на Нов български университет за цитиране и описание на цитираната литература (оттук насетне – „НБУ стандарт“):

АЗИП („В:“ АЗИП), (Носител), (Съставителство), (Превод), (Място), Издателство, (Референти), (Обем), (Дата на издаване), (URL), (Посетено), (ISBN), (Цит. Откъс)

Примери

При обичайните предписващи алгоритми за оформяне на библиографско описание за всеки един тип документ следва да бъде изведена отделна формула, по която да се оформя описанието. Следните няколко примера са създадени с едно-единствено синтагматично правило, описано в предходната част на настоящия текст:

1. Картини

Bearden, R. The Train, 1974, Photogravure and aquatint, MOMA, New York, Видяно на: 25.08.2015 г.

2. Tweet

Георгиева, Кр., (@KGeorgievaEU), 23.02.2015 г., Be creative, be Europe! The #EUBudget supports the audio-visual & cultural sector with 1.46 bln. € for 2014-2020 through @europe_creative, [Tweet], Достъпно на: <https://twitter.com/KGeorgievaEU/status/569919465946816512>, Видяно на: 23.02.2015 г., 21:18 ч.

3. Facebook post

Lady Gaga, 08.02.2015 г., Little Monsters! Have

Доказване на концепцията

С цел доказване на концепцията се представя конструирано по модела библиографско описание на източници, които не са описвани в НБУ стандарта:

1. Музикално произведение:

Beyoncé, Pretty hurts, 2013, 4:17 min., Комп: Coleman, J., S. Furler, B. Knowle, От: Beyoncé, Beyoncé, 2013, Deluxe Edition, CD, 66:35 min, Parkwood Columbia, #1

2. Сериен филм

Четвърта власт, Епизод №1, излъчен на 29.09.2013 г. по БНТ1, Реж. Ст. Радев, Сценарии: Е. Андреев, Й. Банков, Р. Босев, В. Николова, В. Попова

3. Изпълнения на живо:

Козата, или коя е Силвия?, [Пиеса], Ед. Олби, Режисьор: Я. Гърдев, прев.: Х. Аначник, НТ „Иван Вазов, София, 09.10.2016 г.

Преимущества на предлагания модел

Предлаганият аналитичен модел има следните преимущества:

- Развива алгоритмични умения за боравене с езика;
- Развива умения за адекватен и осъзнат *shifting* между различните регистри на езика;
- Една-единствена структурна схема с 28 конституентни правила може да бъде използвана за всички подлежащи на описване източници;

- Преодолява основния проблем на описателните и предписващи стандартни – появата на нов тип източник за описване не изисква ново правило;
- Предполага изключително надежден и бърз начин за проверка на големи масиви библиографски описания;
- Може да бъде възприеман и преподаван самостоятелно;
- Може да бъде допълващ на вече установената описателна практика без по никакъв начин да се опитва да я замести или измести.

Недостатъци на предлагания модел

Предлаганият аналитичен модел има следните няколко недостатъка:

- За да може да се използва пълноценно в рамките на обучителния процес се нуждае от специалисти, подготвени в областта на генеративната и конституентната граматика;
- Поради известната си абстрактност може да представлява затруднение за обучаеми, които не са свикнали с аналитични алгоритмични структури;
- При предлаганата версия на конституентните правила се получават дефективни резултати при източници, които не отговарят на съвременното разбиране за атрибутите, които трябва да съдържа всеки източник – напр. липсата на издател: срв.

Касабова, А., За автобиографичната памет, София, 2007, 157 с., ISBN 978-954-535-477-9
ВМ.

Касабова, А., За автобиографичната памет, София, Нов български университет, 2007, 157 с.,
ISBN 978-954-535-477-9

Заключение

Представяният модел е чудесен аналитичен инструмент за преподаване, проверка и е достатъчно гъвкав, за да може да бъде лесно променян при смяна на желаните стандарт за библиографско описание. Възможността му да развива алгоритмични умения за боравене с езика и прехода между различните му регистри са най-съществените му преимущества. Предлаганият модел може чудесно да служи като инструмент за обирание на разликите при различни образователни опитности.

Литература

Бъркалова 1991: Бъркалова, П., Синтаксис на глагола съм в българското просто изречение, Пловдив, 1991

Бъркалова 1997: Бъркалова, П., Българският синтаксис познат и непознат. Пловдив, 1997, Пловдивско университетско издателство, 160 стр.

Бъркалова 1997: Бъркалова, П., Комбинаторен извод на конституентните правила в съвременния български език. В: Славистичен сборник на Пловдивския университет по случай Международния конгрес на славистите. Пловдив, 1997, 91-112

Бъркалова 2007: Бъркалова, П., Българският синтаксис познат и непознат. Пловдив, 2007, Пловдивско университетско издателство, 160 стр. (второ издание)

Пенчев 1984: Пенчев, Й., Строеж на българското изречение, София, 1984, Наука и изкуство

Пенчев 1993: Пенчев, Й., Български синтаксис - управление и свързване, Пловдив, 1993, Пловдивско университетско издателство

Halliday & Hasan 1976: Halliday, M.A., Ruqayia Hasan, Cohesion in English. London, 1976 Longman

Сборникът съдържа докладите, изнесени на Юбилейната научна сесия „Съвременни тенденции в езиковедските изследвания“, посветена на 85 години от рождението на проф. д.ф.н. Йордан Пенчев. Сесията се състоя на 10 и 11 ноември като част от Паисиевите четения 2016 в град Пловдив. Авторите са учени от Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Института по математика и информатика, Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, Нов български университет, Университета „Проф. д-р Асен Златаров“ в Бургас, Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, Института по славистика към Полската академия на науките, Санктпетербургския държавен университет и др. Събраните в Сборника доклади са посветени на научната дейност на проф. Й. Пенчев, която се характеризира с прилагане на съвременните езиковедски теории и методи при анализа и описанието на българския език. Проф. Й. Пенчев е достоен продължител на традициите в българското езиковедство и пионер на модерната лингвистика. Дяловете в Сборника следват областите, в които са основните постижения на проф. Йордан Пенчев: синтаксис на простото и сложното изречение; лексика, словообразуване и семантика; морфология; компютърна лингвистика; обща теория на езика; социолингвистика, езикова прагматика и езикова култура.